T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

ANADOLU'DA APOLLON KEHANET MERKEZLERİ VE OBJELERİ

(DOKTORA TEZİ)

Efdal HARDAL

BURSA – 2023

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

ANADOLU'DA APOLLON KEHANET MERKEZLERİ VE OBJELERİ

(DOKTORA TEZİ)

Efdal HARDAL

Danışman:
Prof. Dr. Derya ŞAHİN

BURSA – 2023

Yemin Metni

Doktora tezi olarak sunduğum "Anadolu'da Apollon Kehanet Merkezleri ve Objeleri" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Adı Soyadı: Efdal HARDAL

Öğrenci No: 711747001

Anabilim Dalı: ARKEOLOJİ

Programı: ARKEOLOJİ

Statüsü: Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒

Sanatta Yeterlik ☐

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Efdal HARDAL
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Arkeoloji
Bilim Dalı : Arkeoloji
Tezin Niteliği : Doktora
Sayfa Sayısı : xiv + 457
Mezuniyet Tarihi :.....
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Derya ŞAHİN

ANADOLU'DA APOLLON KEHANET MERKEZLERİ VE OBJELERİ

Apollon tapınaklarının ve kehanet merkezlerinin kökeni, gelişimi ve yayılımı bütüncül bir yaklaşım olmaksızın incelenemez. Kehanete ve kâhinlere dair olan esasların bölgesel bir bakış açısı ile değerlendirilmeleri Arkeoloji Bilim Dalı'nın temel gereksinimidir. Çünkü materyallerin ve yapıların bulundukları çevresel etkenlerle birlikte ele alınmaları gerekir. Anadolu'da bulunan Apollon kehanet merkezleri, aynı bölgede etkileşim içerisinde olduğu Yunanistan ana karası ve Ege Adaları'nda bulunan kehanet merkezleri ile birlikte bir arada düşünülmelidir.

Bu amaçla TÜBİTAK'a 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında "Yunanistan Ana Karası ve Ege Adalarında Bulunan Birincil Kehanet Merkezleri ve Objelerinin Yerinde Arkeolojik ve İkonografik Açıdan İncelenmesi" başlıklı proje başvurusunda bulunulmuş ve kazanılmıştır. Proje kapsamında 12 ay süreyle Yunanistan'da ikamet edilmiş ve ihtiyaç duyulan tüm yerinde gözlemler ve kütüphane çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Doktora tezine konu çalışmaların neticesinde varılan sonuç; Anadolu, Ege Adaları ve Yunanistan ana karasındaki Apollon kehanet merkezlerinin ortak bir kökene işaret ettiğidir. Ana Tanrıça kültüne dayanan bu kökenin merkezi Anadolu olmalıdır. Ayrıca Apollon kehanet ocağı kültünün var olduğu her Apollon tapınağının aynı zamanda bir kehanet merkezi olduğu kanaatine varılmıştır. Bunun sebebi *omphalos, skeptron* ve meşe ağacı kültünün temelinde yer alan Zeus kültüdür.

Anahtar Kelimeler: *Apollon, Kehanet, Kâhin, Omphalos, Skeptron, Delphi, Didyma.*

ABSTRACT

Name and Surname : Efdal HARDAL
University : Bursa Uludağ University
Institute : Institute of Social Sciences
Field : Archaeology
Subfield : Archaeology
Degree Awarded : Doctorate
Page Number : xiv + 457
Degree Date :.....
Supervisor : Prof. Dr. Derya ŞAHİN

ORACLE CENTERS AND OBJECTS OF APOLLO IN ANATOLIA

The origin, development and diffusion of the temples of Apollo and oracle centers can not be examined with the lack of a holistic view. The discipline of Archaeology requires regional perspectives to analyze the principles of divination and prophets. Because the surroundings of materials and structures need to be evaluated together with environmental factors. Therefore, Apolline oracle centers of Anatolia, mainland Greece and Aegean Islands should be considered as a whole with the interacted centers in the same region.

For this purpose, a project application named “On-Site Archaeological and Iconographic Analysis of Primary Oracles and Objects in Mainland Greece and Aegean Islands” was submitted to TÜBİTAK within the scope of the 2214-A International Research Fellowship Programme for PhD Students and it was approved. Within the scope of this project, I resided in Greece for 12 months and carried out all neccessary on-site observations and library studies.

As a result of the doctoral thesis studies; it was decided that the oracle centers of Apollo in Anatolia, Aegean Islands and mainland Greece indicated the same origin. The center of this origin which was based on the cult of Mother Goddess was supposed to be Anatolia. In addition, it was concluded that every Apollo temple which had the cult of Apolline oracle was also a divination center. The reason behind this was the cult of Zeus based on the cults of *omphalos*, *skeptron* and the oak tree.

Keywords: *Apollo, Oracle, Prophet, Omphalos, Skeptron, Delphi, Didyma.*

ÖN SÖZ

Öncelikle sahip olduğum tüm olanaksızlıklara rağmen, özgürce hayaller kurabilmemi ve bu hayallerin peşinden gidebilmemi sağlayan, beni yalnız bırakmayan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kalpten teşekkür ederim. Başta Arkeoloji Bölümü başkanı Prof. Dr. Mustafa Şahin, danışmanım Prof. Dr. Derya Şahin, Prof. Dr. İbrahim Hakan Mert ve Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz olmak üzere bu tez kapsamındaki çalışmaları gerçekleştirebilmemi sağlayan tüm değerli TİK üyelerine teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tüm doktora eğitimim boyunca çalışmalarımda bana yol gösteren ve ufkumu açan danışmanım Prof. Dr. Derya Şahin'e minnettarım. Beni sevdiğim bir alana yönlendiren ve bu doktora tezi konusunun ortaya çıkmasını sağlayan Prof. Dr. Derya Şahin'e kâlpten teşekkür ederim.

Bu doktora tezinin ana çalışması olan "Yunanistan Ana Karası ve Ege Adalarında Bulunan Birincil Kehanet Merkezleri ve Objelerinin Yerinde Arkeolojik ve İkonografik Açıdan İncelenmesi" başlıklı projeme; TÜBİTAK 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında 12 ay süreyle (01.01.2022-31.12.2022) Yunanistan'daki araştırmalarımı tamamlayabilmem için yurt dışında tam destek veren Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumuna (TÜBİTAK) çok teşekkür ederim. Ayrıca pandemi şartlarında, şahsıma özel vizeyle 1 yıllık oturma izni veren ve araştırmalarımı yapabilmemi sağlayan Yunanistan Cumhuriyeti Devleti'ne çok teşekkür ederim. Bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgememiş olan canımdan çok seviğim anneme, babama ve aileme çok teşekkür ederim. Son olarak, bu doktora tezinin yazılabilmesindeki en büyük katkının sahibi; Türkiye ve Yunanistan'daki çalışmalar kapsamında benimle birlikte 40 bin km'den fazla yol yapan ve her zaman her koşulda yanımda olan dostuma yani arabama çok teşekkür ederim.

Bu doktora teziyle amaçladığım en büyük arzum, kendi imkân ve kabiliyetim dahilinde insanlık medeniyetine bir tutam da olsa katkı sağlayabilmek olmuştur. Çalışmamın, bu amaç doğrultusunda Cumhuriyetimizin 100. yılında hayırlara vesile olmasını dilerim. Bir vatanın sahibi olmanın yolu, o topraklarda yaşanmış tarihi olayları bilmek; doğmuş uygarlıkları tanımak ve sahip olmaktan geçer!

Efdâl Hardal

Bursa-2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET ix
ABSTRACT x
ÖN SÖZ xi
İÇİNDEKİLER xii
KISALTMALAR xiv
GİRİŞ 1

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

I. KONUNUN TANIMI, KAPSAMI VE AMACI 2
A. Uygulanan Metodoloji 7
1. Yöntem 7
2. Yazım Süreci 11
B. Kök Literatür Çalışması 15
C. Araştırma Soruları 37

KEHANET VE KAHİN

II. KEHANET RİTÜELLERİNİN VE KAHİNLERİN TİPOLOJİSİ 41
A. Kehanet Ritüellerinin Tipolojisi 42
1. Kehanet Biliciliği 43
2. Kehanet Okuması 44
3. Kehanet Çıkarımı 44
B. Kâhinlerin Tipolojisi 45
1. Elçi Kâhinler 45
2. Büyücü Kâhinler 46
3. Rahipler 47
4. Baş Rahipler ve Rahip Krallar 49

APOLLON KEHANET MERKEZLERİ

III. APOLLON KÜLTÜ VE KEHANET MERKEZLERİ 51
A. Apollon Kehanet Merkezlerine Genel Bakış 51
B. Temenos, Kutsal Alan ve Tapınak 64
C. Yerinde Gözlemlerin Yapıldığı Ören Yerleri ve Analizler 67
1. Yunanistan'da Araştırılan Kült ve Kehanet Merkezleri 69
2. Türkiye'de Araştırılan Kült ve Kehanet Merkezleri 126
D. Kehanet Merkezlerinin Sınıflandırılması 164
1. Kehanet Merkezlerindeki Bilişsel ve Büyüsel Kehanet Ritüelleri 164
2. Yeryüzü Kehanet Merkezleri 167
3. Gökyüzü Kehanet Merkezleri 171
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 183
KATALOG 194
KISALTMALAR VE KAYNAKÇA 246
LEVHALAR LİSTESİ 306
LEVHALAR 311
ÖZ GEÇMİŞ 456

KISALTMALAR

Dn.	Dipnot
Kat. No.	Katalog Numarası
Lev.	Levha
No.	Numara
Res.	Resim
Vd.	ve devamı

GİRİŞ

Doktora tezi konusu, Anadolu'da Apollon Kehanet Merkezleri ve Objeleri'dir. Kehanetin ve kâhinlerin kökenine inebilmek adına konu bölgesel bir perspektif ile ele alınmıştır. Bu kapsamda Hellas, Ege Adaları ve Anadolu'daki birincil kehanet merkezleri üzerinden yola çıkılarak konunun merkezine inilmiştir. Araştırma sorularımızın odağı; Apollon kültü ile kehanet merkezleri arasında kurulmuş olan bağdır. Yalnızca Apollon'un mu bu güce sahip olduğu, yoksa kâhinlerin mi bu gücü ona bahşettikleri soruları en temel argümanlarımızdır. Bir başka deyişle Apollon kültünün mü kehanet gücüne sahip olduğu; yoksa kâhinlerin mi bu yetiyi Apollon kültü içerisine dahil etmiş oldukları üzerine yoğunlaşılmıştır. Bu noktada Olympos teolojisi içerisinde Zeus'un ve Leto'nun yeri yeniden değerlendirilmiştir. Biz hangi yoldan sorgulamalarımızı yaparsak yapalım, arkeolojik malzemeler konuyu her daim Ana Tanrıça kültüne çıkartmıştır. Çalışmamızın bundan sonrası ise Apollon ile Ana Tanrıça kültü arasındaki bağın nereden ve nasıl kaynaklandığı sorusuna odaklanmıştır. Nihayetinde bu soruya dair yapılan sorgulamalar ağaç kültü ve *omphalos* şeklinde iki grup altında toplanmıştır.

Bu ayrım çalışmamız içerisinde Yeryüzü Kehanet Merkezleri ve Gökyüzü Kehanet Merkezleri olarak iki ana başlık altında nitelenmiştir. Geleceğini geçmişinde arayan Yeryüzü Kehanet Merkezleri'nin kâhinleri yüzlerini aşağıya; yani ölüler dünyasına çevirmiştir. Oysa ışığın yolundan giden Gökyüzü Kehanet Merkezleri'nin kâhinleri geleceklerini yukarıya; yani gökyüzüne bakarak aramışlardır. Ancak Dodona'daki düzeni değiştiren Delphi kâhinliği, yoluna Zeus ile değil, onun yeryüzündeki gözü olan Apollon ile devam etmek istemiştir. Bu kapsamda kehanet kültünün kendi içerisinde, Apollon kültüne uyarlanması gerekmiştir. Lâkin Delphi kehanet merkezi ne yaparsa yapsın Zeus'un ve Ana Tanrıça'nın varlığını tam olarak Güneş'in ardına gizlemeyi başaramamıştır. Bir başka deyişle, Apollon yeryüzünün gözleri olabilmişse de, kulakları Zeus olmaya devam etmiştir. Bu doktora tezi işte tam olarak Apollon kültünün bu mücadelesini konu alır. Temelindeki üçleme Ana Tanrıça, Zeus ve Apollon'dur. Açıklamalarımız öncelikle konunun tanımını, kapsamını ve amacını detaylıca ele alacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

I. KONUNUN TANIMI, KAPSAMI VE AMACI

Kehanet ve bilicilik kelimeleri bugüne kadar var olan Türkçe akademik çalışmalarda net bir şekilde ifade edilememiştir. Kehanet kelimesi, geleceğe dair görücülük yapılmak suretiyle ortaya çıkan bir ihtimalin inançsal beyanıdır. Türk Dil Kurumunun resmi güncel Türkçe sözlüğünde[1] kehanet kelimesi "Bir olayın gerçekleşeceğini önceden bilme, kâhinlik, ön deyi" şeklinde; kâhin kelimesi ise "Doğaüstü yollardan gizli, bilinmeyen şeyleri, geleceği bilme iddiasında bulunan kimse" şeklinde açıklanmaktadır. Anlaşılabildiği üzere geleceği önceden bilmek, geleceği görmek olarak ifade edilmektedir. Bazı Türkçe akademik çalışmalarda "kehanet çıkarımı", "kehanet biliciliği" ve "kehanet okuması" kavramları yalnızca "bilicilik" kelimesi kullanılarak belirtilmekteyse de; sondan eklemeli bir dil olan Türkçede "bil" ve "bilmek" kelimeleri ile köksel bağı bulunan "bilicilik" kelimesi ancak bilici olma durumu ile açıklanabilir. TDK'nin resmi Türkçe sözlüğünde belirtildiği üzere kehanet kelimesi geleceğe dair bir olayın gerçekleşeceğini bilmek yani görmek veya sezmektir. O hâlde sondan eklenen ekler ile türemiş olan "bilicilik" kelimesi, "bilmek" fiili ile arasındaki anlamsal bağından dolayı zaten var olanı veya oluşu yani "kesin olan bir olguyu" bilmek ile ilişkilendirilebilir. Oysa kehanet, bilinmeyen bir durumu önceden bilme ve tahmin etme şeklinde açıklanmaktadır. Çünkü kâhin kelimesi TDK tarafından "geleceği bilme iddiasında bulunan kimse" şeklinde açıklanmaktadır. Bu tezin ilerleyen bölümlerinde açıklanacağı üzere, Platon da kehanet ile ilişkilendirilen zamanı; geçmiş, şu an ve "Olacak olan" şeklinde belirtmiştir[2]. "Olan" şeklinde değil fakat "Olacak olan" şeklinde açıklanmasının sebebi, kehanet kavramının kâhinler tarafından değerlendirilirken, teorik olarak aynı günümüz fizikçileri gibi zamanın bir bütün olarak düşünülüyor olması ile ilişkilendirilebilir. O hâlde gelecek denilen kavram; dün için bugün; geçmiş için şu an; şu an ise geleceğin bir parçasıdır.

[1] Genel Türkçe Sözlük bk. www.sozluk.gov.tr.
[2] Platon *Timaeus* 37-39, 48-53 ; Abolfia 2015: 369-392.

Bu açıklamalar doğrultusunda net bir şekilde ifade edilmesi gereken özellikle "kehanet çıkarımı", "kehanet okuması" ve "kehanet biliciliği" kavramlarının yalnızca "bilicilik" kelimesi ile açıklanamayacağıdır. "Kehanet merkezi" ile ifade edilen kavram "bilicilik merkezi" şeklinde Türkçeye çevrilemez. Olsa olsa ancak "kehanet biliciliği merkezi" şeklinde kullanılabilir. Bu tez içerisinde "kehanet merkezi", "kehanet biliciliği", "kehanet çıkarımı" ve "kehanet okuması" tanımlamaları kullanılacaktır[3]. Bu açıklamaların, bugüne kadar literatürde birçok akademik çalışmada hatalı bir şekilde ifade edilen "bilicilik merkezi" tanımının önüne geçmesini temenni ediyoruz. Çünkü kavramın doğru şekilde anlaşılması, gelecekte bu konu üzerine çalışacak olan akademisyenler bakımından fevkalade önem arz etmektedir.

Doktora tezinin başlığı Anadolu'da Apollon Kehanet Merkezleri ve Objeleri'dir. Konunun kapsamı her ne kadar Anadolu ile sınırlı tutulmuş olsa da, Apollon'a adanan kehanet merkezlerinin, kehanete dair kullanılan objelerin ve amaçlanan kültün anlaşılabilmesi için öncelikle bu kavramların kökenlerine dair derinlemesine bir araştırma yapılması gerekir. Dolayısıyla öncelikle incelenmesi gereken konu Apollon kültü değil, kehanet kavramıdır. Kehanet kavramının kökenine inilmesiyle birlikte Apollon kültü, tapınaklar ve kâhinleri arkeolojik veriler, mitoloji, antik ve modern kaynaklar ışığında bir arada değerlendirilecektir.

Bu doğrultuda kehanetin ve Apollon kültünün Antik Dönem'deki kökeni bölge coğrafyası içerisinde bütünleşik bir şekilde ele alınacaktır. Türkiye'de (Anadolu) ve Yunanistan'da (Hellas) tanrı Apollon'a adanan kehanet merkezlerinin ve kâhinlerin dönemsel olarak diğer birçok tapınak ve kehanet merkezleri ile ilişkisi bilinmektedir. Bu ilişkilerin en basit örneği Delphi, Delos ve Didyma arasındaki organik bağdır. Gerek mitolojik gerekse ritüel uygulamaları bakımından bir bütün teşkil eden bu gibi kehanet merkezlerinin büyük bir pencereden gözlemlenmeksizin incelenmeleri mümkün değildir. Eldeki verilerin eşzamanlı ve fonksiyonel bir biçimde analiz edilmesi gerekir. Bir başka deyişle Anadolu'daki Apollon kehanet merkezlerini, ritüellerini ve kâhinlerini Hellas ve Ege Denizi'ndeki adalardan bağımsız bir şekilde ele almak doğru değildir.

Bu amaç doğrultusunda TÜBİTAK'a, "2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında proje başvurusunda bulunulmuş ve kazanılan burs ile 12 ay süreyle Yunanistan'da araştırma yapabilme şansı elde edilmiştir. 2022 yılının Ocak ayı başında şahsıma

[3] Bu tanımlamaların detaylı açıklamaları *İkinci Bölüm*'de *Kehanet Ritüelleri'nin Tipolojisi* başlıklı kısımda ele alınmıştır.

ait olan özel aracımla birlikte Yunanistan'a gidilmiş ve 2022 yılının Aralık ayı sonunda Türkiye'ye geri dönülmüştür. Proje kapsamında Haziran 2022'de TÜBİTAK'a "*Progress Report*" ve Şubat 2023'de "*Final Report*" olmak üzere iki adet rapor teslim edilmiştir. Proje başlığı "Yunanistan Ana Karası ve Ege Adalarında Bulunan Birincil Kehanet Merkezleri ve Objelerinin Yerinde Arkeolojik ve İkonografik Açıdan İncelenmesi" şeklindedir. Doktora tezinin tamamlanabilmesi amacına sahip olan TÜBİTAK projesi kapsamında öngörülen tüm iş planları %100 oranında yerine getirilmiştir. Elde edilmiş olan veriler bu tez kapsamında kullanılacak ve bilim dünyasının erişimine sunulmuş olacaktır. TÜBİTAK projesi bu doktora tezinde kullanılacak olan verilerin en az %50'sini oluşturmaktadır.

Bu doktora tezi Anadolu'daki Apollon kehanet merkezlerini ve objelerini bir bütün olarak, Hellas ve Ege Denizi'ndeki adalar ile birlikte ele alan bütünleşik bir çalışmadır. Böylesine kapsamlı bir çalışmanın bugüne dek yapılmamış olması sebebiyle bu doktora tezi önerilmiştir. Bugüne dek yapılmış olan yerli ve yabancı tüm akademik yazınlar, öznel bir kaç kehanet merkezi ya da Apollon tapınağı ile birlikte bir kısım arkeolojik malzemenin yalnız katalog çalışmalarının ötesine geçememiştir. Oysa Arkeoloji Bilimi, arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları neticesinde elde edilen malzemelerin bir araç olarak kullanıldığı en kapsamlı temel bilim dalıdır. Arkeoloji Bilimi'ne mensup bazı ekoller her ne kadar Arkeoloji Kürsüsü'nü, malzeme analizi ve kataloglama ile sınırlandırmak isteseler de bu bakış açısı asla kabul olamaz. Malzeme analizi ve kataloglamanın devamında diğer birçok bilim dalından faydalanılarak insana odaklanan Arkeoloji Bilimi'nin amacı, insana dair hakikatı ortaya çıkarmaktır. İnsana dair geçmişi bu denli araştırıp gün yüzüne çıkartmak görevini üstlenen Arkeoloji Kürsüsü yalnızca malzeme analizi ve kataloglama yaptığı takdirde görevini yerine getiremez. Arkeoloji Bilimi Fen Bilimleri ve Sosyal Bilimleri bir arada etkin bir şekilde kullanan bir bilim dalıdır. Fen Bilimleri'nin yardımıyla elde edilen analizlerin devamında, Sosyal Bilimler'den faydalanılmak suretiyle insana dair hakikate ulaşılır. Bu doktora tezi ile birlikte, Arkeoloji'nin yanı sıra Sanat Tarihi, Felsefe, Sosyoloji, Psikoloji, Din Bilimleri, Astroloji vb. birçok bilim dalına dair yeni akademik araştırmalara olanak sağlayacak kapsamlı bir veri tabanı tek bir çalışma altında toplanmış olacaktır. Belirtilen bilim dallarının gelişimi Arkeoloji Bilimi'nin gün yüzüne çıkaracağı yeni bilgiler ile mümkündür. O halde Arkeoloji Bilimi'nin yalnızca kataloglama yapmasını amaçlamak, sadece Arkeoloji'nin ilerlemesini engellemekle kalmayıp diğer birçok bilim dalının da gelişimini mutlak suretle engeller.

Bu amaç doğrultusunda Arkeoloji Bilimi'nin gerektirdiği bütüncül bakış açısının sağlanması adına doktora tezi konusu ile alakalı gerekli görülen birincil kehanet merkezleri, tapınaklar ve arkeolojik sit alanları yerinde incelemeler yapılmak suretiyle gerektiği ölçüde araştırılmıştır. Tez konusuna dair araştırmalar üç gruba ayrılmıştır. Bunlar; arkeolojik alanların yerinde incelenmesi, müze kataloglarının değerlendirilmesi ve antik / modern kaynakların derlenmesi şeklindedir. Bu tezin sonucunda bölge coğrafyasındaki kehanet merkezleri, objeleri ve kehanet ritüelleri hakkında kapsamlı ve detaylı çıkarımlara ulaşılmış olacaktır. Ayrıca kazanılmış olan TÜBİTAK bursu vesilesiyle bölgesel bir perspektif göz önüne serilebilecek; bu sayede kehanetin ve Apollon kültünün kökeni Hellas, Ege Denizi'ndeki adalar ve Anadolu coğrafyası bakımından tek bir çatı altında değerlendirilebilmiş olacaktır.

Çalışmanın *Birinci Bölüm*'ünde *Araştırmanın Konusu ve Kapsamı* başlığı altında doktora tezinin tanımı, kapsamı, amacı, yöntemi, sınırları, araştırmanın ana hatlarını oluşturan antik / modern kaynaklar ve araştırma soruları ele alınmıştır. *İkinci Bölüm*'de *Kehanet ve Kahin* başlığı altında önce kehanetin ve Apollon kültünün kökeni[4] irdelenmiş ve devamında bu iki unsurun bir araya geliş şekli, bir başka deyişle kimyası gözler önüne serilmiştir. Apollon kültüne devşirilmiş olan kehanet biliciliğinin ögelerinden olan kâhinler çeşitlerine göre açıklanmış ve hangi tür kâhinin ne iş ile görevli olduğu detaylıca belirtilmiştir. Böylelikle hem batı dillerinde hem de Türkçede var olan konu ile alakalı kavram karmaşasının da ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Elçi kâhin, büyücü kâhin, rahip ve rahip kral terimlerinin, olması gerektiği şekliyle literatüre kazandırılmasıyla, teoloji hakkında gelecekteki akademik yayınlara yol gösterici bir rol üstlenilmiştir. Zaman sınırı açısından üst sınır Büyük Konstantin ve Propaganda Savaşları olarak belirlenmiş olup, alt sınır yoktur. Bunun sebebi, kehanetin ve Apollon kültünün temeli olan insana mahsus ilahîliğin, insanın ortaya çıkışıyla birlikte başlıyor oluşudur. Konu kehanet kavramının kökeninden itibaren ele alındığından dolayı zamansal anlamda bir alt sınır belirlemek doğru olmayacaktır.

Çalışmanın *Üçüncü Bölüm*'ünde *Apollon Kehanet Merkezleri* başlığı altında kehanet merkezleri detaylıca incelenmiş ve nihayetinde iki ana başlık altında tiplerine ayrılmıştır. Bunların ilki olan Yeryüzü Kehanet Merkezleri yeraltı tanrıları, varlıklar, *demon*lar ve tanrılaşan

[4] Chabreckova 2014.

insanların söz sahibi olduğu, odağı yeraltı kaynakları (termal su vb.) olan ve Ana Tanrıça'nın söz sahibi olduğu; odağında yaşam ağacı ve toprak olan ritüel merkezleridir. Gökyüzü kehanet merkezleri ise yıldızların, gezegenlerin ve tanrıların söz sahibi olduğu; odağında yıldırım, *skeptron* ve *omphalos* olan ritüel merkezleridir. Daha önce hiçbir akademik çalışmada ortaya konmamış olan bu tipolojinin açıklığa kavuşturulmasıyla birlikte, Apollon kehanet merkezleri ile Apollon kültü arasındaki ilişki; Anadolu'da, Hellas ve Ege Adaları'nda bulunan kehanet merkezleri bakımından yerinde incelemesi yapılmış olan kehanet merkezleri ile birlikte daha net bir şekilde karşılaştırılabilme olanağına sahip olmuştur. Devamında bu kehanet merkezlerinde uygulanan ritüellerin sınıflandırması yapılmıştır. Apollon kâhinliklerinin liderlik otoriteleri ticaretin, inancın, mitolojinin kültürel yansımaları ve arkeolojik malzemelerin ikonografilerinin anlamlandırılması bakımından çok büyük öneme sahiptir. Örneğin bir friz üzerinde bulunan ya da pişmiş toprak bir kasenin üzerinde var olan sahnedeki Agamemnon'un kızının kurban edilişinin[5]; Agamemnon'un asasının; Artemis'in[6] geyiğinin anlamlandırılabilmesi için Didyma'da (Didim) Apollon kültüne evrilmiş olan Zeus *Soter*[7] kültünün temeli olan Minos uygarlığındaki *vanaks*ın[8] yani baba tanrı olgusunun kökeni olan rahip kral kavramının anlaşılabilmesi gerekir. Ancak bu sayede Olympialıların (rahip) krallarını seçerken kullandıkları (Olimpiyat) oyunlarının[9] kökeni olarak kabul edilen yarışmaların mantığı anlaşılabilecektir. Aksi takdirde Delphi kehanet merkezinde olduğu gibi Apollon kehanet merkezlerinde kutsal yarışmalar neticesinde yapılan festivallerin ve seçilen baş rahiplerin neyi veya kimi temsil ettikleri anlaşılamaz.

Tüm bu açıklamaların ardından *Katalog* başlığı altında kehanet ritüellerinde kullanılan objeler gerektiği ölçüde sıralanmıştır. *Katalog* kısmında yer alan görseller ve tanımlar, belirtilen objelerin kehanet biliciliği ve çıkarımında kullanımlarına örnek teşkil edebilecek olan müze kataloglarından seçilerek derlenmiştir. *Değerlendirme ve Sonuç* bölümünde incelenen tüm araştırma verileri neticesinde varılan sonuç açık ve net bir şekilde kısaca izah edilmiştir.

[5] Hardal 2020.
[6] Bevan 1987.
[7] Fontenrose 1932: 253.
[8] Palaima 1995: 131.
[9] Cook 1904a: 400-401.

Levhalar kısmında çalışma boyunca oluşturulan ve faydalanılan haritalar, fotoğraflar, görseller ve tablolar bulunmaktadır. Bu levhaların her biri metin içine atıf yapılmıştır. *Kısaltmalar ve Kaynakça* bölümünde kısaltma listesi ve doktora tezi süresince faydalanılmış olan literatür çalışmalarının ait oldukları kaynaklar sıralanmıştır. Bu kaynakçada; Yunanistan ve Türkiye'de yapılmış olan tüm kütüphane araştırmaları kapsamında edinilmiş olan kaynakların tamamı değil, yalnızca tez yazım aşamasında kullanılmış olan kaynaklar bulunmaktadır. Faydalanılmış olan kütüphanelerin listesi *Yöntem* bölümünde liste olarak belirtilmiştir.

A. Uygulanan Metodoloji

1. Yöntem

Doktora tezi tümdengelim yöntemi üzerine kurulmuş olup, her bir çalışma alanı bakımından ilk olarak arkeoloji kütüphanelerindeki araştırma çalışmaları sonuçlandırılmış, sonrasındaysa kehanet merkezleri ve objeleri üzerine yerinde gözlemlemeler gerçekleştirilmiştir. Müze koleksiyonlarından seçilen arkeolojik malzemeler ve alanlarda yapılan gözlemlerle birlikte, kehanet merkezlerine dair karşılaştırma yapabilme imkânı bulunmuştur. Her bir kehanet merkezi üzerine yapılmış olan öznel değerlendirmeler; arkeolojik malzemeler ve kehanet merkezlerinin çevreleri ile birlikte ihtiyaç duyulduğu kadar ele alınmıştır. Çevresel faktörler, alanın etrafındaki topografik özellikleri de kapsadığından, bölgesel coğrafyaya ve jeolojiye de ihtiyaç duyulduğu ölçüde önem verilmiştir. Öznel analizler ve karşılaştırmalar, antik kaynaklar ışığında kehanet merkezlerinin kökenleri, işlevleri ve yönetimleri bakımından gerektiğinde değerlendirilmiştir.

Doktora tezi kapsamında incelenmiş olan kehanet merkezleri ve objelerine dair fotoğraflama çalışmaları; arkeolojik buluntu analizleme çalışmaları özelinde doktora yeterlik makalesinde uygulanmış olan arşivleme teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Kehanet merkezlerinin yerinde gözlemleri bu çalışmanın en temel unsurudur. Bu nedenle kehanet ritüellerinin gerçekleştirildiği merkezlerin ihtiyaç duyulan fotoğrafları çekilmiştir. Arkeolojik buluntu fotoğraflama çalışmaları konusunda katılınmış olan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları sırasında gerekli bilgi, donanım ve tecrübe edinilmiştir. Görev almış olduğum ilgili araştırmalarda arazi-saha çalışmaları kapsamında gerçekleştirilmiş fotoğraflama çalışmalarının yanı sıra, mimari unsur ve küçük buluntuların labaratuvar ortamında gerçekleştirilen profesyonel ekipmanlarla (stüdyo) fotoğraflama ve arşivleme çalışmaları da icra edilmiştir. Tez çalışması

kapsamında elde edilmiş olan fotoğrafların öznel olarak arşivlenmelerine ek olarak, görsellerin ana veri tabanına işlenmesi ve fotoğraflar için kodlama sisteminin oluşturulması çalışmaları da sürdürülmüştür.

Çalışma kapsamında analiz edilmiş olan kehanet merkezlerinin konumları üzerine çeşitli harita örnekleri de oluşturulmuştur[10]. Bu kapsamdaki harita çalışmalarından ihtiyaç duyulanları, ilgili tapınakların fotoğrafları ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu haritalar ileride gerçekleştirilebilmesi mümkün olan akademik çalışmalarda da ayrıca modelleme amacıyla kullanılabilecek kabiliyete sahiptir. Katılınmış olan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları vesilesiyle, uygulamalı harita programları konusunda ileri düzeyde tecrübeye sahip bulunulmaktadır. Araştırma çalışmaları sırasında kullanılmış olan haritalama programları; ArcGIS (Esri), Mapbox, Scribblemaps ve GoogleEarth şeklindedir. Görev alınan arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında arazide GPS konum alma görevleri icra edilmiş ve bu verilerin harita programlarına, fotoğraf ve çizim verilerine entegresi üzerine çalışmalar yürütülmüştür.

Kehanet merkezlerinin kökeni, kültü ve sıfatları (Tablo 1) üzerinden detaylandırılmış olan analizler sayesinde, doktora tezi kapsamında Anadolu ve Ege coğrafyasındaki merkezler hakkında bir indeks yaratılmıştır[11]. Doktora tezi çalışmaları kapsamında öznel bir veri tabanı oluşturulmuştur. Söz konusu veri tabanı; toplanmış literatür çalışmalarının kaynakça indeksine, genel veri içeriklerine ve her bir kehanet merkezi ve obje sınıfı için öznel veri girişine sahiptir. Doktora tezinin bir parçası olan TÜBİTAK projesi kapsamında incelenmiş kehanet merkezleri ve objeleri hakkında da aynı konseptte ayrı bir veri tabanı ve fotoğraf arşiv listeleri oluşturulmuştur. Böylelikle elde edilmiş olan tüm veriler kişisel Microsof-365 hesabı ile her yerden erişilebilir kılınmıştır. Ayrıca söz konusu veri tabanı içerisinde her bir kehanet merkezi ve obje sınıfı için oluşturulmuş bölümlere literatür bilgilerinin yanı sıra fotoğraflama, modelleme ve haritalama çalışmalarına dair görseller de eklenmiştir. Bu bilgilere atanmış olan kısaltma kodları ile doktora tezi için elde edilmiş olan tüm veriler, çalışma içerisinde kolaylıkla anlık senkronize edilebilir hale getirilmiştir.

[10] Çalışma kapsamında konum bilgileri haritaya işlenmiş olan fotoğraflara dair haritalar için bk. Harita 1-7.
[11] Shott 1998: 320-323; Osterholtz vd. 2014: 237-246.

İzah edilen araştırma teknikleri, doktora tezinin inceleme kısmını oluşturmaktadır. Bir başka deyişle amaçlanan bu değerlendirmeler doktora tezinin omurgasıdır. Araştırma tasarımında, doktora yeterlik makalesi çalışmasında ve doktora eğitimi süresince hazırlanan akademik çalışmalarda kullanılan analiz konseptinin aynısı kullanılmıştır[12]. Doktora tezi çalışmasında kullanılacak olan kaynaklar ve kataloglar için kök veritabanı oluşturulmuştur. Söz konusu veritabanı ile kaynaklardan elde edilen veriler konularına göre sınıflandırılmış ve kodlanmıştır. Böylelikle ilgili kaynaklara ait olan veriler, atıfta bulunulmuş olan görseller ve listeler bakımından sistematik bir şekilde arşivlenebilmiştir[13]. Doktora tezinin her bir konu başlığı için ayrı kodlara sahip olan bu sistem ile eksik verilerin daha kolay tespit edilebilmesi ve yeni verilerin hızlıca arşivlenebilmesi amaçlanmıştır. Oluşturulmuş veritabanına dair olan arşivleme kodları için ayrıca bir kaynakça sorgu listesi yaratılmıştır. Veri tabanının "Kaynakça Sorgu (KS)" kısmında kaynaklar alfabetik sıralanarak bir indeks oluşturulmuştur. Veri tabanına ait olan diğer altbaşlıklardaysa; kaynaklardan elde edilmiş gerekli bilgiler Türkçeye tercüme edilmiş ve özetlenerek içerik bilgileriyle birlikte ayrıca arşivlenmiştir. Bu altbaşlıklar; "Kök Literatür (KL), Kehanet ve Büyü (KB), Mitoloji ve Antik Kaynak (MA), Kült (K), Apollon Kehanet Merkezleri (AKM), Astragalos (AKÇ), Diğer Objeler (DKÇ) şeklinde oluşturulmuştur. Oluşturulmuş olan öznel veri tabanının avantajı, sisteme girilen her bir bilginin kendi koduna sahip olmasıdır. Bir diğer deyişle; her bir altbaşlığa, konusu ile ilgili edinilmiş olan tüm bilgiler ve görseller işlenebildiği için sisteme girilen her veri, kendine ait bir kısaltma koduna ve numaraya sahip olmaktadır. Böylelikle hem atıflara ait olan kaynakçanın hem de içerik bilgisi girilmiş olan verilerin kendilerine ait kısaltma kodları bulunmaktadır. Örneğin Apollon Kehanet Merkezleri'ne ait bir içerik bilgisinin kodu AKM-35 olsun. Bu içerik bilgisindeki kaynakçanın Kaynakça Sorgu ekranında sorgulanmasıyla edinilecek olan kod KS-435 olsun; bundan böyle söz konusu içerik konusu hakkında araştırma yapılırken KS-435 kodu kullanılarak daha etkin ve hızlı bir inceleme ve arşivleme yapılabilmiştir[14].

KS kodu TÜBİTAK projesi ve doktora tezi çalışmaları sırasında, edinilmiş olan bilgilerin sorgulanması bakımından zamandan tasarruf ettirmiş ve veri kirliliğini ortadan kaldıran bir

[12] Cobb vd. 2012.
[13] Scholtz - Chenhall 1976: 89-96; Huffman 2004: 66-69.
[14] Marshall - Pilgram 1993: 261-268; Renfrew - Bahn 2017: 294-295.

yöntem olarak, istatistiksel yöntem çalışmaları göz önünde bulundurularak tasarlanmıştır[15]. Veritabanı arşivleri kişisel Microsoft-365 hesabı ile oluşturulmuş ve koruma altına alınmıştır. Böylelikle verilere herhangi bir bilgisayardan şifre ile erişim sağlanabilmiş ve araştırma süresi boyunca her yerden anlık güncelleme yapılabilmiştir. Bu anlık veri akışı ile MAPBOX ve ESRI yazılımları, araştırma konusu tapınaklarda ve müzelerde yapılması planlanan incelemeler sırasında, eşzamanlı olarak mobil cihazları üzerinden etkin bir şekilde kullanılabilmiştir. Örneğin, Kuzey Batı Yunanistan'da bulunan ve bugün İonnina kentine dahil olan Dodona antik kentinde yerinde incelemeler yaparken, noktasal fotoğraf çekebilme kabiliyetine sahip olan profesyonel fotoğraf makinesi ile çekilen fotoğraflar anlık olarak tablet bilgisayara kablosuz bağlantı ile otomatik yüklenmiş ve MAPBOX ve ESRI mobil yazılımları sayesinde çekilen fotoğrafların numaraları ve fotoğraf bilgileri tek bir tuşla haritaya işlenmiş ve tüm bu fotoğraf numaraları ve GPS bilgileri[16] GoogleMaps dahil olmak üzere harita programları üzerinden görüntülenebilmiştir. Tüm bu bilgiler ile kolaylıkla fotoğraf listeleri oluşturulabilmiş ve edinilen bilgiler KS kodları ile eşleştirilebilmiştir. Böylece masa başında yapılacak olan işlerin çoğu daha sahadayken otomatik bir sistemle tamamlanabilmiş ve bir sonraki antik kente hızlıca geçilebilmiştir. Ayrıca müzelerde bulunan ilgili arkeolojik malzemeler için de aynı sistem kullanılmış olup, böylece KS kodlarına malzeme fotoğrafları da eklenebilmiştir.

Bu sistemin en büyük avantajı elbette kütüphane çalışmaları sırasında ortaya çıkmıştır. Araştırma konusunun geniş bir coğrafyada yürütülüyor olması sebebiyle, daha önce tespit edilmiş olan yüzlerce kaynak, bu sistem sayesinde kolayca görülebilmiş ve yeni kaynaklara erişim konusunda çok büyük bir avantaj elde edilmiştir. Eskiden küçük kartlar ya da postitler yardımıyla yapılan araştırma çalışmaları KS (Kaynakça Sorgu) sistemiyle 21. yüzyıla uyarlanmıştır. Yalnızca bir akıllı telefon ya da bir tablet yardımı ile tüm fotoğraflama, koordinat, yön (pusula), kütüphane araştırmaları ve listeleme çalışmalarını kendiliğinden yapılabilir hale getiren bu sistem, doktora tezine dair tüm verileri düzenli bir arşiv haline getirmiştir.

[15] Drennan 2009: 2093-2100.
[16] Bu GPS verileri özel olarak toplanmamış olup, kullanılan fotoğraf makinesi tarafından fotoğrafın çekildiği an otomatik olarak kaydedilmiştir.

2. Yazım Süreci

Yeterlik sınavının başarıyla geçilmesinin ardından "Anadolu'da Apollon Kehanet Merkezleri ve Objeleri" başlıklı Tez Önerisi kabul edilmiş ve devamında tez çalışmaları için proje başvuruları değerlendirilmeye alınmıştır. İlk olarak taslak halinde yazıma başlanan BAP projesinden (yazılmamıştır), TÜBİTAK 2214-A programının ilan edilmesi sebebiyle vazgeçilmiş ve TÜBİTAK 2214-A araştırma projesine başvurulmasına karar verilmiştir. Kovid-19 salgınının başladığı zamana denk gelen tüm bu süreçler içerisinde hem TÜBİTAK 2214-A proje başvuru metni hazırlanmaya çalışılmış hem de Anadolu'da bulunan tez konusu ile ilgili ören yerlerine gidilmeye başlanmıştır. Pandemi sebebiyle uzaktan eğitim ve kapanmanın yaşandığı dönemde okul dondurma hakkı kullanılmamış olup, eğitim ve öğretime devam edilmiştir. Türkiye'de bulunan tez konusu ile ilgili ören yerlerinin ve müzelerin çoğu bu süre zarfında ziyaret edilmiş ve incelemeler tamamlanmıştır. TÜBİTAK bursunun kazanılmasıyla birlikte pandemi şartlarında birçok TÜBİTAK bursiyerinin Türkiye'ye dönmek zorunda kaldığı ve yüzlerce bursiyerin yurtdışı burslarını kullanamadığı bu dönemde, gerek Türkiye gerekse Yunanistan'a dair tüm resmi kurumlardan ihtiyaç duyulan belgeler çok kısa bir zaman içerisinde ve yalnızca şahsıma ait imkânlarla temin edilmiş, Yunanistan Devleti'nden pandemi sırasında özel vize ile 1 yıllık oturma izni alınmış ve 12 aylık TÜBİTAK bursu 01.01.2022 tarihinde başlatılmıştır. TÜBİTAK 2214-A doktora sırası yurtdışı burs programı kazanan ve Yunanistan'a giden, Türkiye'de eğitimine devam eden tek Arkeoloji doktora öğrencisi olmanın haklı gururunu yaşadığımı burada bir cümle ile tekrar belirtmek isterim.

Yunanistan'da gidilecek yerlerin Korfu'dan Evia'ya, Selanik'ten Mora'ya, Girit'ten Samothrake'ye (Semadirek) uzanan çok geniş bir coğrafyaya yayılmasından dolayı bu seyahatler, Türk plakalı 2001 model olan kendi özel aracımla yapılmıştır. Aracım için gerekli tüm izinler, sigortalar, vergiler ve diğer masraflar yine bizzat şahsım tarafından karşılanmış olup; TÜBİTAK'ın tarafıma tahsis edeceği uçak biletlerinin karşılığı olan yol masrafları (yani uçak biletlerine karşılık olan meblağ), burs kapsamındaki mevzuat sebebiyle nakte çevrilemediği için ne yazık ki tarafımca kullanılamamıştır. Söz konusu uçak biletleri de, tarafımca teslim alınmamıştır. Araştırmaları yerine getirmek maksadıyla sadece özel aracımla Yunanistan Devleti sınırları içerisinde katettiğim yol 20 bin km'den fazladır. Burs projesini tamamlayabilmek için ayrıca 38 kere gemi yolculuğu, 19 kere deniz otobüsü yolculuğu, yaklaşık 100 kadar otobüs

yolculuğu ve 3 kere uçak yolculuğu yapılmıştır. Toplam konaklanan yer sayısı 69'dur. Yunanistan'da yürütülmüş olan araştırmaların en zorlu kısmı bazı ören yerlerinde gerçekleştirilmekte olan batılı Arkeoloji Enstitüleri'nin sorumluluklarında olan yerlerde inceleme yapmak olmuştur. Tüm Yunan makamları her konuda şahsıma gerekli izinleri er ya da geç bir şekilde verse de aynı durum Alman ve özellikle Fransız Arkeoloji ekolleri açısından bu kolaylıkta ve şeffaflıkta olmamıştır.

12 ay sonunda Türkiye'ye dönülmüş ve TÜBİTAK 2214-A projesinin Sonuç Raporu (*Final Report*) TÜBİTAK'a teslim edilmiştir. Devamında hızlıca Türkiye'de yerinde incelemeleri eksik kalan son birkaç ören yerine gidilmiş ve tez yamınının son aşamasına geçilmiştir. Doktora tezi kapsamında incelemeleri yapılmış ören yerleri ve katalogları incelenen müzelerin listesi alfabetik sırayla aşağıdaki gibidir. Belirtilen yerlerin isimlerinin yanında tez konusu açısından önem arz eden kutsal alan veya yapıların ismi spesifik olarak belirtilmektedir.

- <u>Yunanistan:</u>

  - Argolidas'daki Didyma: Ermioni ve Nafplion arasındaki Kranidi'ye bağlı kasaba.
  - Astypalea: Astypalea Arkeoloji Müzesi.
  - Atina: Athena, Zeus, Apollon ve Artemis Tapınakları, Ulusal Arkeoloji Müzesi, Akropolis Müzesi, Kykladik Sanat Müzesi ve Stoa Müzesi.
  - Delos: Apollon Tapınağı, Mykonos Arkeoloji Müzesi.
  - Delphi: Apollon Tapınağı, Korykeian Mağarası, Delphi Arkeoloji Müzesi.
  - Dodona: Zeus Tapınağı, İonnina Arkeoloji Müzesi.
  - Eretria: Apollon Daphnephoros Tapınağı, Eretria Arkeoloji Müzesi.
  - Phigaleia: Epikouros Apollon Tapınağı.
  - Girit: Apollon, Helios ve Zeus kültü ilişkili Kutsal Alanlar, Heraklion Arkeoloji Müzesi ve diğer.
  - Kalapodi: Abai Apollon Tapınağı, Atalanti Arkeoloji Müzesi, diğer küçük müzeler.
  - Kalymnos: Apollon Tapınağı, Kalymnos Arkeoloji Müzesi.
  - Karpathos: Karpathos Arkeoloji Müzesi.
  - Kos: Asklepios ve Apollon Tapınakları, Kos Arkeoloji Müzesi.
  - Lamia: Lamia Arkeoloji Müzesi.

- Livadeia: Trophonios Kutsal Alanı, Thebes Arkeoloji Müzesi, diğer küçük müzeler.
- Naksos: Portara Tapınağı, Naksos Arkeoloji Müzesi.
- Olympia: Zeus Tapınağı, Olympia Arkeoloji ve Olympik Arkeoloji müzeleri.
- Oropos: Amphiaraon Kutsal Alanı.
- Paros: Apollon Tapınakları, Paros Arkeoloji Müzesi.
- Rodos: Apollon - Helios kültü ilişkili Kutsal Alanlar, Rodos Arkeoloji Müzesi ve diğer.
- Samothrake: Büyük Tanrılar Kutsal Alanı, Samothrake Arkeoloji Müzesi.
- Selanik: Selanik Arkeoloji Müzeleri.
- Thera (Santorini): Apollon Tapınakları, Thera Arkeoloji Müzesi.
- Thiva: Apollon *İsmenios* Tapınağı, Thebes Arkeoloji Müzesi.

- Türkiye:

- Andriake: Andriake Kutsal Alanı, Likya Uygarlıkları Müzesi.
- Apollonia (Salihkılınçlı): Apollonia Ören Yeri.
- Didim: Didyma Apollon Tapınağı, Milet Müzesi, Efes Arkeoloji Müzesi, Aydın Arkeoloji Müzesi.
- Knidos: Apollon Karneios Tapınağı, Marmaris Müzesi.
- Emecik (Datça Emecik mevkii): Apollon Triopion Tapınağı, Marmaris Müzesi.
- Euromos: Zeus Tapınağı, Milas Arkeoloji Müzesi.
- Termissos (Fethiye): Fethiye Arkeoloji Müzesi.
- Hierapolis: Apollon Tapınağı, Plutonium Mağarası, Hierapolis Müzesi.
- Klaros: Apollon Tapınağı, Efes ve İzmir Arkeoloji Müzeleri.
- Ksanthos: Ksanthos Ören Yeri, Likya Uygarlıkları Müzesi.
- Kyaneai: Kyaneai Ören Yeri, Antalya Arkeoloji Müzesi.
- Letoon: Apollon Tapınağı, Likya Uygarlıkları Müzesi, Antalya Arkeoloji Müzesi.
- Miletos: Didyma Kutsal Yol ve Kutsal Alanlar, Milet Müzesi.
- Muğla: Muğla Arkeoloji Müzesi.
- Myra: Myra Ören Yeri, Antalya Arkeoloji Müzesi.
- Patara: Patara Ören Yeri, Antalya Arkeoloji Müzesi.
- Phoeniks (Taşlıca): Phoeniks Apollon Tapınağı Serçe Limanı ve Taşlıca Arası.

- Seleukeia Lyrbe: Apollon Tapınağı, Antalya Arkeoloji Müzesi.
- Side: Side Apollon Tapınağı, Side ve Antalya Arkeoloji Müzeleri.
- Sidyma: Sidyma Kutsal Alanları.
- Soura: Soura Ören Yeri, Likya Uygarlıkları Müzesi, Antalya Arkeoloji Müzesi.

Doktora tezi kapsamında faydalanılmış olan kütüphaneler aşağıdaki gibidir. Kütüphaneler ülke ayrımı yapılmaksızın tek bir listede sıralanmıştır.

- Kütüphaneler:

  - Alman Arkeoloji Enstitü Kütüphanesi (DAI), Atina.
  - Amerikan Klasik Öğreti Okulu Kütüphaneleri Gennadius ve Blegen (ASCSA), Atina.
  - Aristotales Üniversitesi Kütüphanesi, Selanik.
  - Bahçeşehir Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul.
  - Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Ankara.
  - Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul.
  - Bursa Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölüm Kütüphanesi, Bursa.
  - Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphanesi, Bursa.
  - Fransız Atina Okulu Kütüphanesi (EfA), Atina.
  - Girit Üniversitesi Kütüphanesi, Girit.
  - İngiliz Atina Okulu Kütüphanesi (BSA), Atina.
  - İskandinav Kütüphanesi (FIA-DIA-NIA-SIA), Atina.
  - İtalyan Arkeoloji Okulu Kütüphanesi (SAIA), Atina.
  - Koç Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul.
  - Milli Kütüphane, Ankara.
  - Ulusal Arkeoloji Müzesi ve Yunanistan Ulusal Kütüphaneleri, Atina.

B. Kök Literatür Çalışması

Doktora tezine dair araştırmaların temelini oluşturan kütüphane çalışmaları, konuyla alakası olan antik ve modern kaynakları içermektedir. Tez çalışmasının amacı Anadolu'daki kehanet merkezlerinin, Hellas ve Ege Adaları'nda yer alan birincil kehanet merkezleriyle birlikte bütünleşik bir bakış açısıyla incelenmesidir. Kehanet merkezlerinin ve kâhinliğin kökenine dair yapılmış olan araştırmalar, Apollon kültünün neden kehanet biliciliğine sahip olduğunun anlaşılabilmesi bakımından elzemdir. Apollon kültünün temelinde, kâhinlerin ve kehanetin olup olmadığı sorusu bu çalışmanın en temel tartışmasıdır[17]. Apollon kültünün mü kâhinlere, yoksa kâhinlerin mi Apollon kültüne ihtiyaç duyduğu sorgulanmıştır. Arkeolojik malzemelerin ikonografik açıdan doğru bir bakış açısıyla yorumlanabilmeleri ancak konunun temelinde yatan bu soruların öncelikli olarak ele alınmaları ile birlikte mümkündür. Dolayısıyla kehanet üzerine yapılacak olan değerlendirmeler, öncelikle antik kaynaklardan edinilen bilgiler bir araya getirilerek; o günkü insanın zihninde anlaşılan sahneler ve tasvirler göz önünde bulundurularak yorumlanmalıdır[18].

Tez çalışmasının ana sorunu kehanet kavramının Apollon kültü açısından kökenidir. Doktora tezi Apollon kehanet merkezlerini ele alıyor olsa da, kehanetin ve kehanet merkezlerinin Apollon kehanet merkezlerinden daha erken evrelerde farklı kültler ile birlikte varoluşu, bizi öncelikle kehanet kavramına dair araştırma yapmaya zorlamıştır. Çünkü kehanet biliciliği, kehanet çıkarımı ve kehanet okuması birbirlerinden farklı uygulamalardır. Apollon kâhinlerinin ve rahiplerinin Apollon kehanet merkezlerinden önce var olup olmadıkları da farklı bir sorudur. Çünkü her kâhin ve rahip aynı kehanet ocağı gücünü temsil etmemektedir. Kehanet biliciliği, çıkarımı ve okuması yapan kâhinler; yaptıkları ritüel uygulamaları bakımından bu çalışmada büyücü kâhinler ve elçi kâhinler olarak ikiye ayrılarak tanımlanacaktır. De Villiers de bizce bu tarz bir tanımlama yapmaya çalışmıştır[19]. Farrer[20] ve Fishbane[21] kâhinlerin zaman içerisinde değişim ve gelişimlerinden bahsederken, bizce aslında anlaşılması gereken kâhinliğin büyücülükten elçiliğe evrilmiş olduğudur. Elçi kâhin aynı bir ulak gibi olsa da, buradaki ulak,

[17] Abraham 1978; Dietrich 1990: 171; Beekes 2003.
[18] Kloteche 1918; Roberts 1979.
[19] De Villiers 2010: 360-361.
[20] Farrer 2009.
[21] Fishbane 1993.

üstün / doğaüstü varlıktan aldığı bilgiyi insana ulaştırma görevi üstlenmiştir. Elçi olarak tanımlanabilirler, çünkü yürüttükleri ayin yalnızca üstün varlığın kendileriyle iletişime geçmesiyle mümkündür. Bu ritüellerde elçi kâhinin üstün varlık ile olan iletişimi bir çeşit ses, görsel, hayal, sözlü cevap[22] vs. olabilir. Elçiler iletişime geçebilmek için bilinçleri dışına çıkmalıdırlar. Bu bilinç dışı etkileşim bir çeşit kontrolsüz davranış; Callan[23] ve De Villiers'e[24] göre halüsinasyon, delilik ve trans hallerinden biri olabilir. Konumuz açısından en temel örnekleri barındıran Minos uygarlığında da Merlin[25] ve Dietrich'in[26] belirttiği üzere iki ayrı trans hali mevcuttur. Birincisi kâhinin bir takım maddeler veya unsurlar yardımıyla trans haline yani esrik ruh haline sokulmasıdır. İkincisi ise kâhinin bu iş için ayrılmış özel bir bölüme sokulmak suretiyle *epifani*ye ulaşması yani olağandışılığın farkındalığına varmasıdır. Kehanet transı ile *epifani*ye ulaşma, Antik Dönem'de kullanımı tek bir külte özgü olmayan bir esrimedir[27]. Esrimenin özünde spiritüel varlığın, kâhinin içerisine girerek onun geçmişi-şimdiyi-geleceği eş zamanlı görebilmesi düşüncesi yer alır[28]. Bu tarz *epifani*lerin benzerleri yalnızca Anadolu ve Hellas ile sınırlı olmayıp Afrika, Amerika, Çin ve Tibet'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada örnekleri görülmektedir[29]. Delphi'de[30] Arkaik Dönem'deki kehanet translarına dair bilinen *epifani* halleri konumuz açısından çok büyük bir öneme sahiptir[31].

Çalışmanın araştırma merkezini Didyma ve Delphi'deki Apollon kehanet merkezleri oluşturmaktadır[32]. Antik ve modern kaynaklardan elde edilen öncü bilgilerin tamamı bu iki Apollon kehanet merkezi üzerine odaklanır. Dolayısıyla bizim de tez çalışmamızda kök literatür araştırmalarımız Didyma ve Delphi'den başlamış ve konunun kökenine indikçe bu iki kehanet merkezi, araştırmamızın arka planına doğru kaymıştır. *Kök Literatür* başlıklı bu bölümde açıklanmış olan veriler, dolayısıyla araştırmanın çıkış noktasını gözler önüne sermektedir.

[22] Şiirsel kehanet metinlerinin en erken örnekleri Anadolu ve Hellas'da Arkaik Dönem'e tarihlenmektedir: bk. Dietrich 1990: 159.
[23] Callan 1985: 125-126.
[24] De Villiers 2010: 361.
[25] Merlin 2003.
[26] Dietrich 1990:162.
[27] Huffmon 2007.
[28] Parke 1981: 106; Seferis - Clay 2005: 13; Gartziou Tatti 2010; Blackhirst 2014.
[29] Bober 1951; Huffmon 2007; Garrett 2009; Greaves 2012: 182; Flower 2018.
[30] Amandry 1950; Baltes 2004; Balbina – Heinz Günther 2021.
[31] Daux 1943; Lloyd Jones 1976; Fumo 2003; Greaves 2012: 183; Gibbons 2019.
[32] Ecole Française d'Athenes 1992; Drosou Panagiotou 2008.

Antik kaynaklardan ve mitolojiden öğrenildiği üzere Delphi'de kadın kâhin (*Pythia*) kehanet ayinlerini, büyük bir çukurdan sızan bir takım gazları soluyarak esrik bir ruh hâli içerisinde, *tripod* (üç ayak) eşliğinde gerçekleştirmektedir (Kat.No.119). *Pythia* kâhini mitolojide Apollon'un Delphi'de *Python* yılanını[33] katledişi ile ilişkilendirilir[34]. Mitosta anlatılan hikaye; zamanın başında yeryüzünde doğmuş olanın öfkesinin hakim olduğunu, sonrasındaysa Apollon'un gelip yılan *Python*'u (Kat.No.129) öldürdüğü ve onu çürümeye bıraktığını dile getirir. Delphi'deki *Pythia*'nın kökeninin bu mitostan geldiğine inanılmıştır. "*Pyth*" kelimesinin bir diğer anlamı çürümek / kokuşmaktır[35].

Mitolojide Apollon'un στέφανος (çelenk) takıyor oluşu tanrının kehanete dair olan özelliği ile açıklanır. Bowles'un[36] görüşüne göre tanrının Python'u öldürüşü, şaman inancı açısından da çelenk takıyor olmayı, kehanet gücü açısından anlamlı kılmaktadır[37]. *Pythia*'nın tanrının ağzı ile konuştuğu tabiri[38] ve esin / ilham perilerinin (*nymphe*) yardımıyla ilahiler ile söyleneni mecazen ilettiğine kanaat getirilir[39]. Apollon'un ve esin perilerinin kehanetler ile olan ilişkisinin kökeni, Girit'e kadar uzanmakta ve bilinen ilk örnekleri de (Minos ayinleri) Glaukos mitosundan gelmektedir. Bu ilişkinin mecazi bağı perilerin mitostaki arıların balını yemeleri ile açıklanmaktadır. Ayrıca Glaukos mitosu ile periler arasındaki kurulan bu ilişki, Girit'deki baba-tanrı kültü ile açıklanmıştır. Girit'te doğurganlığın ve bitkisel yaşamın da tanrısı olduğuna inanılan Zeus'un; aynı zamanda Didyma'ya ilk gelen Girit-Karya kökenlilerin inancı ile de aynı doğrultuda olduğu bilinmektedir. Fontenrose'nin[40] verdiği bu bilgiler düşünüldüğünde, Zeus ve Apollon'dan Didyma'nın efendileri olarak bahsediliyor oluşunun sebebi daha kolay anlaşılır. Didyma'daki bu iki tanrılı tapınak anlayışı kimi akademisyenlerce kabul edilmiş olsa da, kimilerince de Didyma Apollon Tapınağı'nın[41] içinde veya dışında ayrı bir çevreye sahip olan bir Zeus *Soter* kutsal alanının olduğu ileri sürülmüştür[42]. *İkinci Bölüm*'de sebepleri açıklanacak olsa da burada kısaca belirtilmesinde fayda vardır ki, bu doktora tezi kapsamındaki araştırmalar

[33] Kat.No.122.
[34] Kerkeslager 1993: 120.
[35] Seferis - Clay 2005; Gunzburg 2015.
[36] Bowles 2014.
[37] Kerkeslager 1993: 120.
[38] Salt - Boutsikas 2005; Doll 2011.
[39] Miller 1986; Winkler 2005; Chappell 2006.
[40] Fontenrose 1932: 245.
[41] Didyma Apollon Tapınağı'nın haritaları için bk. Harita 67-68.
[42] Fontenrose 1932: 253.

neticesinde biz de ilk görüşe katılıyor olup; Didyma Apollon Tapınağı'nın Zeus'a[43] olan aidiyeti olmaksızın düşünülemeyeceği kanaatindeyiz. Ancak unutulmamalıdır ki Zeus yani *Dios* da, *Dioni* olmaksızın düşünülemez. O halde üç tanrılı bir tapınaktan söz ediliyor olmalıdır. Dolayısıyla Didyma Apollon Tapınağı için bu tezin vardığı görüş üçüncü ve yeni bir görüş olan üç tanrılı bir anlayıştır. *Dioni* burada Ana Tanrıça'yı temsil eder (Kat.No.14). Miletos'ta[44] bulunan 4 ayrı yazıtta Didyma'daki Zeus *Soter* kültüne atıfta bulunulmuştur[45]. Ancak irdelenmesi gereken husus, birçok akademisyen tarafından burada var olduğu iddia edilen kült için düşünülen ikinci tanrının Zeus oluşudur[46]. Konuyu irdeleyen ilk araştırmacıların neredeyse tamamı Didyma'daki külte dair ritüellerin Girit ve Karya uzantılı olduğunu zaten kabul eder. Didyma'ya sonradan gelen ilk Hellen dili konuşanların, burada Brankhidai soyundan önce var olan yerel kültü, kendi kültürlerine yakın bulmaları sebebiyle Zeus *Soter* olarak adlandırarak baba tanrı kavramına uyumlu hale getirdikleri ileri sürülebilir. Aynı zamanda Didyma'daki inancın zaman içerisinde kendiliğinden sosyopolitik sebepler ile birlikte Zeus *Soter* kültü haline dönüştüğü de düşünülebilir. Her halükarda, Didyma'da Hellen öncesi kültürün temelinde var olan kült *Soter* olup, Fontenrose'nin[47] de belirttiği üzere bu baba tanrı kavramının daha erken bir döneme dair olan varlığı, Didyma tapınağında bulunan libasyon ritüellerinde kullanılmış sarmaşık yapraklarıyla görülebilmektedir.

O halde öncelikle sorulması gereken soru Zeus ile Apollon kehanet merkezleri arasında bir bağın olup olmadığıdır. Zeus kehanet merkezlerinde kehanete dair farklı yaklaşımların olduğu bilinmektedir. Bunların başlıcası semboller ve işaretler üzerine yapılan kehanet okumalarıdır (Kuşlar, ağaç yaprakları vs.). Apollon kehanet ritüellerinde ise kâhinler ve rahipler aracılığı ile bir şekilde tanrı ile iletişim kurulmaktadır[48]. Dodona'daki Zeus kehanet merkezi, kehanet gücünün birçok kesim tarafından sanıldığının aksine yalnızca Apollon kültüne ait olmadığına dair en güzel örneği oluşturur[49]. Öyle ki tez kapsamında *İkinci Bölüm*'de detaylıca incelenmiş

[43] Burton 2015.
[44] Miletos haritaları için bk. Harita 69-70.
[45] Fontenrose 1932: 248-250.
[46] Fontenrose 1932: 251; Bungard 2012.
[47] Fontenrose 1932: 254.
[48] Milner 2000: 143.
[49] Nicol 1958; Treadwell 1970; Greaves 2012: 190.

olan Dodona Zeus kehanet merkezi[50], bu tez çalışmasının en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Minos ve Miken kehanet biliciliği teolojisinin üç ana sembolleşmiş unsuru vardır. Bunlar arı, *tripod* ve mağaradan oluşur. Bu unsurların mitolojik kökenleri Glaukos mitosuna dayanmakta ve Pindar'ın *Pythia*'yı "*Melissa"* olarak adlandırmasıyla da ilişkilendirilmektedir[51]. Kavramlar arasında var olan bu bağ, Delphi'deki esin perilerinin de aynı Girit'te olduğu gibi kehanetlerini açıklamadan önce bal yemeleri[52] ile açıklanmıştır[53]. Delphi'de[54] Apollon Tapınağı'nın güneyine bakan terasın alt kısmında Ana Tanrıça'ya ait bir tapınağın daha olduğu dile getirilir. Delphi'de gerçekleştirilen ritüellerde *Pythia* ve periler tapınağın güneyine bakan terasta otururlar. Bu ikinci tapınağın *altar*ında Ana Tanrıça mabedinin yer aldığı belirtilmiştir. Orada bulunan Delphi'nin kutsal kaynağı bu görüşü güçlendirmiş olabilir[55]. Dolayısıyla bu bilgiden yola çıkılarak Delphi'deki[56] kültün de aynı Didyma'da olduğu gibi iki başlı olduğu savı ortaya atılmıştır; bunların aynı zamanda Olympos ve Helikon dağlarını temsil ettikleri düşünülebilir[57]. Hangi kültün bir diğerini etkilediği konusunda farklı argümanlar mevcuttur. Esin perilerinin Apollon kültünden daha erken bir dönemde oradaki mabed içerisinde Ana Tanrıça ile birlikte anıldıklarını düşünmek mümkündür[58]. Hesiodos'a göre Apollon hali hazırda *musagetes* olarak anılmaktadır[59]. Bu kelimenin anlamı esin perilerinin lideri olarak tercüme edilebilir. Apollon ve esin perilerinin birbirleri ile ilişkilendirildiği ilksel yer, tanrıların[60] mabedi olan Olympos sarayının salonlarıdır. Olympos ile olan ilişki ve tapınağın altından akan su kaynağı bir arada düşünüldüğünde esin perileri ve Ana Tanrıça kültü Delphi[61] için çok daha anlamlı bir pozisyona gelmektedir[62]. Aynı zamanda Apollon'un esin perilerinin gücünü müzikle birlikte kullanıyor oluşu, tanrının özel lirini yapan Hermes ile de özdeşleştirilmektedir. Kehanet

[50] Dodona haritaları için bk. Harita 25-26.
[51] Pind. *Pyth. Od.* 11.1.
[52] Ott 1998.
[53] Dietrich 1990: 166-167.
[54] Bates 1925.
[55] Giordano 2015; Rosenthal Kamarinea 1962; Parke 1981: 99.
[56] Roux 1971; Roux 1976; Rougemont 2001; Aimatidou Argyriou 2003; Broad 2006.
[57] Bailey 2014: 1574-1578.
[58] Parke 1981: 105; Carvalho vd. 2011: 425- 427.
[59] Hesiodos *Theo.* 1, 36, 75.
[60] Coleman 1982.
[61] Caldas – Jose De 2003.
[62] Parke 1981: 106.

merkezinde *epifani*ye ulaşmanın bir diğer *hipnotik* yolu da; Apollon'a atfedilen müziğin gücünü kullanıyor olmaktır[63]. Müzik yalnızca hipnotik bir esrime yöntemi olarak düşünülmemelidir. En nihayetinde müziğin etkisi de titreşimler yoluyla meydana çıkan bir çeşit geometridir. Asklepios kültünde, Asklepios iyileştirme gücünü elbette babası Apollon'dan almıştır[64]. Apollon kültü tedavi edici gücüyle de kutsaldır. Örneğin Anadolu'daki en önemli kehanet merkezlerinden biri olan ve Didyma'ya benzerliğiyle bilinen Klaros'taki kehanet merkezinde, Apollon'a sorulmuş olan konular arasında iyileştirme amacı güden 5 adet soru bilinir[65].

Klaros'un tedavi amacı gütmesi ile Delphi ve Didyma'daki mantığın aynı olduğu söylenebilir. Bu mantığın ortaya çıkışını ise kutsal su kaynağı ile ilişkilendirmek mümkündür. Didyma'da *adyton*'da gerçekleştirilen birçok ritüel ve bu ritüellere konu olan efsanelerde kutsal su kaynağı rol sahibidir. Delphi'de kutsal su kaynağının yanı sıra buna ek olarak karşımıza "kutsal çukur" kavramı çıkmaktadır. Kutsal su kaynakları ve çukur ya da mağaraların konumuz açısından ele alınacak olan tüm kehanet merkezleri kapsamında göz ardı edilmemesi gerekir[66] . Didyma üzerine çalışmış olan bazı akademisyenler Didyma'daki Apollon tapınağının *adyton*'unda bir sulak alanın olup olmadığı konusunda fikir birliğine varamamışlar ve burada yalnızca bir bataklık olma olasılığından bahsetmişlerdir[67].

Eldeki arkeolojik veriler doğrultusunda bilindiği üzere, Didyma'da da Delphi'de olduğu gibi kâhinler ayinlerinden önce kutsal su ile vücutlarını ıslatmakta ve su buharını solumaktadırlar[68]. Bu sayede esrik ruh hâli içerisine girip *epifani*ye ulaşmaya çalışan kâhinler Delphi'de Dionysos ile özdeşleştirilmiş olan *mania* ile de tanımlanabilmiştir[69]. Apollon'un Dionysos ile olan ilişkisinin en güzel örneği tanrının *maenad*larla olan bağıdır. Bu bağ şarabın yalnızca zevki ile değil aynı zamanda iyileştirici özelliğiyle de vurgulanır. *Manead*lar bilindiği üzere bebek Dionysos'u yetiştiren çıldırmış[70] kadınlardır[71].

---

[63] Detienne 2001: 151.
[64] Phillips 1958; Compton 1998; Milner 2000 148.
[65] Milner 2000: 148.
[66] Hollinshead 1999.
[67] Parke 1986: 124.
[68] Parke 1986: 124; Fontenrose 1988: 79.
[69] Dietrich 1990: 159; Chlup 2000; Detienne 2001: 157; Chester 2005; Ahonen 2014; Clift 2014; Akkerman 2016; Ustinova 2020.
[70] Çılgın kelimesinden anlaşılması gereken, Melampos mitosunda bahsi geçen çıldıran Argos kralının kızlarının durumu ile aynı olmalıdır. Büyücülerin atalarından biri olan Melampos bu kızları Hellebore bitkisinin özü ile tedavi

Apollon ile Dionysos arasındaki ilişkiye değinmiş olan Platon da, bu bağa temel olarak esin perilerini (*nymphe*) göstermiştir[72]. Ancak Platon'un vurgulamak istediği ilişki Dionysos üzerinden Apollon ile Ana Tanrıça arasındaki geçirgenliktir. Delphi'deki kâhinlerin kullanmış oldukları dil Platonculuğun ve Pitegorasçılığın bir yansıması şeklinde yorumlanabilmiştir[73]. Bazı mitoslara göre Dionysos, Delphi'deki Apollon tapınağının *omphalos*unun[74] yakınında (veya altında) gömülüdür[75]. Bu mitoslar üzerinden değerlendirme yapan kimi araştırmacılar Delphi'deki[76] kehanet kültünün Dionysos'dan da geldiğini öne sürmüştür[77]. Dionysos ile kehanet arasındaki ilişki *Pythia*'nın *epifani* hâline dayandırılmıştır. Delphi kâhini *Pythia'*nın, *tripod*un üzerinde *epifani*ye ulaşarak (hipnoz, trans, esrime hali), bir takım anlamsız sesler ve mırıldanmalar çıkarttığı ve bu algılamaların oradaki rahipler tarafından tercüme edildiği arkeolojik bulgular neticesinde bilinmektedir (Kat.No.118-122)[78].

Apollon kehanet merkezleri ve özellikle Delphi'deki kehanet ritüelleri hakkında geçmişten günümüze yapılan açıklamalarda; Latince, İngilizce ve Fransızca akademik yazınlar başta olmak üzere birçok çalışmada kâhinleri, rahipleri ve *Pythia'*yı betimleyen kelimeler konusunda literatürde çok büyük bir karmaşa vardır. Bu karışıklığa vesile olan kelimelerin başında *mantis, promantis, prophet* ve *prophetis (prophetes)* gelmektedir[79]. Türkçede var olan karışıklığın temeli, latinceden batı dillerine geçen kavramlardan kaynaklanmaktadır. Her üç kelime de günümüzde *Pythia* için kullanılıyor olsa da; aslen "Peygamber-devesi hayvanı" ile de özdeşleştirilmiş olan *mantis* kelimesi, söz konusu hayvanın duruşu da göz önünde bulundurularak "Dua eden bir duruşu" da timsal etmektedir. Dua eden, tanrı ile ya da üstün varlık ile iletişime geçen kişi yani kâhin olarak nitelendirilmiş olması gereken kelime, *sbylla* kelimesi ile de anılmıştır. Bizce anlaşılması gereken; "*mantis"*in tanrı ile iletişime geçen büyücü

---

etmiştir. bk. Apollod.1.9.11-12, 2.2.2; Hom. *Od.*11.281–297, 15.231–236; Frothingham 1916: 200; Couch 1936: 191-207; Green-Handley 1995: 23; Kilpatrick 1996: 69-100; Angold 2004: 50-51; Ujvary 2010: 142-143; Olivieria vd. 2017: 194; Vasileiou vd. 2017: 215.

[71] Detienne – Doueihi 1986; Detienne 2001: 155-156.

[72] Platon *Timaeus* 47-48; Gelven 1977; Detienne 2001: 152; Blackhirst 2014: 1341-1344.

[73] Corey 2005: 201-228; Milner 2000: 145.

[74] Bötticher 1859; Atinalılar hazine binası yanındaki o*mphalos*un fotoğrafları için bk. Görsel 121-122.

[75] Detienne 2001: 149.

[76] Cabouret 1997.

[77] Maurizio 1995: 69.

[78] Callan 1985; Bulkeley 1995; Maurizio 1995: 70; Lehoux 2007: 52; Bohlin 2013: 2146-2153; Deeley 2013: 1031-1036; Berman 2014: 1280-1283; Barbera 2015.

[79] Aune 1983; Maurizio 1993; Johnston 2004; Greaves 2012: 197.

kâhinler olduğu; "*promantis"*in ise aynı Delphi'de olduğu gibi tapınağı temsil eden ve yetkisi tanrı ile eş görülen baş rahipler olduğu şeklindedir. Hermes gibi ulak, ya da aracı olarak nitelendirilen kâhin kelimesi bugün daha çok *prophet ve prophetess* şeklinde erkek ve kadın kâhinleri nitelendirmek için kullanılmaktadır. *Prophetess* kadın kâhin anlamında kullanılan genel bir tabirdir. *Pythia* kâhini ise yalnızca bir elçi kâhindir ve özel yetenekleri olan bir büyücü kâhin değildir[80].

Delphi[81] Apollon kehanet merkezinde[82] görev yapan *Pythia*'ların köylü / çiftçi (yani sıradan) bir kadın olduğu yönünde bilgiler mevcuttur[83]. Delphi özelinde bugüne kadar ele geçmiş olan hiçbir arkeolojik ve epigrafik veri, *Pythia* haricinde hiçbir kimsenin kehanet çıkarımı ritüelleri sırasında tanrı ile iletişime geçtiğine dair bi emare ortaya koymamaktadır[84]. *Pythia*'nın aracılığıyla tanrıdan edinilen bilgiler şiirsel bir anlatımla kelimelere çevrilmektedir[85]. Düzyazı ya da dizeye çevrilen bilgiler, Apollon tarafından *Pythia* üzerinden aktarılmakta, başka bir deyişle tanrı *Pythia'*nın ağzından konuşmaktadır. Delphi'de kayıtlara geçmiş olan ilk kehanet ritüellerin gerçekleştiği MÖ 8. yüzyıldan 6. yüzyılın sonuna dek hiçbir yazınsal cevap bulunmamıştır[86]. Tanrının *Pythia*'ya aktardığı bilgiler erken dönemde sözlü olarak dile getiriliyor olmalıdır. Dolayısıyla bu dönemde aktarılanların ezberde tutulması ve söylenmesi daha büyük bir önem taşıyor denilebilir[87]. Delphi kehanetleri *Sibyl* ve *Hystaspes*[88] kehanetlerine de konu olan sayılı kehanet merkezinden biridir[89]. *Sibyl* ve Büyük Tanrılar Kutsal Alanı *İkinci Bölüm*'de detaylıca açıklanacak ve konumuz ile arasındaki bağ net bir şekilde ifade edilecektir. Samothrake (Semadirek) adasındaki[90] Büyük Tanrılar Kutsal Alanı'nın kâhini *Sibyl* olarak da anılmıştır. Kelimenin etimolojik kökeni Ana Tanrıça'ya dayanır[91]. Sadece açıklanan bu sebeplerle dahi

[80] Kâhinlere dair bk. *İkinci Bölüm* / *Kâhinlerin Tipolojisi.*
[81] Delphi haritaları için bk. Harita 33-36.
[82] Dickinson 1655; Forchhammer 1840; Foucart 1863; Foucart 1867; Pomtow 1896; Poulsen 1920; Karadimitrios 1972; Graindor 1930; Maas 1993; Maas – Bollmann 1996; Petsas 2008; Cavaliere 2013; Carles 2014; Konstantinou 2014; Kindt vd. 2015; Kindt 2016; Kuhn 2018; Nikolopoulou 2019; Fischer 2020.
[83] Maurizio 1995: 70.
[84] Maurizio 1995: 69.
[85] Parke 1981: 99.
[86] Parke 1981: 100.
[87] Parke 1981: 101.
[88] Tarn 1932: 137.
[89] Tarn 1932: 135; Parke 1943; Plommer 1967; Parke 1981: 109; Miller 1994; Henrichs 2003; Marandi 2005; Marandi 2008; Watley 2010; Gabrielson 2015.
[90] Samothrake haritaları için bk. Harita 37-39.
[91] Bailey 2014: 438-442.

Samothrake, Apollon kehanet merkezleri bakımından ayrı bir öneme sahip olmalıdır[92]. Çoğu kâhin ve rahibin ziyaret ettiğine kanaat getirilmiş olan Samothrake'nin, kehanet merkezleri bakımından izahatine gereksinim duyulmaktadır. Çünkü bugüne dek hiçbir akademik çalışma tüm bu konuları bir arada ele almamış ve dolayısıyla bütünleşik bir sonuca varma şansına sahip olmamıştır.

Didyma[93] Apollon kehanet merkezindeyse kehanet ritüellerine dair Delphi'deki *Pythia* modelinin[94] uygulanmaya başlanması Hellenistik Dönem'den itibaren olmuştur[95]. Bu dönemde Miletos hakimiyetindeki Apollon kehanet merkezinin nasıl bir kült ve kâhinlik anlayışında ritüellerini yerine getireceği yeniden ele alınmış ve neticede Delphi'deki *Pythia* kâhini modeli uygulamaya alınmıştır[96]. Böylelikle artık tanrının sözleri *Pythia*'nın ağzından çıkmaya başlamıştır[97]. Didyma'daki kehanet metinlerine dair yazınsal örnekler daha ziyade düz yazı şeklindedir[98]. Miletos (Kat.No.124-128) kontrolündeki Didyma aynı zamanda iki kent arasındaki kutsal yol (Kat.No.127) ile de birbirine bağlı olan bir kehanet merkezi konumundadır[99].

Kehanet ritüellerine dair Didyma Apollon Tapınağı özelinde bilinen uygulamalar arasında; kâhinin mil üzerinde oturması, kutsal su kaynağı ile ıslanması (suyun kâhine bulaşması neticesinde kutsanma), nefes yoluyla buhar ve duman soluması ve defne yaprağı çiğnemesi veya yakılması gibi örnekler bulunmaktadır[100]. Tapınağa ait olan iki farklı su kaynağı olduğu şeklinde kanaatler mevcuttur. Bu görüşlerin en temel dayanak noktası Apollon *Didymaeus* sıfatının varlığıdır[101]. Sıfatın kökeni olarak karşımıza çıkan etimolojik köken Didyma ve *Dindymos* kelimeleridir[102]. İkizler anlamına gelen bu kelimelerin Apollon ve Artemis için kullanıldığını düşünen akademisyenler vardır[103]. Strabon'a dayandırılan bir diğer bakış açısıysa; Magnesialılarının Thessalia'dan *Magnesia ad Meandrum*'a (Menderes Magnezyası) gelişi ile

[92] Samothrake fotoğrafları için bk. Görsel 99-106.
[93] Parke 1989.
[94] Marchais - Roubelat 2011.
[95] Fontenrose 1933: 102; Dignas 2002: 236; Greaves 2012: 179-180.
[96] Parke 1981: 109; Parke 1985: 61-62; Parke 1986: 124.
[97] Parke 1981: 109; Parke 1986: 124.
[98] Greaves 2012: 197.
[99] Kleiner 1968: 580; Akurgal 1978: 210; Slawisch - Wilkinson 2018: 103-138.
[100] Greaves 2012: 182.
[101] Gürdal 2007: 43.
[102] Fontenrose 1932: 252.
[103] Gürdal 2007: 43.

açıklanmaktadır[104]. Menderes Magnesia'nın Troia Savaşı'ndan önce Girit'ten gelenlerce Apollon kâhinlerinin kehaneti üzerine kurulduğu bilinmektedir[105]. Miletos ve Didyma'da Apollon için kullanılan üç sıfat vardır. Bunlar *Didymaeus, Philesios* ve *Delphinios*'tur[106]. Miletos'taki bir sunak üzerinde yer alan yazıtta karşımıza çıkan *Delphinios* sıfatı, tanrının Delphili olduğunu belirtmektedir[107]. Apollon'a atfedilen sıfatların ortak noktası "Kehanet saçan" anlamına geliyor oluşlarıdır. Örneğin Anadolu'daki bir diğer kehanet merkezi Aigai'de aynı anlama gelen Apollon kültü onurlandırma sıfatı Apollon *Khesterios*'tur[108]. Bu sıfatın var olduğu bir diğer merkez de Kalkhedon'dur[109].

Didyma'daki bir diğer önemli konu da; bölgede Arkaik Dönem'den önce varolan ve kehanet merkezinin de kullandığı Hellen dili dışında var olan başka bir dilin varlığıdır[110]. Babadan oğula geçen bir ataerkilliğe dayanan Brankhidai soyunun, isim kökünün Hellen olmayışı da bu tezi destekler[111]. Brankhidai soyunu anlatan mitosta, Brankhos'un annesi rüyasında ağzından içeri bir güneşin girdiğini görür[112]. Öyle ki doğurduğu oğlu Brankhos'un, tanrının oğlu olarak anılması bu rüyaya dayanır. Brankhos kelimesi kısık-boğuk ses anlamına gelmektedir[113]. Brankhos büyüdüğünde, ileride tapınağı inşa edeceği yer olan korulukta karşısına Apollon çıkar ve nefesi ile kendisine kehanet gücü verir[114]. Bu mitoslarda var olan ana tema güneş tanrı kavramıdır. Güneş tanrı (Baba tanrı) mitosu Brankhidai soyunun İon göçünden daha erken bir zamana işaret ettiğini desteklemektedir[115]. Brankhos'a ait olan sihirli asa da yine Hellen öncesi bir külte işaret eder[116]. Zeus *Soter* ve Güneş tanrı üzerine olan bilgiler Minos uygarlığında bulunan baba tanrı kavramıyla da örtüşmektedir[117]. Özellikle antik kaynaklarda Didyma'nın

[104] Str. XIV 1 40; Fontenrose 1932: 252.
[105] Gürdal 2007: 61.
[106] Fontenrose 1933: 100-105; Taşlıklıoğlu 1963: 34-40; Miletos'daki Delphinion, Stoa ve Liman anıtı fotoğrafları için bk. Görsel 219-221.
[107] Taşlıklıoğlu 1963: 34-40.
[108] Taşlıklıoğlu 1963: 1-2.
[109] Gürdal 2007: 67.
[110] Parke 1981: 103.
[111] Hdt. I 46; Dignas 2002: 236.
[112] Fontenrose 1933: 98.
[113] Parke 1985: 59.
[114] Taşlıklıoğlu 1963: 40.
[115] Parke 1985: 60.
[116] Parke 1985: 212.
[117] Day 2014: 1738-1753.

kökeni İon göçünden daha eski bir tarihe işaret ediyor olmasına rağmen[118], bugüne kadar ele geçen arkeolojik buluntuların neredeyse tamamı en erken MÖ 800 civarına tarihlenebilmiştir[119].

Apollon'un Antik Dönem'de birçok festivaldeki yeri ve Güneş'in yıllık solar hareketi, tanrının mitolojide anlatılan kuzeye olan seyahatiyle açıklanmıştır[120]. Öyle ki mitolojide anlatılanlara göre Leto 12 gün ve 12 gecenin ardından Hyperborea'dan Delos'a gelir[121]. Tanrı Apollon *Thargelion* ayının 7. günü[122] Delos'ta doğumunun ardından bir süre sonra Hyperborea'ya gider ve yazın ortasında (yani yaz gündönümünde), giderken kullandığı kuğu arabası (bazı mitoslarda kanatlı yılanlar, Rodos'taki Helios mitoslarında ise atlar[123]) ile geri döner. Elinde altından lir tutan altın saçlı Apollon'un kuğu arabası[124] bu kez Helikon dağına iner[125]. Yaz gündönümünde[126] geri dönüyor oluşu Hyperborea'ya ancak Güneş'in gidebileceği şeklinde yorumlanabilmektedir[127]. Mitolojide anlatılana göre Apollon her yıl Hyperborea'ya gider ve geri döner[128]. Diodorus Apollon'un 19 yılda bir Delos adasını geldiğini söyler[129]. Bunun nedeni Dünya'nın uydusu olan Ay'ın bir devrini 19 yılda tamamlıyor oluşu olmalı ve bu sebeple her 19 yıl da; bir devir anlamına geliyor olmalıdır. Gezegenler ve yıldızlar ile olan ilişki göz önünde bulundurulduğunda, Apollon kehanet merkezlerinin Büyük Ayı Takımyıldızı ve Arktikos ile ilişkilendirilmeleri anlaşılabilmektedir[130]. Yalnızca Apollon'a dair mitoloji bakımından dahi Delos[131] ve Apollon kehanet merkezi'nin konumuzla olan ilişkisi ortadadır[132]. Platon da yaptığı değerlendirmelerde çoğu kez Apollon ve Helios'u[133] yaz mevsiminin gündönümü ile ilişkilendirmiştir[134]. Platon bunlara ek olarak Apollon kelimesinin ilk harfi olan "α" harfini; tanrının ilahi mekanlarla birlikte kutbun etrafında gerçekleştirdiği dönüşü ile ilişkilendirmiştir.

[118] Fontenrose 1933: 98; Greaves 2012: 178.
[119] Gürdal 2007: 44.
[120] Bilic 2012: 509.
[121] Bilic 2012: 527; Ayrıca Delos adası haritaları için bk. Harita 40-43.
[122] Crielaard 2009: 69; Bilic 2012: 509-526.
[123] Rodos'taki Helios *kolossos* heykelinin bulunduğu liman girişine dair fotoğraflar için bk. Görsel 107-108.
[124] Ekizoglou 1979.
[125] Bilic 2012: 525.
[126] Falkner 2011.
[127] Bilic 2012: 517.
[128] Levi 1945: 303; Seferis - Clay 2005: 4-5.
[129] Diod. 2.47.4; Bilic 2012: 519-520.
[130] Bilic 2012: 521; Alexander, 2015.
[131] Cleland 1933.
[132] Den Adel 1983.
[133] Platon *Timaeus* 22-23; Morris 1981.
[134] Bilic 2012: 513.

Tanrının bu dönüşünü müziksel ve göksel bir nizam içerisinde gerçekleştirdiğini anlatmıştır[135]. Ayrıca Dorik *Halios*'un Helios kelimesinden geldiğini düşünen Platon'un bu görüşü[136], Rodos'ta Helios'un "*Halieia*" kelimesi ile çağrılmasıyla aynı doğrultuda düşünülebilir[137]. Mitolojiye göre Delphi'deki ilk altı ayaklı mısra (*heksameter*[138]), Hyperborealı Olen adındaki ilk Delphi kâhini tarafından yaratılmıştır. Arkaik Dönem'de Delphili bir kadın bu altı ayaklı mısrayı yeniden düzenlemiştir[139]. Lâkin ilk ilahîyi yazan kişi Boio adlı Delphili bir kadındır. Delphi kehanet merkezinin kuruluşunda biri Lykialı biri Hyperborealı olmak üzere iki kâhini olmuştur[140].

MÖ 7 ila 6. yüzyıla tarihlenen Telmissos kehanet merkezi, Halikarnassos ve civarındaki en güçlü Apollon kehanet merkezidir[141]. Telmissos[142] kehanet merkezinin kuruluş mitosu, Didyma ve Delphi'nin kuruluş mitoslarına olan benzerliği sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Kuruluş mitosuna göre Hyperborea'da bulunan Apollon'un iki oğlundan biri Karia'ya diğer oğluysa Sicilya'ya gider. Tanrının çocukları gittikleri yerlerde babaları için sunak inşa ederler[143]. Telmissos kehanet merkezinde kehanet okumaları kuşların uçuşlarının yorumlanması ile yapılmıştır[144]. Aynı benzerlik Lykia'nın en önemli liman kenti olarak sayılabilecek olan Patara için de geçerlidir. Patara'nın kuruluş mitosu da Didyma ve Telmissos'a ait olan kuruluş mitosları ile benzerdir[145]. Patara Apollon kehanet merkezine dair olan en önemli farklılık ritüellerin sadece kış aylarında yapılıyor oluşudur. Bunun sebebi tapınakta görevli olan kâhinlerin yaz aylarında Delos'a gidiyor olmalarıdır[146]. Patara sayesinde kesin olarak anlaşılabildiği üzere, kimi kâhinler birden çok kehanet merkezinde görev almışlardır[147].

[135] Abolafia 2015; Bilic 2012: 514.
[136] Bilic 2012: 514.
[137] Eliade 1996: 143.
[138] Andersen 1987.
[139] Parke 1981: 103; Bilic 2012: 526.
[140] Bilic 2012: 526.
[141] Gürdal 2007: 19.
[142] Günümüzde ne yazık ki kutsal alandan geriye kalan bir yapı kalıntısı bulunmamaktadır. Bundan emin olmak için şahsen bölgeye gidilip bakılmıştır. Yapı kalıntılarına dair emarelerin tespit edilebilmesi için bölgede detaylı bir yüzey araştırmasının ve arkeolojik kazı çalışmasının yapılması gerekmektedir. Ancak bunun için çok büyük bir alanın, sit alanı ilan edilmesi gerekmektedir. Alanın tespiti bugünün şartlarıyla zordur.
[143] Gürdal 2007: 20.
[144] Gürdal 2007: 19.
[145] Milner 2000: 144; Gürdal 2007: 133; Ardıç 2014.
[146] Gürdal 2007: 133.
[147] Gürdal 2007: 134.

Büyü, kehanet, Melampos, Dionysos, Büyük İskender, Helios ve Apollon ile ilişkilendirilmiş olan Hellebore bitkisinden antik kaynaklarda ne şekilde bahsedildiğinin açıklığa kavuşturulması, bu ve bu gibi bitkilerin, gazların vb. neden kâhinler tarafından tercih edildiğini daha iyi ortaya koyacaktır. Esrimek ve *epifani*ye ulaşmak ile bağlantısı olan bitkiler[148] ve kimyasal maddeler[149] Arkeobotanik alanı içerisinde düşünülmeli ve değerlendirilmelidir[150]. Astronomi ve botani bilgilerinin de kullanımıyla birlikte, bütünleşik bir inceleme yapılmalıdır. Çünkü ancak bu sayede Apollon'un Arktikos'tan kuğu arabası ile neden Helikon dağına geri döndüğü anlaşılabilecek; böylelikle neden siyah Hellebore bitkisinin en değerlilerinin Helikon dağında yetiştiği detayı fark edilebilecek[151] ve MÖ 5. yüzyılda neden Antikyra'da Hellebore takma ismine sahip olan bir kortizanın[152] elinde ticaretini yapabilecek derecede fazla miktarda Hellebore zehri bulundurduğuna dair bilgiler anlaşılabilmiş olacaktır[153]. Öyle ki Hellen soyundan gelen büyücülerin ve büyücü kâhinlerin atası olarak kabul edilen Melampos'un, hakkında var olan en eski mitoslardan birinde; Argos kralının çıldırmış olan kızları, Melampos tarafından Hellebore bitkisinin özü kullanılarak iyileştirilmiştir. Aynı mitos Dionysos kültünün Antik Dönem'de ortaya çıktığı ilk mitos olarak kabul edilmektedir. Büyü metinlerinde ve özellikle karabüyülerde[154] karşımıza çıkan Hellebore bitkisi antik dönemlerde Helios'un özü olarak anılmıştır. Güneş'in doğuşu ile birlikte toplanan Hellebore çiçeklerinin toplanışı dahi belli bir zaman ve nizam eşliğinde yapılmıştır[155]. Ayrıca Şahin'in[156] de belirttiği üzere belli yerlerde bol miktarda yetişen bitkilerin zaman içerisinde yetiştikleri yörelere isimlerini verdikleri kesin olarak bilinmektedir. Hellebore bitkisi için söz konusu olan bu benzerlikler Helikon, Helikore ve Helios için mümkün olabilir. Lykia'da yer alan bir kent olan Oinoanda'daki bir yazıt bu açıdan dikkat çekicidir. Yerinde incelemeler yapmak için ziyaret amacıyla bölgeye gidilmiş olsa da, kente dair kalıntıların sık orman içerisinde yeterince anlaşılamıyor oluşu sebebiyle Oinoanda ziyaret edilmiş kentler listesine dahil edilmemiştir. Oinoanda'da sur duvarı üzerinde bulunmuş olan ve

[148] *Pythia* ve zakkum hakkında bk. Harissis 2015.
[149] Kimyasal maddeler mağaralardan, fay kırıklarında ya da volkanik çukurlardan çıkan gazlar olabileceği gibi, aynı zamanda defne yaprağı gibi bitkilerin yakılmasıyla oluşan bitkilerden elde edilen gazlardan meydana gelebilir. Detaylı bilgi için bk. Littleton: 1986; D'Alessandro - Kyriakopoulos 2013.
[150] Brussell 2004; Fornaro vd. 2009.
[151] Buxton 1992: 5.
[152] Larson 2014: 1578-1579.
[153] Rauh vd. 2008: 229.
[154] Muscolino 2015.
[155] Faraone - Obbink 1991: 153.
[156] Şahin 1999: 71-77.

kehanet merkezine ait olduğuna kanaat getirilmiş ola yazıtta altı ayaklı bir mısra tespit edilmiştir. Bu yazıtın üzerine günün ilk ışıklarının geliyor oluşunun spesifik olarak tespit edilmiş olması, Apollon kehanet merkezi ile Güneş'in doğuşu arasındaki ilişkiyi destekler niteliktedir[157]. Bu bilgiler ışığında; Attika'da bulunan ve MÖ 4. yüzyıla tarihlenmiş olan kurşun büyü yazıtlarındaki *defiksiones* (lanet) metinlerinde[158] ilikten bahsedilir[159]. Antik Dönem'de Mısırlılar için ilik, büyüdeki semen yani Rodos'taki anlayışa göre Helios'un özü anlamına gelmektedir[160]. Lanet büyüleri ile bağlama büyüleri arasında çok fazla benzerlik vardır[161]. Karabüyülerdeki ritüellerde *papirüs*lerin (büyü metinleri) yakılması da Helios'un Typhon'u yakışı mitosuna atfedilebilir[162].

Anadolu'da bulunan ve konumuz açısından en önemli kehanet merkezlerinden birisi olan Klaros'ta[163] Apollon için kullanılan sıfat *Klareios*'tur[164]. Yerinde incelemeleri dikkatlice yapılmış olan kehanet merkezinde tanrı için kullanılmış olan Klarios sıfatı; Kolophon, Sagalassos (Psidia), Troketta'da (Lydia) ve Notion'da da kullanılmıştır[165]. Apollon Klarios'un tasvir edildiği çok sayıda sikkede Kitharoidos ve Gryneion sahneleri ön plana çıkarılmıştır[166]. Konumuz olan Apollon kehanet merkezleri bakımından eldeki en önemli veri, Klaros'ta da daha erken bir dönemde Ana Tanrıça kültünün yer aldığıdır. Devamında bu kült Manto'ya geçmiş olup sonrasında da Manto'un oğlu Mopsos'un, Klaros'ta kehanet ocağını kurmasına vesile olmuştur[167]. Klaros'ta tapınağın *adyton*unda hâli hazırda yer alan kutsal su kaynağının yanı sıra, kutsal mağarasının(?) içerisinde de su kaynağı bulunur. Kâhinlerin bu su kaynaklarından içerek *epifani*ye ulaştıkları bilinir[168].

Klaros'ta da aynı Didyma gibi iki ayrı su kaynağı bulunduğu belirtilir[169]. Ayrıca Klaros'u spesifik olarak diğer tüm Apollon tapınaklarından ayıran mimari özelliği; *labyrnthos*ları içerisinde barındırdığı su kaynağıdır. Didyma'daki farklı konsepte sahip dar *labyrnthos* benzeri

[157] Faraone - Obbink 1991: 153; Horsley - Luxford 2016: 160.
[158] Wünsch 1897; Audollent 1904.
[159] Faraone 1988: 280-283.
[160] Faraone 1988: 279.
[161] Faraone 1988: 286.
[162] Faraone 1988: 282.
[163] Klaros haritaları için bk. Harita 71-72.
[164] Gürdal 2007: 51,243,253.
[165] Gürdal 2007: 51-52.
[166] Gürdal 2007: 55-56.
[167] Macridy 1912: 57; Taşlıklıoğlu 1963: 25-26.
[168] Gürdal 2007: 52-53.
[169] Gürdal 2007: 53.

geçitler ancak bir kişinin geçebileceği bir boyutta olup iki koldan *adyton*a çıkar[170]. Oysa bizce Klaros'taki *labyrnthos*ların kendileri bir *adyton* vasfındadır. Didyma'daki Apollon kültünün Hellen öncesi bir kökeninin olduğu düşünüldüğünde[171], *labyrnthos*un kehanet merkezinin ölüler diyarına (veya yeraltı tanrılarına) açılan bir kapı olduğunu düşünebilmek mümkündür. Konunun bu ihtimal dâhilinde ele alınması, kutsal alanın altında aktığı düşünülen su kaynağının *antron* ve *labyrnthos*[172] ile ilişkilendirilebilmesini kolaylaştırır[173].

Merkez Yunanistan'daki kehanet merkezlerinin genelinde (Boiotia)[174] gerçekleştirilen ritüellerin, kâhin tarafından bir çeşit tünel ya da mağara benzeri yerlerde yapıldıkları görüşü kabul görür[175]. Bu gibi birçok bilginin tespit edilmiş olması sebebiyle Yunanistan'daki ilgili kehanet merkezlerinin incelenmeleri gerektiği düşünülmüş ve TÜBİTAK projesi kapsamında bu merkezlerde yerinde incelemeler gerçekleştirilmiştir. Yunan mitolojisinde yeraltı dünyası ile tanrılar arasındaki ilişkinin konu alındığı birçok mitos bulunsa da, bu noktada başta *astragalos*lar olmak üzere diğer kehanet objelerinin de yeraltı tanrılarına adanan sunularla birlikte değerlendirilmeleri kurban (*Thargelia* festivallerinde) ve benzeri ayinlerin kökenlerinin anlaşılması bakımından çok büyük öneme sahiptir. *Theran angelos* gibi *angelos*ların yeraltı dünyasına dair varlıklar[176] oluşları, Attika'da bulunan ve büyü ile ilişkilendirilmiş olan yazınlarla (MS 2. yüzyıl) ispatlanabilmektedir[177]. Miletos'ta büyü ritüellerine dair bilgi veren ve MS 4-5. yüzyıla tarihlenen yazıtta Olympos tanrılarına atfen Finike kökenli çeşitli semboller yer alır[178]. Astrolog Hermippos Delos'ta bulunmuş olan ve Asya kökenli bir kabın etrafının küre şeklinde

[170] Gürdal 2007: 54-55.
[171] Paus. 5.13.11; Wigand - Knackfuss 1941: 121-129; Gruben 1963: 101-102; Montegu 1976: 304-305; Parke 1986: 121- 131; Gürdal 2007: 47; Greaves 2012: 193.
[172] Ayrıca daha önce neden hiçbir akademik kaynakta bu kadar önemli bir konunun detaylıca belirtilmemiş olduğu anlaşılamamış olsa da; Klaros'taki tapınağın *labyrnthos*larında kendi gözlerimle gördüğüm ve videoya çektiğim el büyüklüğündeki balıklar (Alabalığa ve somona benzeyen siyah balıklar bk. Görsel 149), Klaros tapınağı altından bağlantısı olan stabil durumda akan bir nehrin ya da bir gölün / havuzun olduğunu ispatlamaktadır. Yağmur suları ile yükselmiş olan tapınak içerisindeki sudan dolayı yüzeye çok sayıda balığın çıkması belki de, bu çalışma için bir şans olmuştur.
[173] Montegu 1976: 304-305.
[174] Michalopoulos 2001; Kopestonsky 2016; Knodell 2021.
[175] Greaves 2012: 198-199.
[176] *Daimon*lar angeloslardan farklıdır bk. Diamond 2014.
[177] Horsley - Luxford 2016: 143-164.
[178] Horsley - Luxford 2016: 172.

olması sebebiyle bu nesnenin ancak bir büyü küresi olabileceğini belirtmiştir. Bu ve bu gibi küre benzeri objelerin kehanet biliciliğinde ve libasyon maksadıyla kullanıldıkları bilinmektedir[179].

Kehanet merkezleri üzerine yapılacak olan çalışmaların başında literatür incelemelerinin iki ayrı koldan yapılması planlanmıştır. Bu ayrım yeryüzü ve gökyüzü kehanet merkezleri şeklinde yapılmıştır. *Apollon*, Zeus ve diğer tanrılara atfedilen (gökyüzü) kehanet merkezleri konumuzun her ne kadar temeli olsa da; yeraltı tanrıları, ruhsal varlıklar veya kahramanlara adanmış olan (yeryüzü) kehanet merkezleri de incelenmesi gerekli olan birincil kehanet merkezlerindendir[180]. Yeraltı kehanet merkezleri açısından literatür taramasında ilk olarak odaklanılmış olan merkezler Livadeia (Lebadea) ve Oropos olmuştur[181]. Bunun sebebi Didyma Apollon Kehanet Merkezi'nin Miletos kontrolünde olduğu dönemde kehanet ocağının kaynağı olarak gösterilen Delphi ve Delos Apollon kehanet merkezlerinin kökenlerinin araştırılıyor oluşudur[182]. Bu araştırmanın mitolojiye dayanan kısmı bizi öncelikle Livadeia ve Oropos'a yani Hellas'taki yeraltı kehanet merkezlerine yönlendirmiştir. Oropos[183] her ne kadar Attika'ya[184] yakın olsa da, Boiotia bölgesinin sınırında yer almakta, bu sebeple de tarihi boyunca Atina ile Thebai arasında sık sık el değiştirmiştir[185]. Oropos'un daha erken dönemlerde Eretria'ya dâhil olduğu zamanlar da olmuştur[186]. Burada bir çatı altında toplanmaya çalışılan yeryüzü ile yeraltı dünyası arasında geçişin yapıldığı yerlere Herakleia Pontika, Tainaron, Akheron, Avernus ve Hierapolis de örnek olarak verilebilir[187].

Boiotia'da bulunan ve Delphi'ye yakın olan Abai'de[188] (Kalapodi) bir Apollon kehanet merkezi yer alır[189]. Ancak bulunduğu bölge sebebiyle bu kehanet merkezinin yeryüzü kehanet merkezleriyle birlikte değerlendirilebilmesi mümkündür. Bu civarda ele geçen arkeolojik deliller ışığında kehanet merkezinin varlığı en erken Arkaik Dönem'e (Kat.No.1-12)

[179] Kosmetatou 2004: 139-155.
[180] Clark 1968: 74.
[181] Ogden 2001: 184; Liapis 2007: 402-403.
[182] Delcourt 1955; Defradas 1972.
[183] Oropos haritaları için bk. Harita 16-17.
[184] Cook – Cook 1968.
[185] Hubbard 1993 201; Liapis 2007: 403; Barrenechea 2016: 266.
[186] Liapis 2007: 403.
[187] Ogden 2001: 167.
[188] Bilco 1882; Yorke 1896; Abai'nin haritaları için bk. Harita 8-9.
[189] Lemos 2011-2012: 19.

tarihlenebilmiştir[190]. Abai'deki kehanet merkezi, çağdaşı olan Oropos ve Livadeia'nın işlevsel olduğu sırada aktiftir[191]. Abai, Delphi ve Livadeia'ya yakın olan bölgede (Helikon Dağı civarında) birçok mağara bulunur[192]. Bu gibi mağaraların çoğunlukta olduğu Helikon Dağı bölgesinde çok sayıda daha erken medeniyetlere işaret eden kehanet kült merkezleri mevcuttur (Kabiri vb.). Çalışmalarımızda konu kapsamı sebebiyle birincil kehanet merkezleri[193] dikkate alınmış olsa da; yeri geldikçe diğer kehanet merkezlerine de kısaca değinilmiştir. Helikon Dağı ve etekleri çalışmamız açısından Hellebore bitkisi, Apollon kültü, yeryüzü kehanet merkezleri ve Melampos mitosu sebepleriyle ayrı bir öneme sahiptir. Tüm bu sebepler bizi Oropos ve Livadeia'daki kehanet ritüellerine yönlendirir. Canavar yılan (*Python*) ile özdeşleşmiş olan yeraltı ilişkisi, söz konusu mağaralarda gerçekleştirilen kitonik kehanet ritüellerini ön plana çıkarmaktadır[194]. Bu mantık çerçevesinde değerlendirildiğinde mitolojide Apollon'un *Pythia* yılanını öldürmesi konumuz açısından daha anlamlı bir hale gelmektedir[195]. Kitonik ritüellerin ve yeraltı ile olan ilişkilerin kökeninin Anadolu olduğu birçok akademik çevre tarafından günümüzde kabul görmeye başlamıştır[196]. Bu gibi kehanet merkezlerinde genellikle bir takım bitkiler, kurbanlar ya da kâhinler tarafından tüketilmekte[197] ve devamında bu kişiler mağara vb. içinde ruhsal / doğaüstü varlık ile iletişime bizzat geçmektedir[198].

Liapis'in de belirttiği üzere MÖ 3. yüzyılda Oropos'daki kehanet merkezinde Zeus da Amphiaraos ile birlikte kabul gören tanrılar arasındadır[199]. Oropos'da olduğu gibi bu gibi yeryüzü kehanet merkezlerinin adandığı ruhsal varlıkların, kahramanların ya da yarı tanrıların büyücü kâhinler ile bir çeşit bağları mevcuttur[200]. Bu durum özellikle Boiotia bölgesindeki

[190] Volioti 2011: 253-254; Brecoulaki 2014: 14.
[191] Bentein 2016: 48.
[192] Marinos - Rondoyyani 2005.
[193] Parke - Wormell 1956: 129-133; Dobson 1979: 349-350.
[194] Liapis 2007: 403.
[195] Clark 1968: 74.
[196] Erbaşı 2013: 115-132.
[197] Schachter 1994: 81.
[198] Kitonik ritüellerin yer aldığı kehanet merkezlerinde tanrısal varlık ile iletişimi başlatan taraf büyücü kâhinlerdir. Bu görüşe dair en güzel gerekçelerden biri; Oropos kehanet merkezinin atfedildiği Amphiaraos'un, büyücülerin atası olan Melampos'un soyundan geliyor oluşudur. Amphiaraos Oropos'da tanrı olarak kabul görmüş olsa da, kutsal alandaki tek tanrı kendisi değildir. Daha fazla bilgi için bk. Schachter 1981-1994; Hubbard 1993: 193-203; Thonemann 2016: 157.
[199] Liapis 2007: 403.
[200] Hubbard 1993: 195-197.

(Kat.No.53-65) kitonik ritüellerin gerçekleştirildiği kehanet merkezleri için söz konusudur[201]. Bu bilgiler doğrultusunda Dodona, Olympia, Delphi ve Delos gibi kehanet merkezlerinin kökenine[202] ilişkin incelenmesi gereken merkezlerin başında da Livadeia ve Oropos gelir[203]. Livadeia'daki kehanet çıkarımlarına dair olan altı ayaklı mısraların yer aldığı metinler nadir örneklerdendir[204]. Oropos ve Livadeia kehanet merkezlerine dair olan bir diğer en temel farklılık da ölümsüzlük ve ölümden sonraki yaşama ilişkindir. Bu ideoloji ile ölümden sonra kimi figürlerin ölümsüzleşmeleri veya tanrılaşmaları söz konusudur. Bundan böyle bu varlıkların kitonik mağara ve benzeri ilahî yerler vasıtasıyla iletişime geçebildiklerine inanılmıştır[205]. Kitonik kehanet ritüellerine dair uygulamalar arasında sunuya dayanan kurban ritüelleri de yer alır[206]. Livadeia'daki Trophonios[207] kehanet merkezinde hem Zeus *Basileus* hem de Trophonios kültü mevcuttur[208]. Ancak Livadeia'daki ayinler ile Delphi, Olympia, Didyma ve Klaros arasında daha fazla benzerlik bulunmaktadır. Burada kâhinlerin kutsal su ile ıslanmaları ve arınmaları, bitkiler aracılığıyla trans haline geçmeleri ve kitonik mekanlar vasıtasıyla varlıklarla iletişime geçebilmeleri mümkündür[209]. Kurban ritüellerinde olduğu gibi Trophonios ve Amphiaraos'un kuruluş mitosları da benzerlik gösterir. Her iki tanrısal figür de dünya (yeryüzü) tarafından yutulur[210].

Livadeia ve Oropos gibi yeryüzü kehanet merkezlerinin kitonik ritüelleri, ruhsal varlığın iletişim kurduğu konumla ilişkilidir. Bu konumlar bir tapınak içerisinde oda olabileceği gibi çoğu zaman bir mağara olabilmektedir. Ayrıca bu alanlar adak, hediye ve libasyon sunuları için kullanılabildiği gibi aynı zamanda kehanetin çıkarılmasına da ev sahipliği yaparlar[211]. Livadeia'daki kehanet biliciliği ayinleri Delphi başta olmak üzere diğer Apollon kehanet merkezinde kâhinler tarafından icra edilen bazı ritüellerle aynıdır. Pausanias[212] süreci şu şekilde aktarır; (büyücü) kâhin önce birkaç gün kendini arındırır ve kurbanları için ön hazırlıklarını

[201] Scullion 1994.
[202] Jacquemin 2011: 216-217.
[203] Clark 1968: 74.
[204] Schachter 1967: 7.
[205] Liapis 2007: 406.
[206] Lupu 2003: 321-340.
[207] Wieseler 1948; Mehl 2004.
[208] Schachter 1984: 261.
[209] Clark 1968: 63.
[210] Schachter 1967: 7; Clark 1968: 71; Schachter 1994: 69.
[211] Bonnechere 1999: 259-297; Kindt 2010: 252.
[212] Paus. 9.39.

yerine getirir, ayinler gece gerçekleştirilir, kâhin tarafından özel bir kıyafet giyilir, Lethe ve Mnemosyne'nin kutsal suları içilir, dağın tepesinde bulunan korunun yukarısındaki uçurumdan aşağıya iner ve aşağıda eli bala bulaşır. Kehanetler kâhine görsel ya da işitsel olarak gelebilir. Livadeia'daki ayinlerin en önemli noktası; kehanet çıkarımında bulunan kişinin ritüelleri (kâhin ile birlikte) kendisinin gerçekleştiriyor oluşudur[213]. Kehanet merkezlerinin tanrılar ile olan kültsel ilişkileri, buralarda görevli olan rahipler ve kâhinler açısından da değerlendirilmelidir[214].

Kehanet merkezlerinde kullanılan objeler *astragalos*lar, pişmiş toprak figürinler, süs eşyaları, takılar, zarlar, muskalar, taşlar, *papyrus*lar, taş / kurşun nesneler ve üzerlerindeki yazıtlar, büyüler ve büyü mısraları, mistik sikkeler, aynalar, bitkiler vb. olabilir[215]. Herodotos Delphi'de[216] Rhodopis isminde bir kortizana ait olan birçok ızgara şişinden bahseder. MÖ erken 6. yüzyılda bu gibi şişlerin artık koca bir öküze geçirilebilecek büyüklüğe geldikleri bilinir[217]. Böylesi büyük sunulara dair bronzdan *tripod* ve *kauldron* örneklerine Miken kültüründe çok rastlanır. Sunuların boyutları zamanla değişkenlik göstermiştir. MÖ geç 9 - 8. yüzyıl *tripod* buluntuları büyük olup; geniş kazanlı, yüksek bacaklı ve ağırdırlar[218]. Büyük *tripod* buluntularının sayısı azdır ve genellikle Bronz Çağı'na tarihlenen Miken ve Minos buluntularıdır; Attika, Kos ve Knossos'da ele geçen eserlerin çoğu ise seramik imitasyonlardır. Büyük sunu objeleri Apollon ve Athena tapınaklarında MÖ 8. yüzyıldan itibaren daha sık görülür[219]. Kullanılan metaller arasında bronz yaygın olanıdır. Delphi'de Plataea Savaşı'ndan sonraya tarihlenen altın *tripod* çok nadir görülen örneklerden birisidir[220]. Minyatür sunular orjinallerinin yansıması olarak kabul edilir. Minyatür *tripod* üretmiş bilinen yerleşimler arasında Yunanistan için; Delphi, Olympia, Eretria ve Samos örnek olarak verilebilir. Söz konusu buluntuların çoğu Arkaik ve Klasik Dönem'e tarihlenir[221]. Minyatür örnekler arasında başta kalkanlar ve baltalar bulunur. Bunlar arasında kehanetle ilişkilendirilebilecek olan en önemli örneklerden birisi Miken buluntusu olan "8 figürlü kalkan"dır[222]. Bronz *astragalos*ların

[213] Schachter 1967: 6-7.
[214] Ferrero - Tridimas 2018.
[215] Greaves 2012.
[216] Hdt.2.134-135; Fairbanks 1906; Buls 1957.
[217] Luce 2011: 56.
[218] Luce 2011: 55- 56.
[219] Luce 2011: 60.
[220] Luce 2011: 57.
[221] Luce 2011: 57-58.
[222] Luce 2011: 58.

genellikle muska ve tılsım olarak kullanılmış oldukları kanaat edilir[223]. Bu kapsamda, Delphi yakınında yer alan Korykeian Mağarası 9076 adet seramik minyatür buluntunun tek bir yerde ele geçmiş olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Buluntuların çoğu MÖ 6. yüzyılın sonuna tarihlenmiştir[224]. Korykeian Mağarası'nın bir diğer önemli detayı ise; burada tam 20 bin kadar *astragalos*un (aşık kemiği) bir arada bulunmuş olmasıdır[225].

Bu gibi çok sayıda adak listesine Didyma Apollon Tapnağı'nın büyük sütunlarında ve ele geçen stellerde rastlanır. Söz konusu listelerin en erkeni MÖ 320 ve en geçi de MÖ 70 olacak şekilde tarihlenmiştir[226]. Didyma Apollon Tapınağı sunu listelerinden edinilen envanter bilgileri gibi Anadolu'daki kehanet merkezlerine ait olan diğer objeler [227] ile Hellas ve Ege Adalarındaki örnekler[228] birlikte değerlendirilirse çok daha net çıkarımlar yapılabilir. Atina Agorası'nda[229] orjinalinden büyük pişmiş topraktan imitasyon *astragalos*lar bulunmuştur. Objenin içi boş olup, açık bir yeri vardır. İçki kabı olarak kullanılmamış olduğuna kanaat getirilir. Muhtemel kullanış amacının, gerçek aşık kemiklerini içerisinde saklamak olduğu düşünülmüştür[230]. Bu örneğin bir yüzündeki motifte; uçan kanatlı bir Eros yer almakta ve elinde bir yandan da lir çalmaktadır. Boyama stili açısından MÖ 460 civarına tarihlenmiştir. Benzer iki diğer örnek ile de kıyaslandığında, Attika'daki seramik okullarının bu gibi objelerin yapımında bir rekabet içerisinde olabilecekleri ve aynı kalıptan birden çok örneğin yapılmış olabileceği kanaatine varılır[231]. Üzerindeki tasvir bir yüzünden diğerine devam eder; aralarında rüzgar perisi Aurae'nin de bulunduğu 10 bakire yer alır[232]. Ephesos'ta Lydialı bir kıza ait mezarda altından *astragalos*lu bir çift küpe ele geçmiştir. Bu gibi dekoratif amaçlı üretilen takıların *astragalos* şeklinde kristal ve fildişinden örnekleri vardır. Yine bu gibi birçok takı amaçlı üretilmiş olan örnekler Sardis'te de ele geçmiştir. MÖ 7-6. yüzyıla tarihlenen buluntulardan birisi; 19 adet altından *astragalos*

[223] Greaves 2012: 188.
[224] Luce 2011: 59.
[225] Luce 2011: 60-61.
[226] Dignas 2002: 237; Eidinow 2007; Rehm - Harder 1958.
[227] Dignas 2002: 236.
[228] Bousquet 1952; Daux - Hansen 1987; Bowman 1997; Kosmetatou 2004; Bowden 2005; Bowden 2010; Bowden 2020.
[229] Atina haritaları için bk. Harita 21-24.
[230] Richter 1941: 122.
[231] Richter 1941: 123.
[232] Six 1892-1893.

şekli verilmiş boncuklu kolyeden oluşmaktadır[233]. Bu gibi *astragalos*ların ele geçtiği diğer antik yerleşimler arasında Kıbrıs, Enkomi, Tamassos ve Kition da yer alır[234].

*Astragalos*ların bilindiği üzere farklı amaçlarla kullanımı tüm dünyada yaygındır. Aşık kemiklerinin kehanet ayinlerinde kullanılma niteliğine[235] sahip olabilmelerinin bilinen üç ana kriteri vardır. Bunlar; kemiklerin düzeltilmiş-cilalanmış olmaları, üzerlerinde bir takım yazıların-motiflerin bulunuyor olması ve farklı maddelerden üretilen imitasyon *astragalos*lar olmaları şeklinde sıralanabilir[236]. *Astragalos*un kehanetle ilişkilendirilen çeşitli formlarına örnek olarak; fildişi, bronz, kurşun (Ya da yalnızca kaplama), cam, taş, kristal, akik (Kan) taşı ve balgam taşı (*Onyks*) verilebilir[237]. Gerçek kemik ya da imitasyonlar üzerinde tanrı ve tanrıçaların isimleri ile birlikte bir takım mitolojik kahramanların isimlerine de denk gelinmektedir[238]. Erken örnekler, bugüne kadar arkeologlar tarafından genellikle ölü armağanı olarak değerlendirilmiş[239] olsalar da; meskenlerde, kutsal alanlarda ve pazar yerlerinde de aşık kemikleri tespit edilmiştir[240]. Anadolu'da bilinen ilk işlenmiş örnekleri Kalkolitik yerleşimlerden biri olan Alişar'dadır. Didyma'ya yakın olan ve Bronz Çağı'nın ortalarına tarihlenen iki yüzü cilalanmış *astragalos* Aphrodisias'da ele geçmiştir[241]. Beycesultan'da ele geçen 77 adet *astragalos* Geç Bronz Çağı'na tarihlenmiştir. Hititlere ait olan MÖ 13. ve 14. yüzyıllara ait KİN kehanetlerine dair metinlerde

[233] Bruce 2011: 306-309.
[234] Greaves 2012: 190.
[235] Aktaş 2018: 1-8.
[236] Greaves 2012: 191.
[237] *Astragalos*ların her bir yüzü farklı anlamlara sahiptir. Aşık kemiğinin ait olduğu hayvan; hem kemiğe ait olan bir yüzün geliş şansına, kemiğin fiziki şekli dolayısıyla etki etmekte hem de gelen yüzün anlamı söz konusu hayvan nezdinde değişmektedir. Öyle ki bu konuya dair yapılmış olan Greaves'e ait bir deneysel çalışmada; farklı hayvanlara (domuz, keçi, katır, koyun, boğa, koç vb.) ait olan kemiklerin zar atışları deneysel olarak gözlemlenmiştir. Gerçekleştirilmiş olan deneylerde, kemik türüne göre bir yüzün geliş istatistiği hesaplanmaya çalışılmıştır. Πρανής, Ὕπτιος , Κῶος ve Χῖος adlarına sahip olan bu yüzlerin gelme ihtimalleri ne yazık ki Greaves tarafından matematiksel bir kavram hatası yapılarak eksik hesaplanmıştır. Permütasyon kombinasyonla olan olasılık ilişkisi burada eksik değerlendirilmiş ve hatalı matematiksel olasılık hesaplamaları üzerinden yorum yapılmıştır. Örneğin bir domuza ait olan aşık kemiği 200 kere fırlatılmıştır. Ancak hangi yüzünden tutularak fırlatıldığı ihtimali değerlendirilmemiştir. Oysa her bir yüzünden tutularak hangi yöne atılmış olabileceği gibi sorular, kemiğin geliş yüzünü etkiler niteliktedir. Dolayısıyla kemiğin her bir yüzü ve atıldığı yönünün öncelikle faktoriyel hesabı yapılmalı, sonrasında ise söz konusu deney gerçekleştirilmelidir. Ancak bu eksiklik giderilmek suretiyle bütünsel sonuçlar elde edilebilir. Yapılan deney bu haliyle ancak aşık kemiğinin atılırken hangi yüzünden atıldığına bakılmaksızın atıldığı ihtimali kabul edilerek değerlendirilebilir bk. Kat.No.75; Greaves 2012: 184-187.
[238] Bar Oz 2001: 215-217; Greaves 2012: 192.
[239] Lloyd - Mellaart 1955: 46; Boehmer 1972: 35,181,203; Duru 1992: 156; Dandoy 1996: 51; Russell 2003: 78; Minniti - Peyronel 2005: 16-17.
[240] Lloyd - Mellaart 1955: 46; Duru 1992: 156.
[241] Greaves 2012: 190.

de zar gibi atılmalarından bahsedilir[242]. Ephesos Artemis Kutsal Alanı'nda birçok kemikten ve fildişinden *astragalos* parçaları bulunmuştur. Kehanetle ilişkilendirilen bu parçaların kimisinde delikler ve oyuklar mevcuttur. Ele geçen bu malzemeler en geç Klasik Dönem'e kadar tarihlenebilmiştir. Bazılarının üzerlerine bir takım kültsel metinler yazılmıştır. Ayrıca Didyma'nın doğusunda yer alan; yeraltı sularının ve gazlarının açığa çıktığı Hierapolis kehanet merkezi[243], burada ele geçen *astragalos*lar ve beraberindeki kehanet ritüeli verileri sebebiyle Apollon *Kareios* kültü ile ilişkilendirilir[244]. *Astragalos*ların oyun amaçlı kullanıldığına dair bilinen en erken örneklerden birisi Çatalhöyük'tür. Burada bazısı işlenmiş olan koyun ve keçiye ait yüzden fazla aşık kemiği ele geçmiştir[245].

*Astragalos*un kullanıldığı oyunların bazısında, zar olarak atılan kemiğin dört bir yüzünün de ayrı bir puanı ve değerlendirmesi olabilmektedir. Öyle ki her bir kemiğin şekilsel karakteristiği de buradaki anlamı, önemi ve puanlandırılması bakımından ayrı bir değere sahiptir[246]. Söz konusu bu zar benzeri değerlerin her bir yüzüne ayrı bir tanrı ya da tanrıçanın adı da verilebilir[247]. Aşık kemikleri ve kehanet çıkarımı çok geniş bir coğrafyada, neredeyse tüm kültürlerde gözlemlenebilir bir evrenselliğe sahiptir[248]. Avrupa'da birçok modern dönem sanat eserine de yansımış olan bu tasvir çeşitliliği (Örneğin Pieter Bruegel'in "Çocuk Oyunları" adlı tablosu MS 1525-1569), elbette Hellas ve Anadolu'da çok daha geniş bir sosyolojik temele sahiptir[249]. Yalnızca Anadolu'da onlarca aşık oyunu mevcuttur[250]. Özellikle Roma Dönemi'nde çok yaygın olan beş taş tarzı oyunlar sebebiyle, *astragalos*ların bu denli yayılım gösterdiği kanaati yapılmıştır[251]. Antik Dönem'de çocuk oyunlarına büyük bir önem verildiğine dair bilgiler mevcuttur. Örneğin İlyada'nın Patroklos'u, oyun oynadığı rakibini öfkesiyle öldürmüştür[252]. Aşık kemiğinin zar olarak kullanılıyor olmasının ardında yatan neden, söz konusu nesnelerin zar gibi hileli tutulamıyor olmaları ve bu sayede *spiritüel* varlıkların insanın iradesinin önüne geçebiliyor

[242] Greaves 2012: 190-199.
[243] D'Andria 2001: 101.
[244] Greaves 2012: 191.
[245] Dally 2006: 155.
[246] Caferoğlu 1941: 143-152; And 1974: 260-266; Neils 1992: 234; Yüksel 1998: 57-58.
[247] Amandry 1984; David 1955: 3.
[248] Marshall 2007; Onur 2005: 439.
[249] Bar Oz 2001: 216-217.
[250] David 1955; And 1979; Meriç 1996.
[251] Last 2000: 248; Bar Oz 2001: 216.
[252] Richter 1941: 123.

oluşu ile açıklanmaktadır. Bu durum şans olarak adlandırılmakta ise de, *spiritüel* varlıkların müdahele ettiklerine dair olan inanç bizce şansı da ortadan kaldırmaktadır. Bu sebeple kehanete dair şansın rol sahibi yapıldığı ayinlerin baş aktörü *astragalos*lar olmuştur. Aşık kemiklerinin bir zar niyetine atılmaları ve gelen yüzlerinin yorumlanmaları, söz konusu ayinin temeli ve dolayısıyla kâhinin de görevidir[253]. Gerçek kemikten ya da imitasyon *astragalos*ların zar gibi atılarak gelen yüzünün anlamlandırılması şeklinde açıklanabilecek olan bu kehanet okumasında, aşık kemiklerinin hangi hayvana ait oldukları da çok büyük öneme sahiptir. Kâhinlerin ve büyücülerin kehanet ayinleri elbette aşık kemikleriyle sınırlı kalmaz. Bilindiği üzere, daha birçok obje, bitki ve büyü ritüeli kehanet okumalarıyla ilişkilendirilmiştir[254].

Açıklamalarımız doğrultusunda görülebildiği üzere kehanet merkezleri ve ritüelleri hakkında yapılabilen karşılaştırmaların çeşitliliği arttıkça, ulaşılan değerlendirmeler de daha gerçekçi bir düzeye kavuşabilmektedir. Yukarıda açıklanan özetlenmiş literatür bilgileri ışığında örneklerle gerekçelendirilmeye çalışılan amaç; Anadolu, Hellas ve Ege Adaları'ndaki kehanet merkezleri ile kâhinleri arasında etkin ve organik bir bağın olduğudur. Söz konusu bu bağ hem kehanet ritüelleri açısından hem de Apollon kültü bakımından mevcuttur. Kök literatür çalışmaları bu bağın temeline inmeye çalışmış ve tez çalışmasında izlenecek olan yol haritasının çıkarılmasını sağlamıştır. Varılan sonuç itibariyle araştırma kapsamında öncelikle kehanet kavramının ve kehanet merkezlerinin bölge coğrafyasındaki kökenine inilmesi ve devamında Apollon kültü ve kehanet merkezlerinin bütünleşik bir şekilde incelenmesine karar verilmiştir.

C. Araştırma Soruları

Tez çalışması Anadolu, Hellas ve Ege Adaları'ndaki kehanet merkezlerini ve objelerini kapsar niteliktedir. Arkeoloji biliminin başlıca gereksinimi; malzemelerin ve yapıların yerinde, bulunduğu konum ve çevresiyle birlikte bütünleşik bir bakış açısı ile gözlemlenebilmesidir. Aksi takdirde varılacak olan çıkarımlar objektiflikten ve kesinlikten uzaklaşır. TÜBİTAK'ın doktora tezi kapsamında çalışmalarımıza destek vermiş olması, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kendi coğrafyasındaki tarihi araştıran ve bu konuda bölgesel araştırmalara destek veren öncü bir ülke olduğu yönündeki olguyu ispatlar. Dolayısıyla doktora tezi çalışma konusunun özgünlüğü,

[253] Greaves 2012: 188.
[254] Parke 1986: 124; Fontenrose 1988: 79.

farklılığı ve yeniliği, gidereceği eksiklikler bakımından Devletimizin Arkeoloji Bilimi'ne olan saygın duruşunu da göstermektedir.

Açıklanan sebepler doğrultusunda tez konusu kapsamındaki kehanet merkezlerinin yerinde gözlemlenmeleri gerekir. Bu gözlemler, incelenecek olan kehanet ritüellerinin nasıl bir çevrede ve hangi yapı bölümlerinde gerçekleştirilmiş olduklarının anlaşılabilmesi için gereklidir. Seçilen kehanet merkezleri özelinde elde edilen verilerin arşivleme ve analiz çalışmaları sonuçlandırılmıştır. Bu analizler doğrultusunda, yerinde incelemesi tamamlanan her bir kehanet merkezi özelinde ikonografik değerlendirmeler, antik ve modern kaynaklardan elde edilen bilgiler ve arkeolojik malzemeler eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Bu sayede kehanet merkezleri ve ritüellerinin o günün değerleriyle (tasvir, sahne ve antik yazara ait edebi eserler bakımından) daha net bir şekilde anlaşılabilmesi hedeflenmiştir. Bu hedefle amaçlanan; "Anadolu'daki Kehanet Merkezlerine" odaklanmış olan çalışmalara dair, bölge coğrafyasındaki benzer malzemelerin ve karşılaştırma örneklerinin yerinde incelenerek bütünleşik bir şekilde değerlendirilebilmesidir.

Anadolu ile birlikte Hellas ve Ege Adaları'nın bir arada inceleniyor olması sayesinde bölge coğrafyasında kehanet merkezlerinin kökenine inilebilmekte ve literatür eleştirisi-değerlendirmesi yapılabilmektedir. Kehanet merkezleri ve kâhinlerinin Apollon kültünün bir parçası mı oldukları; yoksa Apollon kültünün içerisine sonradan dahil edilen bir uygulama aracı mı olduğu sorusu çalışmamızın en temel sorusudur. Bu soruya cevap aranabilmesi için çağdaş olan kehanet merkezlerinin ve kâhinlerin birbirleri ile olan iletişimlerinin açık ve net bir şekilde ortaya konulması gerekir. Böylece kehanet merkezlerinin yayılımı ve gelişimi hakkındaki en temel sorulara cevap aranabilmiştir. Bugüne kadar üzerinde çalışılmış olan öznel ve birbirinden kopuk çalışmaların ötesine geçebilmek ancak bu şekilde mümkündür. Kehanet kavramı, kehanet merkezleri, ritüelleri, kâhinleri ve objeleri birbirlerinden ayrılmaz bir bütündür. Kâhinler tarafından uygulanan ritüelleri anlamlandırabilmek için kullanılan unsurların ve objelerin hangi amaca hizmet ettiklerinin açıklığa kavuşturulması gerekir. Bu kapsamda doktora tezi konusu; Anadolu, Hellas ve Ege Adaları'ndaki merkezlerden ayrı bir şekilde düşünülemez. Böylece aynı zamanda Apollon kehanet merkezleri ve kâhinlerine dair var olma ihtimali olan bir ortak aklın bulunup bulunmadığı da incelenebilmiş olacaktır.

Katalog bölümünde verilen seçili malzemeler teknik analizin ötesinde kehanete dair olan kültün anlaşılması amacını taşır. Örneğin Hristiyanlığın Anadolu'da yayılımını ve gelişimini inceleyen bir bilim insanı, I. Konstantin'in mücadele içerisinde olduğu Apollon kehanet merkezlerinin tam olarak ne işlevleri olduğunu bilmeden, propaganda savaşlarına[255] dair sorgulamalarını asla gerektiği ölçüde yapamaz[256]. Apollon ile Helios arasındaki bağın Hristiyanlığa yansımalarına dair en iyi örneklerden birisi; "Helius Pythius Tyrimnaeus Apollon" yerel sıfatlı tanrının Thyatira Kilisesi tarafından açıkça telaffuz edilmesidir[257]. Helios'un Güneş'le ve Selene'nin de Ay'la olan ilişkisinin Joseph'in hayalinde Apollon ve Artemis misali canlanmasının[258] ikonografik olarak incelenebilmesi için Antik Dönem'deki kehanet biliciliğinin her anlamda araştırılması gerekir. Aynı şekilde İzmir'in kökenini araştıran bir akademisyen, Büyük İskender'in Smyrna'yı Klaros kehanet merkezinden gelen bir kehanet üzerine kurduğu yönündeki bilgiyi[259] nasıl değerlendirmesi gerektiğini yeteri kadar bilmeden konu hakkında gerçekçi analizlerde bulunamayacaktır. Aynı mantık çerçevesinde bizce Telmissos'un Mausolos üzerindeki etkisi ya da Delos'un Patara üzerindeki etkileri, kehanet merkezleri ve ritüelleri özelinde incelenmeksizin, dönemin insanlarının fikirlerine, siyasi yönelimlerine ve özel hayatlarına dair kararlara yönelik detaylı analizler asla yapılamaz. Anlaşılabildiği üzere Arkeoloji Bilim Dalı diğer birçok bilim dalına varacağı sonuçlar ile öncülük eder. Dolayısıyla konu üzerine yapılacak olan araştırma sorularının bu bilinçle seçilmeleri çok büyük önem arz eder.

Bu kapsamda düşünülmüş olan araştırma soruları doktora tezi kapsamındaki araştırmalarımızın temelini oluşturan öncü sorulardır. Bu sorular aşağıdaki gibidir;

- Konu kapsamında bulunan Anadolu, Hellas ve Ege Adaları'ndaki kehanet merkezleri ve objelerine dair antik kaynaklarda geçen bilgiler nelerdir?
- İlgili kehanet merkezlerinde uygulanan kehanet ritüellerinin kökeni nereye dayanır? Uygulanan kehanet ritüelleri nelerdir? Kehanet ayinleri nerede ve nasıl gerçekleştirilmektedir?

[255] Digeser 2004, 57-58
[256] Lageman 1986: 58-63; Beatrice 1997, 3-22; Digeser 2004: 57-77; Friesen 2004: 281-313; Freund 2006: 269-284; Kaplan-Schwartz 2014: 169-174.
[257] Kerkeslager 1993: 119.
[258] Kerkeslager 1993: 120.
[259] Gürdal 2007 52.

- Kâhinlerin ve büyücülerin kehanetlerle arasındaki bağlar nelerdir? Kâhinlerin ve büyücülerin birbirleri ile öznel bir bağı var mıdır?
- Kâhinlerin konumuz ile bağlantılı yaptıkları ayinlerin içeriği; kullanılan bitkiler, maddeler neler olabilir? Bunların kehanet merkezleriyle arasındaki ilişki nedir?
- Rahipler, kâhinler, kadın kâhinler, büyücüler vb. figürlerin konu kapsamında incelenecek olan kehanet mekezlerindeki görevleri, birbirlerine olan benzerlikleri ve farklılıkları nelerdir?
- Mitoloji ile Apollon kültü arasında kehanet merkezlerine dayalı olan ilişkinin temelinde yatan mitosların, konu kapsamında incelenecek olan kehanet merkezleriyle ilişkileri nelerdir?
- İncelenecek olan kehanet merkezlerinin kutsal alan sınırları nedir? Bir *temenos*un kehanet ocağına sahip olabilmesi için gerekli unsurlar nelerdir?
- Kehanet merkezlerinin adandığı tanrılar, ilahi varlıklar veya kahramanlar kimler olabilir?
- İlgili merkezlerde kehanet ritüelleri sırasında, öncesinde ve sonrasında kullanılan objeler neler olabilir? Bu objelerin kullanım amaçları ve kökenleri nereye dayanır?
- İncelenecek kehanet merkezlerine ait olan objelerin kâhinler tarafından seçiminde, genel bir mantık var mıdır? Varsa bu mantığın kökeni; mitolojik, filozofik, astronomik, matematiksel, geometrik ve arkeolojik açıdan nelerdir?
- Kehanet merkezlerinin birbirleri ile olan ilişkileri varsa nereye ve neye dayanmaktadır?Bu kehanet merkezlerinin birlikte hareket ettikleri ortak amaçları olmuş mudur?
- Apollon ile özdeşleştirilen, konumuz kapsamındaki diğer tanrılar kimlerdir? Bu tanrıların hepsi kehanet merkezleri özelinde aynı felsefeye mi sahiptir?
- Samothrake adasındaki Büyük Tanrılar Tapınağı'nın kehanet merkezleri ile olan ilişkisi nedir?
- Oropos ve Livadeia gibi kitonik ritüellerin yapıldığı kehanet merkezlerinin kökeni nereye dayanmaktadır?

İKİNCİ BÖLÜM

KEHANET VE KAHİN

II. KEHANET RİTÜELLERİNİN VE KAHİNLERİN TİPOLOJİSİ

Kehanet biliciliği Antik Dönem'den günümüze kadar uzanan evrensel bir niteliğe sahiptir. İnsanın doğasında var olan umut, beraberinde gittiği her yere taşınmıştır. İnsana dair gelecek kaygılarının bir gereksinimi olarak ortaya çıktığı düşünülen kehanet kavramı[260], tarihin her döneminde bireysel ve toplumsal dışavurumlara sebep olmuştur[261]. Bu dışavurumların kapsamı, günümüzde medyumların yaptığı kehanet biliciliği sınırlarında yorumlanmamalıdır. Çünkü konumuz kapsamında ele alınan Antik Dönem kehanet ritüellerinde, kâhinin kehanet ritüellerinin temel felsefesinde zamanın bir bütün olarak ele alınması fikri yer alır. Zaman kavramı hakkındaki bu "geçmiş-şimdi-gelecekte olması gereken" şeklinde var olan bakış açısı dönemin birçok felsefe akımınca da kabul görmüştür[262].

Kehanet ritüellerinde *spiritüel* varlığın kâhini bir şekilde kontrol ederek onun zamanı bir bütün olarak görebilmesini sağladığı düşüncesi; Antik Dönem'de Anadolu, Hellas, Ege Adaları, Mezopotamya, Afrika, Çin, Tibet, Hindistan ve Güney Amerika'ya kadar uzanan evrensel bir konudur[263]. Ancak bu proje kapsamında yalnızca Anadolu, Hellas ve Ege Adaları'ndaki ritüeller ele alınacaktır. Kehanet kavramının yalnızca geleceği kapsadığını söylemek eldeki veriler ışığında mümkün değildir. Bunun en temel dayanaklarından birisi, *Pythia* modeli kâhinlerin gerçekleştirdikleri kehanet ritüelleridir[264]. *Pythia*'nın *tripod* ile arasındaki bağ; *tripod*un dünü, bugünü ve "yarını" temsil ediyor oluşudur[265].

[260] Larson 2014: 1252-1254; Thonemann 2016: 152-167.
[261] Eidinow 2007: 10-238.
[262] Corey 2005: 201-228; Seferis-Clay 2005: 13; Blackhirst 2014: 1583-1585.
[263] Greaves 2012: 182; Tinsley 2014: 77-112; Helle 2017: 82-96.
[264] Milner 2000: 143-144.
[265] Parke 1981: 106; Seferis-Clay 2005: 13.

A. Kehanet Ritüellerinin Tipolojisi

Kehanet biliciliği, çıkarımı ve okuması olarak üçe ayrılmış olan ritüel türlerinin anlaşılabilmesi için öncelikle kâhinlere dair yapılan ayrımın anlaşılmasında fayda vardır (Tablo 6). Kâhinlerin tipolojisi bir sonraki bölümde detaylandırılacak olsa da, kehanet ritüelleri bakımından kısaca açıklanmaları gerekir. Çünkü kehanet biliciliği, çıkarımı ve okuması yapan kâhinler kehanet ritüellerindeki işlevleri bakımından ikiye ayrılırlar. Bu ayrım Türkçeye en doğru şekilde; "büyücü kâhinler" ve "elçi kâhinler" olarak çevrilebilir. Büyücü kâhinler, üstün varlıkla gerçekleştirilmek istenen iletişimi başlatan taraftır. Elçi olanlar ise belirtildiği üzere tanrıyla (Veya üstün doğaüstü bir varlık ile) iletişime; tanrının onlarla istediği ölçüde geçebilirler ve bu deneyimleri sözlü, görsel ya da bir hayal-rüya şeklinde olabilir. Büyücü kâhinler bir takım alanlarda çeşitli uzmanlıklara gereksinim duyulan ayinleri gerçekleştirirler[266]. Bu kâhinlerin uzmanlık tipolojisi; gökbilimci ya da katip (*Ephor*), otopsi (Hayvan iç organlarının yorumlanması), şeytan çıkarıcı, hekim ve ilahi söyleyenler şeklinde 5 tipe ayrılabilir. Öyle ki bu alanların bir veya birkaçında uzmanlaşan kişilere "âlim" denmiştir[267]. Dolayısıyla kâhinlerin, büyücülükten elçiliğe evrilmiş oldukları söylenebilir.

Elçi kâhinler üstün varlıkla olan iletişimlerinde söz konusu ayini yürüten kişiler değildir. Burada kâhinler; sözlü cevaplar, hayaller veya anlık görseller vb. ile kehanetleri tanrısal varlığın onlara gösterdiği kadarıyla görürler ya da sezerler. Elçi kâhinlerin bu iletişime geçebilmeleri için bilinç dışına çıkmaları, kontrolsüz bir biçimde çılgınca davranışlar sergilemeleri, dolayısıyla bir çeşit transa girmeleri gerekir[268]. Bu anlatım aynı zamanda Amerika'dan Uzak Doğu'ya kadar geniş bir coğrafyada varlığı bilinen şaman kâhinlerinin kehanet biliciliği ile de örtüşmektedir. Ruhun bedenden ayrılması ya da spiritüel varlığın bedene girmesi şeklinde açıklanan bu durum, şamanlarda "tanrısal varlık" (Türkçeye "Tanrının özü" şeklinde çevrilebilir) olarak yorumlanmıştır[269].

---

[266] De Villiers 2010: 360.

[267] Âlim kavramı için bk. De Villiers 2010 360-361; Bu kavrama Türkçe karşılık olarak âlim kelimesi seçilmiştir. Sayılı alanlardan bir veya birkaçı üzerine sahip olunan uzmanlık âlim olabilmek için yeterlidir. Burada uzmanlıktan anlaşılması gereken bilginliktir. TDK güncel Genel Türkçe Sözlük içinde âlim kelimesi "bilgin" ve "bilen" olarak tanımlanmaktadır.

[268] Burada anlaşılması gereken elçi kâhinin kendi bilincinin kontrolünü kaybetmek durumunda olmasıdır. Detaylı bilgi için bk. De Villiers 2010: 361.

[269] Callan 1985: 125-126.

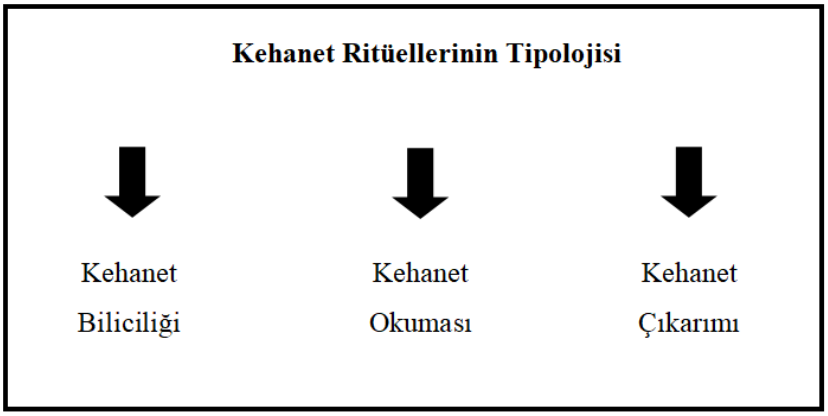

Tablo 6

1. Kehanet Biliciliği

Kâhinlerin ortaya koydukları kehanetlere; kehanet biliciliği, kehanet çıkarımı ve kehanet okuması şeklinde üç farklı yoldan ulaşılabilir. Kehanet biliciliği yapan kâhinlere örnek olarak Delphi ve Didyma'daki *Pythia*lar verilebilir. *Pythia*lar esrik ruh haline girerek *epifani*ye ulaşırlar ve insan dışı varlıkların onlarla iletişime geçebilmesine olanak sağlarlar. Bu kâhinlerin gerçekleştirdikleri ritüeller neticesinde açıklanan kehanetler; Olympia'da da var olan 3 ayaklı zaman konseptine dayanır. 3 ayaklı *tripod*un temsil ettiği zaman kavramı "geçmişte olan, şuan olan ve gelecekte olması gereken" şeklinde anlaşılabilir. Platon'un İon (*Aion*) felsefesinin altında yatan zaman kavramı da budur. Roma'da Eleusini gizemlerine dair olan yazıttaki "*...başlangıcı, ortası ve sonu olmayan ve değişen parçası olmayan, limitsiz doğanın evrenselliğinin işleyişi*" şeklinde açıklanan zaman kavramı, kehanet biliciliğinin temelini oluşturur. "*Orphism*" felsefesinde de; "*başlangıçta Zeus, ortasında Zeus, herşeyi Zeus'la işlenen*[270], *yeryüzünün ve yıldızların (ötesindeki) cennetinin kurucusu Zeus*" şeklinde açıklanan[271] zaman kavramı kehanet biliciliğinde yapılan ritüellerin aslında geleceği görme amacında olmadığının bir diğer ispatı olarak anlaşılabilir. Bir başka deyişle, yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda, *Pythia* gibi kehanet biliciliği yapan elçi kâhinlerin, geleceği yönlendirme amacına hizmet ettikleri savunulabilir. Dolayısıyla bu gibi kehanet ritüellerindeki uygulamaların kehanet biliciliği olarak adlandırılmasının daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır.

[270] Burada tercüme edilen işlenme kelimesi ile; bir demirin dövülmesi kavramının betimlenmesi amaçlanmıştır.
[271] Hdt. 1.56-1.58, 2.50-2.57, 4.181.3; Paus. 9.16.1, 10.12.10; Pind. *Pyth. Od.* 4.15-25; Diod. 1.13.2; Head 1911: 865; Strittmatter 1925: 86; Nicol 1958: 130; Daskalakis 1967: 95–98; Parke 1971: 24-33; Hansen - Nielsen 2004: 825–826; Collins 2014: 63.

2. Kehanet Okuması

Kehanet okuması yapan kâhinler; *astragalos* (Kat.No.88-89) ve benzeri objeleri kullanmak suretiyle "olması gereken" geleceğe dair kehanetlerde bulunurlar. Bu konudaki en güzel örneklerden birisi Halikarnassos'un batısında bulunan Apollon *Telmissos* Kehanet Merkezi'dir. Buradaki ritüellerde kâhin, kuşların uçuşlarını yorumlayarak kehanet okuması yapar[272]. Dodona'da da kuşların uçuşlarından ve ağaç yapraklarının savruluşundan kehanet okumalarının yapıldığı bilinir[273] Dolayısıyla kâhinin kuşların uçuşlarını yorumlarken kullandığı önceden hazırlanmış bir takım kanaatlerin bulunması gerekir. Aynı doğrultuda Hierapolis'de halkın kullanımına sunulmuş olan kehanet okumaları, 24 Grek harfinden oluşan biletlerin rastgele seçimleri neticesinde, seçilen harfe dair önceden hazırlanmış olan metinlerin bulunduğu yazıtlar üzerinden yorumlanarak gerçekleştirilmiştir[274]. Açıklanan bilgiler doğrultusunda bu gibi *kleromancy* ritüellerini konu alan uygulamaların kehanet okuması olarak adlandırılmasının doğru olacağı düşünülmüştür.

3. Kehanet Çıkarımı

Kehanet çıkarımı yapan kâhinler ise, tanrısal varlıklar ile iletişimi başlatabilme yetisine sahip olan büyücü kâhinlerdir. Bu gibi kâhinlere dair olan en güzel örnek Trophonios kâhinleridir. Trophonios Kehanet Merkezi'nde[275] gerçekleştirilen kitonik ritüeller, ayini başlatma yetisine sahip olan büyücü kâhinler tarafından yerine getirilir. Bu tarz ritüellerin kehanet çıkarımı olarak adlandırılmış olmasının sebebi, kâhinin Semele'nin uyanışı tabirinde olduğu mantıkta, yeraltına iniyor oluşudur. Öyle ki Delphi'ye dair baş rahip yarışmalarındaki ilk bölüm *Herois* olarak adlandırılır. *Herois*'de tanrıça Semele'nin yeryüzüne yükselişi bir uyanış anlamına gelir[276]. Oysa Trophonios ritüellerine dair yazıtlardan edinilen bilgilerde; büyücü kâhin olan Trophonios kâhininin, ayin sırasında kehanet çemberinin içine girişi (*katavasis*), onun yerin içine düşüşü şeklinde tabir edilmiştir[277]. Dolayısıyla burada kâhin yeraltı dünyasına bizzat geçiş yapar ve kehanetini yeraltından kendi yetisiyle çıkartır. Açıklanan sebeplerden dolayı bu tip

[272] Gürdal 2007: 19.
[273] Dietrich 1978: 3.
[274] Gürdal 2007: 111.
[275] Livadeia'daki Trophonios kutsal alanına dair haritalar için bk. Harita 10-11.
[276] Cook 1904a: 402.
[277] Schacter 1994: 82-83.

ritüellerdeki uygulamalar kehanet çıkarımı olarak adlandırılmıştır. Bir sonraki bölümde açıklanacak olan büyücü kâhinlerin yetileri 5 tipe ayrılmıştır.

B. Kâhinlerin Tipolojisi

Yapılmış olan literatür taramalarında, konumuz açısından incelenen kâhinlerin kökenleri ve çeşitleri hakkında bütüncül bir tipolojiye rastlanmamıştır. Bu amaç doğrultusunda kehanet merkezlerinde görevli olan kâhinler işlevlerine göre 4 tipe ayrılmıştır (Tablo 4-5). Bunlar elçi kâhinler, büyücü kâhinler, rahipler ve rahip krallardır.

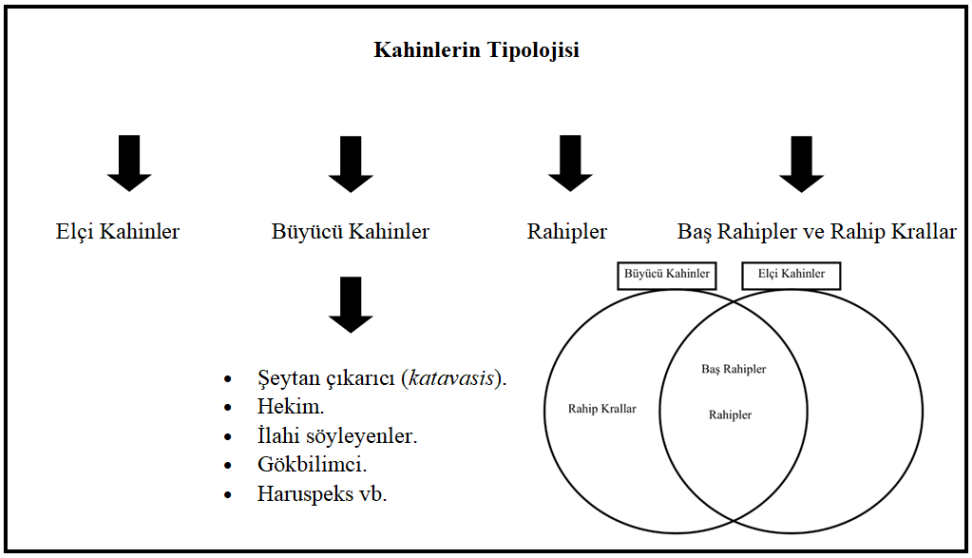

Tablo 4

1. Elçi Kâhinler

Elçi kâhinler kendi içlerinde ikiye ayrılmalıdır. Bunlar kehanet okuması ve kehanet biliciliği yapan kâhinlerdir. Kehanet okuması yapan elçi kâhinlerin *epifani*ye ulaşmalarına gerek yoktur. Bu kâhinler örneğin bir aşık kemiğinin zar gibi atılmasıyla gelen yüzü hakkında, daha önceden hazır olan bir metni okumak suretiyle yorumlar. Yapılan ritüel aslında bir rüyanın yorumlanmasıyla aynı mantıktadır. Öyle ki rüyanın yorumlanmasını sağlayan; daha önceden hazırlanmış bir bilgi bankası vardır. Bu durum Telmissos[278] kehanet merkezindeki kehanet okumalarına benzer. Telmissos'daki kâhin, kuşların uçuşunu yorumlayarak kehanetlerde bulunmuştur. Bu durum kimi Apollon kehanet merkezlerindeki balıkların yüzüşünün

[278] Halikarnassos yakınında bulunan Apollon kehanet merkezi. bk. Gürdal 2007: 19.

yorumlanmasıyla elde edilen kehanet okumalarına benzer. Lykia'daki Soura bunlardan biridir[279]. Hierapolis'deki 24 Grek harfi üzerinden seçilen biletlerin, daha önceden hazır olan yazıtlarda bulunan söz konusu harfe dair metinler üzerinden yorumlanmaları da bu kapsamda değerlendirilebilir.[280]

Kehanet biliciliği yapan elçi kâhinler esrik ruh hâli içerisinde bulunmak zorundadır. Bu amaçla çeşitli bitkilere, su buharına ve zehirli gazlara maruz bırakılan bedenleri *epifani*ye ulaşır[281]. Böylece insanın beş duyusu ile fark edebileceklerinin ötesini sezmeleri sağlanan kâhinler, insan dışı varlıkların onlara verdikleri bilgileri görsel ya da işitsel algılar ile bu dünyaya aktarırlar. Delphi'de ve Didyma'da *Pythia*nın *mania* halindeyken (Esrik ruh hâli) bir takım sesler ve ifadeler içerisinde bulunuşu bu duruma bir örnektir[282]. Kâhinin anlattıkları orada bulunan rahipler tarafından tercüme edilir. Bu tercüme, ritüelin yapıldığı kâhinliğin uygulamaları doğrultusunda düz yazı ya da şiirsel bir anlatıma sahip olabilmiştir.

2. Büyücü Kâhinler

Büyücü kâhinler Antik Dönem'de âlim / bilge olarak tanımlanıyor olsalar da; yaptıkları ritüellerin neredeyse tamamı günümüz anlayışıyla akıl ve mantık sınırları içerisinde değerlendirilemez. Bu nedenle söz konusu kâhinlere "âlim ya da bilge kâhin" tanımlaması yapılmamıştır. O günün yâni Antik Dönem'in anlayış yetisi üzerinden bir değerlendirme yapılmış ve bu nedenle "Büyücü kâhin" tanımı uygun görülmüştür. Batı literatüründe var olan anlamsız karmaşa içerisinde, bizce kelime anlamını yitirmiş olan "*Mantis*" terimi, bu çalışmada Türkçe tercümeli tanımların gerisinde bırakılmıştır. Bu sayede konunun daha kolay ve net anlaşılabileceği düşünülmüştür. Çünkü her kâhin bir *mantis* değildir, ancak her büyücü kâhin bir *mantis* olabilir. Büyücü kâhinler kehanet ritüellerini başlatma yetisine sahip olan kâhinlerdir. Yalnızca bu yetiyi kullanan kişiler *mantis*tir[283]. Bu yetiyi kullanmayan bir kişi; yani bir başka deyişle büyüsel gücü kullanma yetisine sahip olan bir kâhin, bu gücü kullanmıyor ise *mantis* değildir. Anlaşılabildiği üzere, batı literatüründe *mantis* üzerine var olan tanımlama karmaşık,

[279] Milner 2000: 144.
[280] Gürdal 2007: 111.
[281] Parke 1986: 124; Fontenrose 1988: 79.
[282] Callan 1985; Bulkeley 1995; Maurizio 1995: 70; Lehoux 2007: 52; De Villiers 2010: 361; Bohlin 2013: 2146-2153; Deeley 2013: 1031-1036; Berman 2014: 1280-1283; Barbera 2015.
[283] Aune 1983; Maurizio 1993; Greaves 2012: 197; Johnston 2004.

anlamsız ve gereksizdir. *Mantis* terimi, hem kavramın anlaşılmasını zorlaştırmış hem de batılı Arkeoloji kürsüleri arasında tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmaların konuya dair akademik anlamda hiçbir olumlu katkısı yoktur.

Bu çalışmada büyücü kâhinleri tanımlayabilmek için Asur metinlerindeki terimlerin kullanılması tercih edilmiştir. Bunlar; şeytan çıkarıcı (*āšipu*), hekim (*asû*), ilahi söyleyenler (*kalû*), haruspeks (*bārû*) ve gökbilimci ya da kâtip (*tupšarru*) şeklindedir. Bu disiplinlerin birinde uzmanlığı sahip olana *ummânu*[284] denmiştir. Sıradan bir insanın farkındalığına ulaşamayacağı konularda bilgi sahibi olan bu kişiler âlim-bilge-bilgin olarak anılmıştır. *Haruspeks*ler Trophonios kehanet merkezinde gerçekleştirilen ayinlerde olduğu gibi hayvanların iç organlarını otopsi yapan ve bu otopsi sonucu bir takım yorumlar yapan kitonik kâhinlerdir[285]. İlahî söylemekle görevli olan kişiler, Delphi ve Delos'da olduğu şekliyle esin perilerinin gücünü kullanan ve ilahî şarkılarla ilham veren kâhinlerdir[286]. Hekimler aynı Asklepion ve Oropos kehanet merkezlerinde olduğu gibi, hastalara tedavi edici reçeteleri uygulayan *fizisyen* kâhinlerdir[287]. Gökbilimciler sekiz yılda bir geceleri gökyüzünü inceleyen *ephor*ları tarif eder[288]. Bu kapsama alınmış olan kâtiplerse örneğin Asklepion'da olduğu gibi hastanın rüyasını anlamlandıran kâhinlerin yaptıkları işlevi ifade edebilir[289].

3. Rahipler

Kehanet merkezleri bir yapılanmaya sahip olan liderliklerdir. Bu gibi kuruluşların farklı teolojilerde farklı yönetim birimleri olmuştur. Kehanet merkezlerinin yönetimleri bizce en doğru şekilde bir "Kâhinlik" yapılanması ile açıklanabilir. Bu çalışmada kâhinlik terimi ile, bahsi geçen kâhinlerin ait oldukları liderlik ve o liderlikte bulunan kehanet kültü ifade edilmiştir. Örneğin "Delphi kâhinliği", Delphi Apollon Tapınağı'nın bünyesindeki görevlileri tanımlar. Bu kâhinliğin emrindekiler Delphili Apollon kültünün temsilcileridir. Kehanet merkezi kavramı tüm bu unsurları kapsayan genel bir tabirdir. Oysa "Delphi Kâhinliği"ne ait olan yapılanma; hiyerarşik

[284] De Villiers 2010: 360-361.
[285] Schacter 1994: 82-83.
[286] Chappell 2006; Delphi'de ilk ilahiyi yazan kişi Boio adlı Delphili bir kadındır bk. Bilic 2012: 526.
[287] BMJ 1925: 1239; Sokolowski 1954: 153-158; Petrakos 1968: 96; Downing 1990: 551-566; Petropoulou 1981: 55-63; Schachter 1981: 26; Knoepfler 1986: 71-98; Petropoulou 1991: 25-26; Parker - Obbink 2000: 415-449; Lupu 2003: 331-332; Rhodes - Osborne 2003; Lupu 2009: 22-24; Robert - Dickey 2015: 128.
[288] Plut. *Agis* 11.3.
[289] Callan 1985; Bulkeley 1995; Maurizio 1995: 70; Lehoux 2007: 52; Bohlin 2013: 2146-2153; Deeley 2013: 1031-1036; Berman 2014: 1280-1283; Barbera 2015.

bir düzene sahip olan baş rahiplerin, rahiplerin ve kâhinlerin bulunduğu kurumsal bir yapılanmayı tarif eder. Bu hiyerarşi Olympos tanrılarının aralarında var olan hiyerarşi ile aynı mantığa sahiptir. Bu kapsamda, rahipler ve kâhinler bir nizam içerisinde tiplerine ayrılmıştır.

Her rahip bir kâhin olmayabilir. Nihayetinde kâhinlikler içerisinde görevli olan farklı yetkililer bulunur. Örneğin Oropos Amphiaraon Kehanet Merkezi'ndeki kâhinlik bünyesinde, çalışan rahip yöneticiler vardır. Oropos'a dair yazıtlardan elde edilmiş olan metinlerde, bu yönetici rahiplerin yalnızca kehanet merkezi içerisindeki çalışmaları organize ettikleri ve bu organizasyona dair herşeyin yolunda gidip gitmediğini kontrol etmekle sorumlu oldukları bilinir[290]. Bu rahipler herhangi bir ritüel icra etmedikleri gibi bir baş rahip de değillerdir.

Kâhin olma yetisine sahip rahipler ikiye ayrılabilir. Bunlar elçi kâhin yetisine sahip olan rahipler ve büyücü kâhin yetisine sahip olan rahiplerdir. Örneğin Delphi'de *Pythia*'nın esrik ruh hali içindeyken çıkardığı tuhaf sesleri ve anlamsız ifadeleri tercüme etme yetisinde olan (kâtip) rahipler elçi kâhin yetisine sahiptir[291]. Ancak Trophonios Kehanet Merkezi'nde bulunan rahipler aynı zamanda birer büyücü kâhindir. Trophonios'da kehanet ritüellerini gerçekleştiren büyücü kâhinler bizzat rahiplerin kendileridir[292]. Bu gibi kitonik kehanet merkezlerinde ritüelleri gerçekleştirenler aynı zamanda rahiptir. Bunun sebebi Trophonios'da olduğu gibi, bu kâhinliklerin adandıkları kişilere dayanıyor oluşudur. Trophonios'un adandığı kişi, mitolojide Apollon'un da oğlu olduğu belirtilen Trophonios adındaki, büyücü Melampos soyundan gelen baş rahiptir. Dolayısıyla Trophonios büyücülük yetisine soyundan gelen bir bağ ile elde etmiştir. Aynı zamanda kitonik kültler arasında yer alan tanrılaşma kültü ile, öldükten sonra bir kahraman[293] olarak tanrılaşmıştır. Bu gibi rahiplere, açıklanan bu sebeplerden dolayı büyücü kâhin yetisine sahip rahipler denilmesi daha uygundur[294].

[290] BMJ 1925: 1239; Sokolowski 1954: 153-158; Petrakos 1968: 96; Petropoulou 1981: 55-63; Schachter 1981: 26; Knoepfler 1986: 71-98; Petropoulou 1991: 25-26; Parker - Obbink 2000: 415-449; Lupu 2003: 331-332; Rhodes - Osborne 2003; Lupu 2009: 22-24; Robert - Dickey 2015: 128.
[291] Callan 1985; Bulkeley 1995; Maurizio 1995: 70; Lehoux 2007: 52; Bohlin 2013: 2146-2153; Deeley 2013: 1031-1036; Berman 2014: 1280-1283; Barbera 2015.
[292] Schacter 1994: 80.
[293] Paus. 9.39.3; Schachter 1967: 7; Clark 1968: 71; Schachter 1994: 65,69; ve Brankhos için bk. Fontenrose 1933: 98.
[294] Littleton 1986; Hubbard 1993: 195-197; Liapis 2007: 403; D'Alessandro - Kyriakopoulos 2013; Harissis 2015; Thonemann 2016: 157.

Batı literatüründe Hristiyanlıktan kaynaklandığını düşündüğümüz başka bir karmaşa bu konuda da vardır. Rahip, peder ve baba kavramlarının özellikle Hristiyanlık teolojisindeki etkisiyle; kâhin, "Peygamber" ve elçi kavramları birbirlerine karışmıştır. Türkçe bu konuda belki de en yetkin dil olabilme şansına sahiptir. Çünkü TDK tarafından kullanıma sunulan Genel Türkçe Sözlük içerisinde kâhin, peder, rahip ve "Peygamber" kelimelerinin tanımları birbirlerinden bağımsız tanımlara sahiptir. Dolayısıyla kanaatimizce konunun Türkçedeki kelimelerle açıklanması İngilizce ve Fransızcaya kıyasla çok daha kolay ve nettir. Rahip kelimesi daha genel bir tabir olmakla birlikte bu çalışmada kâhinliklerin başında bulunan kişiler baş rahip terimi ile nitelendirilmişlerdir. Bunun sebebi bu tür rahipler ile liderlik arasında var olan etkileşimdir.

4. Baş Rahipler ve Rahip Krallar

Her baş rahip bir rahip kral değildir. Rahip krallar Agamemnon gibi, Zeus'un asasına ve askeri lider olma niteliğine eşzamanlı olarak sahip olan krallardır[295]. Örneğin Didyma'da bulunan ve MS 2 ila 3. yüzyıla tarihlenen Philidas'a atfen ele alınan yazıt; Didyma Apollon Tapınağı'nın Miletos'ta bağlı olduğu kâhinliğe dair bilgiler içerir. Metinde kâhinlik ofisinin baş rahibi, Miletos'un en üst rütbeye sahip olan kişisi olarak nitelenir[296]. Peki bu metinde bahsi geçen baş rahip, bir rahip kral mıdır? Kâhin kelimesine ait olan kavram, zamanla büyücülükten elçiliğe evrilmiş olan bir yetidir. Batı dillerindeki karmaşanın sebebi budur. Aynı anlam karmaşası rahip krallar için de söz konusudur.

Agamemnon özelinden düşünüldüğünde, kral aynı zamanda Zeus'un asasını elinde bulundurur[297]. İlahi kudret olan yıldırımın mabedi, onu elinde bulunduran Agamemnon olmuştur. Kendisi hem toplumun siyasi ve askeri lideri hem de ilahî gücü temsil eden asanın temsilcisidir. İşte tüm bu nitelikleri elinde barındıran büyücü rahipler; rahip kral olarak anlaşılmalıdır[298]. Pausanias Olympia'daki[299] baş rahiplerin Olympik Yarışmalar[300] neticesinde seçildiklerini dile getirir. Krallığın ve dolayısıyla kâhinliğin yeryüzündeki temsilcisi olacak olan rahip, "ödül

[295] Cook 1904a: 371.
[296] Smith 1996: 129.
[297] Cook 1904a: 371.
[298] Hdt. 6.56; Bötticher 1856: 230-250; Cook 1904: 372-373.
[299] Olympia haritaları için bk. Harita 30-31.
[300] Bu yarışmalar aslında kehanet merkezlerine dair ritüellerdir.

kazanan" anlamındaki *Aethlius* kelimesi ile çağrılmıştır[301]. Bu baş rahipler artık tanrılarla eşit kudrete sahiptirler ve bu sebeple aynı bir tanrı gibi tapınım görürler[302]. Delphi'deki yarışmalar neticesinde seçilen baş rahip de aynı niteliklere sahip olan bir baş rahiptir[303]. Zeus'un asasının gücü, Delphi'de baş rahibin giydiği tacın içerisine defne ve meşe kültü ile yerleştirilmiştir[304].

Lâkin Delphi'deki ve Didyma'daki gibi olan baş rahipler birer rahip kral değildir. Rahip krallar Zeus'un asasının hamili olan Agamemnon gibi ilksel krallardır[305]. Olympik yarışmalar neticesindeki hak edişler, o baş rahibi yalnızca tanrılaştırıyor olabilir. Kahraman kültünde var olan bu tanrılaştırma, seçilmiş kişi anlamına gelmez. Bu baş rahipler, baş rahip olmayı hak etmişler, bir başka deyişle ona layık olmuşlardır (*being worthy*)[306]. Oysa Agamemnon'un eline geçen asa sembolik bir imitasyon olmadığı gibi; kral, asayı bir yarışma neticesinde de kazanmamıştır. Hephaistos tarafından meşe ağacından yapıldığı ifade edilen asa (*skeptron*) Zeus için özel olarak yapılmıştır. Zeus'un Hermes'e emanet ettiği asa önce Argolid kralının sonrasında Pelops, Atreus, Thyestres ve en son Agamemnon'un eline geçer[307]. Sonuç olarak rahip kral olan tanrılaşmış figürler yalnızca ilksel yani birincil krallardır. Çünkü gerçek skeptronu korumakla görevli kılınanlar onlardır. Dolayısıyla Agamemnon'un sarayının bir *temenos* oluşu *skeptron*dan kaynaklanır. Asa kimin elindeyse, onun evi *skeptron*un mabedi yani asanın kutsal alanıdır. Olympos teolojisindeki tanrıların evi olarak sayılan "kutsal alan" kavramının ortaya çıkışı tam olarak buraya dayanır[308].

[301] Paus. 5.1.3-4.
[302] Cook 1904a: 400-401.
[303] Cook 1904a: 400-409.
[304] Cook 1904a: 402-405.
[305] Cook 1904: 371.
[306] Hdt. 6.56; Cook 1904: 374-376; Palaima 1995: 131-135.
[307] Palaima 1995: 131-135.
[308] Daha detaylı bilgi için bk. *Gökyüzü Kehanet Merkezleri* bölümü.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

APOLLON KEHANET MERKEZLERİ

III. APOLLON KÜLTÜ VE KEHANET MERKEZLERİ

A. Apollon Kehanet Merkezlerine Genel Bakış

Anadolu'daki kehanet merkezlerinde uygulanmış olan ritüel çeşitleri Hellas ve Ege Adaları'ndaki çağdaşı olan merkezlerle paralellik gösterir. Antik Dönem'de tanrılar ile insanlar arasındaki iletişimin en başta çıkar ilişkisi üzerine kurulmuş olduğu yorumu yapılabilir[309]. Kehanet ritüelleri ile birlikte kâhinler, rahipler ve büyücü kâhinler aracılığıyla söz konusu bu ilişki kendine has bir mantık ve hegemonya oluşturmuştur. Kehanet merkezleri Geç Arkaik Dönem'den itibaren Anadolu'da çoğunlukla Apollon kültü ile birlikte gelişim ve yayılım göstermiştir. Kehanet ritüellerinin kökeni Anadolu'da çok daha erken dönemlere dayanmakta ve bu köken büyü ritüelleri ile çakışmaktadır. Anadolu'daki bu gibi kült ritüellerinin kökenleri yeraltı tanrıları ile olan ilişkilere dayandırılabilmektedir[310].

Anadolu'daki kehanet merkezlerinde uygulanan kehanet ritüellerinden en çok ün salmış olanı *Pythia'*nın yer aldığı uygulamalardan[311] oluşmaz. Bunların başında *kleromancy* uygulamaları gelir. Bu tip ritüeller kâhinin *astragalos*ları (Aşık kemikleri) veya bu gibi aynı amaca hizmet eden nesneleri kullanarak kehanet okumalarında insanın iradesini ve etkisini ortadan kaldırmasına yöneliktir. Bu gibi kehanet ritüellerinde kullanılan objeler *astragalos*larda olduğu gibi gerçek (Kemik) veya imitasyon şeklinde iki tipe ayrılabilir. Gerçek kemikten *astragaos*lar ait oldukları hayvana göre farklı anlamlara sahiptir. *Astragalos*ların bir zar gibi atılarak geliş yüzlerinin anlamlarına göre yorumlanmasıyla yapılan kehanet okumaları, kehanet objelerinin yardımı ve etkisiyle gerçekleştirilen uygulamaların başında gelmektedir[312]. Bu gibi objelerin kehanet ritüellerinde kullanımlarını anlayabilmek için *astragalos*larda olduğu gibi;

[309] Luce 2011: 53.
[310] Erbaşı 2013: 115-132.
[311] bk. *Elçi Kâhinler* bölümü.
[312] Greaves 2012: 177, 203.

kehanet kemiklerini[313] ve aşık kemiklerini (*Astragalos*) birbirlerinden ayırmak gerekir. Çünkü herhangi bir nesnenin imitasyonu kemikten yapılmış olabilir (Örneğin zarlar ve nesneler). Ancak *astragalos*ların kullanım sıklığı, evrenselliği ve bilinilirliği sebepleriyle literatürde bu objelere daha çok yer verilmiştir. Eidinow'un dile getirdiği[314], Anadolu'daki birçok kehanet merkezinde bir takım sorulara *astragalos*lar aracılığıyla evet ya da hayır cevabı aranıyor olmasının sebebi, *astragalos* objesinin şeklinden kaynaklanmış olmalıdır. Objenin sahip olduğu nesnel çeşitlilik ve en az dört yüzünün oluşu sebepleriyle oluşan olasılık rotasyonu bunun en temel sebebidir[315].

Dört ayaklı hayvanlara ait olan *astragalos*lar[316] Neolitik Dönem'den itibaren karşımıza çıkan objelerdendir[317]. İlk örnekler, bugüne kadar arkeologlar tarafından genellikle ölü armağanı olarak değerlendirilmiştir[318]. Anadolu'da bilinen ilk işlenmiş örnekleri Kalkolitik yerleşimlerden biri olan Alişar'dadır. Didyma'ya yakın olan ve Bronz Çağı'nın ortalarına tarihlenen iki yüzü cilalanmış *astragalos* Aphrodisias'da ele geçmiştir[319]. Beycesultan'da ele geçen 77 adet *astragalos* Geç Bronz Çağı'na tarihlenmiştir. Hititlere ait olan MÖ 13. ve 14. yüzyıllara ait KİN kehanetlerine dair metinlerde de zar gibi atılmalarından bahsedilmektedir[320]. Ephesos Artemis Kutsal Alanı'nda birçok kemikten ve fildişinden *astragalos* parçaları bulunmuştur. Kehanetle ilişkilendirilen bu parçaların kimisinde delikler ve oyuklar mevcuttur. Ele geçen bu malzemeler en geç Klasik Dönem'e tarihlenebilmiştir. Bazılarının üzerlerine bir takım kültsel metinler yazılmıştır. Daha kuzeyde, Metropolis'in yakınında Uyuzdere Grotto'da Ana Tanrıça kültüne sahip olduğu kanaatine varılan birçok gerçek ve cam imitasyon *astragalos*a rastlanmıştır. Alanın Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kült merkezi olduğu yönünde kanaatler mevcuttur. Ayrıca Didyma'nın doğusunda yer alan Hierapolis, burada ele geçen *astragalos*lar ve beraberindeki kehanet ritüeli verileri sebebiyle Apollon *Kareios* kültü ile ilişkilendirilir[321].

[313] Britton 1937: 1-3; Keightley 1979/1980: 25-34; Keightley 1989: 173-182; Peterson 1989: 374; Pankenier 2015: 2069-2077.
[314] Eidinow 2007: 54, 55.
[315] Greaves 2012: 196.
[316] Dandoy 1996: 51.
[317] Boehmer 1972: 35,181,203; 16-17; Russell 2003: 78; Minniti-Peyronel 2005.
[318] Lloyd-Mellaart 1955, 46; Duru 1992: 156.
[319] Greaves 2012: 190.
[320] Greaves 2012: 190-191,199.
[321] Greaves 2012: 191.

Bronzdan aşık kemiklerinin ağırlıklı olarak muska veya tılsım olarak kullanıldığı bilinmektedir[322].Anadolu'da beştaş olarak adlandırılan ve *astragalos*larla oynanan aşık oyunları yalnızca kehanet biliciliğinin bir parçası değildir[323]. Aşık kemiğiyle oynanan oyunlara, dünyanın hemen her yerinde, neredeyse tüm kültürlerde rastlanır. Bu oyunlar çok sık olmasa da yazılı ve görsel belgelere de yansımışlardır. Bu oyunlara büyük bir önem verildiğine dair yazınsal bilgiler mevcuttur[324]. *Astragalos*ların Kalkolitik Dönem'den itibaren çocuk oyunu olarak oynandığına dair çok sayıda örnek bulunur[325]. Ayrıca *astragalos*ların tedavi edici gücü olduğuna dair bir inanış vardır ve bazı hastalıkların tedavisinde, örneğin kurdeşen veya dabaz adı verilen ürtiker hastalığında öncelikle kurt *astragalos*u; eğer bu yoksa diğer hayvanların *astragalos*ları omza takılmakta veya banyo yapılacak suya konmaktadır. *Astragalos*ların nazardan koruduğu inancı da Anadolu'da yaygındır. Bu sebeple çocukların sağ omuzlarına aşık kemiği dikilir. Bunun çocuktaki kemik gelişimine de katkı sağlayacağına inanılmıştır. Yine nazardan korumak için beşiklere aşık kemikleri asılır. Bu *astragalos*lar, beşik sallandıkça birbirine değerek ses çıkarır ve çocuğun dikkatini çekerek onu eğlendirmeye yaramıştır. Aşık kemiğinin mal paylaşımında yazı-tura gibi kullanıldığı örnekler de tespit edilmiştir. Aşık kemiği ile fal bakılması ise çeşitli kültürlerde görülen, kökeni çok erken evrelere giden konumuz açısından esas odak noktasıdır[326].

Bu çalışmada dile getirilen tüm Apollon kehanet merkezlerine aynı oranda yer verilmesi mümkün olmasa da, içerik bakımından Apollon sıfatları da gözetilmek kaydıyla bir önem sırası oluşturulmuş ve bu doğrultuda açıklamaların yapılmasına gayret edilmiştir. Dolayısıyla konumuz açısından en önemli Anadolu kehanet merkezleri Klaros, Hierapolis ve Didyma'dır. Didyma'da Apollon'a ait olan başlıca sıfat *Didymaeus*'tur. *Dindymos*[327] sıfatı ile de ilişkilendirilen kelime yalnızca Apollon'a değil aynı zamanda Artemis'e veya Zeus'a da adanmış olabilir. *Kök Literatür* bölümünde detaylandırıldığı üzere bu sıfatın kökeni bizi Strabon üzerinden ilk Magnesialılara ve oradan da Didyma kelimesinin uzandığı Thessalia'ya yönlendirmektedir[328]. *Dindymene* kelimesinin Didyma'da Ana Tanrıça ile olan ilişkisi ve Thessalia'daki dağın da bu kelime ile anılıyor oluşu; Anadolu'daki birçok dağın *Dindymon* kelimesi ile anılıyor olması üzerinden

[322] Greaves 2012: 188.
[323] Bar Oz 2001: 216.
[324] Richter 1941: 123.
[325] Bar Oz 2001: 215-216.
[326] David 1955: 7; Meriç 1996: 37.
[327] Fontenrose 1932: 252.
[328] Mili 2014.

değerlendirilebilir[329]. Buna gerekçe olarak Didyma kelimesinin kökeninin Karia'ya özgü bir dilden geldiği ileri sürülür[330]. Didyma'daki babadan oğula geçen Brankhidai soyunun Hellen olmadığı yönündeki kesin kanaatler de bu bilgileri destekler niteliktedir. Bu kapsamda Herodotos da MÖ 6. yüzyılda Brankhidai soyunun kontrolündeki Didyma'nın en prestijli dönemini yaşadığından bahseder. Öyle ki Herodotos Didyma'yla ilgili bilgi verirken kentten Brankhidai adıyla bahsetmektedir[331]. Didyma'nın İon göçünden daha erken bir tarihe dayandırılıyor oluşuna gerekçe olarak gösterilen bir diğer kaynaksa Brankhos mitosudur[332]. Ayrıca Miletos hakimiyetine geçen Didyma'da Brankhos soyunun, Makhaereos ve benzeri kişilerle bir "Kutsal soy" ile ilişkilendirilmeleri; kurban bıçağı *makhaera* ve ziyafet (*Dais*) gibi kelimelerden türetilen soylu isimlerinin, Delphi'deki kurban ediliş mitosu ile gerekçelendirilebilmelerini mümkün kılmıştır. Bu gibi kurban teolojisinin MÖ 6. yüzyıla kadar Didyma'da sürmüş oldukları bilinmektedir[333].

Didyma Apollon Tapınağı[334] MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında daha büyük olarak inşa edilse de İon ayaklanması sırasında yanarak yıkılır. MÖ 494'de Pers istilası sonucunda tapınağa ait hazine, neredeyse tüm Miletoslular ile birlikte götürülür[335]. Yaklaşık 160 yıl kadar kullanılmamış olan Didyma'daki tapınak Büyük İskender'le birlikte Miletos hakimiyetinde yeniden eski ihtişamına kavuşmuştur[336]. Yeni tapınağın inşasına MÖ 330'da başlanılmış olup, yapı Hellenistik mimarinin kendi dönemindeki en büyük ve ihtişamlı tapınak olma özelliğine sahiptir[337]. Hellenistik Dönem'le birlikte Didyma Apollon Kehanet Merkezi Miletos'un önderliğinde yeniden işlevsel hale gelir. Ancak bu kez kehanet ritüellerinde kullanılacak olan yöntem olarak "*Pythia*'nın ağzı" olarak nitelendirilen Delphi modeli[338] belirlenmiştir. Bir başka deyişle bundan böyle Didyma Apollon Kehanet Merkezi'nde de Delphi'deki gibi tanrı *Pythia*'nın ağzından konuşur[339]. Didyma'nın bir diğer önemli unsuru ise Miletos ile Apollon Tapınağı

[329] Str. 14.1 40; Fontenrose 1932: 252; Gürdal 2007: 43.
[330] Gürdal 2007: 44.
[331] Hdt. 1.46, 1.92, 1.157-159, 5.36; Dignas 2002: 236.
[332] Fontenrose 1933: 98.
[333] Parke 1986: 124-125.
[334] Parke 1986: 121-131.
[335] Dignas 2002: 236; Greaves 2012: 179-180.
[336] Dignas 2002: 236.
[337] Fontenrose 1933: 102.
[338] Milner 2000: 143-144; Fumo 2003: 110-214; Mcleod-Childs 2007: 147-166; Marchais-Roubelat 2011: 1491-1499; Gunzburg 2015: 1115.
[339] Buls 1957: 2-62; Parke 1981: 109; Parke 1986: 124; Parker 1989: 270-271.

arasında bulunan kutsal yoldur[340]. Bu kutsal yol kenarlarında bulunan heykellerin[341] Brankhidai soyuna ait oldukları bilinmektedir[342].

Didyma Apollon Kutsal Alanı içerisinde yer alan ve günümüze kadar ulaşmış tapınağın tek Arkaik Dönem mimari unsuru olan *altar* ayrı bir öneme sahiptir. Pausanias'a göre, Apollon Tapınağı'nın altarı Herakles ile ilişkilidir. Efsaneye göre bu *altar*ın Akhaia'daki Boura ile bağı mevcuttur[343]. Didyma Apollon Tapınağı'nın ilk başta birer su kaynağı ve altardan meydana geldiği kabul görür. Bugün için tespit edilmiş olan en erken yapı kalıntısı; MÖ 8. yüzyıl ila 7. yüzyıl başına tarihlenen, kuzeydoğu-güneybatı uzantılı sade bir *sekos*tur. MÖ 6. yüzyılın ortalarında bu *sekos*un da içine alındığı, üzeri açık *cella*lı ve iç avlusu bulunan *dipteral* planlı bir tapınak yapılır. Pers istilasıyla (MÖ 494) yıkılan Arkaik tapınağın tam üzerine Hellenistik tapınağın inşa edildiğine kanaat edilir[344]. *Altar* tapınak girişinde dairesel bir kuyu şeklindedir. Yanında kutsal su kuyusunun da olduğuna kanaat getirilir. Altarın kuzeydoğusunda tapınağın girişini çeviren teras duvarı başlar. Bu duvar üzerinde pek çok heykel kaidesi ve adak steli bulunmuştur. Hellenistik yapı planı döneminin en büyük tapınağı olmasıyla birlikte alışılmışın dışında özelliklere de sahiptir. *Khresmographion naisko*sa bakar ve buraya 22 basamakla çıkılır. *Khresmographion*da kehanet okuyan rahiplere ait olduğu düşünülen ofislerin olduğuna kanaat getirilmiştir. Bu odanın kuzey ve güney köşelerinden çıkan iki *labyrnthos cella* duvarının yukarısına kadar uzanmaktadır[345]. Didyma Apollon Tapınağı'na dair en önemli konulardan birisi tapınak mimarisi içerisinde merkezi bir yeri olan *labyrnthos* olarak tanımlanan iki geçittir. Burada niçin *prodomos* ile *cella* arasında *labyrnthos* olarak adlandırılmış iki adet geçiş olduğu en büyük soru işaretlerinden biridir. Öyle ki *labyrnthos*un bu açıdan kullanım amacına bakıldığında, bugün için karşılaştırma yapılabilecek olan bir diğer örnek Klaros'taki tapınaktır. Etimolojik olarak değerlendirildiğinde Didyma'daki tapınakta bulunan *labyrnthos*un, Hellen öncesi bölgede var olan yeraltı tanrıları (Ölüler diyarı) ile olan bir etkileşimin sonucu olabileceği düşünülebilir. Başka bir deyişle bu dar koridorların ölüler diyarına açılan bir kapı vasfı görüyor olmaları akla gelmektedir. Bu mantık çerçevesinde düşünüldüğünde, diğer birçok kutsal alanda olduğu gibi

[340] Akurgal 1978: 210; Kleiner 1968: 580; Slawisch-Wilkinson 2018: 103-104,108-117,132-138.
[341] Kat.No.127
[342] Gürdal 2007: 46.
[343] Paus. 5.13.11; Greaves 2012: 193;
[344] Wigand-Knackfuss 1941: 121-129; Gruben 1963: 101-102.
[345] Parke 1986: 121-131; Gürdal 2007: 47.

*temenos*un altında aktığına inanılan kutsal su kaynağının, *antron* ve *labyrnthos* ile ilişkilendirilmesi düşünülebilir[346].

Arkaik Dönem'e dair Didyma'da tanrı Apollon'un cevapları 2 çıkarıma sahiptir. İlki "Tanrı dedi ki..." şeklinde başlayan anlatımlardır. İkincisi, söylenenlerin mısrasal yazına sahip olmadığı ve herhangi bir altı ayaklı mısranın da bulunmadığı kanaatidir. Didyma'da Arkaik Dönem kehanet ritüellerinde direkt olarak tanrının konuştuğu ve söylediklerinin de düz yazıya çevrildiği yönünde akademide fikir birliği mevcuttur[347]. Ancak elbette Arkaik Dönem'den önce burada kullanılan dilin Hellen dili dışında başka bir dil olduğu kesin olarak bilinir[348]. Hellenistik Dönem'le birlikte Didyma'da Delphi'deki gibi kadın kâhinler ve yazınsal dizeler ortaya çıkar[349]. Bu durum I. Konstantin zamanında yeniden değişecektir[350]. Hellenistik Dönem'de Didyma'da kehanet ayinlerinin günün hangi evresinde gerçekleştirilmiş olduklarına dair kesin bir delil bulunmamakla birlikte, Arkaik Dönem'de ayinlerin geceleri gerçekleştirildiği bilinmektedir[351]. Kehanet ayinleri süresince, kehanetine bakılmasını isteyen kişi Didyma'da *adyton*a giremez. Delphi'de uygulanan ayinlerde rahipler tanrıya sorulacak olanları *Pythia* aracılığıyla dile getirirler. Burada söz konusu ayinlerin tam olarak öngörülemeyen kısmı; Didyma'da da tam olarak bilinmediği üzere verilen cevapların *Pythia*'dan rahiplere hangi yollarla ulaştığı sorusudur. Bu aktarımın Delphi'nin aksine Didyma'da, *khresmographion* olarak adlandırılan ve *pronaos* ile *cella* arasında kalan alandaki rahipler aracılığı ile yapıldığı düşünülmektedir. Bu aktarımın yazılı mı yoksa sözlü mü olduğu yine tartışma konusudur[352]. Didyma'da Arkaik Dönem'e ait olan soruların ve cevapların yazılmış oldukları, kehanet yazıtlarıyla belgelendirilmiştir[353].

Didyma Apollon Tapınağı'nın kazıları sırasında, *astragalos*ların yanı sıra aynı zamanda *altar*da birçok hayvan kemiği ile birlikte MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenen çok sayıda seramik buluntu da ele geçmiştir. Susa'da ele geçen *astragalos*un Didyma'dan oraya götürüldüğüne kesin olarak kanaat edilir. Öyle ki normal bir *astragalos* 3-7 cm aralığında olurken, bu örnek tam 37

[346] Montegu 1976: 304-305; Greaves 2012: 198-199.
[347] Parke 1981: 102-103; Parke 1986: 125, 129; Greaves 2012: 197.
[348] Parke 1981: 103.
[349] Parke 1986: 125,129.
[350] Digeser 2004: 64-65.
[351] Gürdal 2007: 50.
[352] Parke 1986: 126-127.
[353] Parke 1986: 129.

cm uzunluğunda, 21 cm genişliğinde, 23 cm yüksekliğinde ve 93,070 gr ağırlığındadır. Dolayısıyla bu aşık kemiğinin kehanet merkezine özgü bir örnek olduğu düşünülebilir[354]. Didyma Apollon Tapınağı'nın büyük sütunları ve ele geçen steller üzerinden elde edilmiş yaklaşık 50 sunu listesi, konumuz açısından çok büyük öneme sahiptir. MÖ 320 ila MÖ 70 arasına tarihlenen listelerde; gümüş *phialae*ler, çeşitli formlara sahip olan gümüş kaplar, altın takılar, bronz objeler, vazolar, yekpare fildişleri, içleri baharat dolu kaplar ve altından-gümüşten *tripod*lar hakkında detaylı veriler mevcuttur[355]. Bu listelerde yer alan spesifik envanter verileri sayesinde, kehanet objelerine dair içerik, karakter ve kullanım amacına yönelik sorgulamalar yapılabilmektdir[356].

Çalışmamıza konu olan Anadolu'daki Apollon kehanet merkezlerinden başlıcası Klaros'tur. Kent günümüzde İzmir'in Menderes ilçesine bağlı Ahmetbeyli Köyü'nde bulunur[357]. Klaros'taki Apollon tapınağının mimarisi bugün için hala birçok cevaplanmamış soruya sahip olsa da, ele geçen buluntular kutsal alanın Arkaik Dönem'in erken evrelerinden itibaren kullanıldığına işaret eder[358]. Klaros'taki kutsal alan MÖ 294 yılına dek 13 km kuzeydeki Kolophon yerleşimine, sonrasında ise 2 km güneydeki Notion[359] kentine bağlı kalmıştır[360]. Apollon *Klareios* sıfatının Kolophon, Notion, Klaros, Sagalassos / Psidia ve Troketta'da (Lydia) kullanılmış olduğu eldeki yazıtlar aracılığıyla bilinir[361]. Apollon *Klareios*'un tasvir edildiği çok sayıda sikke de mevcuttur. Bu ikonografilerde Kitharoidos ve Gryneion örnekleri ön plana çıkar[362]. Klaros'da bulunan veriler doğrultusunda, kutsal alanın erken Arkaik Dönem'den itibaren kullanıldığı kanaatine varılabilmiştir. Büyük İskender'in Smyrna'yı yeni yerine taşıması da, Klaros Kehanet Merkezi'nin vermiş olduğu kehanete bağlanır[363]. Klaros'un kuruluş mitosu da Didyma ve diğer örneklerde olduğu gibi birbirlerine benzerlik göstermektedir. Apollon kültünden önce burada da bir Ana Tanrıça kültünün varlığı söz konusu olup, sonrasında bu kudret Manto'ya evrilmiş, devamındaysa Manto'un oğlu Mopsos'un Klaros'da kehanet merkezini

[354] Luce 2011: 56-57; Greaves 2012: 193.
[355] Rehm 1958: 424-478; Dignas 2002: 237.
[356] Dignas 2002: 236; Winkler 2005: 383-423; Marshall 2007: 410-426.
[357] Gürdal 2007: 51.
[358] Gürdal 2007: 253.
[359] Akar Tanrıver 2009: 50-51.
[360] Gürdal 2007: 243.
[361] Gürdal 2007: 51-52; Işın 2014: 87-104.
[362] Gürdal 2007: 55-56.
[363] Gürdal 2007: 52.

kurduğu antik kaynaklar aracılığıyla öğrenilmektedir[364]. Klaros'da tapınağın *adyton*unda bulunan kutsal su kaynağının yanı sıra bir de kutsal mağarada su kaynağının bulunduğu söylenir. Kâhinlerin bu su kaynaklarından içerek esridikleri bilinir. Öyle ki Klaros'da Hellenistik Dönem ve sonrasında da erkek kâhinlerin olduğuna dair kanaatler mevcuttur[365]. Kadın kâhinlerin olmadığına dair bir bilgi yoktur. Klaros'da da Didyma'da olduğu gibi tapınağa çıkan su kaynağı iki ayrı yerde bulunur. *Adyton* önündeki odada *omphalos in situ* olarak bulunmuştur. *Krepis* bloklarının birleştiği kenetler *astragalos* imitasyonundan olmak üzere bronzdandır. Kutsal alana giriş yerinde bulunan mabed kapısının yanında *tripod* bulunur[366]. Klaros Apollon Tapınağı, mimarisinin Dor düzeninde oluşu sebebiyle Hellenistik Dönem'de görülen nadir yapılardan biridir. Doğu-batı uzantılı olan tapınağın kuzey bitişiğinde Artemis Tapınağı bulunur. Tapınağa dair en önemli olan mimari unsur, *pronaos*un doğu ve batı hizasında bulunan *labyrnthos*lardır. *Labyrnthos*lar çift odalı *adyton*a çıkar[367]. Dar koridorlar Didyma'daki gibi tek bir kişinin geçebileceği büyüklükte inşa edilmişse de[368] doktora tezi kapsamında yapılmış yerinde gözlemler neticesinde Didyma'ya nazaran daha büyük oldukları anlaşılmıştır.

Yeraltı sularının ve gazlarının açığa çıktığı Hierapolis'in[369] Apollon kehanet merkezleri arasındaki yeri en az Klaros ve Didyma kadar önemlidir[370]. Hierapolis'de Apollon'a ait üç ayrı onurlandırma sıfatı kullanılmıştır. Bunlar *Pythios*, *Arkhegetes* (Myndos'da da aynı sıfat bulunmaktadır[371]) ve bölgeye özgü olan *Kareios*'tur[372]. Kente dair sikkeler üzerinde görülen Apollon tasviri *Kitharoidos* ve *Kareios* olmak üzere iki farklı ikonografi ile karşımıza çıkar. Sikkeler ve yazıtlarda bulunan bu gibi ikonografiler Didyma, Klaros ve Smintheion'a dair örnekler ile örtüşmektedir[373]. Kentteki Apollon *temenos*u açık bir şekilde yerleşimin merkezini temsil etmektedir. Kutsal alanın etrafını çeviren *temenos* duvarı, Dor düzeninde yapılmış olan bir galeri ile bütünleşir. *Temenos* sınırları içerisinde Plutonium adlı kutsal mağara, kehanet biliciliği

[364] Macridy 1912: 57; Taşlıklıoğlu 1963: 25-26.
[365] Gürdal 2007: 52-53.
[366] Gürdal 2007: 53.
[367] Gürdal 2007: 54-55.
[368] Gürdal 2007: 54-55.
[369] Hierapolis haritaları için bk. Harita 77-78. Plan haritada Plutonium ile Apollon tapınağı arasındaki geçişkenlik çok daha net bir şekilde görülebilmektedir.
[370] D'Andria 2001: 101.
[371] Şahin 2017: 179-186; Gülsefa 2023.
[372] Gürdal 2007: 106.
[373] Gürdal 2007: 108.

temalı yapılar ve kutsal çeşme yer alır[374]. Apollon Tapınağı'nın *temenos* sınırları içerisindeki hangi yapıları kapsadığı konusunda hâlâ tartışmalar vardır[375]. Apollon Kutsal Alanı'na dair eldeki veriler ışığında yapılmış olan tarihlemeler en erken MS 1. yüzyıla işaret etmektedir. Bu yüzyıldaki depremlerle yıkılan Hierapolis, MS 3. yüzyılda yeniden inşa edilmişse de[376], Apollon Kutsal Alanı Hristiyanlar tarafından tamamen talan edilmiş (MS 5. yüzyıl) ve bulunduğu alan öldürülen aziz Philippus'un psikoposluk merkezi haline çevrilmiştir[377]. Burada gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, sunu ayinlerinde kurban edilen canlılara ait etlerin yakılmak suretiyle külleriyle birlikte *libasyon* için kullanıldıkları ve böylelikle bu sunuların *amphora* boyunlarından yeraltına boşaltılmış olduklarına kanaat getirilmiştir. Söz konusu yanık ve kül izleri 10 m uzunluğundadır. Öyle ki ele geçen çok sayıda kandil, ayinlerin gece yapıldığına işaret eder[378]. Hierapolis'deki kehanet ayinleri iki başlık altında toplanabilir. Bir kısım kehanet okuması uygulamaları yalnızca halka özgüdür. Bu versiyonda 24 adet Grekçe harfin yazılı olduğu biletlerden biri seçilir ve bu harfin anlamının yazılı olduğu hâli hazırda bulunan yazıttan, kehanet çıkarımı yorumlanmak suretiyle yapılır. Toplumun ileri gelenleri için yapıldığı düşünülen kehanet biliciliğinin ise nasıl yapıldıklarına dair kesin bir veri bugün için henüz hâlâ tespit edilmemiştir. Bu tespitler için İtalyan Arkeoloji Enstitüsü'nin çok kıymetli kazı çalışmalarının yakın bir gelecekte tamamlanması gerekmektedir. Klaros'un Hierapolis'e yollamış olduğu, kehanet ayinlerinin nasıl yapılacağı ile ilgili yazıtlardan anlaşılabildiği üzere; söz konusu ayinlerin Didyma ve Klaros gibi merkezlerdeki uygulamalardan çok da farklı olmamaları gerektiği düşünülmektedir[379].

Farklı kehanet ritüelleri bakımından antik yazarlar tarafından bilgi verilen bir diğer kehanet merkezi de bugün Bodrum sınırları içerisinde kalan Telmissos'dur. Yerleşimin Halikarnassos ile arasındaki mesafe 10 km kadardır. Halikarnassos ve civarındaki en güçlü Apollon kehanet merkezi olduğu bilinen ve bugün için en erken MÖ 7-6. yüzyıla tarihlenebilmiş olan kentin kâhinliğinde görev yapan rahiplerin atası olarak adını aldığı kurucusu Telmissos gösterilir. Buradaki kalıtsallığın da Didyma'daki Brankhos benzeri olduğu söylenebilir. Öyle ki

[374] D'Andria 2003: 136.
[375] D'Andria 2004: 149.
[376] D'Andria 2003: 139.
[377] Sevin 2001: 203; Gürdal 2007: 110.
[378] Gürdal 2007: 109-110.
[379] Gürdal 2007: 111.

Telmissos kehanet merkezinin kuruluş mitosu, Didyma ve Delphi'ye olan benzerliğini bir kat daha arttırmaktadır. Hyperborea'da bulunan Apollon'un iki oğlundan biri Karia'ya diğeri ise Sicilya'ya gitmişler ve Apollon'a sunak inşa etmişlerdir. Apollon Telmissos Kehanet Merkezi, Mausolos'un çevre yerleşimleri Halikarnassos'a göç etmeye zorlamasına rağmen ünvanından bir güç kaybetmemiştir. Herodotos'un da bahsettiği kehanet merkezinde, Telmissos'un kâhinlik becerisini kuşların uçuşlarının yorumlanması ile yaptığı bilinmektedir[380]. Bugün Ortaklar-Söke arasında bulunan Menderes Magnesiası, kente adını vermiş olan Büyük Menderes nehrinin bitişiğinde yer alır[381]. Strabon'a[382] dayandırılan bu kökenin, Menderes Magnesialılarının Thessalia'dan buraya geldiklerine; Thessalia'da bulunan dağın adının da Didyma olduğuna[383] ve yeni evlerindeki tapınağın da *Dindymene* olarak adlandırılarak Ana Tanrıça'ya atfedildiği ileri sürülmüştür[384]. Pausanias'ın[385] kentteki Apollon kültüne dair vermiş olduğu bilgiler, Menderes Magnesiası sikkeleri üzerindeki tasvirlerce de örtüşür. Bu sikkelerde yer alan defne, ok-yay, okluk (sadak) ve *meander* motifi tüm bu iddiaları destekler niteliktedir[386]. Öyle ki yakında bulunan Aulai civarındaki bir mağarada icra edilen Apollon ayinlerinin, Argavlı Köyü'ndeki bir mağarayı işaret ettiğine dair günümüzde kanaatler mevcuttur. Bu alanda ele geçen bir de Apollon heykelinin varlığı söz konusu kanaatleri destekler niteliktedir. Bu mağaradaki su kaynaklarına işaret eden akademisyenler Argavlı üzerindeki magnezyum oksit oranının çok yüksek oluşuna dikkat çeker[387]. Elbette Menderes Magnesiası'nın batısında Mykale Dağı'na bakan tarafında yükselen bugünkü adıyla Gümüş Dağı'nın, magnezyum yataklarına sahip olduğu bilinen bir gerçek olmalıdır.

Bergama'nın yaklaşık 30 km güneyinde yer alan ve Temaşa burnu civarında bulunan Gryneion, Herodotos[388] Strabon[389] ve Pausanias'ın[390] anlatımlarıyla da desteklendiği üzere,

[380] Gürdal 2007: 19-20.
[381] Bingöl 1998: 5,11,17.
[382] Str. 10.3.12, 10.3.15, 12.5.3,12.8.11, 13.4.5.
[383] Str. 14.1.40.
[384] Fontenrose 1932: 252.
[385] Pausanias Dyme'deki Dindymene tanrıçası tapınağından ve Ana Tanrıça'nın birlikte adandığı Attis'den bahseder, daha fazla bilgi için bk. Paus. 7.17.9. Attislere ve Agdistislere dair bk. Paus. 7.17.10; Kat.No.31,61.
[386] Gürdal 2007: 62-63.
[387] Gürdal 2007: 62.
[388] Hdt. 1.149.
[389] Str. 13.3.5.
[390] Paus.1.21.7.

bölgesindeki en etkin kehanet merkezine sahip olan yerleşimdir[391]. Hiçbir kalıntısı günümüze ulaşmayan Apollon tapınağı hakkında Strabon'un anlattıklarına bakıldığında; yapının beyaz mermerden inşa edildiği, kutsal alanının içerisinde bahçelerin olduğu ve bu bahçelerin de kutsal ağaçlardan[392] oluşan bir koru olduğu anlaşılmaktadır[393]. Ayrıca Myrina, *Magnesia ad* Sipylos (Spylos Magnesiası) ve Kaunos'da ele geçen yazıtlardan öğrenilmiş olduğu üzere Apollon, *Gryneios* sıfatıyla onurlandırılmıştır. Kehanet merkezine dair bu yazıtlardan en önemlisi, MÖ 2. yüzyıla tarihlenen ve Apollon'a daha iyi bir hasat elde edilebilmesi için hangi tanrılara adak adanması gerektiğinin sorulduğu kehanet metnidir[394]. Buna ek olarak, Gryneion'daki Apollon kültüne dair MÖ 2. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkan Myrina sikkeleri üzerlerindeki defne, sunu tası, *omphalos* ve kurban iplerinin tasvirleri de önemli nitelikteki örneklerdendir. *Omphalos* motifi kehanet merkezi bulunan Apollon kült yerleşimlerine ait sikkelerin ortak özelliğidir denebilir. *Gryneios*'a dair ikonografinin genel karakteristiği içerisinde ise; defne çelengi ve kurban ipi motifleri yer alır. Altı sütunlu korint düzeninde bir tapınak ikonografisinin varlığı, Apollon kültü heykelinin de aynı biçimde olduğu yönünde bir kanaate varılmasına imkân vermektedir[395]. Aigai kenti Gryneion'un 10 km kadar doğusunda yer alır. Aigai'deki Apollon kültü onurlandırma sıfatı Apollon *Khesterios*'tur[396]. Kehanet saçan anlamında gelen bu sıfat genellikle Hellas'da da görülen yaygın bir sıfattır. Söz konusu sıfatın Anadolu'da karşımıza çıktığı Apollon kültü yerleşimleri belirtildiği üzere Aigai ve Kalkhedon'dur[397]. Eldeki verilere göre kentin varlığı en erken MÖ 3. yüzyıla tarihlenebilmiştir. MÖ 2. yüzyıldan itibaren Aigai'ya özgü sikkeler karşımıza çıkar. Bu sikkeler Gryneios ile çok büyük benzerliklere sahiptir. Üzerlerinde benzer defne, sunu tası, *omphalos* ve kurban ipleri tasvirleri yer alır. Gryneion'dan bağımsız bir kehanet merkezi olduğuna dair kanaatlerin temelinde, Apollon *Khesterios* sıfatının varlığı yatar. Kentin doğusunda yer alan İon düzenindeki *peripteral* planlı yapının Apollon tapınağı olduğu düşünülmüştür[398]. Bugün Kemer (Çanakkale) sınırlarında yer alan Parion, Roma İmparatorluk Çağı süresince önemini korumuştur. Eldeki veriler ışığında, kentte var olan Apollon

[391] Gürdal 2007: 65.
[392] Carvalho vd. 2011: 425-427.
[393] Gürdal 2007: 67.
[394] Gürdal 2007: 66.
[395] Gürdal 2007: 66.
[396] Taşlıklıoğlu 1963: 1-2.
[397] Gürdal 2007: 67.
[398] Gürdal 2007: 68.

kültü en erken MÖ 150 civarına tarihlenebilmektedir. Bu tarihleme, üzerinde Apollon *Aktios* metni bulunan sikkeler vesilesiyle yapılabilmiştir[399]. Sikke üzerinde elinin birinde sunu tası, bir diğerinde ise *kithara* yer alan Apollon, yanmakta olan bir sunak ile *omphalos* ortasında ayakta bulunmaktadır[400]. Strabon'a göre Parion'a yakın bir konumda bulunan Apollon Aktaios Tapınağı bilinmeyen bir sebeple yıkılmış, sonrasında ise tapınağa ait olan tüm eşyalar ve taşlar yeni bir sunak yapılmak maksadıyla Parion'a getirilmiştir. Buradaki kehanet merkeziyse zaman içerisinde gücünü yitirmiştir[401]. Kente dair sikkeler üzerindeki tasvirler Strabon'un anlattıklarıyla uyumludur. Bu bilgiler değerlendirildiğinde, Parion'da aynı Didyma'daki gibi Apollon ve Artemis'in (veya Zeus?) birlikte anıldığı bir kehanet merkezinin varlığına kanaat getirilmektedir[402].

Lykia'nın en önemli liman kenti olan Patara'nın kuruluş mitosu da en çok Didyma ve Telmissos'u andırır. Apollon'un Lykia'dan olan oğlu Pataros'un kentin kurucusu olduğu rivayet edilir. Patara'nın Lykia dilindeki isminin *Pttara* oluşu, yerleşimin yerel bir kökeni olduğuna delil olarak gösterilir[403]. Bölgede yer alan en köklü kült Leto ve Artemis'e dayandırılan Ana Tanrıça kültü olmuştur (Kat.No.138). Ancak Patara'da Apollon kültüne dayanan kehanet merkezi ön plana çıkar. Herodotos'tan[404] öğrenildiği üzere, Patara'da kadın kâhinler geceleri kendilerini tapınağa kapatarak tanrıyla iletişime geçmişlerdir[405]. Roma Dönemi'nde ise Patara'daki Apollon kültü ayininde erkek kâhin bulunmakla birlikte *tripod*un varlığı korunmuştur[406]. Patara'da ön plana çıkan bir diğer farklı ritüel tipi de; ayinlerin yalnızca kışın yapılıyor oluşudur. Bu durum tapınak kâhinlerinin yazın Delos'a gidiyor olmaları ile açıklanır. Herodotos'un kâhinlere ulaşmanın zorluğundan bahsediyor oluşu da bu vaziyete yorumlanır[407]. Patara'da[408] Apollon kültüne dair eldeki veriler ışığında en erken tarihleme Roma İmparatorluk Çağı'na yapılabilmiştir. Bu kanaatlerin dayandığı yazıtlardan belki de en önemlisi; Rhodiopolis'de ele geçmiş olanıdır. Söz konusu metinden anlaşılabildiği üzere, Roma İmparatorluk Çağı'nda Patara

[399] Gürdal 2007: 80.
[400] Frisch 1983: 89.
[401] Gürdal 2007: 80.
[402] Gürdal 2007: 81.
[403] Gürdal 2007: 133; Ardıç 2014: 19-100.
[404] Hdt. 1.182.
[405] Gürdal 2007: 133.
[406] Milner 2000: 144.
[407] Gürdal 2007: 133.
[408] Patara haritaları için bk. Harita 81-82.

Apollon Kehanet Merkezi'nin Delphi ve Delos kadar güçlü olduğu belirtilmektedir[409]. Aynı Didyma ve Telmissos'da olduğu gibi ata kültüyle ilişkilendirilen Apollon *Patroos* sıfatı, Lykia birliğinin baş tanrısı olarak düşünülebilir[410]. Patara ve Myra sikkeleri üzerinde benzer tasvirler yer alır. MS 238-244 yılları arasına tarihlenen sikkelerde bulunan üç ayaklı motiflerin Apollon ile birlikte tasviri bu örneklerdendir. Eldeki veriler, ne yazık ki tapınağın Patara'da tam olarak nerede olduğunu tespit etmek için yeterli olmamıştır[411]. Bu konudaki genel intiba; kehanet ocağının yerleşim dışında, su kaynağı vb. bir alanın üzerinde kutsal olduğu düşünülen bir mağarada veya bir korulukta olduğu şeklindedir[412]. Milner de Anadolu'daki bazı Apollon kült merkezlerini karşılaştırmıştır. Bunlar arasında alışılmışın dışında niteliklere sahip olan pek yoktur. Roma Dönemi'nde Patara'daki ayinlerde erkek kâhin ve *tripod*un bir arada bulunuyor oluşu bir istisnadır[413]. Anadolu'daki diğer Apollon kült merkezleri; Smintheion[414], Thymbra[415], Gergis[416], Zeleia[417], Pergamon[418], Magnesia ad Spylum[419], Oinoanda[420], Soura[421], Sidyma[422], Kyaneai[423], Limyra[424], Perge[425], Kremna[426], Side[427] ve Seleukeia Lyrbe[428] şeklinde sayılabilir.

[409] Gürdal 2007: 134.
[410] Taşlıklıoğlu 1963: 117.
[411] Patara fotoğrafları için bk. Görsel 157-164.
[412] Gürdal 2007: 135.
[413] Milner 2000: 144.
[414] Fontenrose 1988: 116; Gürdal 2007: 71-78.
[415] Str. 13.1.35; Gürdal 2007, 79-80.
[416] Str. 13.1.19; Gürdal 2007: 83-84.
[417] Str. 12.4.6, 13.1.13.
[418] Paus. 9.35.6, 10.15.3, ; Gürdal 2007: 91-92.
[419] Sevin 2001: 185; Gürdal 2007: 122-123.
[420] Hall 1978: 263-268; Milner 2000: 139-149.
[421] Gürdal 2007: 137-139.
[422] Parke 1985b: 190.
[423] Paus. 7.21.13.
[424] Gürdal 2007: 140; Bryce 1986: 197.
[425] Gürdal 2007: 150-151.
[426] Gürdal 2007: 152-154.
[427] Nolle 2001: 442.
[428] Parke 1985b: 1-210; Gürdal 2007: 7-215.

B. Temenos, Kutsal Alan ve Tapınak

Vanaks (*Wanax)* kavramı literatürde Miken toplumunda otoritenin sembolü olarak tabir edilmiştir. Bu sonuca; *Linear B* tabletleri üzerinden yapılan referanslar[429], Homeros ve sonrasındaki yazarların kavramı kullanış yorumları ve Arkaik Dönem'den Hellenistik Dönem'e kadar olan hükümdarlık anlayışının gelişimi üzerinden ulaşılmaktadır[430]. Hem Miken kültürünün kökeninde hem de Anadolu ve Mezopotamya'da var olan "rahip kral" modelinde kişinin fazileti; soyluluğu ve kendinden önce gelen krallarla olan akrabalığı neticesinde, aynı kişinin bünyesinde toplanan sorumluluğunu ve gücünü arttıran sebeplerdendir. Bu gücün toplandığı kişi atalarından gelen (saltanat misali) bir kanbağının sorumluluğu altındandır ve bu bağ aslında onun, tanrılar ile veya tanrıları ile arasındaki aile bağından başka birşey değildir. Dolayısıyla sorumluluk altında olan hükümdarın hem kültsel hem de askerî anlamda bütünleşik bir misyonu söz konusudur[431]. Bir başka deyişle, *vanaks* ve saray bir bütün hâlindedir. *Vanaks* (Kültün saf hâli) olmadan sarayın "*royal*" olabilmesi mümkün değildir. Bu durum haklı olarak Palamia tarafından Hestia ateşi kavramına benzetilmiştir[432]. Bu benzetmenin ardındaki sebep; Hellen toplumunun lider (*chieftain*) merkezli bir toplum anlayışından, *vanaks* merkezli bir toplum anlayışına geçmiş olmasıdır[433].

*Vanaks*ın aslında temsil ettiği güç *skeptron*un (*Doru*[434] yani asa) gücü ve "*royal"*idir. Homeros'un İlyada'sında değinilen *Basileis* de aslında *skeptron*u anlatmaktadır. Bilindiği üzere *skeptron* atalardan kalma ölümsüz ve sonsuzdur. Hephaistos tarafından yapılmış ve Zeus'a verilmiştir. Zeus ise *skeptron*u Hermes'e emanet etmiştir. Ne var ki Hermes onu Argolid kralına vermiş ve devamında; Pelops, Atreus, Thyestes ve en nihayetinde *skeptron* Agamemnon'a kadar ulaşmıştır[435]. Böylelikle *vanaks*[436] artık Agamemnon'un olmuş ve bu ilahî güç ile Hellenleri

[429] Palaima 1995: 124.
[430] Palaima 1995: 119.
[431] Palaima 1995: 120-121.
[432] Hestia'nın kentlerin merkezindeki bir kalp benzeri görülmesi, onun ilksel ve insana en az bürünen tanrısallığını da desteklemektedir. Bu kalp kentlerde *prytaneion*larda olsa da tüm Hellen toplumunun kalbinin Delphi'deki Apollon tapınağında olduğu teolojisi yaratılmıştır bk. Burkert 1985: 170, 334-335; Palaima 1995: 125-126.
[433] Kilian 1988: 292; Palaima 1995: 126.
[434] *Skeptron*u ya da *doru*yu tutan figür örneklerinin yer aldığı farklı Minos motifleri için bk. Palaima 1995: 136.
[435] Palaima 1995: 135.
[436] Ayrıca Pylos'daki Linear B tabletlerinden Un 718 ve Un 853'de, *vanaks*ın Poseidon'a tahıl, şarap, boğa, peynir, koyun derisi, bal, yağ vs. sunduğu belirtilmektedir. Görülebildiği üzere *vanaks temenos*un sahibi mahiyetindedir. bk. Palaima 1995: 131.

etrafında toplayabilmiştir. Görülebildiği üzere mitolojinin bizleri getirmiş olduğu nokta çok değerlidir. Ancak bir o kadar da kendi içerisinde birbirlerine kenetlenmiş bir mantık içerisindedir. Açıklamalarımız ışığında değerlendirildiğinde görülebildiği üzere, aslında hem *skeptron* hem de *temenos* birer *vanaks*tır. Miken ve Minos'taki hükümdarlar da aslında *vanaks*ın[437] gücünü kullanmışlar fakat kendileri *vanaks* haline bürünmüşlerdir; yani var olan kült ile hükümdarlıklarını bir bütün saymışlardır[438]. Değişen şey lider merkezli bir toplumdan, *vanaks* merkezli bir topluma geçilmiş olmasıdır. Özetle bizce bunun anlamı; *"royal"* olan kültün artık tüm topluma ait hale gelmiş olmasıdır. Bir başka deyişle *vanaks* artık *temenos*lara dönüşmüş ve kutsal alanlar ortaya çıkmıştır.

Temenos kelimesinin köken anlamına bu noktada değinmekte fayda vardır. Temenos kelimesi "*temmos"* ve kök olarak "*temnô"*dan gelmekte olup, kesme / kesilmiş anlamından gelmektedir. Sosyolojik olarak Hellen toplumundan bireylerin bir araya geldikleri en eski yapı grubunu tanımlayan bu alanın, Latinceye geçişi de *templum* kelimesi ile gerçekleşmiştir[439]. Temenos kelimesinin kökenine ve kavramına dair doktora yeterlik sınav makalemde detaylı bir araştırma yapılmıştır. Yıllar önceki bu çalışmamda da belirtmiş olduğum üzere; çevresi *peribolos* ile sınırlandırılmış olan yapıların bulunduğu kutsal alan *temenos* kelimesi ile tanımlanmıştır. Arkaik Dönem ve sonrasında giriş kısımları *propylon* ile süslenmiştir[440]. Grekçedeki anlamıyla τέμενος kavramı yalnızca söz konusu tapınağı ifade etmez. Kelimenin kökenindeki "kesme / kesilmiş" anlamlarından da anlaşılabileceği üzere temenos; tapınağın bulunduğu alanı kapsayan bir kavramdır. Belli bir sınır içerisinde olması gerektiği düşünülen *temenos* içerisinde; kutsal alana aidiyeti olan altar, tapınak, *thesauros* (hazine binası) vb. her türlü mimari yapı yer alabilir. Hatta bu alanlara yemek evleri, kutsal ağaç ve korular gibi unsurlar da dahil olmalıdır[441].

Temenos'un Minos uygarlığındaki *vanaks*[442] (Rahip kral; yani "*royal priest")* kavramı[443] ile özdeş olduğu anlaşılabilir. Çünkü bir *temenos* içerisinde yer alan kutsal alanlar; kahramanlara,

---

[437] Bir diğer Linear B tabletinden anlaşılabildiği üzere *vanaks*ın kendisi *temenos*u temsil etmektedir. bk Palaima 1995:133.

[438] Firavunlara benzetme yapılabilir ise de bu konu ancak başka bir çalışmanın konusu olabilir. Bu sebeple burada daha fazla bilgi verilmeyecektir. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Palaima 1995.

[439] Effenterre 1967: 17-18.

[440] Tekçam 2011: 218.

[441] Nevin 2017: 5-7; Barletta 2011; Karatağ 2013: 393.

[442] Minos uygarlığındaki *vanaks* kavramı ve onun da kökeni olan Sümer uygarlığındaki karşılığı hakkında detaylı bilgi için bk. Effenterre 1967: 17-26; Palaima 1995: 119-138.

*tiran*lara, liderlere veya yöneticilere de adanmış olabilir. *Temenos*lar *vanaks* kavramının çatısı altında Klasik ve Hellenistik Dönem'lerde hem tanrılar hem de kahramanlar için kullanılabilen bir hâle gelebilmiştir[444]. Dolayısıyla kelimenin Grekçe anlamında da belirtilmiş olduğu üzere; söz konusu kült alanı, bugüne dek hep özel olarak ayrılmış (Kesilmiş) bir bölüm olarak izah edilmiştir. Bunun nedeni söz konusu alanın adandığı "Kutsallığa" ait olmasıdır. Bu "Kutsal" olan ilahî; tanrı, kahraman, lider vs. olabilir. O hâlde hazine binalarının da bu "Kutsallığa" ait olmaları gerekir. Zaten bu sebeple kutsal alanlara yakın yapılmışlardır.

Üzerinde kısaca durulması gereken bir kelime daha vardır; *hieron. Temenos* ve *hieron* akademik yazınlarda kutsal alan anlamında kullanılan kelimelerdendir. Her ikisini de aynı anlamda kullananlar olduğu gibi, *hieron* daha ziyade etrafı çevrili ve dışında bir korusu olan bir "Kutsal olan" olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla *hieron, temenos* duvarı ile çevrili tapınağın kendisidir. Öyle ki genel görüş de bu şekildedir. Yani *hieron, templum* kelimesi ile eş anlamlı kullanılmıştır. *Hieron* ile karıştırılmaması gereken bir diğer kutsal yapı ise *heroon*lardır. Kahraman kutsal alanı, tapınağı ya da mabedi anlamına gelen bu yapı ise mimari açıdan çeşitlilik gösterebilmektedir[445]. *Heroon*lar *templum in antis* mimarisinde de karşımıza çıkabilmektedir. Ancak *heroon* yapı mimarisinde böyle bir tapınak konsepti genellemesi söz konusu değildir. Bu yapıların adandıkları kişiler mitolojik karakterler de olabilir. Dolayısıyla mezar odaları boş olsa da, kalıntılar söz konusu kahramanın kültü ile alakalı olmalıdır[446]. Ancak bir *heroon*da adandığı kahramana ait kalıntı olmasının zorunlu olmadığına kanaat getirenler de vardır[447]. Ancak kesin olan şu ki, *heroon*larda bir mezar odası olmalıdır.

Temenos'a ve *hieron*a dair yapılan bu açıklamaların sebebi, doktora yeterlik makalemde ele alınmış olan konunun, doktora tezi araştırmaları neticesinde çok daha farklı bir izahate ihtiyaç duymuş olmasıdır. Bugüne kadar akademide var olan görüş yeterlik makalemde belirtmiş olduğum; *temenos*un kesilmiş bir alan olduğu yönündedir. Kutsal alanlar *temenos*un bir parçasıdır. *Hieron* da tapınağın yani *templum*un kendisidir. Lâkin çalışmalarımız neticesinde ortaya çıkan sonuç farklıdır; çünkü her *temenos*un kesilmiş yani sınırlandırılmış bir kutsal alana

[443] Kavramın *vanaks, anax, anassa* ve *basileus* şeklinde Hellen edebiyatında ve kültüründe yeri ve gelişimi hakkında detaylı bilgi için bk. Palaima 1995: 123.
[444] Effenterre 1967: 22.
[445] Nevin 2017: 5-7.
[446] Nevin 2017: 66.
[447] Nevin 2017: 235.

sahip olması zorunlu tutulmamalıdır. Bunun sebebi *Üçüncü Bölüm*'de ele alınmış olan kitonik kültler, kutsal ağaçlar ve dağ tanrılarına dair olan açıklamalarımızdır. Meşe ve kayın ağacı gibi kutsal sayılan ağaçların toprağa ve Ana Tanrıça'ya olan aidiyetleri; örneğin Naksos'daki[448] Zeus Dağı'nın[449] ve neredeyse her Apollon tapınağı'nın yakınında bulunan dağların[450] ve zirvelerin *Dios* ve *Dioni* ile dolayısıyla Ana Tanrıça ile ilişkilendirilmeleri; yeraltına dair olan kutsallığın her kehanet merkezinde kutsal su kaynakları, Ana Tanrıça ve yeraltı dünyası ile ilişkilendiriliyor oluşu sebepleriyle *temenos*lara dair olan genelleme bozulmaktadır. Çünkü kanaatimizce *temenos*a aidiyeti olan her tapınım alanı bir sunak ve her sunak da adandığı kutsal alanın ve dolayısıyla *temenos*un bir parçası olarak algılanmalıdır. Çünkü *temenos*lar *skeptron*un gücünü temsil eder. Bu durumda *temenos*lar sınırı kesilmiş bir alan ile belirlenemez; ancak adanan tapınım alanlarının bütünü ile değerlendirilebilir. Dolayısıyla tarafımızca ileri sürülen bu yeni anlayış ile; zaten bir "Tapınım alanı" anlamına gelen *temenos* kavramının, Latinceye *templum* olarak çevrilmiş olmasının etimolojik sebebi de böylece ispatlanmaktadır. Bir başka deyişle, *temenos* kavramını yaratan, mimari normlar değildir.

C. Yerinde Gözlemlerin Yapıldığı Ören Yerleri ve Analizler

Yunanistan'da ve Ege Adaları'nda gerçekleştirilmiş olan TÜBİTAK projesi bu tezin ana araştırma projesidir. Bu kapsamda Yunanistan'da bulunan birincil kehanet merkezleri ve objelerinin araştırılması amaçlanmıştır. Seçilmiş olan konu ile alakalı ören yerlerinde yerinde arkeolojik gözlemler yapılmıştır. Arkeoloji Bilim Dalı'nın en temel gereksinimi olan yerinde gözlemler olmaksızın bu kehanet merkezleri üzerine bütünleşik incelemelerin yapılabilmesi mümkün değildir. Bu amaç doğrultusunda Yunanistan ve Ege Adaları'nda yalnız başına onbinlerce km yol yapılmıştır. Onlarca yerleşim kara, deniz ve hava yoluyla ziyaret edilmek suretiyle 12 ay süre içerisinde planlanmış olan tüm çalışmalar başarıyla sonuçlandırılmıştır.

Proje kapsamında gidilmiş (Tez çalışmasında kullanılacak) yerler; Argolidas'daki Didyma, Astypalea, Atina, Delos (Mykonos), Delphi, Dodona, Eretria, Phigaleia, Girit, Kalapodi, Kalymnos, Karpathos, Kos, Lamia, Livadeia, Naksos, Olympia, Oropos, Paros, Rodos (ve Lindos), Samothrake, Selanik, Thera (Santorini) ve Thiva'dır. Güney Ege Adaları'nın

[448] Naksos adası haritaları için bk. Harita 47-49.
[449] Morris 2007: 96-108.
[450] Roberts vd. 1936: 39-88; Mitchell 1999: 82-85.

doğusundaki ve batısındaki adaları kapsayan "Dodokanis" ve "Kiklad" adalarında, Apollon kültü ve kehanet merkezleriyle konumuz itibariyle ilişkisi olan başlıca adalar ziyaret edilmiştir. TÜBİTAK projesinde ve tez çalışmasında Ege Adaları tanımının kullanılmış olmasının sebebi "Dodokanis" ve "Kiklad" Adaları'nın birlikte konuya dâhil oluşudur. Oniki Adalar ve "Kiklad" Adaları şeklinde bir tanımın yapılmamış olmasının sebebi ise; Samothrake'nin Edirne ve Dedeağaç arasında kalan Kuzey Ege'de bir ada oluşudur. Bu sebeple de daha genel bir tabir olan Ege Adaları tanımı tercih edilmiştir.

Araştırmalar boyunca elbette yol üstünde geçilen birçok değerli arkeolojik ören yerinin ve alanın incelenebilmesi de mümkün olmuştur. Bu gibi yerlere örnek olarak Kopais Gölü, Kharonea, Sparta, Tripoli, Epidauros, Argos, Karpathos, Astypalea vb. verilebilir. Kopais Gölü[451] bu alanlar arasında ayrı bir öneme sahiptir. Delphi ve Argolidas arasında birçok kez özel aracımla gidip gelmiş olmam sebebiyle Helikon Dağı'nın kuzey eteklerinden başlayan Kopais Gölü'nün çevresi; Delphi için Parnassos Dağı'nda olduğu gibi, hem detaylıca gezilebilmiş hem de Helikon Dağı'nın güney eteklerine uzanan Periler Vadisi; konumuz açısından esin perileri ve kehanetler bakımından önemli olmaları sebebiyle bulunduğu coğrafya itibariyle gözlemlenebilmiştir. Antik Dönem'den MS 19. yüzyılın sonuna kadar var olmuş ve bugün tamamen tarım arazisi olarak kullanılan Yunanistan'daki en büyük göllerden biri olan Kopais Gölü'nün etrafı onlarca kehanet merkezi ile çevrilidir. Boiotia bölgesinde sayıca Apollon kehanet merkezlerinden çok daha fazla olan yeryüzü kehanet merkezlerinin başka hiçbir bölgede olmadığı kadar sıkça Kopais Gölü'nün etrafını çevrelemiş olması rastlantı değildir. Parnassos Dağı'nın güney eteklerinde yükselen Delphi Apollon Kehanet Merkezi'ne dair kehanet çıkarımlarının yapıldığı bilinen en önemli yerlerin başında gelen Korykeian Mağarası da kentin kuzeyinde yer alır[452]. Bu mağaraya ulaşabilmek amacıyla da Parnassos Dağı'nın zirvesi ve etrafı da çevresindeki etkenler dahil olacak şekilde gözlemlenebilmiştir. Bu gibi geçiş güzergâhında bulunan ve yetersiz feribot ve gemi seferleri vesilesiyle çalışma konumuz açısından faydalı olmuş diğer yerlere örnek olarak Astypalea, Karpathos, Nisyros[453] vb. gibi adalar verilebilir.

[451] Kopais Gölü'nün bulunduğu Merkez Yunanistan haritası için bk. Harita 1. Kopais Gölü'nün tam ortasından Livadeia yönüne doğru fotoğraf için bk. Görsel 64.
[452] Fiammenghi 1965.
[453] Nisyros volkan adasının fotoğrafı için bk. Görsel 210.

Yunanistan'da yapılan araştırmalarımız neticesinde proje önerisinde ve tez çalışmamızın planında belirtilmiş olan tüm analizlerimiz öngörüldüğü gibi çıkmış; değişmemiş fakat evrilmiş ve etki alanı bakımından genişleyerek güçlenmiştir. Araştırmaların etimolojik olarak kütüphane çalışmaları ve yerinde gözlemler bakımından geçiş güzergâhında yer alan birçok arkeolojik verinin eklenmesiyle birlikte genişlemiş olması; çıkış noktası olarak kullandığımız araştırma sorularını ve argümanları tahmin ettiğimiz oranın da ötesinde destekler bir niteliğe kavuşturmuştur. Bu sonuçlar doktora tezi konumuz için oluşabilecek en faydalı bilgilere ulaşmamızı şansın da katkısıyla fazlasıyla sağlamıştır. Çünkü bilindiği üzere proje bütçesi ve imkânlar sınırlıdır. Yunanistan projesi doktora tezi konusunun çıkış noktasını ve argümanlarını güçlendirmiş olmakla beraber, kapsamını kehanetin kökenine doğru genişletmiştir. Bu genişleme istemdışı bir şekilde akademik araştırmalar neticesinde zorunlu olarak gerçekleşmiştir. Çünkü eldeki veriler ışığında Apollon kültünün ve kehanet biliciliğinin kökeni kesinlikle kitonik ritüellere dayanmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde yapılacak olan açıklamalar bu kanaatimizin gerekçelerini oluşturmaktadır. Yunanistan projesindeki (Tablo 2) verilerin ardından Anadolu'daki (Tablo 3) Apollon kehanet merkezlerinin değerlendirilmesiyle birlikte konu bütünleşik olarak anlaşılabilecektir. Araştırma verileri Arkeoloji Bilimi'nin gereksinimleri doğrultusunda mitoloji, yerinde gözlemler, antik ve modern kaynaklar ışığında kehanet ve kehanete dair kültler üzerine ortaya konan argümanlardan oluşmaktadır. Araştırma verileri yürütülen çalışmalar ile eşzamanlı olarak yerine getirilmiştir.

1. Yunanistan'da Araştırılan Kült ve Kehanet Merkezleri

Bugün Kalapodi sınırları içerisinde kalan Abai, Boiotia bölgesinde bulunan ve bölgede en çok bilinen Apollon kehanet merkezidir[454]. Tapınağa dair günümüzde devam eden kazı çalışmaları sırasında elde edilen malzemelerin tamamı bugün hâlen kazı deposundadır. Ayrıca Kalapodi bölgesinde ele geçen malzemeler arasında Miken buluntularının da olduğu, birçok kehanet ile ilişkilendirilebilen objenin bulunduğu bilinmektedir[455]. Kalapodi'nin bulunduğu bölge Kopais Gölü'nün orta-batısında yer alır ve konumu itibariyle tam olarak bir geçiş güzergâhının üzerindedir[456]. Bölgenin çıplak gözle görülebilmiş olması sebebiyle bu durum çok

[454] Karantzali 2021: 252.
[455] Bu bilgiler Atalanti Arkeoloji Müzesi yetkililerinden edinilmiştir. Ayrıca bk. Niemeier: 2013.
[456] Van de Moortel 2007: 245-246; Kramer-Hajos 2008: 59-60.

daha kolay bir şekilde fark edilebilmiştir. Eldeki bilgiler Abai rahiplerinin ve kehanetlerinin bölge insanıyla aralarında güçlü bir bağ olduğuna işaret eder. Herodotos'un da anlatımlarında Miletos, Dodona, Ammon, Oropos ve Livadeia ile birlikte yer verdiği Abai belirtilen bu merkezlerin çağdaşı olarak bilinir[457]. Ayrıca bu merkezler ile Herodotos'un da çağdaş olduğu detayı unutulmamalıdır. Harita 1, 8 ve 9'da gösterilen haritalarda Abai'nin bulunduğu coğrafya net bir şekilde tapınağın bölgesel önemini ortaya koymaktadır. Herodotos'un zamanında tüm bu kehanet merkezlerinin aktif oluşu önemlidir. Birbirleri ile rekabet halinde oldukları söylenebilir. Ancak kehanet merkezlerinin aralarındaki ilişkinin kökeni söz konusu bu rekabete veya kehanet biliciği üzerine yapılan danışmalara dayanmaz. Herodotos'un Oropos üzerine kaleme aldığı notlarında da belirttiği üzere; gerek Boiotia bölgesinde gerekse tüm Yunanistan ve Anadolu'da MÖ 550'den itibaren Delphi'nin kehanet ışığı daha belirgin parlamaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren Apollon kehanet merkezleri arasında daha belirgin bir hiyerarşileşmenin olduğu ve Delphi kâhinliğindeki liderliğin diğer kehanet merkezlerine öncülük etmeye başladığı anlaşılmaktadır[458].

Günümüzde Abai başta olmak üzere Kalapodi'de gün yüzüne çıkartılan arkeolojik deliller ile bölgenin önemi hergün bir kat daha artmaktadır. Bu sebeple arkeolojik kazı depolarındaki malzemelere ve yüzey araştırmalarında varılan tespitlere ilişkin akademik yayınların hızlıca yapılmalarını temenni ediyoruz. Boiotia bölgesinin özellikle Arkaik Dönem ve öncesine dair öneminin anlaşılabilmesi (Kat.No.53-65), Abai ekseninde incelenmesi gereken arkeolojik çalışmalara gerek duyar[459]. Abai'nin konumuz itibariyle Lokroi, Parnassos Dağı, Livadeia, Lamia ve Helikon Dağı'na yakın bir konumda oluşu çok değerlidir. Zaten Parnassos Dağı'nın Kopais Gölü'nü içine alan vadinin neredeyse Thebai yakınlarına kadar görülebiliyor oluşu bu dağın neden tüm çevre tapınaklarda kutsal sayılmış olduğunu anlaşılır kılmaktadır. Bugüne kadar hâli hazırda yapılmış olan arkeolojik malzeme analizleri neticesinde Kalapodi bölgesi genel olarak en erken Miken Dönemi'nin erken evrelerine işaret eder[460]. Bu tarihlemeler ve malzemeler bizce de başta Argos ve Peloponez bölgesi ama özellikle Argolidas ile örtüşmektedir. Özellikle Geç Geometrik Dönem'e ait olan çok sayıda askerî malzeme bu dönemde yaşanan

[457] Hdt. 1.46, 8.27, 8.33, 8.134.
[458] Parke-Wormell 1956: 129-133; Dobson 1979: 349.
[459] Lemos 2011-2012: 19.
[460] Niemeier 2008: 303-304; Lemos 2011-2012: 20.

askerî hareketliliği gözler önüne serer. Aralarında at eğerleri ve miğferlerin de bulunduğu çok sayıda askerî figürün kutlama ritüelleri esnasında kullanıldıkları bilinmektedir. Bu gibi arkeolojik bulgulara istinaden Kalapodi, Kynos ve Mitrou gibi yerleşimler arasında kurulan bölgesel kült aktiviteleri Geç Helladik ve Erken Demir Çağ'a tarihlenebilmiştir[461].

Kalapodi civarında bulunan ve çoğu Geometrik Dönem'e tarihlenen bronz objeler, minyatür *tripod*lar ve *kauldron*lar, farklı *tripod*lar, insan ve hayvan figürinleri (Kat.No.4-8), *astragalos*lar (Kat.No.1), minyatür pişmiş toprak heykelcikler (Kat.No.3,9,10), masklar (Kat.No.2), takılar (Kat.No.11) vb. çeşitlilik gösterir (Kat.No.1-12)[462]. Doğu Phokis bölgesinde Kalapodi, Kranaia ve Elateia gibi yerlerden örnekleri içerebilen malzemeler Orta Helladik Dönemi'ne kadar işaret etseler de; bu çevrede kült aktivitelerinin kesin bir şekilde artışa geçişi elde edilen malzeme yoğunluğu sebebiyle MÖ 9. yüzyılı gösterir [463]. Pers Savaşları sırasında bölgedeki askerî hareketliliğin artış göstermiş olduğu ele geçen malzemelerin nitelikleri itibariyle de fark edilebilmektedir. Bu noktada bizim için önemli olan Abai Kehanet Merkezi'nin savaş döneminde de varlığını ve önemini sürdürmeyi devam ettirmiş oluşudur[464] Abai'de adanan adaklar üzerinden yapılan değerlendirmeler neticesinde Eretria, Delphi Boiotia'daki diğer merkezler, Delos ve Girit'e uzanan etkileşimin izleri görülebilmektedir[465]. Boiotia bölgesinde Apollon kültüne dair olan yayılım özellikle Arkaik Dönem'de ilk olarak ortaya çıkmaktadır[466]. Parnassos Dağı'nda Abai Kehanet Merkezi ile ilişkilendirilmiş olan Pan ve *Nymph*lerden bahsedilen yazıtlar ele geçmiştir[467].

2005 yılından bu yana Abai'de arkeolojik kazı çalışmalarına devam eden DAI[468] 2007 yılında Apollon tapınağının kalıntılarına ulaşmış ve alanda bugün restorasyon çalışmaları devam

[461] Rutter 2007: 287-300; Lemos 2011-2012: 20.
[462] Whitley 2008: 577-579.
[463] Felsch 1996; Niemeier 2008: 100; Mclnerney 2011: 98-99.
[464] Felsch 2007; Niemeier 2007: 76-77; Niemeier 2010: 107-108.
[465] Hdt. 8.27-32; Homer. *Iliad*. 5.536-544; Paus. 10.1.7; Paus. 10.35.1-10.36.10; Str. 10.1.3; Whitley 2008: 578.
[466] Sotiriadis 1908: 98; Fossey 1986: 72-79; Yorke 1896: 302; Braun 1987: 55-75; Müller 1987: 446; Morgan 2008: 47; Volioti 2011.
[467] Marchand 2015: 65.
[468] Başta Atalanti müze müdürü ve müze çalışanlarına çok teşekkür etmek isterim. Kendileri her konuda bana yardımcı olmuş ve bilgi vermişlerdir. Ayrıca Atalanti Müzesi'nin yardımlarıyla Abai kazı başkanı Prof. Katja Sporn'a ulaşmamı sağlayan Prof. İbrahim Hakan Mert'e de teşekkür ederim. Kazı alanını görebilmem için izin verilmesinin ardından yanıma bir müze çalışanı atayan ve yardımcı olan Atalanti Müzesi Yunanistan'daki araştırmalarım süresince bana en çok yardımcı olmuş olan müze olmuştur.

etmektedir[469]. Abai'deki günümüz köy sınırları içerisinde kalan bir tarlanın parçası olan sit alanı, bölgedeki geniş manzaraya sahip olan küçük bir tepenin üzerinde bulunur[470]. Bu tepe üzerindeki konumu itibariyle tapınağın her yerinden Parnassos Dağı'nın uzantısı (Doğu tarafı) görülebilmektedir[471]. Tapınağın güney yakası aşağıya doğru hafif meğille uzanan vadiye bakar. Bu vadi zamanında Kopais Gölü'ne akan irili ıfaklı akarsuların bulunduğu bir alandır. Vadi, tapınağa yönü itibariyle Dodona'yı andırır. Kutsal alan etrafındaki coğrafya Kopais Gölü'ne ait olan tarım alanlarındaki çevrenin kesinlikle aynısıdır. Etrafta bulunan birçok tepede ve kayalıkta çok sayıda mağaranın olduğu çıplak göz ile fark edilebilmektedir. Ne yazık ki alanda devam eden rekonstrüksiyon çalışmaları nedeniyle, tapınağa dair mimari açıdan yeniden bir inceleme yapılabilmesinin arkeolojik olarak artık mümkün olmadığı kanaatine varılmıştır. Yine de tapınağa ait temel mimari parçalar üzerinden dahi Arkaik ve Hellenistik Dönem'e dair izler farkedilebilmiştir[472].

Bilindiği üzere Boiotia bölgesindeki Thebaililer[473] ve Pelasglar uzun bir süre birbirleri ile savaş hâlinde olmuşlardır. Thebaililer bu gibi konularda yalnızca Abai ve İsmenios kehanet merkezlerine değil aynı zamanda tüm bölge coğrafyasının en köklü kehanet merkezi olan Dodona'ya da danışmıştır[474]. Thebaililerin neden Dodona kehanet merkezine ayrı bir önem verdikleri ve sıklıkla danıştıkları konusu büyük öneme sahiptir (Kat.No.13-27). Dodona kehanet merkezi Yunanistan'daki en erken kehanet merkezi olma ünvanına sahiptir[475]. Ancak günümüzde arkeologlar tarafından gerekli ilginin verilmediği eleştirisi yapılabilir. Bugün Dodona'da kazı ve restorasyon çalışmaları devam eden Bizans kilisesi, Dodona Zeus Tapınağı'nın bitişiğinde olmasına rağmen, tapınakta aynı oranda bir çalışmanın yürütüldüğü ne yazık ki gözle görülememiştir. Dodona'daki kehanet kültü Apollon'a değil Zeus'a aittir[476]. Ancak bu kehanet merkezi kutsal meşe ağacı, GE, Naia, *Dioni, Dios* (Zeus), kutsal su kaynağı ve Ana Tanrıça ile ilişkilendirilir[477].

---

[469] Marchand 2015: 70.
[470] Abai Apollon ve Artemis kutsal alanı fotoğrafları için bk. Görsel 1-4.
[471] Abai kutsal alanının ardından gözüken Parnassos Dağı fotoğrafları için bk. Görsel 1-2.
[472] Abai Apollon Tapınağı'na dair daha çok bilgi için bk. Sporn 2020; Sporn 2021.
[473] Aravantinos vd. 2019.
[474] Schachter 1967: 10.
[475] Mylonopoulos 2006.
[476] Parke 1967.
[477] Plin. 2.228; Dakaris 1963: 47-49; Meyer 1965; Schachter 1967: 11; Francke 1961: 320.

Dodona Zeus Kehanet Merkezi'ndeki kehanet biliciliği ritüellerinin 3 kadın kâhinle birlikte yapıldığı bilinir. İsimlerinin Ana Tanrıça ile ilişkilendirilmiş olan kumrulardan[478] geldiği rivayet edilmiştir. Boiotia'daki ilksel kültlerin (Hellen öncesi) başlıca unsurları kutsal su kaynakları, kültsel kutsal alan kompleksleri ve erkek kâhinlerden oluşmaktadır[479]. Dodona'daki kadın kâhinler; kehanet merkezinin Delphi (*Pythia*'nın ağzı modeli) ve Boiotia'daki diğer Apollon kehanet merkezleri ile olan zorunlu etkileşimlerinin ardından dahi ritüellerde kendi nizamları ve kuralları ile boy göstermiştir. Boiotia'daki bu etkileşimlere örnek olarak Kyknos verilebilir. Herakleides Pontikos Kyknos'un da aralarında bulunduğu bazı kehanet merkezlerinin Livadeia'daki Trophonios kehanet merkezi tarafından kurulduğunu ya da etkilendiğini dile getirir. Bu örneklerin bir diğeri Koropi'deki Apollon kehanet merkezidir. MÖ 6. yüzyıla tarihlenen bu Apollon kehanet merkezi ılgın ağacı ve kehanet gücü ile ün salmıştır[480]. Şimdiden eldeki veriler ışığında belirtilebilir ki; Boiotia bölgesindeki kehanet kültlerine dair benzerlikler kutsal su kaynakları ve bu su kaynaklarının saflığı üzerine ortak bir noktada kesişmektedir. Kehanet çıkarımlarının yapıldığı Kolophon da bu ortak noktanın özelliklerine sahip olan merkezlerden biridir[481].

Bölgesel kökeni Dodona ağaç kültüne uzanan bu külte dair açıklamalara başlamadan önce kehanete dair bir konuda kısaca hatırlatma yapma gereği vardır. *Kehanet Ritüellerinin Tipolojisi* bölümünde açıklanmış olsa da, kehanet biliciliği, kehanet çıkarımı ve kehanet okuması olarak Türkçede kullanılan kavramların bu doktora tezindeki kullanım anlamlarının kısaca özetlenmelerine burada tekrar ihtiyaç vardır. Kehanet biliciliği, aslında üstün varlık veya tanrı tarafından bilinen bir gerçeği veya "olması gerekeni" açığa kavuşturan kehanet ritüelleridir. Kehanet çıkarımı, büyücü kâhinlerin sahip oldukları yeti ile başlattıkları ve yönettikleri ritüeller neticesinde üstün varlıklardan öğrenilen geleceğe dair "olması gereken"in açığa kavuşturulduğu kehanet ayinleridir. Kehanet okumaları ise şansın ön planda olduğu olasılıklar üzerinden tespit edilen "olacak olanın gerçekleşme ihtimali"ni yorumlayan kehanet ritüelleridir.

[478] Ksanthos'dan kumru kabartmalı bir friz bloğu bk. Kat.No.132.
[479] Schachter 1967: 13.
[480] Strabo 7.7.11-12; Meyer 1934: 168; Russo 1950: 33-35; Papachadzes 1960: 3-24; Parke 1963: 29-30; Schachter 1967: 11.
[481] Paus. 7.3.1-2; Schachter 1967: 12.

Dodona kehanet merkezinin ve kehanet kültünün kökeni kutsal ağaç kavramıdır. Dodona'da bu ağaç kültü meşe ağacı ile temsil edilir. Bu kavramı Türkçeye "Meşe ağacı kültü" olarak çevirmek Türkçe'nin konu hakkındaki kendine ait olan özgün belleğinden dolayı kolaydır. Bu gibi kutsal sayılan bitki ve ağaçların çeşitli birçok kehanet ritüeli ile ilişiği bulunur. Bu gibi bitkilerin Antik Yunan'da en çok bilinen uygulamaları "*Dendromancy"* terimi ile tanımlanan bir takım yaprakların ve dalların kullanımı ile büyü ve kutsal bileşenlerin belirtildikleri *papyrü*slerde karşımıza çıkar[482].

Kehanet merkezleri antik dönemde insanların kaderlerini sorguladıkları ve kişisel beklentilerini kâhinler üzerinden karşılamaya çalıştıkları kutsal alanlar olmuşlardır. Unutulmamalıdır ki, her kehanet merkezi bir tapınım merkezi yani tapınak değildir. Bizim bu çalışmada iki gruba ayırarak açıkladığımız kehanet merkezleri içerisinde, *Gökyüzü Kehanet Merkezleri* aynı zamanda Olympos teolojisindeki tanrılara tapınım merkezi olma vasfına sahiptir. Tanrılar ile insanlar arasında bağ kuran kült ritüellerinin tamamı üstün varlıklar ile iyi ilişkiler kurma gayreti içinde olmuş ve bu nedenle bir iletişim yolu aranmıştır[483]. Peki, hiçbir kült ritüeli tanrıya ya da herhangi bir üstün varlığa meydan okuma amacı taşımamış mıdır? Bu durum tüm Hellen mitolojisi üzerinden sorgulandığında da böyle bir ihtimale örnek olarak Perseus'un, babası Zeus ile olan çekişmesi kanaatimizce örnek olarak düşünülebilir. Lâkin yarı tanrı olan Perseus tanrı katına yükselmeyi reddedip insanlarla birlikte kalmayı tercih ettiği için kendisi ancak kahraman kültü ile ilişkilendirilebilir. Ancak bu durumda dahi söz konusu kült ritüelinin adandığı kişiye karşı yapılması söz konusu değildir. Buna örnek olarak yalnızca kitonik ritüeller kapsamında değerlendirilebilecek olan şeytan çıkarma (*Daiomon*un yeraltından yeryüzüne gelmesi) ayinleri verilebilir. Bu gibi ayinlerin günümüzde hâlen Vatikan bünyesinde yer alan ve konusunda uzman rahipler tarafından gerçekleştirildiği tüm çevreler tarafınan bilinen bir efsanedir.

Tapınım ve kehanet merkezleri ayrımının kökeni *vanaks*[484] ve baba tanrı kavramlarına kadar gidiyor olsa da bu aşamada konunun her kehanet merkezi özelinde düşünülmesi gerektiği fikrinin anlaşılması yeterlidir. Kehanet ritüellerinin ve açıklanan kehanetlerin dışa vurumlarının

[482] Carvalho vd. 2011: 426.
[483] Carvalho vd. 2011: 425.
[484] Palaima 1995: 131.

anlaşılabilmesi için her seferinde en başa dönülmesi gerekir. Bu duruma en güzel örnek Delphi Apollon Kehanet Merkezi'nin de Apollon kültünden önce var olan bir külte dayanıyor oluşudur[485]. Ancak unutulmamalıdır ki, kehanet merkezinin kökeninde farklı bir kült olduğu yönündeki bilgi, bu kültün içerisinde Apollon'un mevcut olmadığı anlamını taşımaz. Aynı durum Dodona için de geçerlidir.

Dodona'daki kehanet merkezinin kuruluş mitosu Thebaili iki kadın kâhinden (Kâhin anlamına gelen kumrudan) birine dayanır. Bu kumrulardan birisi Ammon'a diğeri Dodona'ya gitmiş ve kurmakla görevli oldukları kehanet merkezlerini oluşturmuşlardır[486]. Kurulan her kehanet merkezinde olduğu gibi ismi geçen merkezlere ait kutsal korular / bahçeler de mevcuttur. Barnett'ın da belirtmiş olduğu üzere kimi araştırmacılar koruların her bir tapınağın esaslı parçası olmadıklarına ve her altarın bir koruya sahip olması gerekmediğine kanaat getirmiştir[487]. Ancak bu çalışmanın *Temenos, Kutsal Alan ve Tapınak Bölümü*'nde açıklanmış olduğu üzere, kutsal alan, *hieron* ve *temenos* kavramları her ne kadar farklı terimler olsalar da, aynı kavramı temsil eden bir bütün olarak ele alınmalıdır. Bu sebeple Barnett'ın da belirttiği bu görüşün[488] doğru bir yaklaşım olmadığı kanaatine varılmıştır. Antik Yunan'da korusu olan tüm tapınaklar, kutsal alanlarına dâhil olan ya da olmayan korularıyla birlikte bir bütündür. Çünkü bir *temenos* bölünmez bir bütün değildir. *Temenos*u oluşturan tüm unsurlar kutsal alanı temsil edebilir. Bu sebeple yalnızca koruluktaki ağaçların veya bitkilerin kutsal sayılması gerekmez. Burada sorgulanması gereken koruluğun bir sınırı olup olmadığıdır. Ancak konu koruluktaki ağaçlar ya da bitkiler olduğunda, ritüellerden etkilenen ağaçlar ve bitkiler koruluk sınırları olmaksızın anlaşılmalıdır. Çünkü bizim ele aldığımız konu tapınak mimarisinden ibaret değildir. Örneğin Dodona'daki[489] meşe ağaçlarından anlaşılması gereken yalnızca orada bulunan meşe ağacı olmayıp atıf yapılan tüm meşe ağaçları olmalıdır. Burada bahsi geçen nesne Hephaistos'un Zeus için yapmış olduğu ve tek olan bir asa değildir. Ağaç bir canlıdır ve doğayla bağı vardır. Bu sebeple Dodona Zeus Tapınağı'ndaki bir meşe ağacının Ana Tanrıça'yı temsil ettiği anlaşılmalıdır. Çünkü korular özellikle kehanet merkezleri için yalnızca birer süs bahçesi değildir. Sorulması gereken soru; bir *temenos*un belli bir ormanı ya da dağı kapsayabilir olup

[485] Schachter 1967: 13.
[486] Carvalho vd. 2011: 426.
[487] Barnett 2007: 253.
[488] Barnett 2007: 253.
[489] Dodona *Dios* ve *Dioni* kutsal alanları fotoğrafları için bk. Görsel 5-6

olmadığıdır? Konuya yalnızca mimari terimler sözlüğü ile yaklaşılması Arkeoloji'nin gereksinimlerini karşılamaz. Çünkü Arkeoloji Bilim Dalı; ören yerlerini ve mimari yapıları bulundukları çevreye dair tüm etkenlerle birlikte değerlendirmekle yükümlü olan bir bilim dalıdır. Arkeoloji, mimari terimler sözlüğü değildir. Kehanete ve ritüellerine dair olan birçok konu 3 boyutlu dünya ile çelişir. Dolayısıyla kehanete dair olan terimler yalnızca fiziksel mimari tanımlamalar ile özdeşleştirilemez. Bu kavramların başında *temenos* gelir. Bu kapsamda düşünüldüğünde bir kutsal su kaynağının yalnızca bir bölümünün ilgili kutsal alanın içinden geçiyor oluşu, o su kaynağının yalnızca söz konusu bölümü ile sınırlı tutulmamalıdır[490]. Örneğin mitolojide Büyük Menderes Nehri'nin bir kolunun Ege Denizi'nin altından akmak suretiyle Hellas'a geldiğine dair olan efsane bu kapsamda düşünülebilir. Anadolu'daki kehanet merkezlerinden Klaros ve Hierapolis de yine bu kapsamda verilebilecek olan güzel örneklerdendir. Zeus'un yıldırımı[491] aslen *temenos*un kendisini temsil eder. Minos'daki *vanaks* kavramı[492] ile lider olan rahip kral aslen "*royal"* krallığı temsil eder. Kral bu temsil gücünü *vanaks*ı temsil eden asasından alır ve kullanır. Zeus'un yıldırımı tam olarak bu asanın saf gücünü temsil eder[493].

Tüm bu açıklamaların ışığında Dodona'daki meşe ağacı kültü tekrar gözden geçirildiğinde, Artemis'in niçin kimi kaynaklarda meşe tanrıçası olarak düşünüldüğü[494] daha kolay anlaşılabilir. Ayrıca *Dios* kültü (Zeus) ile ilişkilendirilmiş olan meşe ağacının bölge coğrafyasındaki tüm meşe ağaçlarını kapsadığına dair olan görüşler[495], meşe ağacının bulunduğu tüm koruları kutsal alanın birer parçası haline getirir. Dodona özelinde farkına varılması gereken yegane konu; kehanet merkezinin hem *Dios* kültü ile birlikte hem de *Dios*'dan evvel var olan kitonik[496] bir kökene dayandığı ve bu sebeple Demeter, Gaia, Dionysos, Melampos, Kabiri[497] ve

[490] Montegu 1976: 304-305; Burkert 1985: 170; Kilian 1988: 292; Palaima 1995: 119-136; Greaves 2012: 198-199.
[491] Mylonas 1944: 149.
[492] Palaima 1995: 131.
[493] Effenterre 1967: 17-22; Palaima 1995: 119-136.
[494] Cook 1914.
[495] Barnett 2007: 259.
[496] Newell 1939: 153.
[497] Burada belirtilen "Kabiri" Boiotia'daki yerleşim değil: Samothrake'deki Büyük Tanrılar Tapınağı'nın da adandığı Kabiri olup, bu terimle "yeraltı tanrıları" kastedilmektedir. Kabiri tek bir tanrı değildir, yeraltında hüküm süren bir *daimon* da Kabiri'nin bir temsili olabilir.

benzerleri ile ilişkilendirildiğidir. Anlatmaya çalıştığımız konuya kısmen Burkert de değinmiş olup bu çıkmazı şu şekilde ifade etmiştir; "A*ğaç, taştan daha önemlidir*"[498].

Herodotos'un[499] açıklamaları ile Dodona'daki rahiplere ilişkin daha detaylı çıkarımlar yapılabilir. Kumruların ve siyah kumruların ne çeşit kâhinleri tanımladıklarını anlayabilmek için kavramların etimolojine bakılması gerekir. *Πέλεια μέαινα* siyah kumru anlamına gelir ve Mısır kökenli bir tabirdir. Bu terim Dodona'yı kuran kâhin için kullanılmıştır. Dodona'daki ilk kâhin olan siyah kumru Ana Tanrıça'nın (Toprak Ana) hizmetkârı olarak bilinmiştir. Sonrasında ise Dodona kehanet merkezinin *Dios* ve *Dioni*'nin kontrolüne geçtiği düşünülebilir[500]. Peki bu durumda kâhinlerin statüsü değişmiş midir? İonnina Arkeoloji Müzesi'nde bu konuya dair yüzlerce kumru ve kâhin heykelciği bulunmaktadır. Buradaki ana fikrin Zeus kelimesinin Grekçedeki kullanım biçiminden gelmiş olduğunu anlamak gerekir. *Dios* yüce olan ya da ilahî olan anlamına gelmekte iken; *Dioni* ise ilahî olanın kadın versiyonu olarak kullanılmıştır. İngilizce olarak (*She*-Zeus) şeklinde ifade edilebilen kavramı Türkçede ifade etmek biraz zordur. Yunanistan'da bulunduğum süre zarfında Yunanca öğrenmeye başlamış olmamın da katkısıyla Yunanca ve antik Yunancada (Grekçe) var olan *maskulen* ve *feminen* terimlere burada açıklık kazandırmak gerekir. Yunancada isimlerin önüne *maskulen* ve *feminen* tanımlama harfleri getirilir. Örneğin Eleni ismi bir kadına ait olduğu için başına İ harfi getirilir ve cümle içerisinde "İ Eleni" şeklinde yazılır ve okunur. Konuşma dilinde de bu aynıdır. Bir başka örnekte Nikos erkek ismi olduğu için bu kez başına O harfi getirilir ve "O Nikos" şeklinde yazılır ve okunur. Aynı durum *Dios* ve *Dioni* için de geçerlidir. "O *Dios* ve İ *Dioni*" şeklinde yazılıp okunan isimler cinsiyete göre aidiyete sahiptir. Bu durum üzerinden düşünüldüğünde de; *Dios* (Zeus) erkekleri ve *Dioni* ise kadınları temsil eder. *Dioni* Zeus'un eşlerinden biri olup aynı zamanda da bir titandır. Aphrodite onların kızıdır[501]. Aphrodite'nin erken dönemlerde su tanrıçası, gökyüzü tanrıçası ve Ana Tanrıça (Toprak Ana) olarak anıldığı zamanlar olmuştur. *Dioni* Ana Tanrıça kültü olarak Dodona'da *Dios* ile birlikte tapınım görmüştür. *Okaianos* ve *Tethys*'in kızları olan *Dioni* Dodona'da toprak ile gökyüzü arasındaki bağ hâline gelmiştir. Bu bağın şekil bulmuş hâli

[498] Burkert 1985: 85.
[499] Hdt. 1.46, 2.52-57, 4.33, 9.93.
[500] Thompson 1982: 155; Chapinal Heras 2019.
[501] Thompson 1982: 156.

Dodona'da meşe ağacı kültüdür[502]. Meşe ağacı kültü ile Pelasglıların "Zeus" kültü[503] arasındaki bağ bizi tekrar kitonik ritüellere yöneltir.

*Nymph*lerin ve *muse*lerin yani esin perilerinin kehanet ritüelleri ile ilişkisini anlayabilmek için öncelikle bu kavramlar ile kehanet merkezleri arasındaki bağın kökenine inilmesi gerekir. Bu sebeple sorgulanması gereken tapınağın *naos*u ve meşe ağacı kültü arasındaki ilişkidir. Tapınağın en önemli bölümünü oluşturan mimari kısmı tanımlamak için kullanılan *naos*un kökeni "Tapınak tanrısı" anlamına gelir. Dolayısıyla *naos*ta beliren tanrının veya tanrıçanın tapınağa adını veriyor oluşu, tanrının orada belirmiş olmasından kaynaklanır. Dodona'daki meşe ağacı kültü ise tanrının mabedini yani nerede yaşamış olduğunu gösterir[504]. Burada aktarılmaya çalışılan farkı anlamak önemlidir. Boiotia'daki Apollon kehanet merlezleri ve kâhinleriyle sıkı bir iletişim halinde olan Dodona; yalnızca Ana Tanrıça (Toprak Ana) ve baba tanrı (Gök Tanrı) kültlerinin aktif olarak kullanılıyor olması ile değil, aynı zamanda *Dios*'un ve *Dioni*'nin ismen de bu kehanet merkezinde anılıyor oluşu ile ayrı bir öneme sahiptir[505]. Dodona'da Güneş'i kontrol edebilme kabiliyetine sahip oldukları inanılan erken dönemdeki kralların, *Dios* ve *Dioni*'yi "yüce ilahi" olarak adlandırmış olmaları hatırlanmalıdır[506]. Anadolu'da bulunan "*royal krallık*" kavramları[507] ile de örtüşen bu bakış açısı en güzel Sophokles'in rahip kralları tanımladığı kelimeler ile açıklanabilmektedir; "*Dodona'daki baş rahip, Dios'un doğmuş olan* (Vücut bulmuş hali) *temsilcisidir*"[508]. Bu açıklamalar ışığında baş rahip olarak nitelenen ve seçilen kişinin gök-tanrı olan *Dios* (Zeus) ve ilahî ateş (Güneş ateşi) ile; Toprak Ana olan Ana Tanrıça *Dioni* ve meşe ağacı ile olan ilişkisi anlaşılabilir.

Kuşlarla özdeşleştirilen ilahî varlıklar ve tanrıların kutsal su kaynakları ile olan ilişkisi daha belirgindir (Kat.No140). Newell, Dodona kehanet merkezinde kumrular ile su kaynakları arasında var olan bu etkileşimi "Işığın akışı" tabiriyle açıklamıştır[509]. Kutsal su kaynağı

[502] Cook 1903: 178.
[503] Cook 1903: 178.
[504] Cook 1903: 178-179.
[505] Cook 1903: 179.
[506] Cook 1903: 185.
[507] Örneğin Halikarnassos'da bugün Bodrum Kalesi'nin yer aldığı yarımada, "*royal"* olan yani ilahî olan sarayın bulunduğu bir ada olarak karşımıza çıkar. Buradaki ilahîlik Minos'a dayanan *vanaks*ın temsil edildiği ve Zeus'a ait olan (Yani asaya ait olan) ilahîliğin *temenos* haline bürünmüş olduğu kutsal bir alanı temsil eder. Çünkü henüz tapınaklar ve saraylar birbirlerinden ayrılmamıştır.
[508] Cook 1903: 185.
[509] Newell 1939: 141.

olmaksızın var olması imkansız olan yaşam; ilahî ateş olan Güneş'in ışığı ile akmaya devam eder. Bu sebeple Dodona'da açıklanan kehanetler hem kutsal su kaynaklarından hem de kumrulardan birlikte gelmektedir. Meşe ağaçları, kumrular, yapraklar, dallar vb. unsurlar doğanın sesini dile getiren aracılar yani ulaklardır. Bu sebeple kumru[510] kültü olarak dile getirilen kavramın *Dios* ve *Dioni* ile birlikte ele alınması gerekir[511]. Pausanias'ın anlatımlarından[512] "*sibyl*" kelimesi ile tanımlanan terimin "*sbyll*" ile aynı anlama gelmediği anlaşılır. "*Sibyl*" kelimesi Khaonis ve kumruları (*Peleiai*) niteleyen bir kelimedir. *Peleiai*[513] olarak adlandırılabilecek olan kâhinlerin Delphi'deki *Phemonoe / Pythia'*lardan çok daha erken bir evrede (En geç erken Helladik Dönem) ortaya çıktıkları akademide var olan genel kanaattir. Pausanias da aynı bizim düşündüğümüz doğrultuda kehanetin kökenine dair sorgulamalar yapmış olmalıdır ki; bu araştırmaları onu "*Sibylline*" kehanetlerine (Sibyl'e ait kehanet) yöneltmiştir[514].

Arkaik Dönem'de bilinen en erken kehanetlerin açığa çıkarıldığı merkezlerden biri olan Dodona, kehanet başvuru prosedürlerine dair yazılı metinler bakımından Hellas'da en erken arkeolojik delillerin elde edildiği kehanet merkezidir[515]. Herodotos Dodona'daki tapınağı ve buradaki kâhinleri bizzat anlatır. Kâhinlerin bizzat anlatımlarını aktarmış olan Herodotos, Olympos tanrılarının kökeninin Dodona'daki kâhinliğe dayandığını belirtir. Anlatılana göre, ilk Dodona kâhini olan "Siyah kumru" Mısır'daki Thebe'den Dodona'ya gelmiş ve beraberinde tanrıların isimlerini getirmiştir. Bilindiği üzere siyah kumrunun kardeşi de Ammon'a gitmiş ve orada kâhinlik[516] kurmuştur. Herodotos, bugün Samothrake'den Dodona'ya, Ege Adaları'na ve

[510] Kat.No.105.
[511] Newell 1939: 142-143.
[512] Paus. 7.8.8,10.9.11, 10.12.1-10.
[513] Dodona'daki kumrular *Peleiai*lerdir (kâhinler). Öyle ki *Peleiade*ler ilk kez; "geçmişteki Zeus, şuan olan Zeus, olacak olan Zeus; Yüce Zeus. Toprak (yeryüzü) hasadını veriyor, bu yüzden Toprak Ana'ya (Ana Tanrıça'ya) övgülerini söyle" ilahisini söyleyen kâhinlerdir bk. Paus.10.12.10; Ayrıca Pausaninas 2.36.3'de Argolidas'daki Didymoi'den bahseder. Didyma, Dindymos gibi ikizler anlamına gelen bu yerde bir Apollon tapınağı olduğundan bahseder. Harita 32'de konumu gösterilen yer şahsım için ayrıca önemlidir. Yunanistan'da bulunduğum süre zarfında ikamet ettiğim yerler arasında olan Pelei yerleşimi Didyma'ya (Didima) bağlıdır bk. Catsaitis 1988. Burada bulunan ikiz devasa çukurların yer aldığı dağın adı da Didymoi ve Didyma kelimeleri ile anılır. Henüz bulunamamış olan Apollon tapınağı kanaatimce Pelei sınırları içerisinde yer almalıdır. Bu konudaki detaylara dair yakın gelecekte akademik bir makale yayınlanması planlanmıştır. Doktora tezi kapsamında konumuz için önemli olan kısım, *Peleiai*lerin Didymoi ile ilişkisidir.
[514] Parke 1971: 24.
[515] Parke 1981: 102.
[516] Bu çalışmada "kehanet ocağı" tanımının kullanımından vazgeçilmiştir. Kehanet biliciliği, çıkarımı ve okuması kavramlarında açıklanmış olduğu üzere; kehaneti ortaya atan kâhinin aidiyeti olan bir kehanet kültü olmalıdır. Bu

Anadolu'ya kadar varlıkları kesin olarak arkeolojik verilerle ispatlanmış olan Hellen öncesi medeniyeti temsil eden insanları; Hellen dilinden başka bir dil konuşan Pelasglar olarak ifade eder. Hellas'da özellikle Dodona ve Boiotia bölgesinin tamamında kontrolü Arkaik Dönem'den itibaren kaybeden Pelasglar, Dodona'da siyah kâhin tarafından getirilen Olympos tanrılarının yeni isimlerini bahşederler. Herodotos aynı zamanda bu anlatımında[517], Pelasgların isimlerinin olmadığını belirtir; çünkü onlar kendi tanrılarının isimlerini Dodona kehanet merkezine adamışlardır. Tanrıların kendilerine verilen yeni isimlerinden önce de kişilikleri belli ve bakidir. Örneğin *Dios*'da olduğu gibi, tanrıların tanrısı olan ilahi varlığın ismi artık Zeus olmuştur. Dodona kâhinliği bu yeni isimleri yalnızca siyah kumru aracılığıyla edinmiş ve kehaneti açığa kavuşturmuştur. Olympia kültünün temeli olan zamanın 3 ayaklı (*tripod*a dayanan) oluşu, kâhin Kalkhas tarafından "Geçmiş, şimdi ve gelecek" şeklinde değil; "Geçmişte olan, şuan olan ve olması gereken" şeklinde ifade edilir. Zamanın bu 3 ayaklı konsepti Mısır'da da aynı anlatıma tabi tutulur. Aynı zamanda bu konsept Platon tarafından tanımlanan yüce ve herşeye muktedir olan (*Mighty*) kozmik hükümdar İon (*Aion*) teolojisinin de temelini oluşturur. Roma'da Eleusini gizemleri hakkındaki yazıtta aynı doğrultuda ifade edilen zaman kavramı; *"...başlangıcı, ortası ve sonu olmayan ve değişen parçası olmayan, limitsiz doğanın evrenselliğinin işleyişi*" şeklinde açıklanmıştır. Aynı konsept "*Orphism*" felsefesinde; "*Başlangıçta Zeus, ortasında Zeus, herşeyi Zeus'la işlenen[518], yeryüzünün ve yıldızların* (ötesindeki) *cennetinin kurucusu Zeus*" şeklinde belirtilir[519].

Bugün Dodona'daki Zeus Tapınağı'nın sınırları içerisinde hâlen bir meşe ağacı bulunur[520]. Dodona ören yeri bağlı olduğu modern İonnina sınırları içerisinde olsa da şehir merkezinden oldukça yüksek bir seviyededir. Bölge dağlık olması sebebiyle merkez Boiotia'daki

---

kültün hiyerarşik bir nizamı olduğunda, bu nizam ile hareket eden kâhin; bizim bu çalışmada "kâhinlik" olarak tanımladığımız bir liderliğin bünyesinde kehanetlerini açığa kavuşturur. Kehanet ateşi ya da ocağı kavramları Türkçe ve batı dilleri literatüründe konunun kökeni açısından çok büyük bir anlamsızlığa yol açar. Yukarıda belirtildiği üzere, kutsal su Güneş'in ışığı ile birlikte akar. Yaşamı temsil eden Güneş, su olmaksızın yaşama hayat veremez. Buradaki "Akan su"; kehanet kültü açısından zaman olarak da anlaşılabilir. Bu çalışmanın *Gökyüzü Kehanet Merkezleri* bölümünde "Apollon Kehanet Ocağı Kültü" tanımıyla açıklanmış olduğu üzere; kehanet ocağı kavramı, ancak Apollon kehanet merkezlerinde yer alan kültü ifade edebilir. Kehanet merkezleri ise birer kâhinlik / liderliktir.

[517] Hdt. 1.56-1.58, 2.50-2.57.

[518] Burada tercüme edilen "işlenme" kelimesi ile; bir demirin dövülmesi kavramının betimlenmesi amaçlanmıştır.

[519] Hdt. 1.56-1.58, 2.50-2.57, 4.181.3; Paus. 9.16.1, 10.12.10; Pyth. 4.16; Diod. 1.13.2; Head 1911: 865; Strittmatter 1925: 86; Nicol 1958: 130; Daskalakis 1967: 95–98; Parke 1971: 24-33; Hansen - Nielsen 2004: 825–826; Collins 2014: 63.

[520] Dodona *Dios* ve *Dioni* Kutsal alanları fotoğrafları için bk. Görsel 5-6

gibi kurak değildir. Günümüzde Dodona ve çevresinde çok sayıda akarsu ve irili ufaklı göller bulunmaktadır[521]. Dodona'nın içerisinde bulunduğu İonnina ve çevresi Antik Dönem'de Roma ve Bizans dahil olmak üzere Osmanlı'dan günümüze kadar devamlı ikamet edilen bir yerleşim olmuştur. Bundaki en büyük sebep; bölgenin Yunanistan'ın geneli düşünüldüğünde ortalamanın çok üzerinde yağış alan sulak ve ormanla kaplı bir bölge oluşu olmalıdır. Genel anlamda ören yerindeki çoğu mimari unsura ait olan sınırlar belirgindir. Ören yerindeki mimari kalıntılar ilk bakışta Arkaik Dönem'e işaret eder. Alanda hala aktif durumda olan su kuyuları yer alır. Bu kuyuların en büyüğü tiyatronun güney batısında yer alan *stadion*un batısındaki kuyudur. Ören yerinin güneyi ve güney batısı boyunca uzanan vadinin bittiği yerde Tomaros Dağı başlar. Bu açıdan bölge coğrafyası Abai ve Olympia'yı andırır. Ören yerindeki tapınaklara dair genellikle yalnızca temel taşları görünür vaziyettedir. Bunun sebebi aynı Zeus tapınağının doğusunda olduğu gibi; tapınaklara ait olan mimarı parçaların neredeyse tümünün Bizans kiliseleri için kullanılmış olmasıdır. İonnina Arkeoloji Müzesi'nde özellikle Erken Arkaik Dönem'den Klasik Dönem'e kadar geniş bir yelpazede çok sayıda farklı nitelikte kehanet kültüne dair obje bulunur. Kehanete dair olan objeler hem sayıca çoktur hem de neredeyse tamamı çok iyi durumdadır. Özellikle Arkaik Dönem'e tarihlenmiş olan birçok bronz Zeus heykelciği (Kat.No.15), ellerinde tuttukları asa ya da yıldırım motifleri sebebiyle çok değerlidir (Kat.No.13,17). Bu objeler arasında pişmiş topraktan-bronzdan-kurşundan-altından hayvan ve tanrı figürinleri (Kat.No.16,18,19,22,26), çok sayıda kumru figürini, yıldırım ve asa imitasyonları (Kat.No.27), kartallar (Kat.No.117,147) ve *astragalos*lar (Kat.No.25) yer alır (Kat.No.13-27). Kehanet merkezleri ve objeleri bakımından en verimli müze İonnina müzesi kataloğu olmuştur. Bu malzemelerin ikonografisi kehanetin kökeni olan kitonik ritüeller ile objeler arasındaki bağı daha belirgin bir hâle getirmiştir.

Tüm bunlara ek olarak Dodona'daki Zeus tapınağı'na dair bir diğer önemli konu, tapınağın kuzey doğusu bitişiğinde yer alan *Dioni* ve güney batı bitişiğinde yer alan Themis tapınaklarıdır. Burada kurgusal anlamda Anadolu'daki Letoon'da olduğu gibi üçleme şeklinde var olan bir tapınak düzeninin olduğu düşünülebilir. Kanaatimizce bu üç tapınak tek bir *temenos* içerisinde iç içe geçmiştir (Üçleme). Ören yerindeki vadi o kadar geniş ve uçsuz bucaksız bir büyüklüğe sahiptir ki, kuşların sesi ve doğanın dinginliği hemen fark edilebilmektedir. Stoa'nın

[521] Dodona kutsal alanı fotoğrafları için bk. Görsel 5-8.

tapınaklara doğru açısal uzanışı Oropos[522] ve Dodona arasındaki mimari plana dair benzerliklerin önüne geçer. Ayrıca İonnina'da geçirilen süre zarfında şans eseri bölgedeki yerellerle sohbet edebilme fırsatı bulunmuş ve Tomaros Dağı boyunca birçok su kaynağının ve mağaranın olduğu ve bazı mağaralarda bulunan su kaynaklarının iyileştirici özelliklere sahip içilebilen su kaynakları olabileceğine dair bilgiler edinilmiştir. Bu mağaraların daha ziyade Anatolika Dağı ile Tomaros Dağı arasında kaldıkları düşünülebilir.

Elbette Antik Dönem'de bilinen kutsal su kaynakları yalnızca içilebilen sulardan oluşmamıştır. Bu kutsal su kaynaklarından en önemlileri termal su kaynaklarının bulunduğu yerlerde başta Apollon ve Asklepios tapınakları ile özdeşleşmişlerdir. Peki bu ilişkinin kökeni nedir? Konuyu volkanlar üzerinden değerlendirerek başlamak an doğrusudur. Ege Adaları'ndaki en meşhur volkanik ada Thera yani Santorini'dir[523]. Adanın Nisyros'un önünde bir üne sahip oluşu, Santorini'nin sahip olduğu volkanik çeşitlilikten kaynaklanıyor olabilir. Adada birden çok yerleşimin bulunuyor oluşu da elbette bundaki en büyük etkendir. Adada bilinen en son volkanik patlamanın MÖ 1650 yılında gerçekleştiğine kanaat getirilir[524]. Ancak kimi akademisyenler bu tarihin MÖ 1400 ile 1200 arasına denk geldiğini ileri sürer[525]. Thera'nın ilk sakinlerin Fenikeliler (Ve-ya Pelasglar?) oldukları ve adanın da bu sakinleri tarafından *Kalliste* yani "Adil olan" terimi ile anıldığı bilinir. Bugün için eldeki en iyi durumda olan Kore heykelleri Santorini Müzesi'ndedir (Kat.No.28). Herodotos, adada bulunan Apollon *Karneios* kültüne atfen; birçok akedemisyen tarafından "Motya gençliği" heykeli ile özdeşleştirilen *Karneios* soyağacının, Membliaroslara dayandığını aktarmıştır[526]. Adadaki yerleşimler en geç Arkaik Dönem'den Bizans Dönemi'ne dek malzeme verir[527]. Apollon *Karneios* kültünün adadaki varlığı da ele geçen ilk malzemelerle birlikte fark edilebilmektedir. Dolayısıyla *Karneios* kültü adada yerleşimin başlamasıyla birlikte yer edinmiştir[528]. *Karneios* (Ya da *Karneia*) festivalleri kutlandıkları her yerde askeri kutlamalar olarak ön plana çıkmış olan; müzikallerin ve atletik yarışmaların yer aldığı festivallerdir[529]. Thera'daki Apollon *Karneios* festivallerine dair

[522] Fiechter 1930.
[523] Santorini (Thera) adası haritaları için bk. Harita 50-52.
[524] Mitchell 1998-1999: 165.
[525] Philips 1969: 244.
[526] Hdt. 4.147-148; Papadopoulos 2014: 409.
[527] Bitis 2013: 639.
[528] Toynbee 1913: 255; Thomson 1943: 64.
[529] Parker 2011: 200.

benzerlikler Sicilya'dan Sparta'ya uzanan geniş bir coğrafyada çağdaşı yerleşimlerde görülebilmektedir[530].

Aynı zamanda Apollon *Karneios* Dorlar arasında yaygın görülen bir külttür[531]. Girit, Kalymnos, Kos, Nisyros, Rodos, Sparta ve Epidauros gibi bilinen yerleşimlerde büyük şenliklerle kutlanan *Karneios* festivalleri[532] aslen yeni koloni[533] kurulmasına dair sembol haline gelmiş olan bir festival türü olarak da kabul edilmektedir. ideolojisi "Sparta kolonizasyonuna" dayandığı savunulan[534] bu festivallere örnek verilebilecek olan diğer sıfatlar *Delphinios* ve *Arkhegetes*'tir[535]. Lider temalı *Arkhegetes* sıfatının doğumunun, Sicilya'dan Ege'ye kadar uzanan *Karneios'*un bir neticesi olduğu düşünülebilir[536].

Thera adasının sahip olduğu su kaynakları volkanik jeolojisinden ötürü sınırlıdır. Adanın genelinde işlenebilir toprak neredeyse yok denecek kadar azdır. Thera bu yönüyle Nisyros'dan çok Kanarya Adaları'na benzer. Günümüzde dahi hem Kanarya'da hem de Santorini'de yetiştirilen bir çeşit Girit üzümü, volkanik ada coğrafyasında en çok verim sağlayan tek üzüm çeşidi olarak bilinir. Thera'nın çevresi üzerine araştırma yapmış olan akademisyenlerin de belirttiği üzere kent etrafında 2 adet su kaynağı bugün hala gözle görülebilmektedir. Bu alanlar yerinde yapılan incelemeler sırasında da gözlemlenebilmiştir[537]. Mesa Vouno tepesinin etrafına dair detaylıca çekmiş olduğum fotoğraf ve videolarda görülebildiği üzere Thera'nın kurulu olduğu dağın yamaçlarında büyük çukurlar hâlinde oyulan kireçtaşı hendekleri meydana gelmiştir. Termal su ve yeraltı sularının bu gibi kireçsel yüzeyleri oluşturduğu en iyi Pamukkale özelinde herkesçe bilinir. Thera'da suyun antik dönemlerde de hiçbir zaman yeterli olmadığı bilinmekte olup, bu kanaatlerin en önemli dayanağı ören yerindeki birçok yapıya ait su sarnıçlarının ve özel su toplama depolarının inşa edilmiş olmasıdır. Apollon *Karneios* Tapınağı da, çatısından gelen suyu kendi depolarında tutmaya yarayacak bir sisteme sahiptir[538]. Bu

[530] Parker 1989: 146; Papadopoulos 2014: 408-409.
[531] Papadopoulos 2014: 412.
[532] Hdt. 7.206, 8.72; Thuk. 5.54, 5.75; Papadopoulos 2014: 412.
[533] Foster 2017.
[534] Robertson 2002: 42; Malkin 2011: 57,106.
[535] Şahin 2017: 179-186.
[536] Malkin 2011: 145-149.
[537] Thera akropolis kuzey doğu fotoğrafı için bk. Görsel 10.
[538] Bitis 2013: 638-645.

kapsamda Thera özelinde Apollon *Karneios* ve *Pythios*[539] tapınaklarının kendi kutsal sularını ürettikleri tezi; üzerinde ayrıca çalışılması gereken çok önemli bir konudur. Adadaki su kıtlığı sebebiyle kehanetine en çok danışılan konunun kuraklık olduğu tahmin edilebilir. Ancak bu gibi kıtlığın ve kuraklığın devamlı boy göstermiş olduğu Thera'da neden devamlı bir yerleşimin olduğu sorusu özellikle Akrotiri (Thera adasındaki Minos yerleşimi) açısından sorgulanması gereken ayrı bir konudur.

Kehanet merkezleri ile doğal bir takım gazlar ve kimyasal maddeler arasındaki bağ bilinmektedir. Bu gazların en çok yeryüzüne çıktıkları noktaların başlıcaları elbette volkanik mağaralar ve fay kırıklarıdır. Thera'da yürütülen kehanet ritüellerinde bu gibi gazların ya da kimyasal etkiye haiz olan suların vücut üzerinde oluşturdukları etkinin kullanıldığı düşünülebilir. Bölgede devam eden arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının bu konuda bulacağı emareler konu açısından çok değerlidir. Ancak adaya dair topografik harita üzerinden değerlendirildiğinde bu gibi mağaraların Thera akropolisinde değil de Thera adasının orta yerindeki volkan adasında bulunma olasılığı çok daha yüksektir[540]. Bugüne dek konu hakkında fikir beyan etmiş olan kimi araştırmacılar Thera'da bulunan Apollon tapınakları ve çevresinde *epifani*ye ulaşmak için bu gibi gazların vb. kullanımının söz konusu olmadığını belirtmiştir[541]. Ancak bu doktora tezinde savunulan *temenos* konsepti yalnızca kutsal alan sınırları içerisinde kalan bölümleri içermemektedir. Thera özelinde volkanın hali hazırda Apollon'a ait olan *temenos*un bir parçası olduğu görüşü benimsenebilir. Dolayısıyla volkana ne kadar yaklaşılırsa, yeraltına o kadar yakın olunacağı bilindiğinden bu gibi mağaraların ("*Mephitic*" yani zehirleyici mağara) volkana yakın alanlarda aranmaları gerekir. Bu nedenle Oppe'nin kanaatleri[542] bizce kabul edilemez. Bizce Thera bakımından termal kaynaklar ve zehirli gazların salındığı mağaralar adadaki kehanet ritüellerinin asli birer parçası konumunda olmalıdır. Delphi ile Korykeian Mağarası arasındaki mesafe göz önünde bulundurulduğunda, Thera ile volkan arasındaki mesafe kolaylıkla katedilemeyecek bir uzaklıkta değildir.

[539] Thera Pythios ve Mısır tanrıları tapınağı yönüne dair fotoğraflar için bk. Görsel 9.
[540] Bitis 2013: 639.
[541] Oppe 1904: 234.
[542] Oppe 1904: 234.

Bazı akedemisyenler Apollon *Pythios* kutsal alanını etkisi daha küçük olan bir mabet olarak değerlendirir[543]. Ancak bu durum *Karneios* ile *Pythios* kültlerinin birbirleri ile rekabet etmedikleri anlamına gelmez. *Karneios* kültüne özgü olan adada ele geçen ve Arkaik Dönem'e tarihlenen erotik ilüstrasyonların yer aldığı betimlemeler cinsellik ve gençlik üzerine olan etkileşimin birer yansımasıdır[544]. Kimi akademisyenler Apollon ile cinsellik arasında kurulan etkileşimi, tanrıya atfen kullanılan sıfatlar ile ilişkilendirmiştir. Thera adası genelinde kullanılan sıfatlar *Delphinios, Karneios* ve *Pythios* şeklindedir[545]. Özellikle *Karneios* tapınağı üzerine yapılmış olan çalışmalar neticesinde, su depolamanın Thera'daki tapınaklar açısından ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Bu tarz sarnıçsal uzantıların *Pythios* tapınağı altına kadar ilerleyen bir mimarisi olduğu yerinde yapılan incelemeler sırasında gözlemlenebilmiştir[546]. Lâkin asıl üzerinde durulması gereken soru; *Karneios* tapınağında[547] olduğu gibi kendi kullanım suyunu üreten bu tapınakların, aynı zamanda "Gençlik kaynağı ya da pınarı" şeklinde ifade edilebilen bu suları kutsal su vasfında kullanıp kullanmadığıdır [548].

Thera akropoliste bizim yoğunlaşmış olduğumuz alan daha ziyade *Pythios* kutsal alanı ve çevresi olmuştur[549]. Çünkü *Karenios* tapınağına dair eldeki veriler *Pythios*'a nazaran daha fazladır. Thera adasında ve Santorini Arkeoloji Müzesi'nde yapılan değerlendirmeler neticesinde varılan kesin sonuç; Thera'daki Apollon kehanet ritüellerinde(?) sarnıçların ve termal su kaynaklarının üstlendiği rol diğer unsurlara nazaran daha fazla olmalıdır. Arkaik Dönem'e tarihlenen birçok mimarı yapı kalıntısının sarnıçsal uzantıları, *Pythios* tapınağının doğu yönünde olduğu gibi yerin altında aynı bir *labyrnthos* gibi (Anadolu'daki Klaros'u anımsatır) *Karneios* tapınağı yönüne doğru inmektedir. Bu detayın bugüne dek hiçbir kaynakta belirtilmemiş olması, *Karneios* tapınağında yürütülecek olan kazı çalışmalarının henüz bir nihayete varmamış olmasına bağlanabilir. Thera'nın akropolis çevresindeki jeolojisinde gözle görülebilir yoğunlukta kireçtaşına oyulmuş olan mağaralar dikkat çeker. Bu gibi mağaraların Antik Dönem'de su kaynaklarının çıkış noktaları olduğu yönünde tespitler bulunur[550]. Akropolisin bulunduğu dağa

[543] Pharmakovsky - Smith 1895-1896: 56.
[544] Papadopoulos 2014: 408-409.
[545] Bremmer 1980: 279-298; Bremmer 2010.
[546] Thera Pythios ve Mısır tanrıları tapınağı yönüne dair fotoğraflar için bk. Görsel 9.
[547] Bitis 2013: 643.
[548] Gaertringen - Wilski 1937: 51-54.
[549] Thera Pythios ve Mısır tanrıları tapınağı yönüne dair fotoğraflar için bk. Görsel 9.
[550] Gaertringen vd. 1899: 52-188; Gaertringen vd. 1904: 216.

Perissa yönünden (Yamacın güneybatı yönünden) tırmanıldığında bu gibi su kaynaklarının çıktıkları düşünülen oyuklar ve mağaralar çok net anlaşılabilmektedir. Bu mağaraların içerisinde, dağın içine doğru giden oyuklar, kolayca ufalanabilen köpük tarzı bir kireçleşmenin sonucudur. Bu kireçleşme tarzı Pamukkale'de termal suyun çıkış noktasında oluşan tabakalanmaya değil, suyun yüzey üzerinde bıraktığı kireç tabakasına bezner. Sonuç itibariyle Thera'da birçok termal su kaynağının Arkaik Dönem'de varolma ihtimali, çevresel faktörlerin gözle görülebilir etkenleri sebebiyle bizce çok yüksektir. Bu kapsamda Thera adasına doğası gereği bağlı olan ada ve adacıklar da bir arada düşünülmelidir. Müzede yer alan eserlerin tamamı heykellerden ve mimari parçalardan oluşur. Heykellerin tamamı kadın ve erkek *kouros*lardan meydana gelir. Tüm doktora tezi çalışmaları süresince Türkiye ve Yunanistan genelinde gözlemlenebilmiş en iyi durumda olan *kouros* heykelleri Santorini Arkeoloji Müzesi'ndeki buluntulardır. Tamamı Erken Arkaik ve daha erkene tarihlidir. Volkan ile Hellen öncesi medeniyetler arasındaki bu ilişki Ege Denizi'nde bizi Kos'a ve dolayısıyla Nisyros'a götürür.

Kos üzerine düşünüldüğünde elbette akla gelen ilk kült Asklepios kültüdür. Asklpeios'un Apollon'dan ayrı düşünülmesi mümkün olamaz. Genel olarak tüm akademisyenlerin kabul ettiği görüş, Asklepios ile kutsal su kaynalarının ayrılmaz bir bütün olduğudur. Bir başka deyişle kutsal su kaynakları Asklepios kültünün zorunlu unsurudur. Asklepios ile ilişkilendirilen tüm kutsal alanlar bir iyileştirme merkezi (Şifa merkezi) vasfındadır. Bu yerleşimlere örnek olarak Kos, Epidauros, Pergamon, Trikka ve hatta Atina verilebilir[551]. Bizim açımızdan Kos'da Apollon kültü ile ilişkileri dolayısıyla en önemli merkez Asklepion'dur. Olympos tanrıları arasındaki hiyerarşik nizamın yanı sıra ayrıca Apollon ile baba tanrı ilişkisine de sahip olan Asklepios, Apollon'dan kendisine geçen iyileştirici gücü kullanır. Elbette iyileştirici güce sahip olan birincil tanrı Apollon'dur. Asklepios'un bu gücü kullanıyor olduğu kanaatine varılabilir. Bu farkındalık ile beraber düşünüldüğünde Kos'ta; Hipokrates ile Asklepios ve Hipokrates ile şifa âlimleri (*Fizisyen*-doktor) arasındaki Antik Dönem'de varolan ilişki daha net anlaşılabilmektedir. Bu kapsamda örneğin *fizisyen* (Tıp alimi) olan Asklepiades'in Hipokrates'in halefi olduğu anlaşılmalıdır. Asklepiades ve Hipokrates'in yolundan giden tüm şifa âlimleri, Hipokrates'den kendilerine miras kalmış olan bilgi birikiminin gücünü kullanırlar. Dolayısıyla Apollon ve Asklepios'dan sonraki ilişkiler bir üvey "oğul-baba" hiyerarşisi içerisinde devam etmiştir. Şifa

[551] Norman 1986: 429.

alimlerinin ve kâhinlerin bir arada çalıştıkları bu gibi şifa merkezlerinde her iki müttefikliğe dair kültsel ilişkiler ortak bir aydınlanmanın birlikteliğini gözler önüne serer[552]. *Kâhinlerin Tipolojisi Bölümü*'nde kapsamlı bir şekilde açıklanmış olduğu üzere şifa âlimleri, aidiyetlerinin bulunduğu kült merkezindeki görevlerine göre şifa-kâhini ya da *fizisyen*-hekim terimi ile nitelendirilebilir. Şifa kâhinlerinin en belirgin bir şekilde görev yaptıkları yer Oropos'tur. Çünkü burada görevli olan kâhinler Gökyüzü Kehanet Merkezleri'ndeki elçi kâhinlerden (*Pythia vb.*) değil, kitonik ritüeller ile ilişiği olan büyücü kâhinlerdir. Burada örneklem olarak sunulmaya çalışılan konu; felsefede Nietzsche'nin "*heuristik*" olarak anılan buluşsal görüş anlayışıdır. Bu anlayışın kökeni; Apollon kehanet merkezlerinde Delphi modelinin, Geç Arkaik Dönem'le birlikte egemenen olmasıyla birlikte Apollon ve Dionysos kültleri arasında kurulmuş olan etkileşime [553] dayanır.

Apollon'un ilksel tanrılardan biri olan Ana Tanrıça Gaia'nın[554], yani Toprak Ana'nın mecazen önüne geçişini sembolize eden; tanrı ile *Pythos* arasında geçen mücadele bu *metafor* ile açıklanabilir. Apollon'un *Pythos* yılanı *Python*u (Canavar sürüngeni) öldürmesi ile Apollon kehanet merkezlerinin öncülüğünü yaptığı altın çağın temelleri atılır. Ana Tanrıça'nın hakimiyetinde, kehanetler kimi zaman hayallerin ön plana çıktığı enerji üzerinden dışa vurulmuştur. Buradaki enerji terimi ile kastedilen doğanın değişken gücüdür. Yeryüzü Kehanet Merkezleri kapsamına giren Ana Tanrıça ile ilişkili merkezlerdeki kehanet ritüelleri genellikle; hayallerin (Rüyaların), hayvan iç organlarının, toprağın, suyun, ağaçların ve bitkilerin ön plana çıkardıldıkları ayinlere konu olur. Bu kapsamda düşünüldüğünde Pythias'ın ifade etmeye çalıştığı kavramın; insanların idrak edemeyecekleri niteliğe sahip bir (İlahî) kaynak olduğu anlaşılmalıdır (Ares ve Hades'e özgü olan gibi). Bu kutsal kaynağa dair etkileşim; Delphi modeli üzerine inşa edilmiş olan Apollon kültü ile esin perileri arasındaki bağa dayanır[555].

---

[552] Downing 1990: 556.

[553] Downing 1990: 556; *Lapith*ler, *kentaur*lar ve kitonik kültler hakkında daha fazla bilgi için bk. Downing 1990: 557-559; Scully 1979; Bu ilişki bizi Phigaleia'daki Epikouros Apollon Tapınağı üzeründen pandemi salgınlarına götürür. Pelasglar ile Phigaleia bölgesi arasındaki bağa dair kitonik kült ritüelleri ayrıca çalışılması gereken bir konudur.

[554] Press 2012.

[555] Downing 1990: 557-559; Kök Literatür bölümünde belirtilmiş olduğu üzere Delphi Apollon Tapınağı'nın terasının bitişiğinde, daha erken döneme ait olan Ana Tanrıça'ya ait bir mabet bulunur. Delphi'de yer alan Apollon kültü ile ilham perileri arasındaki ilişki, söz konusu bu ilham perilerinin Ana Tanrıça mabedine ait oluşları ile açıklanabilir. bk. Dietrich 1990: 166-167.

Asklepios'un iyileştirici gücü yalnızca bazı yerlere veya tapınaklara özgü bir felsefe değildir. Asklepios'un Apollon'dan kendisine geçen bu şifa gücü kalıcı ve devamlıdır[556]. Ancak nedendir bilinmez; batı literatüründe tanrıymış gibi nitelendirilen Asklepios'un aslında Perseus gibi sadece bir yarı tanrı olduğu hatırlanmalıdır. Mitolojide Apollon'un aşığı olan Thessalia prensesi Koronis'in oğlu olan Asklepios, aslında dünyada kalmayı ve insanlara şifa getirmeyi seçmiş olan, Ares'in kızının oğludur. Asklepios'un üstlenmiş olduğu bu misyonun; ilk kez insanları öldüren Ares'in kız kardeşi İkhion'dan kaynaklandığı düşünülebilir. Böylece mitoloji içerisinde ölüm ve yaşama dair olan zıtlık yine bir araya gelmiş olur[557].

Arınma, oruç, yıkanma ve kurban adama gibi çeşitli ritüelleri bünyesinde barındıran Asklepios kültünde şifanın, şifa arayanlar tarafından bulunduğu alanlar; çağdaş dünyada klinik kelimesi ile tabir edilen *kline*'den başka bir yer değildir. *Kline*lerde aranan şifa ile iyi olmak; iyileşmek isteyen hastalar Asklepios'a sığınmışlardır. Peki Asklepios tapınaklarında aranan şifa neden Apollon tapınaklarında aynı ölçüde aranmamıştır? Bir başka deyişle bu tapınaklara neden Apollon tapınağı denmemiştir? Asklepios tapınakları; hangi tedavinin yapılması gerektiğine dair tanrı ile iletişime geçilen ritüellerin yapıldığı tapınaklar ile yalnızca tıp alimlerinin (Yani *fizisyen* hekimlerin) tedavi yöntemlerini uyguladıkları tapınaklar olarak işlevlerine göre ikiye ayrılabilir. Asklepion / Kos'taki[558] Asklepios kutsal alanında birinci yöntem uygulanmıştır (Kat.No.34). Oropos'da da uygulanan bu yöntemde tedavi yöntemi[559] yani hastalığın "reçetesi"; kâhinin hastanın zihnine rüyaları aracılığıyla girerek veya yalnızca vesile olmak suretiyle, tanrının hastanın zihninde onu ziyaret etmesi ve tedavi yöntemini dile getirmesi ile elde edilmiştir. Rüyalardaki betimlemeleri ve sahneleri anlamlandırma kabiliyetine sahip olan kâhinler, hastayı rüyalarında tedavi etmezler. Bu ritüellerdeki amaç yalnızca tedavinin reçetesini tanrıdan öğrenmektir. Dolayısıyla buradan anlaşılabileceği üzere bazı Asklepios kutsal alanları, Apollon

[556] Downing 1990: 559.
[557] Downing 1990: 560; Yaşam ve ölümü bir araya getiren şifa, Asklepios kültünün temelidir. Yarı tanrı Asklepios'un tanrılaşması; bu çalışmada ele alınmış olan, tanrılaşan kahramanların incelemesi sırasında detaylıca açıklanmıştır. Perseus gibi Olympos'da kalmayı tercih etmemiş olan Asklepios'un kitonik kehanet merkezleri ve özellikle Oropos'la olan benzerliği, bugüne dek batı literatüründe üzerine yeterince çalışılmamış olan bir konudur. Daha fazla bilgi için bk. Downing 1990.
[558] Kos adası haritaları için bk. Harita 56-58.
[559] BMJ 1925: 1239; Sokolowski 1954: 153-158; Petrakos 1967; Petrakos 1968: 96; Petrakos 1974; Petropoulou 1981: 55-63; Schachter 1981: 26; Knoepfler 1986: 71-98; Petropoulou 1991: 25-26; Parker - Obbink 2000: 415-449; Lupu 2003: 331-332; Rhodes - Osborne 2003; Lupu 2009: 22-24; Robert - Dickey 2015: 128; Petsalis Diomidis 2017.

kültünün ve kitonik ritüellerin bir arada kullanılması suretiyle açığa çıkarılan kehanetlerinin yalnızca tedavi maksatlı kullanıldığı merkezlerdir[560]. Dolayısıyla bizce Kos Asklepion Tapınağı da bu kapsamda bir kehanet merkezi olarak kabul edilmelidir. Ancak yalnızca Apollon kültü kapsamında değil, aynı zamanda Oropos'da olduğu gibi tanrılaşma kültü bünyesinde bir kitonik kehanet merkezi kapsamında olacak şekilde ikili bir anlayıştan söz edilebilir. Oropos'da Apollon kültü yoktur, ancak Kos'da hem Apollon kültü hem de tanrılaşma kültü vardır. Asklepios kültünde tedavi amacı güden bitkilerin ve termal suların kullanımı kitonik kültler ile ilişkilendirilebilir[561].

Asklepios kültünde kutsal su kullanımı ile termal su kullanımı açısından farklılık vardır. Kutsal su kavramı ve su kaynakları Apollon kültünde olduğu gibidir. Ancak termal su kaynaklarına dair iyileştirici özellik MÖ 4. yüzyıla kadar Asklepios kültünde yer almaz. Termal su kaynakları ile teoloji bakımından yeraltına açılan kapı, Asklepios'un Olympos yerine yeryüzünde kalmayı seçmesi ile bağdaştırılabilir. Apollon'a dair Delphi teolojisinden önce var olan termal ile yeraltı dünyası arasındaki ilişki kitonik tanrılar ile açıklanır. Kitonik terimi ile kastedilen yeraltına, doğaya ve toprağa özgü olandır. MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Asklepios kültü içerisinde de farkındalık bulan termal su kaynakları, Asklepion kültüne Apollon kültünden evrilen bir kökene sahip değildir. Termal su kaynaklarının kökeni ancak kitonik kültler olabilir[562]. MS 1. yüzyılda Hades ile Apollon ilişkisinin en bariz örneği olarak karşımıza çıkan Hierapolis'deki ritüeller bu teze dair en güzel birlikteliklerden biridir.

Kos adasına özgü olan birçok bilgiye Kos yazınlarından ulaşılmıştır. Ada genelinde var olan Apollon kültleri ve sıfatları *Pythos*lu, Deloslu ve Koslu olmak üzere terminolojide üç kökene ayrılabilir. Adada en çok bilinen Apollon tapınağı Kardamaina (Halasarna) Apollon tapınağıdır. Kardamaina Apollon Tapınağı'na dair az sayıda iyi durumda olan mimari kalıntı tapınağın temeli ile birlikte günümüze ulaşmıştır. Bu tapınak Deloslu Apollon'a adanmıştır[563]. Asklepion'da bulunan ve Asklepios tapınağının bir alt seviyesinde merdivenlerin başlangıcına bitişik olarak inşa edilmiş olan Arkaik Apollon Tapınağı'na dair çok az bilgi bulunur. Koslu Apollon tapınağının altında erken bir Apollon tapınağının olduğu bilinmektedir. Kos Apollon

[560] Downing 1990: 565-566.
[561] Downing 1990: 551.
[562] Croon 1967: 225-246.
[563] Deligiannakis - Galanakis 2009:109-119; Rutherford 2009: 655-687.

kültü üzerindeki Delos etkisi kendini özellikle Kos'daki festivallerde ve Kos takviminde gösterir. Kos'un Apollon kültü açısından önemi, Delos'un Kos'a festivallerde bulunması amacıyla *Deliades* göndermiş olmasından anlaşılabilmektedir[564].

Asklepion'daki tapınağa çıkan ve üç seviyeye çıkan merdivenler doğa ile bütünleşmiş bir mimari yaklaşıma sahiptir[565]. Üçüncü seviyede en yukarıda bulunan Asklepion tapınağının bir alt seviyesinde bahsi geçen 2 erken dönem tapınağa ait kalıntılar *peribolos* boyunca uzanır. Batı tarafında kalan tapınak Erken Arkaik Dönem'e tarihlenen Apollon tapınağı kalıntılarıdır[566]. Bu alanda aynı zamanda aynı Oropos'daki gibi hastaların rüyalarından reçeteleri elde edilmekte ve tedavileri yine burada gerçekleştirilmektedir. Bir başka deyişle kâhinler aracılığıyla elde edilen reçeteler için; Hipokrates'in halefi olan hekimler (Tıp alimi) aracılığıyla ilaçları temin edilmekte ve hastalar burada iyileştirilmektedir[567]. Doğanın ve gökyüzünün dağın yamacında kurulmuş olan birlikteliği, Oropos'a ek olarak bu kez Ege Denizi'nin manzarası ile bütünleşir.

Kutsal alanın ilahiliği, adanın diğer yakasındaki (Kos'un güney yüzünde bulunan) Nisyros volkan adası ile kehanet kültü açısından tam bir bütünlük halindedir[568]. Mitolojide Nisyros'un altında Apollon'un öldürdüğü dev yatar. Teoloji *Python*'un öldürülmesiyle aynı mantığa sahiptir. Nisyros volkanının da etkisiyle birlikte, Asklepion özelinde yapılan literatür araştırmaları sırasınca özellikle termal ve yeraltı su kaynaklarına dair bilgi aranmış ancak ne yazık olumlu veya olmusuz yeterli veri bulunamamıştır. Kos'taki en bilinen Apollon tapınağı adanın güneybatısında yer alan Kardamaina tapınağı olsa da, kehanet merkezleri açısından konumuz itibariyle önemi gereği Asklepion'a ağırlık verilmiştir. Asklepion ören yerinin bulunduğu yamacın çevresinde mağaralar olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Nisyros yanardağında günümüzde gaz ve termal su çıkışlarının devam ettiği gözlemlenmektedir[569].

---

[564] Rutherford 2009: 655-687; Rocco - Livadiotti 2011: 383-423.
[565] Kos Asklepion genel fotoğrafları içi bk. Görsel 13-14.
[566] Kos Asklepion iyileştirme merkezine dair fotoğraflar için bk. Görsel 14-18.
[567] Kos Asklepion iyileştirme merkezine dair fotoğraflar için bk. Görsel 14-18.
[568] Kos Asklepion fotoğrafları için bk. Görsel 11-18.
[569] Türkiye'nin Muğla iline bağlı Bodrum ilçesinde bir mahalle olan Akyarlar'ın tam karşısına bakan ve bölgede Yunanistan ile Türkiye'nin birbirine en yakın olduğu yer olan bu özel konum çocukluğumun geçtiği ve bu nedenle tarafımca coğrafyası çok iyi bilinen bir alandır. Kos'a en yakın konum olan Akyarlar köyü ile Karaincir arasında Kos adasına doğru uzanan, bugün hâlâ yerleşimin olmadığı bölgede bulunan ve biz yereller tarafından "Altın kum" ismiyle anılan plajın deniz ile buluştuğu alanda soğuk tatlı su pınarlarının kumun altından çıktığı tarafımca bilinmektedir. Bu durum Bodrum'a bağlı olan Torba'daki sahillerde bilinen tatlı su çıkışı ile doğru orantılıdır. Kos'un Asklepion tarafında bu konuya dair herhangi yazılı bir kaynağa ulaşılamamış olsa da, bundan 23 yıl önce

Nisyros yanardağının da Thera ile aynı dönemde patlamış olduğu akademisyenlerce belirtilmiştir. Kos Arkeoloji Müzesi'nde bulunan konu ile alakalı malzemeler arasında tıbbi aletler (Kat.No.34), *astragalos*lar (Kat.No.29), pişmiş topraktan ve mermerden figürinler (Pan ve Demeter'e adanan mağara kutsal alanı dahil: Kat.No.31-32,35-37), mavi boyalar (Kat.No.30), ve çok sayıda kumrunun (Kat.No.33) yer aldığı hayvan figürinleri bulunmaktadır (Kat.No.29-37). Bizim buradaki değerlendirmelerimiz Delos ve Delphi temelli olmadığı gibi, aynı zamanda Apollon'a ait olan *Pythios, Panios* ya da *Patroos* vb. gibi sıfatların anakronistik sıralanmaları ile ilgili de değildir[570]. Örneğin Sikinos adasında da dor düzeninde *distyle in antis Pythios* Apollon tapınağı[571] bulunur. Ancak konunun genişliği ve bütçenin de sınırlı oluşu sebeleriyle birlikte bu gibi her tapınağa (Sikinos, Siphnos, Mylos, Seriphos vb.[572]) dair detaylı açıklamaların yapılması, sonuca en kısa sürede varabilmeyi de elverişsiz hâle getirecektir. Amacımız en kısa yoldan ve en geniş perspektiften konuyu bütünleşik bir şekilde ele alabilmektir. Bu kapsamda Delphi Apollon kültünü temsil eden *Pythios* kültü elbette konumuz açısından en değerli sıfatların başında gelir. Peisistratoslar Dönemi'nde yerleşmiş olan bu kültün[573], demokrasinin gelişimi ile birlikte ele alınması, sıfatın sosyolojik olarak çok daha iyi anlaşılabilmesini sağlar. Şahsıma ait olan yüksek lisans tez konusunun "Antik Yunan'da Demokrasinin Ortaya Çıkışı" olması sebebiyle, bu konudaki kronolojik bilgi birikiminin sürecin anlaşılması bakımından doktora tezine oldukça faydası dokunmuştur. Peisistratoslar Dönemi'nde fevkaladeleşen en önemli konu yalnızca Panathenaik festivallerin[574] kutlamaları olmamış; demokrasinin yapı taşları de aynı ölçüde gelişim göstermiş ve özetle bu gelişim zenginliğe dönüşmüştür[575].

Delos birliği dahilinde yer alan adaların başlıcalarından birisi Naksos'tur. Naksos'ta incelemelerimize konu olan yerler Apollonia ve Palatia olmuştur. Beyaz ve büyük mermer kristalleri ile her dönem kıymetli olan Naksos mermerine [576] dair olan mermer ocaklarının sayısı oldukça fazladır[577]. MÖ 6. yüzyılın başından itibaren birçok yetenekli heykeltraşa ev sahipliği

---

Asklepion'un tam karşısına bakan bu yakın coğrafyada su kaynaklarının birçok noktadan yeryüzüne çıkıyor oluşu konumuz açısından göz ardı edilmemelidir.

[570] Hedrick Jr. 1988: 206-207.
[571] Frantz vd. 1969: 397-422.
[572] Jebb 1880: 8.
[573] Hdt. 5.65; Thuk. 6.59.
[574] Robertson 1985.
[575] Hardal 2016.
[576] Frantz vd. 1969: 397-422.
[577] Younger - Rehak 2009: 48; Dodd 2021-2022: 166.

yapan ada[578] Güney Ege Denizi'nin ortasında Paros mermeri ile birlikte başı çeken 2 kentten biri olmuştur[579]. Delos'daki *kolossos-kouros* olarak anılan devasa heykel[580] de Naksos mermerinden yapılmıştır. Aynı konseptte ana kaya üzerine oyulmak suretiyle çalışılmış fakat bitirlmeksizin yarıda, ana kayaya bağlı bir şekilde yerinde bırakılmış olan heykelin Portara tapınağında kullanılmak amacıyla yapıldığına kanaat getirilmiştir. Aslen heykelin devasalığından dolayı Portara için yapıldığı düşünülmüştür. Söz konusu ilksel *kolossos* 10x2,5 m. ebatlarında olup Naksos'a dair birincil erken heykeltraş örneklerindendir[581]. Bugün akademideki genel kanaat hala yarıda kalmış olan Portara tapınağının bir Apollon tapınağı ve bu büyük heykelin de Apollon olduğu yönündedir. Oysa kanaatimizce, günümüzde turistlere ait olan ve tapınağın başka bir boyuta açılan bir boyutsal portal olduğu yönündeki görüş dahi; tapınağın bir Apollon tapınağı olma olasılığından daha inandırıcıdır (Kat.No.38-45).

Naksos'da Thera'da ve diğer birçok adada ele geçen; literatürde *hitherto* olarak dile getirilen Hellen öncesi bir medeniyete ait bir dille yazılmış olan Delos'daki Naksoslu *kolossos*ta tespit edilmiş olan yazıt MÖ 520 ila 490 arasına tarihlidir. Thera'daki *hitherto* ise MÖ 540'a tarihlenmiştir[582]. Bu yazı dilinin Pelasglara ait olduğu ihtimali üzerinden düşünüldüğünde; Naksos'daki Portara tapınağı ve yarım kalmış olan *kolossos*u da yine bu medeniyete dair olan bir anlayışın başlatmış olma ihtimalinin, birçok Arkeoloji kürsüsü tarafından düşünülmemesi anlaşılır bir yaklaşım değildir. Herodotos'un anlattığı birçok bilgi olduğu gibi doğru kabul edilebiliyorken bu konuda, Herodotos'un bir ikna çabası içerisinde olduğu yönündeki görüşler manidardır. Tamamlanmamış olan ve ana kayanın içindeyken oyulmaya başlanmış olan Naksoslu heykel sonradan ana kayadan koparılıp birkaç metre ileriye taşınmıştır. Heykelin tarihlemesi konusunda genel bir kanaat olmamakla birlikte var olan görüşler MÖ erken 6. yüzyıl ila erken 5. yüzyıl arasını işaret eder[583]. Şahsi kanaatim bu tarihlemenin 6. yüzyılın ikinci yarısı olduğu yönündedir. Çünkü Portara tapınağının inşasına başlandığı tarih olarak MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı işaret edilir. Ayrıca söz konusu heykel basit bir form yapısında ve ilkel bir teknik ile oyulmuştur. Heykelin Portara için yapıldığı ihtimali kabul edildiğinde, bu heykelin bulunduğu

[578] Jebb 1880: 7-62.
[579] Paros adası haritaları için bk. Harita 44-46.
[580] Naksoslu *kolossos* heykeli kaidesi için bk. Görsel 78.
[581] Casson 1936-1937: 21-25.
[582] Jebb 1880: 59.
[583] Morris 2007: 96-108; Casson 1936-1937: 21-25.

yerden Portara'ya naklinin kolay olmayacağı da öngörülmelidir. Dolayısıyla tapınağa dair devasa yapı parçalarının kalıntılarının da nerede oldukları ayrı bir tartışma konusudur. Naksos adasını inceleyen akademisyenlerin çoğunluğu öncelikle Delos ile Naksos arasındaki ilişki üzerinden sorgulamalar yapmıştır. Yakın tarihe kadar Portara tapınağının ne olduğu ve aidiyetine dair temel sorgulamalar yapılmaya başlanmamıştır. Günümüzde Apollon tapınağı olarak anılan kutsal alanın, Dionysos ve Apollon'un bir arada anıldığı çift başlı bir tapınım alanı olduğu yönünde görüşler vardır. Bu yaklaşımlara dair bir görüş, gökbilimsel hesaplamalar üzerinden tapınağın eksenine dayalı olan yönüne işaret eder[584]. Bu gibi yaklaşımlar Delphi, Delos, Didyma ve Hierapolis için de yapılmıştır[585]. Ancak genel intiba hep Naksos'un Delos ile olan ilişkisinden ötürü tapınağın Apollon ile ilişkilendirilmesine dikkat çekmiştir. Buna rağmen ikinci sıradaki kanaat tapınağın Dionysos ile ilişkisi üzerine yoğunlaşır ve tanrı Dionysos'a adanmış olabileceği konusunda çeşitli yaklaşımlar içerir[586]. O halde Portara tapınağının bu tez konusu içerisinde bulunuyor olmasının sebebi nedir?

Tamamlanmamış olan Portara tapınağının[587], ismini de aldığı ve bugün ayakta olan tek yapısal kısmı olan dikdörtgen şeklindeki portala benzetilen geçitin(?) ne amaca hizmet ettiği; tapınağın yalnızca girişi mi olduğu vs. arkeolojik veriler ışığında kesin olarak bilinmemektedir. Portara'nın inşasının MÖ geç 6. yüzyılda yerel yönetici Ligdamis tarafından devam edildiği bilinir[588]. Tapınağın bir parçası olan *portara*nın boyutları 7x4.6 m. şeklindedir[589]. Tapınağın kendisi de, tapınağa ait olduğu düşünülen yarım kalmış heykel (Adanın kuzeyindeki Apollonia'da bulunan) gibi hiçbir zaman tamamlanmamıştır. Kimi akademisyenlerce ileri sürülen portaranın bir geçit anlamında olduğu yönündeki yaklaşımlar; Platon'un "Dünyaya ait olan iki yıldızlararası kapı" gibi Babil ve Sümer'e dayandırılan farklı argümanları ışığında değerlendirilebilir[590].

Naksos adasındaki dağ MÖ 4. yüzyıla tarihlenen yazıtlardan dolayı *Zas* Dağı olarak anılmıştır. Ancak dağın Antik Dönem'deki isminin *Zia* veya *Dia* olduğu kanaati baskındır. Buna

[584] Bajic - Dimitrijevic 2021: 71-79.
[585] Castro vd. 2016: 373-395.
[586] Bajic - Dimitrijevic 2021: 71-79.
[587] Naksos adası haritaları için bk. Harita 47-49; Naksos Portara tapınağı fotoğrafları için bk. Görsel 19-20.
[588] Herodotos'tan öğrenildiği üzere bu tarih MÖ 530'a işaret eder bk. Hdt. 1.61-63.
[589] Naksos Portara tapınağı fotoğrafları için bk. Görsel 19-20.
[590] Platon *Rep*. 614c-d; Bajic - Dimitrijevic 2021:71-79.

delil olarak dağın tepesindeki mağara ve mağaralaın günümüzde hala *Zia* Kilisesi adıyla anılıyor oluşu gösterilebilir. *Dia* Dağı'nda bu gibi çok sayıda mağara bulunur. Bugün dahi çıplak gözle uzaktan görülebilen birçok oyuk ve mağara gözlemlenebilmektedir. Dağın en tepesindeki mağaranın adı "Zeus'un Mağarası"dır. Yerellerin bu mağarayı dağda bulunan su kaynakları ve bodur meşe ağaçları ile andıkları bilinir[591]. Adada bulunan tamamlanmamış büyük heykeli Zeus'a atfeden az sayıda akademisyen vardır[592]. Bu heykelin yapılış tarzı ve ortaya koyduğu betimlemenin elinde tuttuğu bir asa (yıldırım) ile tamamlanması gerektiği ileri sürülebilir. Bizce de söz konusu heykel, bariz bir şekilde özellikle Erken Arkaik Dönem'e tarihlenmiş olan; Zeus'un elinde tuttuğu yıldırımı ile birlikte motiflenmiş olan çok sayıdaki bronz heykelciklere benzer[593]. Özellikle belirtmek isterim ki, bu heykelin bir *Dios* (Zeus) olduğu konusunda akademik anlamda şahsen hiçbir şüphem yoktur. Çalışma kapsamında Dodona, Olympia, Samothrake, Oropos ve Livadeia özelinde yapılmış olan değerlendirmeler ile Naksos'ta ele geçen bilgiler birleştirildiğinde, Portara tapınağının Zeus tapınağı olduğu kanaatine varılmıştır. Burada konu bütünlüğü açısından kısa tutulan açıklamaların dahi, bugüne dek Portara tapınağı hakkında ileri sürülmüş olan arkeolojik delillerden daha fazla olduğu anlaşılabilir netliktedir. Bugüne kadar tamamlanmamış Portara tapınağının ve heykelin Apollon'a ya da Dionysos'a ait olduğu konusundaki görüşler, yalnızca malzemeler özelinde yapılmış olan yüzeysel "Teknik" incelemelerin hatalı bir sonucu olarak anlaşılabilir. Meşe ağacı kültünün ve "Dağ tanrısı" kültünün bir arada bulunduğu Naksos'daki *Dia* (*Dios*) Dağı'nın Portara tapınağı ile ilişkilendirilebilmesi, Naksos Arkeoloji Müzesi'ndeki kült objelerinin genel konteksi ile; Mö 13. yüzyıldan itibaren ada çevresinde ve çoğunlukla Portara tapınağı yakınında ele geçmiş olan tanrı heykelcikleri (Kat.No.38,40), maltızlar (Kat.No.39), takı sembolleri, kulak şeklinde kandil (Kat.No.42), mermer *tripod*lar, çok sayıda *astragalos* (Kat.No.38), pişmiş toprak koç kapları ve figürinleri (Kat.No.45), masklar (Kat.No.43), dolayısıyla daha kolaydır (Kat.No.38-45). Müze yetkilileri ile görüşmem neticesinde öğrenmiş olduğum üzere *astragalos*ların tamamı Portara yakınında bulunmuş ve çoğu Arkaik Dönem'e tarihlenmiştir. Dağ tanrıları ile olan ilişkinin kökenine ve gelişimine dair Samothrake'ye dair açıklamalarımız yapılırken değinildiği üzere; Delos'da bulunan ve Apollon tapınağı ile kültsel bağı bulunan (bizzat zirvesine kadar tırmanılmış

[591] Morris 2007: 96-108.
[592] Morris 2007: 96-108.
[593] Kat.No.15.

olan) Kynthos Dağı ve bu dağın sahibi olan Zeus arasındaki bağlantı da net bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Ancak öncesinde konu bütünlüğü açısından sırayla Paros, Oropos, Livadeia ve Delos'a dair yapılan değerlendirmelerimizin açıklanmaları gerekir.

Naksos adası Paros olmaksızın tek başına değerlendirilemeyecek olan bir adadır[594]. Elbette Naksos ile Paros arasındaki ilişki, Paros ile Despotiko gibi değil, daha çok iki bağımsız bölgesel gücün komşuluk ilişkisi şeklindedir (Kat.No.47,48,50). Paros mermerinin de Antik Dünya'daki blinilirliği çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Yalnızca Olympia'ya 1600 ton mermerin inşa amacıyla gemilerle gönderildiği bilinmektedir[595]. Paros mermerinin kalitesiyle birlikte temsil ettiği önemin Persler tarafından da bilinmekte olduğu, Perslerin Hellenlere karşı kazanmış oldukları zafere dair Paros mermerinden büyük bir bloğu zafer anıtı olarak olarak dikmek istemiş olduklarından anlaşılabilir[596]. Özellikle Atina ve Olympia için çok büyük miktarda taşınmış olan mermer ticareti Paros ve Naksos açısından bir arada ele alınması gereken bir konudur. Bu konunun diğer bir önemi de elbette heykeltraşlık okullarıdır[597]. Paros mermerinin de en çok kullanılmış olduğu heykel tipi *kouros*lardır. Büyük çoğunluğu Arkaik Dönem'e tarihlidir. Apollon kültünün Paros'taki hakimiyeti ve belirginliği, Paros mermerinin kullanıldığı mimari yapılar bakımından, Despotiko adası[598] ile birlikte değerlendirildiğinde Naksos'a nazaran çok daha kesindir. Despotiko adası tamamıyla Apollon kültüne adanmış olan; Naksos adasının güneybatısında yer alan Antiparos adasının da güney batısında bulunan küçük bir adadır. Kazı çalışmaları yakın geçmişte başlamış olan adaya dair yayınlanmış olan çok az arkeolojik malzeme vardır[599].

Paros müzesindeki konteks çeşitliliği buluntu sayısına oranla oldukça fazladır. Bunun avantajıyla birlikte Arkhilokhos ile müziğin arasındaki kültsel bağa dair Paros'o özgü dayanaklara ulaşılabilmiştir. Apollon'a ait olan ve Hermes tarafından üretilen lir; müzikle gelen

[594] Naksos ve Paros adaları haritaları için bk. Harita 44-49.
[595] Younger - Rehak 2009: 51.
[596] Miles 1989: 137.
[597] Palagia vd. 2015: 105.
[598] Stavrakakis 2011: 38-41.
[599] Despotiko'ya gidilememiş olmasının sebeperi; adada yerleşimin ve limanın olmaması, özel tekne kiralamak zorunda olunması ve dolayısıyla bütçenin yetersiz oluşu ve daha zor olanı; kazı başkanlığından, devam eden kazı çalışmaları sırasında izin alabilme konusundaki "Erişilemezlik" şeklinde sıralanabilir. Tüm bunlara rağmen özellikle Paros Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve Despotiko'ya ait olan birçok buluntu konumuz açısından bize ulaşmayı öngördüğümüz konteksi verebilmiştir bk. Kourayos vd. 2018: 135-165.

uyumun ve ritmin Apollon kültündeki yeri açısından büyük öneme sahiptir. Buradaki ritim ve uyum aslında Dionysos kültündeki doğanın farkındalığı ile aynı denklem içerisinde düşünülebilir[600]. Platon'un müzik ile koro arasındaki uyumu festivallerin odağı olarak göstermesindeki temel neden; çocukların gelişimi açısından da aynı öneme sahip olduğu düşünülen ilham perileri olmuştur[601]. Paros'daki bu festivaller, Zeus'un yıldırımı ile betimlenen doğanın farkındalığına (*Mania*) odaklanmışlardır. Dionysos ve Apollon üzerinden aktarılan bu metaforlar Dionysos kültü için *maenad*lar ile, Apollon kültü içinse ilham perileri (*Muse*ler) ile aktarılmıştır[602]. *Maenad*lar aslında, büyücü Melampos'un Hellebore bitkisi ile tedavi ettiği Argos kralının kızlarının yakalandığı hastalık olan *mania*nın kendisidir. Dişi formdaki bu periler de aslında Ana Tanrıça'nın timsali olmalıdır.

Paros'daki Deloslu Apollon Tapınağı[603], Atinalıların Delphi'deki hazine binası, Aphaia Tapınağı, Delphi'deki Marmaria hazine binası, Delos Apollon Tapınağı[604] vs. MÖ geç 6. yüzyıl ila erken 5. yüzyıl arasına tarihlidir. Bunun en temel gerekçelerini kullanılan malzeme, teknik, ölçek ve plan oluşturur. Aynı gerekçeler Paros'daki Deloslu Apollon Tapınağı ile Delos Apollon Tapınağı için de geçerlidir. Bunlara Arkaik Dönem'e tarihlenen seramikler ve Paros'u işaret eden yazıtlar dahildir[605]. Bu seramiklerde çıkan kontekslere Siphnos'tan Minos'a uzanan bölgenin tamamı eklenebilir. Eldeki arkeolojik veriler ışığında bugüne kadar var olan genel kanaat Delos'un, Naksos ile Paros'un etkileşiminden meydana gelen ortak bir kökene (Kat.No.46-52) işaret ettiğidir[606]. Paros'daki Deloslu Apollon Tapınağı'nın altındaki temel taşlarının en azından MÖ 700'den daha erkene işaret ettikleri düşünülür. Benim de alandaki gözlemlerim neticesinde[607] kesinlikle katıldığım bu görüş; aynı zamanda tapınak ve çevresinde ele geçen arkeolojik buluntuların kehanet ritüellerine işaret etmeleri bakımından da kabul edilir. Öyle ki bu tapınağın Apollon'a ek olarak Artemis ile birlikte ilişkilendirildiği fikri ileri sürülmüştür[608].

[600] bk. *Gökyüzü Kehanet Merkezleri* bölümü.
[601] Platon *Laws* 653-654; Detienne 2001: 151.
[602] Aesch. *Eum.* 727-737; Detienne 2001: 154-155.
[603] Paros adası haritaları için bk. Harita 44-46.
[604] Delos Apollon Tapınağı fotoğrafı için bk. Görsel 77.
[605] Fond. Hardt *Entretiens* 10, 66-67.
[606] Podlecki 1974: 15.
[607] Paros adası Deloslu Apollon ve Artemis Kutsal Alanı fotoğrafları için bk. Görsel 21-24.
[608] Podlecki 1974: 15.

Delos üzerinde hakimiyet mücadelesi veren Paros ve Naksos arasındaki rekabetin, her anlamda bölgedeki kültleri etkilediği kabul edilebilir[609].

Yine de Paros adası genelinde Geometrik ve Arkaik Dönem'e dair elimizde sınırlı bir veri vardır. Bu verilerin çoğuna Koukounaries, Deloslu Apollon Tapınağı ve Kastro'dan ulaşılmıştır[610]. Paros adasında yapılmış olan yerinde incelemelerin neredeyse tamamı Paroikia'daki Deloslu Apollon Tapınağı üzerinedir. Kutsal alanın Apollon'a ait oluşu teolojisi Klasik Dönem'e tarihlenen verilerden kaynaklanır[611]. Yukarıda bahsettiğimiz Artemis'in kutsal alandaki varlığı Arkaik Dönem içindir[612]. Bulunduğu alandaki en yüksek tepenin üzerinde konumlanan kutsal alan yerleşime kuzey yönünden hakimdir. Deniz ile arasında mesafe olmasına rağmen tapınağın yükseldiği alanın manzarası Naksos Portara Tapınağı'nı andırır. Tapınağa dair 27.55 x 26.45 m. boyutlarındaki kutsal alanda gerçekleştirilmiş olan kült ritüellerinin en azından MÖ 8. yüzyıla tarihlenebileceği ileri sürülmüştür[613]. Bahsi geçen ve erken Arkaik Dönem'e işaret eden *cella*daki yapı kalıntıları; *altar* olduğu düşünülen alanda ele geçen kehanet objesi olarak nitelendirilmiş olan buluntularla birlikte daha anlamlı bir hâle gelir[614]. Kutsal alana işaret eden arkeolojik malzemeler arasındaki minyatür savaşçılar, pişmiş topraktan minyatür erkek ve kadın başları, mühürler, "*Geranos*un dansı", takılar vs. benzer örnekler kült alanına atfen Siphnos, Despotiko, Thasos ve Naksos'da olduğu gibi MÖ 7. yüzıldan itibaren tanrı heykelciklerinin de çok sayıda olmaları gerektiğine dayanak teşkil eder[615].

Ayrıca aynı kutsal alan için bir diğer görüş de; alana dair farklı ve ilksel bir kültün en geç MÖ 9 ila 8. yüzyıl arasına işaret ettiği ileri sürülmüştür. Buna gerekçe olarak alanda bulunan arkeolojik malzemeye dair MÖ 7 ila 6. yüzyıllar arasına tekabül eden konteksin sosyo-kültürel açıdan değişim göstermiş olduğu kanaati getirilmiştir. Bu fikrin tartışma konusu olarak bir araya getirdiği üç tanrı (Üçleme) Arkaik Dönem'den itibaren Apollon, Artemis ve Athena'dır[616]. Burada batı kürsülerini temsil eden araştırmacılar tarafından özellikle "Hellen dili konuşmayan"

[609] Podlecki 1974: 14-17.
[610] Kourayos vd. 2018: 137.
[611] Zapheiropoulos 1960: 246.
[612] Rubensohn 1962; Schuller 1991; Ainian 1997: 329-330.
[613] Rubensohn 1962; Despini 1979; Schuller 1982; Schuller 1991; Papadopoulou 2004.
[614] Rubensohn 1962: 14; Kontoleon 1966: 206; Schuller 1991: 81; Ainian 1997: 247,329; Kourayos 2018; Kourayos vd. 2018: 140.
[615] Zapheiropoulos 1960: 246; Rubensohn 1962: 53-173.
[616] De Polignac 1995: 32-81; Kourayos vd. 2018: 135-165.

medeniyet olarak adlandırılanlar Naksos'da olduğu gibi Pelasglardır. Paros'da bizim konumuz açısından en önemli olan husus; Arkaik Dönem'den sonra daha ziyade Apollon'a atfedilen ve Klasik Dönem'le birlikte Apollon kutsal alanı olarak nitelenen bu *temenos*ta, kehanet ritüellerine işaret eden arkeolojik malzemenin en erken hangi külte dayandığı sorusudur.

Paros adasında yer alan bir diğer Apollon tapınağı Paros *Pythios* Apollon Tapınağı'dır. Bu Apollon tapınağı modern Paros'un güneybatısında sahil kenarındaki tepelik yamaç üzerindedir. Buradaki kutsal alan Asklepios ve Apollon tapınaklarının aynı *temenos* içerisinde bulunduğu ender bir tapınım alanıdır. Kült merkezine dair ilk izler Erken Arkaik Dönem'e işaret eder[617]. Ne yazık ki alanda, Asklepios tapınağına ait olan az sayıda temel taşının yanı sıra, Apollon tapınağına ait olduğu düşünülebilecek olan (Tartışmaya açık olmayan) hiçbir kalıntı bulunmamaktadır. Bu sebeple bu çalışmada Pythios tapınağına dair verimli bir açıklamanın yapılabilmesinin mümkün olmayacağı kanaatine varılmıştır. Tapınağın Arkaik Dönem'i işaret etmesine en büyük dayanak olarak gösterilmiş olan objelerden birisi bugün Louvre Müzesi'nde bulunan Arkaik *Kouros* heykelidir. Tüm bunlara ek olarak Asklepios tapınağının Eileithyia ve periler ile olan MÖ 4. yüzyıla tarihlenen ilişkileri bizce önemlidir[618]. Paros adasının geneli düşünüldüğünde birçok tanrıya ait olan kültün yayılım gösterdiği bilinir. Antik kaynaklarda Paros'a dair karşımıza çıkan en önemli kült Demeter'e ait olan olmalıdır. Ada genelindeki kült aktivitelerinin kesintisiz olarak Geometrik Dönem'den Hellenistik Dönem'e kadar devam ettiği söylenebilir (Kat.No.46-52). Despotiko adasının Apollon'a adanışı bu istikrarlı gelişimin bir neticesi olarak düşünülebilir[619]. Başka bir deyişle bizce Despotiko, Paros ve Naksos'un "Küçük Delos"u olarak nitelenebilir. Naksos ve Paros özelinde, kehanet ritüellerine dair kült aktivitelerinin kökenlerine dair yapmış olduğumuz çıkarımlar bizleri Dionysos'a, Zeus'a ve Demeter'e ulaştırmıştır. Bu çıkarımlara destek olan arkeolojik malzemeler arasında Gorgon heykeli (Kat.No.46), Ana Tanrıça ve ağaç kültü ile ilişkilendirilebilen kabartmalar (Kat.No.49,52), kumrular ve değerli taşlar bulunur (Kat.No.50-51).

[617] Kourayos vd. 2018: 141.
[618] Kourayos vd. 2018: 156.
[619] Kourayos vd. 2018: 161-162.

Bu noktada değerlendirilmesi gereken yer Oropos Amphiaraon[620] Kehanet Merkezi'dir. Oropos'a[621] dair en önemli bilgiler Aralık 1925 tarihli "The Biritish Medical Journal"de yayınlanmış olan bir araştırmaya dayanır. Bu bilgiler içerisinde yerleşime dair tüm arkeolojik malzemenin yerel bir müzede olduğu bilgisi de belirtilmiştir. Günümüzde Oropos'un bağlı olduğu Skala'da var olan iki "Müze" de depo mahiyetindedir[622]. Ne var ki Oropos'a dair çalışmamız kapsamında ihtiyaç duyulan bilgiler, gerçekleştirilen yerinde gözlemler ve literatür araştırmaları neticesinde fazlasıyla elde edilebilmiştir. Lâkin bir anımı kısaca belirtmek isterim ki, Oropos ören yerinde çalışan bir devlet memuru, Oropos ören yerine ait olan buluntuların nerede olduklarıyla ilgili; "*...buluntular, hangi buluntular? her biri dünyanın farklı bir köşesinde...*" şeklinde latifeli bir açıklamada bulunmuştur.

Söz konusu Oropos olduğunda akademik araştırmaların genelinde hep bir bilgi yetersizliği iması yer alır. Amphiaraon BMJ'deki anlatımda bir antik "Hastane" olarak tabir edilir[623]. Gerçekten de bu gibi başta Asklepios kutsal alanlarının neden bir "İyileştirme merkezi" olarak günümüz arkeoloji literatürüne kazandırılmış oldukları anlaşılamamaktadır. Konumuz kapsamında bu yayından yola çıkarak iyileştirme merkezi olarak nitelenen kehanet merkezleri hakkında yeniden bir tanımlama yapılmasının faydalı olacağına kanaat getirilmiştir. Bu kapsamda kavram "İyileştirici Tapınak" ve "Hastane Tapınak" şeklinde iki başlığa ayrılmıştır. Kehanet ritüellerinin, kâhinlerin, reçetelerin ve hekimlerin görev aldıkları kutsal alanlar birer "Hastane Tapınak" vasfındadır. Yalnızca hekimlerin görev aldıkları kehanet ritüellerine konu olmayan kutsal alanlarsa "İyileştirici Tapınak" olarak tanımlanmıştır. Bu kapsamda şu ana kadar incelemiş olduğumuz Kos Asklepion'daki kutsal alan aynı Oropos'daki gibi bir hastane tapınağıdır. Oropos Amphiaraon kutsal alanında tedavi edici uygulamaları yerine getirenler kâhinlik kabiliyetine sahip olan tapınak rahipleridir. Aynı zamanda iyileştirici tedavileri uygulayan hekimleri de bünyesinde barındıran bu tapınak aynı Asklepion'daki gibi bir

[620] Preller 1850-1852; Joubin 1891; Versace 1908; Androutsopoulos 1961; Androutsopoulos 1972; Durrbach 1972; Roesch 1984; Lohmann 1986; Kosmopoulos 2001; Kalliontzis 2016.
[621] Oropos Amphiaraon haritaları için bk. Harita 16-17.
[622] Skala'ya birçok kez gidilmiştir. Buradaki müzede görevli olan kişilerle nihayetinde konuşulabilmiştir. Öğrenildiği üzere Skala'daki müzede bulunan eserlerin neredeyse tamamı yayınlanmamıştır. BMJ'de belirtilen malzemelerin bulunduğu günümüz müzesi bu olmalıdır. Oropos'a dair konu hakkında Yunan yetkili müze müdürlüğü merciilerinden ne yazık ki bilgi alınamamıştır. Bunun nedeni Oropos'taki malzemenin akıbetini müze çalışanlarının da bilmiyor oluşudur. Benzer bilgisizlik durumlarıyla Lamia, Thebes ve Eretria müzelerinde de karşılaşılmıştır.
[623] BMJ 1925:1239.

yapılanmadır[624]. Asklepion ile aralarındaki en büyük fark kehanet kültü hakkındadır. Açıklamalarımızdan hatırlanacağı üzere, Asklepion'da yapılan kehanet ritüelleri yalnızca hastalığın ne olduğunun anlaşılmasına yöneliktir. Oysa Oropos'daki kehanet ritüelleri, hem dayandığı kült açısından direkt olarak kitonik tanrılara yönelmekte hem de kurucusu olan Amphiaraos bakımından buradaki kültün kökeni büyücü Melampos'a çıkmaktadır. Oropos kehanet ritüellerinin bir kısmı Daphnephoros'daki mucizevi-büyülü kehanetlere benzetilir[625]. Amphiaraos, Argos'dan kaçan bir "Büyücü rahip" ve aynı zmanda askerdir. Soyu Argoslu ilk büyücü Melampos'a dayanan bu büyücü rahip, mitolojide anlatıldığı üzere kaçarak Halkida'ya gelir; orada kılıcı ile yeryüzünü açar (Yarar) ve sonrasında kılıcı ve kendisi kutsal suyun bulunduğu topraklara gelerek kutsal alanını ve kehanet merkezini[626] inşa eder[627].

Oropos ören yeri ile deniz arasındaki mesafe bir kaç km'den fazla değildir. Doğu-batı uzantılı olan mimari yapıların bulunduğu tepe dağlık bir yamaç üzerindedir. Stoa'nın batı tarafında beş adet *altar* bulunur. Bu sunakların birincisi Zeus, Apollon (İyileştirici) ve Herakles; ikincisi kahramanlar ve eşleri; üçüncüsü Amphiaraos, Hestia, Hermes ve Amphilokho'un oğulları; dördüncüsü Athena (İyileştirici), Aphrodite, Panakea, Hygeia ve Iaso; beşincisi Pan, periler, Akheilous (Akheloios yani ırmaklar) ve Kephisos içindir. Görülebildiği üzere beş sunakta yer ayrılmış olan varlıklar; tanrı, tanrıça, rahip, kahraman, *angelos* (periler) ya da bir yarı tanrı olabilmektedir. Buradaki en önemli detay sayılanlar arasında Asklepios'un olmayışıdır. Asklepios yerine Pan, Akheilous, Athena ve Amphiaraos'un olduğu [628] söylenebilirse de; bizce cevap barizdir. Kos kısmındaki açıklamalarımız sırasında dile getirilmiş olduğu üzere hiyerarşik olarak Asklepios'un Perseus'tan bir farkı yoktur. Apollon'un iyileştirici gücünü kullanan ve yarı tanrı olan Asklepios'un babası ile olan ilişki; bir hekimin Hipokrates ile arasındaki ilişkiyi andırır. Oropos'da Amphiaraos'un kitonik külterden olan tanrılaşma kültü ile öldükten sonra tanrı hâlini alması; Asklepios'un yarı tanrıyken, tanrı olarak anılmaya başlanması ile aynı mantık çerçevesinde olarak düşünülmelidir. Oropos'da ele geçen yazıtlardaki bilgilerden, kehanet merkezinin nasıl çalıştığına ve yönetildiğine dair detaylı verilere ulaşılabilmiştir. "Kutsal Kanunlar" adındaki bu kitap tapınakta görevli olan büyücü rahiplerin ana kural kitabıdır. Büyücü

[624] BMJ 1925:1239.
[625] Huber 1993; Huber 1996; Huber 2003; Ainian 2007: 157-167; Ainian 2017.
[626] Oropos haritaları için bk. Harita 16-17.
[627] Paus. 1.34.1-1.34.5.
[628] BMJ 1925: 1239.

rahiplerin görevleri, tapınanlar ile tapınılanlar hakkındaki *inkübasyon* (Uyku-rüya-hipnoz ayinleri) ve kurban ritüellerini içeren emirler bu kuralların en temel olanlarıdır[629]. Bu kuralların konumuz açısından önemli olanları Türkçeye aşağıdaki şekliyle tercüme edilmiştir;

- Tapınak sorumlusu baş rahiptir.
- Baş rahip tapınağı yılda en az bir kere ziyaret etmekle yükümlüdür.
- Tapınak hazinesinin anahtarı baş rahipte bulunur.
- Tapınak idarecisi (Yönetici) her zaman Hastane Tapınak içerisinde yaşar.
- Tapınak yöneticisi her hastanın kabulünü bizzat yapar ve tedavi ücretini tahsil eder.
- Tapınak yöneticisi tapınakta yapılan tedavileri bir nizam içerisinde yapmak zorundadır.
- Kadınlar ve erkekler birbirlerinden ayrı yerlerde tutulmalıdır.
- Ritüellerden kalan fazlalıklar (Kurban parçaları ya da hayvan derisi vb.) rahiplere aittir.

Amphiaraon'daki[630] tedavi yöntemleri bitkisel tedavi, masaj, su[631] tedavileri (Hidroterapi) ve ameliyat olmak üzere dört çeşit olarak gruplanabilir. Asklepios'un asası olarak bilinen "Kutsal sürüngen" (Yılan) sahnesinin canlandırıldığı heykellerdeki mitolojik hikâye, yılanın zehrinin emilip hastadan atılmasını anlatır. Kos Asklepion'da var olan bu konsept Oropos'daki kehanet merkezinin de temel feslefesini oluşturur. Gerçekten de ismen Oropos'da eksik olan yalnızca Asklepios'dur. Kos'da uygulanan kehanet ritüellerinin neredeyse aynısı Oropos'da da uygulanır ve hastanın rüyaları aracılığıyla tedavi yöntemi öğrenilir. Burada bir ihtimal daha sıralanır, o da hastanın tanrının kendi içine nüfuz ettiğine inandırılması sebebiyle, büyücü rahibin talimatlarını harfi harfine yerine getirmeye kendini zorunlu hissetmesidir[632]. Bu etkinin modern tıpta kullanılan *plasibo* etkisi ile aynı doğrultuda olduğu düşünülebilir. Devamında elbette tedavi olan kişi minnettarlığını kutsal su kaynağına altın ya da gümüş sikkeler vererek göstermek zorundadır[633]. Asklepion ile Oropos arasında söz konusu ritüellere dair iki fark vardır. Birincisi Oropos'da büyücü kâhin hastanın zihnine bizzat girer. Oysa Asklepion'daki kâhinler hastanın rüyalarından tedavi yöntemini çıkarırlar. İkincisi ise Oropos'da hastanın zihnine giren rahip

[629] BMJ 1925: 1239; Sokolowski 1954: 153-158; Petrakos 1968: 96; Petropoulou 1981: 55-63; Schachter 1981: 26; Knoepfler 1986: 71-98; Petropoulou 1991: 25-26; Parker - Obbink 2000: 415-449; Lupu 2003: 331-332; Rhodes - Osborne 2003; Lupu 2009: 22-24; Robert - Dickey 2015: 128.
[630] Argoud 1979.
[631] Androvitsanea 2019.
[632] Bu uygulamalara dair MÖ 300 ila 250 arasına tarihlenen verilere ilişkin bk. Renberg - Bubelis 2011: 193.
[633] BMJ 1925: 1239.

inkübasyon aşamalarında yerine getirmiş olduğu arınma prosedürleri ve ritüeller neticesinde bir takım büyülü kıyafetler giyerek (Hayvan derisi vb.) kitonik bir etkiye ve mucizevi bir görünüme sahip olmaya çalışır. Çünkü bu ritüeli yerine getiren büyücü rahip "Tanrılaşmış olan" Amphiaraos'un timsali olacaktır. Bir başka deyişle bu rahip artık Amphiaraos olmuştur. Amphiaraon'daki kehanet merkezinde gerçekleştirilen kurban ritüelleri konumuz dahilindeki Eretria Daphnephoros Kehanet Merkezi'nde[634] olduğu gibi yazılı emirler doğrultusunda yürütülür. Bu ritüellere *inkübasyon* ve *inkübasyon* ritüellerinden önce gerçekleştirilen hazırlık ritüelleri de dahildir[635]. Minnet kurbanları (Soyuna dayanan ataları veya ilahi sayılan tanrı ya da tanrısal varlıklar için) Oropos'da gerçekleştirilen bir diğer kitonik sunu ritüel türüdür[636].

Kurban ritüelleri, minnet ritüellerinde olduğu gibi yerine getirilen bir ana ritüel türü olmakla beraber, aynı zamanda *inkübasyon* ritüelleri bakımından hazırlık aşamasında gerçekleştirilen bir ön *inkübasyon* ritüel çeşididir. Bu ayin türüne karşılık gelen farklı hazırlık aşamaları Asklepion'da kullanılmıştır[637]. Örneğin bir Asklepion kâhininin ritüel günü öncesi kutsal su ile kendini arındırması da bir ön ritüel çeşididir. Bu gibi farklı yaklaşımlar kurban ritüellerinde uygulandıkları kült bakımından tartışma konusu olabilmiştir. Bu duruma örnek olarak tavuk ile koç adaklarının birbirleri ile değişimi verilebilir[638]. Birçok akademisyen tarafından tartışılmış olan konu aslında kitonik kültlerin alanına girer. Özellikle Anadolu'da ve Hititlerde karabüyünün ve yeraltı tanrılarının alanına giren bu konu; küçük hayvan adaklarının yeraltı varlıklarına kurban edilişi ile açıklanır. Kuşlar ve bebek domuzlar yeraltı varlıklarının en sevdikleri adaklardır. Amphiaraon ile kitonik ritüeller arasındaki bağ bu açıdan çok daha net bir şekilde ortaya çıkar. MÖ 5. yüzyılda kurulduğu ileri sürülen Amphiaraon'un yazılı efsaneleri kutsal alanın kuruluşunu MÖ 900'e kadar götürmektedir[639]. Oropos her dönem diplomatik baskı altında kalmış ve Arkaik Dönem'den Klasik Dönem'e dek Atina, Thebe ve Eretria[640] arasında sıkışmıştır[641]. Bu sıkışma kenti diğer yerleşimlerle iyi ilişkiler geliştirmeye zorlamıştır.

[634] Eretria haritaları için bk. Harita 18-20.
[635] Lupu 2003: 332.
[636] Petrakos 1968: 96; Schachter 1981: 26.
[637] Lupu 2003: 332.
[638] Lupu 2003: 332-333.
[639] BMJ 1925: 1239.
[640] Charbonnet 1984; Ainian 1987.
[641] Wilding 2015: 55-81.

MÖ 4. yüzyılda şöhreti en yüksek seviyeye çıkmış olan kehanet merkezi ve hastane tapınağına dair eldeki bilgiler bu dönemde artmaktadır. Birçok yerde farklı ya da eşzamanlı yerine getirilen ritüellerin çeşitliliği göze çarpar. Akademisyenler bu ritüel alanlarını oval ve yuvarlak olarak ikiye ayırmıştır. Bununla birlikte Oropos'daki kullanım alanları da merkezler ve çeyrekler şeklinde iki gruba ayrılmıştır[642]. Kült aktiviteleri her iki grubun dâhil olduğu yapılarda da gerçekleştirilebilir. Söz konusu yapılar hem ikamet amaçlı hem de büyü ve ritüel amaçlı kullanılabilir[643]. Dolayısıyla burada gruplanan tipoloji evlere aittir. Evler içerisinde veya dışarısında yapılan bu ayinler, kitonik ritüeller arasında bulunan ev tanrılarına ya da evde yaşayanlarının ölmüşlerine adanan ayin türleridir. Ev tanrılarına dair bu gibi ritüellerin Eretria'da da yapılıyor oluşu, iki kent arasındaki birçok bağdan dolayı anlaşılabilir bir niteliğe sahiptir[644]. Tanrılar ve atalar için yapılan ayinler birbirlerinde kolayca ayırt edilebilir niteliklere sahiptir. Eretria'da yapılan kahraman kültü ile ilişkilendirilen toplumsal ayinler Daphnephoros[645] tapınağında[646] yapılmaktadır[647]. Aynı toplumsal bakış açısı Oropos bakımından *Halia-Leukothea* (Deniz tanrıçası) ve *Telkhine*lerin (Metal işçilerinin ruhları) mitoloji içerisindeki ifade edilişleri bakımından görülebilir[648]. Oropos'a dair olan bir diğer önemli ritüel çeşidi de *oikoi* temelli kült aktiviteleridir[649].

Oropos kutsal alanı içerisindeki kutsal su kaynağını temsil eden nehir yüzeyden güney yönünde akar[650]. Kent mimarisi ve nehrin konumu göz önünde bulundurulduğunda, günümüzde nehrin neredeyse hiç azalmadan ve ilk günkü seviyede aktığı öngörülebilmektedir. Ören yerinin güneybatısında su sarnıçları yer alır. Bu sarnıçlar(?) aynı zamanda bir çeşit su kaynağı olarak da kullanılıyor olabilir. İçleri kurumuş olan bu alanların bir hamam yapısından ziyade sarnıç benzeri bir yapı olma ihtimali daha yüksektir[651]. Yerleşimin ortasından geçen nehir kenti doğu ve batı yakası olarak ikiye ayırır. Bu yakaları birleştiren küçük de olsa bir köprü olmalıdır. Hastane

[642] Ainian 2007: 157.
[643] Ainian 2007: 157-158.
[644] Boardman 1952; Ducrey – Metzger 1979; Ainian 2007:163-164; Chaniotis vd. 2009a; Muller Celka 2011.
[645]Eretria Apollon Daphnephoros Tapınağı ve Tholos fotoğrafları için bk. Görsel 71-74.
[646] Auberson 1968; Bruneau 1971; Schmid 2006; Verdan 2012a; Verdan 2012b: 181-189; Demierre Prikhodkine 2015.
[647] Ainian 2007: 164; Kelaher 2019.
[648] Ainian 2007: 164-165.
[649] Ainian 2007: 165-167.
[650] Oropos Amphiaraon ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 25-49.
[651] Su kaynağı? fotoğrafları için bk. Görsel 31-32.

Tapınağı nehrin geliş yönünde olup, kutsal suyu karşılayan öncü yapıdır. Kentin doğu yakasının daha ziyade ziyaretçiler ve festivaller için kullanıldıkları bilinir[652]. Amphiaraon Yunanistan'da ziyaret edilmiş olan konumuz kapsamındaki en özgün iki arkeolojik alandan biridir (Diğeri Livadeia). Oropos'daki mimari yapı teknikleri ve kullanılmış olan "Taş bileşimi", Olympia'daki teknikle neredeyse özdeş olarak gözükür (Çıplak gözle incelendiği kadarıyla). En geç Arkaik Dönem'in sonuna tarihlenen kentteki Amphiaraos *temenos*u çevresel özellikleri itibariyle bana göre Samothrake'ye çok benzer. Kentin içinden ve tapınağın kıyısından akan kutsal nehir bu benzerliklerin en önemlisidir. Ne yazık ki Oropos'daki ören yerine ait olan çok büyük bir alan sit alanı içerisine katılmamış olduğu gibi, sit alanı içerisinde bulunan alanın yarıdan fazlasında da henüz kazı çalışmaları kesinlikle yeterince yapılmamıştır.

Kutsal nehirlerin konumuz bakımından öneminin anlaşılabilmesi bakımından incelenmesi gereken başlıca kehanet merkezi Livadeia Trophonios Kehanet Merkezi'dir[653]. Merkez Yunanistan'daki neredeyse tüm kehanet merkezlerine eşit uzaklıkta sayılabilecek olan *temenos,* kutsal sayılan Helikon Dağı'nın kuzeybatı uzantısında yer alır. Parnassos ve Helikon Dağları arasında yer alan kehanet merkezi günümüzde dahi su kaynakları bakımından Merkez Yunanistan'daki en zengin bölgelerden biridir. Livadeia kehanet merkezi tam anlamıyla bir yeryüzü kehanet merkezidir. Boiotia ve çevresinde[654] Trophonios kehanetlerinin kurmuş olduğu birden çok kitonik kehanet merkezi yer alır. Livadeia'da olduğu gibi tüm bu merkezlerin kehanet gücü kutsal su kaynaklarından ve yeraltından gelir. Livadeia'da birden çok nehir ve su kaynağı bulunur. Kehanet merkezinin kuzeyine bakan tarafta (Yani merkez Boiotia) MS 19. yüzyılın sonunda kurumuş olan Kopais Gölü yer alır. Vadinin doğusunda yani yerleşimin eteklerinde bulunduğu dağın güney doğu tarafına doğru kutsal "Esin perileri vadisi" yer alır (Helikon Dağı'nın doğu yamaçları). Kopais Gölü etrafında bir uçtan bir uca seyahat edilmiş olması sebebiyle gözle görülebildiği üzere alanın tamamı bir çölleşmeye doğru gitmektedir. Kopais vadisin güneyinde kalan su kaynakları vadinin kuzeyine gidildikçe etkisini yitirir. Vadinin orta kısmında yakın gelecekte çölleşme riskinin ortaya çıktığı görülebilir. Güneydeki su kaynaklarının kuzeyde etikerini bir anda kaybediyor oluşu manidardır. Günümüzde vadinin

[652] Bu öngörüler yapılan yerinde gözlemlerde edinilen bilgiler ile karşılaştırılarak birleştirilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. BMJ 1925.
[653] Bonnechere 1997; Bonnechere 1998; Bonnechere 1999; Bonnechere 2003.
[654] Waszink 1968.

neredeyse tamamı tarımsal amaçlarla ve bir bölümü de uçuş ve paraşüt eğitimlerinin yapıldığı hava sporlarına ev sahipliği yapmaktadır. Livadeia'dan *Kopais* Gölü'ne doğru var olan bir diğer kehanet merkezi de Tilphossa / Tilphossium'dur.

MÖ 4. yüzyılda kehanet merkezlerine dair bölgede var olan efsaneler Epigonia'ya ve Teiresias'ın ölümüne kadar uzanır[655]. Mitoslarda Teiresias, hayatta kalan Kadmeialılarla birlikte kaçar; bir diğer anlatımdaya Teiresias ölür çünkü kızı onun izni olmaksızın Delphi'ye götürülmüştür[656]. Kızının adı Manto olan Teirisias'ın kehanet gücüne ev sahipliği yapan kutsal nehir Tilphossa'dır. Bölgede kehanetle ilişkilendirilen tüm nehirler kehanete dair (*Mantik*) kültler ile "Ana" olana; yani "*Trophos"*a dayanır. *Trophos* terimi kutsal su kaynaklarının Ana Tanrıça tarafından lütfedildiği anlamına gelir. Kültteki en önemli nokta; Teiresias'ın Apollon'un selefi olarak kabul edilişidir[657]. *Trophon-ios* kelimesinin etimolojik kökeni Hellen dilinden başka bir dile işaret eder. Kelimenin kökü olan "*Troph*(f)" özenle beslenen-besleyici olan anlamında olup "Beslenme yeri" anlamında kullanılmış olmalıdır. Bu mantık çerçevesinde düşünüldüğünde Trophonios'un doğurganlığın sembolü olan Ana Tanrıça kültü ile doğrudan ilişkisi daha net bir şekilde anlaşılabilmektedir[658].

Yeraltı kavramının ritüellerin birer unsuru olabildiği Amphiaraon da Trophonios gibi Olympos tanrılarını ön plana koymayan bir kehanet merkezidir. Daha doğrusu bu kutsal alanların varoluş amacı Olympos tanrılarına tapınım yapılması değildir. Temelinde ana tarıça kültünün bulunuşu aynı anlama gelen "*Trophos*" kelimesinin Hellen dili öncesine işaret edişi ile de görülebilmektedir. Kahraman kültü ile Trophonios kâhinliği arasındaki bağ buraya dayanır[659]. Antik kaynaklardan ve yazıtlardan öğrenilebilmiş olduğu üzere; Trophonios kehanet merkezindeki görevli kâhinler Delphi teolojisindeki *Pythia* gibi elçi kâhin değillerdir. Delphi'de batı literatüründe "Medyum veya gören" anlamıyla da ifade edilen bu kâhinler, tanrılar ile rahipler arasındaki ulaklık görevini yerine getirmekle görevlidir. Oysa bizim bu çalışmadaki tarifimizle anlaşılabilmektedir ki; erkek ya da kadın kâhinlerin aynı zamanda büyücü olmaları (Büyücü kâhin), söz konusu ritüelleri başlatan ve kontrol eden tarafın kâhinler olmasıyla

[655] Schachter 1994: 38-39.
[656] Paus. 9.33.1.
[657] Brisson 1976: 64-69; Schachter 1994: 38-39.
[658] Motte 1973: 243-244.
[659] Paus. 9.39.3; Schachter 1994: 65.

açıklanır. Ritüellere hükmedebilme gücünü ellerinde tutan büyücü kâhinler, bu gücü Ana Tanrıça kültü dolayısıyla topraktan, bitkilerden, sudan ya da hayvanlardan alıyor olabilir. Trophonios kültünü oluşturan bu halefi (Halefi olunan) köken *kabiroi* (Kabiri) ile örtüşür. Burada kabiri terimi ile ifade edilen; yalnızca Boiotia'daki "Kabiri" adlı yerleşim değil aynı zamanda Samothrake'ye dayanan *kabiroi* kavramıdır. Kavramın yoğun bir şekilde kullanımına arkeolojik veriler ışığında en çok Arkaik Dönem'de denk gelinir[660].

Livadeia Trophonios Kehanet Merkezi'nde kehanet ritüellerine ilişkin üç çeşit tanımlama söz konusu olsa da[661], biz Trophonios ve kardeşi Agamedes üzerine yapılan tanımlamaları doğru bulmuyoruz[662]. Trophonios kâhinliği uyguladığı ritüeller ve dayandığı kült bakımından doğayla ve yeraltı varlıklarıyla ilişkilendirilmesi gereken kitonik bir ritüel merkezidir. Bu tanımlama Schacter tarafından da (Üçüncü tanımalamasında) bizim de katıldığımız şekilde belirtilmiştir[663].

Trophonios Asklepion ya da Perseus gibi bir yarı tanrı değildir. Yalnızca bir ölümlü (Sıradan insan) olan büyücü kâhin, tanrılaşma kültü ile öldükten sonra tanrılaşan bir kahraman olarak nitelenebilir[664]. Trophonios'un yeraltı varlıkları ile iletişim kurabiliyor oluşu bu mantık ile açıklanır[665]. Alanda yapılmış olan yerinde gözlemler, Livadeia'nın[666] yamacına kurulmuş olan dağlık tepeyi da kapsar. Dağlık tepenin yukarısında halkın ziyaretine açık olan bir kilisenin (En yukarıdaki kilise halka açıktır) varlığı vesilesiyle tırmanılmış olan tepede; aynı yol ile gidilebilen, ayrı yükselti seviyesinde iki küçük kilise bulunur[667]. Bu kiliseler aktiftir. Trophonios *temenos*'unun bulunduğu dağlık alan ve vadi içerisinden; güneyden gelen bir dere akar. Bu dere vadiyi doğu-batı şeklinde keserek ikiye ayırır. Yukarıdaki kilise (*Mikri İerousalim* Kilisesi) büyük bir mağarayla bütünleştirilerek inşa edilmiştir[668]. Kilisenin içerisinde mağaranın taşlarına yakın bir alanda bugün Hz. İsa Sunağı bulunur[669]. Bu sunağın hemen arkasında ve aynı seviyede

[660] *Kabiroi* kavramı Roma'da Hristiyanlığın hakimiyetine dek, asilzade zümreler tarafından tapınılan Mithra benzeri gizli bir diğer kült yapılanmaya dair örnek olarak verilebilir. Örneklere bk. Cosmopoulos 2003; Gordan 2017.
[661] Schachter 1994: 69-70.
[662] Paus. 9.39.5.
[663] Motte 1973: 243-244.
[664] Burada zaman kavramının açıklanmasında kullanılan üçleme üzerinden düşünüldüğünde Trophonios'un tanrılaşarak; "Olan, her zaman olan ve hiçbir zaman ölmemiş olan" şeklinde anlaşılması daha uygundur.
[665] Schachter 1994: 70-72.
[666] Livadeia haritaları için bk. Harita 10-11.
[667] Livadeia Trophonios kutsal alanı fotoğrafları için bk. Görsel 41-62.
[668] *Mikri İerousalim* Kilisesi ve su kuyusu fotoğrafları için bk. Görsel 43-50.
[669] Su kuyusu fotoğrafları için bk. Görsel 49-50.

yaklaşık en az 50-60 cm çapında olan bir su kuyusu bulunur. Bu su kuyusunun içerisinde hali hazırda zemin seviyesine kadar su bulunur. Kuyunun dibinden çıkan su aynı zamanda mağara duvarlarının çeşitli yerlerinden de akmakta ve damlamaktadır. Kuyunun oyulmasında antik yöntemlerin kullanıldığına; ilk bakışta göze çarpan taş oyma izleri vesilesiyle kanaat getirilebilir. İçerisine bir insanın rahatlıkla girebileceği büyüklükte olan bu gibi çok sayıda kuyu; bugün modern kente ait olan nehrin aktığı parktaki kayalıklar içerisinde görülebilmektedir[670]. Peki bu açıklamalar ışığında Trophonios ile Apollon kültü arasında var olan ilişki nasıl açıklanabilir? Yarı tanrı olmayan Trophonios'un Apollon ile olan ilişkisi Didyma'daki Brankhos ile Apollon arasında var olan ilişkiye benzer. *Kök Literatür* bölümünde açıklanan bilgiler üzerinden düşünüldüğünde, Zeus *Soter* kültünün temelinde yatan baba tanrı kavramının Minos'a ve Anadolu'ya uzanan ilişkisi, Apollon ve Trophonios arasındaki bağın anlaşılabilmesi için de örnek olarak gösterilebilir. Buna dayanak olarak iki sebep sıralanabilir. Bunların ilki Trophonios kültünün kutsal su kaynakları ile olan ilişkisidir. İkincisiyse Pausanias'ın da dile getirdiği Trophonios'un Apollon'un oğlu olduğudur[671].

Pausanias Trophonios kehanet merkezindeki ritüellere dair bizlere birinci ağızdan çeşitli bilgiler verir[672]. Schacter'in nitelediği su kuyuları birer kuyu *altar*ı olarak nitelendirilmiştir[673]. Ritüel kuyusu olarak da tabir edilen[674] bu kehanet çemberleri birer kehanet kaynağıdır. Trophonios'da bulunan bu kuyuların çoğu insan yapımı olarak nitelenebilir. Pausanias bu kuyuların insan yapımı olmadıklarına dair hiçbir bilgi vermez[675]. Bizce alanda var olan mağaralar ile insan yapımı su kuyuları birbirinden ayrılarak düşünülmelidir. Bir mağara içerisinde insan yapımı bir "Kuyu altar" bulunabilir. Bu sayede Pausanias'ın birçok kez vurgulayarak anlattığı kehanet çukurlarını neden *adyton* gibi*;* yani kehanet çemberi olarak tanımladığı anlaşılabilir. Bu çalışmada söz konusu *adyton*lar yapısal bir bölüm olarak değil; "Kehanet çemberi" olarak ifade edilmektedir. Çünkü Trophonios *temenos*una ait sınırları belli olan yapılar yoktur. Bunun yerine kutsal alan sınırı içerisinde olmayan çeşitli insan yapımı

[670] Mağara fotoğrafları için bk. Görsel 51-62.
[671] Paus. 9.37.5.
[672] Paus. 9.39.2-9.40.3.
[673] Trophonios su kuyusu fotoğrafları için bk. Görsel 49-50.
[674] Schachter 1994: 75.
[675] Paus. 9.39.9-10.

"Kuyu sunakları" yer alır[676]. Bu kuyuların Klasik Arkeoloji Kürsüsü'nde mimari terim olarak kullanılan bölümlerin isimleriyle tanımlanabilmeleri kanaatimizce mümkün değildir. Dolayısıyla bu tezin bir parçası olan ve İngilizce olarak yazılmış TÜBİTAK 2214-A proje sonuç raporunda da söz konusu kuyular bir *altar* olarak "*Oracular chamber"* ifadesi ile tanımlanmıştır. Bu tanımlamanın doktora tezinde Türkçeye "Kehanet çemberi" şeklinde çevrilmesinin sebebi ve atıf kaynağı söz konusu TÜBİTAK sonuç raporudur. Çünkü bu çemberler gerçekten de çember şeklinde birer kuyudur ve yalnızca sunak vasfında değillerdir. Aşağıda belirtileceği üzere, bu çemberler yeraltı dünyasına açılan birer kapı işlevi görmekte ve kâhinler bu mecazi kapıların içlerine fiziken girmektedirler. Livadeia'da bulunan bir diğer önemli kutsal alan Zeus Basileus Tapınağı'dır. Trophonios ile Zeus tapınağı arasındaki bağ en azından MÖ 2. yüzyıl ile MS 1. yüzyıl arasına tarihlenir[677]. Zeus kültünün yakın çevrede bulunuyor oluşu önemlidir. Trophonios'da gerçekleştirilen kehanet ritüelleri (Kehanet danışma ayini) aynı zamanda *katavasis* terimi ile tanımlanır[678]. Trophonios'da tanrılar ya da tanrısal varlıklar ile kâhinler arasında bir araç ya da aracı yoktur[679]. Ritüeller danışanlar ile birlikte yüz yüze yapılır[680].

- Aşağıda Türkçeye çevrilmiş olan Pausanias'ın anlatımları[681] şu şekilde özetlenmiştir;

- Yüz yüze kehanet (Danışma) ritüeli.
- Aracısız, bizzat (Büyücü) kâhin olan rahipler tarafından uygulanan ritüeller.
- Canavar yılanı (Sürüngeni) sakinleştirebilmek maksatlı yenilebilir bal vb. sunular.
- Mağaralar ve kutsal su kaynakları ile bütünleşen ritüeller.
- Gece yapılan kehanet ritüelleri.
- Hayaller ve rüyalar aracılığıyla görsel ya da sesli cevaplar.
- Korku veren ürpertici ritüeller (Delilik ve çıldırma belirtileri, koç derisinden kıyafetler vb.).
- Kehanet danışma ücreti.

[676] Paus. 4.16.7, 9.39.11;Daha fazla için bk. Euripides *Ion* 390; Schachter 1994: 80.
[677] Schachter 1994: 78.
[678] Schachter 1994: 80.
[679] Rahipler Trophonios'un kâhinleridir. Bu kâhinler aynı zamanda büyücüdür. Trophonios özelinde hem baş rahip hem de büyücü kâhinlerdir bk. Schacter 1994: 82-83.
[680] Schacter 1994: 80.
[681] Paus. 4.16.7, 4.32.5-6, 9.37-40; Schacter 1994: 82-83.

- Pausanias'ın anlatımları ritüellerin yapılışına dair detaylarla devam eder. Bunlardan konumuz açısında değerli görülenler[682] şu şekilde özetlenmiştir;

- *Daimon* ve *Tykhe* ile kehanet danışma ritüeli tarihinin seçilmesi (*Daimon* ve *Tykhe* evi: rahibin ve kehanet merkezine ev sahipliğe yapan bir yapı(?) olmalı).
- *Herkyna* suyu ile arınma; kutsanma.
- Ritüeller için özel seçilmiş hayvan-ların yeraltı varlıklarına kurban edilişi ve bir *mantis*[683] tarafından hayvan-ların iç organlarının okunması[684] (Fal benzeri bir kehanet okuması).
- Özellikle koç derisinden olmak üzere bir takım hayvanların derilerini giymek[685].
- Kehanet çemberinde koç vb. hayvanların kurban edilişi[686].
- *Hermai* olarak adlandırılan 13 yaşındaki 2 erkek çocuğun *psykhopompoi* halinde olmaları[687].
- *Herkyna* perileri ile etkileşim.
- Bitişik olan Lethe ve Mnemosyne pınarlarıyla etkileşim.
- Balın hazır olarak el ile temas halinde tutulması.
- *Katavasis* bölümüne geçilerek "Rahibin yerin içine düşüşü" tabirinin mecazen; kâhinin kehanet çemberi olan kuyunun içerisine girişi.
- Kitonik varlıklarla geçilen iletişimin sonlandırılması ve *Daimon* ve *Tykhe* evine geri dönüş.

Alandaki yerinde incelemeler Trophonios *temenos*u olarak bilinen alan genelindeki su kaynaklarına ve mağaralara yönelmiştir. *Mikri Ierousalim* Kilisesi içerisinde yer alan kuyu ile yukarıda özetlenen Pausanias'ın açıklamalarındaki su kuyusu benzer niteliklere sahiptir. Bu kuyu ve alandaki benzer kuyulara dair herhangi yeterli bir arkeolojik çalışmanın henüz yapılmamış olduğu yapılan araştırmalar neticesinde bir kere daha anlaşılmıştır. Ayrıca Livadeia'daki müze kalıcı olarak kapatılmıştır. Livadeia ve çevresine dair arkeolojik buluntuların toplanabileceği en makul yer Haeronia (Khaeronia[688]) ve Atalanti müzeleri olarak düşünülebilir. Resmi merciilerden

[682] Paus. 4.16.7, 4.32.5-6, 9.37-40; Schacter 1994: 82-83.
[683] *Mantis* kelimesinin anlamı için konu hakkındaki *Kök Literatür Çalışması*'ndaki açıklamalara bakınız; Büyücü kâhinler için *Kâhinlerin Tipolojisi* bölümüne bakınız.
[684] İç organların okunması ile ilgili alimliğe dair bilgi için bk. *Büyücü Kahninler* bölümü.
[685] Aynı ritüel çeşidi Amphiaraon'da yapılmakta olup bu sayede kâhinin Amphiaraon formuna büründüğü düşünülür. Amphiaraon hakkındaki açıklamalara bakınız.
[686] Kitonik ritüellerden olan bu kurban metodu gereği, kanın bir kısmının kehanet çemberi olan su kuyusuna akıtıldığı anlaşılabilir.
[687] İblis (Şeytan) olan *daimon*lar ya da *angelos*ların yeraltına-Hades'e yani ölüm sonrası gidilen ölüler dünyasına gidebiliyor oluşu ile ilişkilendirilen *psykhopompoi epifani*sine erişimiş ruhları temsil eden çocuklar.
[688] Haeronia aslan heykeli için bk. Görsel 63.

öğrenildiği üzere Trophonios kutsal alanına dair malzemelerin bulunduğu müzelerin Lamia ve Thebes Arkeoloji Müzeleri olduğu yönünde bilgilere ulaşılmıştır[689]. Her iki müzede de Trophonios bölgesine dair çok az buluntu vardır. Tüm bunlara rağmen Trophonios bölgesi bakımından öngörülerimizi karşılayacak düzeyde arkeolojik malzemeye ulaşıldığı kanaatine varılmıştır. Bu kült malzemelerinin başlıcaları arasında pişmiş topraktan tanrı ve hayvan figürinleri (Kat.No.56,58,59,64), kumrular (Kat.No.63), bebek domuzlar, Ana Tanrıça ve asa kültüne dair kabartma (Kat.No.54), vb. eserler (Kat.No.53,55,57,60,62) yer alır. Söz konusu malzemelerin büyük bir bölümü, kitonik ritüelleri ile Trophonios kehanet merkezi arasında bağı bulunan Araiphnio ile Kabiroi'ye (Kabirion) aittir (Kat.No.53-65). Bu eserlerin en önemlileri belki de Akraiphnio'da bulunan, kumruya binen Zeus'a benzeyen kilden figürin (Kat.No.65) ve Leivanates'de bulunan Attis'e benzeyen kadınsı erkek heykelcikleridir. Bu kilden figürler ellerinde aynı zamanda cinsel dürtüleri simgeleyen horoz taşırlar. Bu ikonografideki heykelciklerin Ana Tanrıça ile ilişkileri bilinir (Kat.No.61).

Peki Boiotia'daki onlarca kehanet merkezi neden Kopais Gölü'nün etrafında toplanmıştır? Klasik Dönem'de neredeyse tamamen Delphi kâhinliğinin kontrolüne geçmiş olan bölgede, Amphiaraon ve İsmenion'un da aralarında bulunduğu (Artemision, Delphi, Didyma vs.) birçok kehanet merkezine Kroisos (Krios) tarafından adak hediyeleri verilmiştir. Bu malzemelerin en mühim olanları bizim açımızdan altın *tripod* ve *kauldron*lardır[690]. Kroisos döneminin en zengin *patron*larından biri olup sayısız sunu hediyesi bağışlamıştır. Delphi'ye bağışlanan sunular[691] arasında çok sayıda altından *tripod* yer alır[692]. Bu sunular arasında en çok bilinen örnek; üzerinde üç dans eden kadının sahnesi olan ve MÖ 4. yüzyıla tarihlenen altından tripoddur[693]. Birçok antik kaynak İsmenion Apollon Kehanet Merkezi'nden Boiotia'nın sembol kehanet merkezi olarak (Apollon'a adanmışlığı dolayısıyla) bahseder. Bölgenin en çok saygı

[689] Atalanti müze müdürüne ve çalışanlarına, Abai konusunda olduğu gibi Livadeia konusunda da şahsıma göstermiş oldukları saygı, hoşgörü ve yardımlarından dolayı burada bir kere daha teşekkür etmek isterim. Trophonios'a dair malzemelerin Thebes Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmiş olmaları gerektiği konusundaki bilgiler neticesinde, Thiva'daki müze yetkilileri ile yerinde görüşülmüş olsa da, kendilerinin vermiş oldukları bilgi; "Eğer bu malzemeler Thebes Müzesi'ne nakledilmişlerse, o halde depodadırlar. Ancak depodaki nakil olunan malzemelerin sayımları yapılmaksızın bu malzemelerin müzede olup olmadıkları konusunda resmi bir geri dönüş yapılamayacağı..." şeklinde olmuştur.
[690] Middleton 1888: 308-309.
[691] Delphi'de Atinalıların hazine binası bk. Görsel 123-125.
[692] Suhr 1971: 216-232.
[693] Suhr 1971: 220.

duyulan Apollon kehanet merkezi ünvanına sahip kutsal alana dair çok sayıda sunu hediyesi bilinir[694].

İsmenion çevresindeki arkeolojik buluntular en geç Erken Geometrik Dönem'den itibaren artar. MÖ 6. yüzyıla tarihlenmiş olan yazıtlardan edinilen bilgiler çok sayıda sunu hediyesinin Apollon *İsmenios*'a yapılmış olduğunu ispatlar. Aynı yazıtlar aracılığıyla Pronaialı Athena'ya da sunular yapıldığına dair verilere ulaşılabilmektedir. Öyle ki, civarda bulunan arkeolojik deliller, İsmenios Apollon Tapınağı'na[695] yapılan sunulardaki baskınlığın MÖ 7. yüzyıldan itibaren arttıklarını göstermiştir. MÖ 6. yüzyılın erken evreleri bir geçiş evresi olarak kabul edilebilir. Bu tarihten erkene tarihlenen sunularda hala Apollon kültüne adanmayan örnekler bulunur. Bu sınır Daphnephoros Apollon Tapınağı için MÖ 5. yüzyılı işaret eder[696]. İsmenios Apollon kâhinliği tarafından gerçekleştirilen kehanet ritüelleri "*Dia empiron"* terimi ile anılır. Kâhinliğe atfedilen ilgili mitoloji üç unsurda toplanır. Bunlar; Teiresias, kuşlar ve kâhin sandalyesidir[697]. Pausanias'ın kehanet ile ilgili açıklamalarında hem kuşlara hem de ilahî sandalyeye (taht) yer verilmiştir[698].

İsmenion'da Apollon'un öncüsü olarak sayılan isim Kaanthos, İsmenios ya da Teneros'dan biri olmalıdır. Kaanthos'un kehanete dair bir özelliği yoktur. İsmenios ise Pausanias'ın anlatımlarda belirtildiği şekliyle yalnızca ata kültü ile ilişkilendirilir. Didyma'daki Brankhos gibi bir mitolojiye sahip olan tek isim yalnızca Teneros'dur. Teneros da Apollon'un oğlu olarak kabul görmüştür[699]. Pindar ve Antigone Teneros'u (Teiresias), Phikokhoros gibi kehanet ritüelleri gerçekleştiren bir (büyücü) kâhin olarak kayda geçer. Dolayısıyla buradan İsmenios'da erkek kâhinlerin olduğu bilgisine ulaşılır. Teiresias Melia ile Apollon'un çocuğudur. Bu çocuğun kökeni kral Phlegyas'a (Dolayısıyla *lapith*lere ve *kentaur*lara) ve Phlegyas'ın babası Ares'e dayanır[700]. Eldeki bilgiler bölgedeki diğer kehanet merkezleriyle birlikte

[694] Hdt. 1.92, 5.59-61; Paus. 9.10.4; Schachter 1967: 3-5.
[695] Chaniotis vd. 2015; Thiva'daki İsmenion tapınağına dair haritalar için bk. Harita 14-15.
[696] Schachter 1967: 3-5.
[697] Kehanet sandalyesi Katolik Hristiyanlığı'nda da yeri olan çok geniş bir araştırma konusu olup, bu çalışmada yer verilmesinin doğru olmayacağına karar verilmiştir.
[698] Paus. 9.10.3, 9.39.13.
[699] Schachter 1967: 4-5.
[700] Pind. *Pyth. Od.* 11.1, 4.150, 4.25; Fontenrose 1959: 318; İsmenios Kehanet Merkezi'ndeki kâhinliğin kökeni konumuz açısından önemlidir. Burada bulunan kült ritüellerinin Phlegyas üzerinden kitonik varlıklarla olan ilişkisi aslında, Delphi 'deki Apollon kültünün temelinde yatan efsanedeki Apollon'un *Python*'u öldürüşü ile örtüşür.

değerlendirildiğinde Trophonios'a ve Telphossa'ya özgü olan kült kökenlerinin Teiresias vasıtasıyla İsmenion'a taşındığı da savunulabilir. Ancak burada önemli olan ve anlaşılamayan konu, Apollon İsmenios'un Teiresias ile değil fakat İsmenios ile anılıyor oluşudur. Bir tanrılaşma kültünün İsmenios açısından benimsendiğini düşünmek yanlış olmaz. Bu durum kutsal alanda Apollon ile Athena *Pronaia*'nın MÖ 7. yüzyıldan önce birlikte anılıyor oluşu[701] ile birleştirildiğinde daha anlamlıdır. Ptoio, İsmenion, Tehyra, Trophonios, Telphossa, Thourion (ve günümüzde gün yüzüne çıkartılan Kabiroi gibi yerleşimler Kopais Gölü çevresinde konumludur[702]. Alanda yapılan gözlemlerle[703] doğrulandığı üzere yalnızca İsmenios'un etrafında akan bir nehir yoktur. Ancak antik kaynaklarda olmadığı yönünde bir bilgi yoktur. Aksine Pausanias bu durumu "Kaanthos'un bu akarsuyun (Su kaynağının) altında gömülü olduğu" bilgisi ile açıklar. Burada önemli olan husus Pausanias'ın bahsettiği nehrin buradaki birincil (En erken) tapınağa ait olduğudur. Livadeia ve Tegyra'nın iki su kaynağına sahip olduğu bilinir. İsmenion'daki su kaynağının hiçbir kaynakta iki adet olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ayrıca belirtmek gerekirse, ismi geçen kehanet merkezlerinin tamamı ya bir dağın eteğinde ya da dağlık bir yamacın veya tepenin üzerinde; su kaynağına yakın bir konuma sahiptir[704]. Yalnızca İsmenion bu genellemeyi bozar.

Kâhinliklerin kült komplekslerinin bulundukları konumlara bakıldığında dile getirebileceğimiz ortak çevresel nitelikler; dağlık bir coğrafya ve hem yeraltı hem de yeryüzü su kaynakları bakımından zengin olan bir doğanın varlığıdır. Akan bir su kaynağına dair izler henüz tam anlamıyla ispatlanamamış olsa da[705]; alanda yapılan yerinde gözlemler neticesinde, bu gibi bir tesptin günümüzde tapınağın bulunduğu tepenin etrafında yer alan sık ve aralıksız modern yerleşim sebebiyle yapılabilmesi imkansızdır. Yüzlerce konutun aralıksız bir şekilde inşa edilmiş olduğu tepenin etrafındaki doğa tamamen betonla kaplıdır. Ancak bu gibi Boiotia bölgesinde büyük bir saygınlığa ulaşmış olan kutsal alanın yakınından akan bir nehrin olmadığını söyleyebilmek bizce mantıksızdır. Şahsi kanaatim söz konusu olası su kaynaklarının tapınağının doğusundaki Büyük ve Küçük *Psilorakhi* Dağı yönünden ya da kuzey doğusundaki *Koumerki*

Hellenlere karşı verdikleri mücadeleyi kaybeden Phlegyalılar Delphi'deki tapınağı yağma girişiminde de bulunmuştur.

[701] Schachter 1967: 5.

[702] Schachter 1967: 1; Dietrich 1978: 2.

[703] Thiva Apollon İsmenios Kutsal Alanı fotoğrafları için bk. Görsel 119-120.

[704] Paus. 9.10.2; Dietrich 1978: 2.

[705] Schachter 1967: 8-13; Dietrich 1978: 2.

Dağı yönünden, aslen en doğudaki Tripio Dağı'ndan çıkan su kaynaklarından gelebileceği şeklindedir. İsmenion tapınağının bulunduğu tepe üzerinde var olan bitki ve kök salmış ağaç yoğunluğu, yapıya dair olan çok az sayıdaki mimari kalıntıların anlamlandırılabilmesini olanaksız kılar. Alanın koruma altına alınması ve kapsamlı bir kazı çalışmasının yapılması, geride kalan az sayıdaki mimari kalıntıların korunabilmesi bakımından hayati öneme sahip olsa da, buradaki kutsal alanın vaziyeti Paros adasındaki Pythios Apollon kutsal alanın durumu ile aynı tahrip oranına sahiptir. Geride kalan mimari kalıntılar ilk bakışta Arkaik Dönem'i işaret eder. Kullanılan yapı tekniği Olympia Zeus tapınağındakini andırır.

Bu gibi geriye neredeyse hiç bir mimari kalıntı kalmamış durumda olan ve modern yerleşimlerin arasıda sıkışmış kalan Apollon tapınaklarına örnek olarak Eretria[706], Kalymnos[707] ve Atina[708] verilebilir. Yerinde incelemesi yapılmış olan bu yerlerde tapınaklara dair yalnızca mimari temel kalıntıları günümüze ulaşmış vaziyettedir. Atina'daki Apollon *Patroos* tapınağı, Hristiyanlık Dönemi'nde kullanılmış olan Hephaistos tapınağının gölgesinde kalmıştır. Apollon *Delphinios* tapınağı'nın mimari kalıntıları için de aynı durumun söz konusu olduğu söylenebilir[709] (Zeus tapınağı yanındaki). Atina'daki kültlerin genel anlamda Ana Tanrıça rolünü üstelenmiş olan Athena'nın gölgesinde kaldıkları söylenebilir. Ancak Minos etkisinden Dionysos kültünün baskınlığına devam eden bu süreçte Zeus'un baba tanrı rolünün Atina'daki varlığı ortadan kalkmamıştır (Kat.No.66-75). Ana Tanrıça kültünün baskınlığı Athena Parthenos heykelinde (Kat.No.68) görülebildiği gibi kanaatimizce bu ikonografinin en güzel vurgulandığı örneklerden birisi Pan, *Satyr* ve Dionysos'un sahnelendiği MS 170-180 aralığına tarihlenen heykeldir (Kat.No.69).

Kalymnos'daki Apollon tapınağının[710] mimari parçaları kutsal alan içerisinde yer alan bir sinagog ve birçok kilisenin yapımı için kullanılmıştır[711]. Eretria'daki Apollon tapınağına ait mimarı temel dışındaki tüm arkeolojik malzemelerin Evia adası[712] içerisine yayılmış olduğuna

[706] Eretria haritaları için bk. Harita 18-20.
[707] Kalymnos adası haritaları için bk. Harita 53-55.
[708] Atina haritaları için bk. Harita 21-24.
[709] Atina Zeus, Apollon Patroos, Delphinios, Athena Parthenos ve Athena Nike tapınakları fotoğrafları için bk. Görsel 65-70.
[710] Kalymnos adası haritaları için bk. Harita 53-55.
[711] Kalymnos Apollon tapınağı fotoğrafları için bk. Görsel 75-76.
[712] Mariolakos vd. 2010.

dair bilgiler Eretria Arkeoloji Müzesi'ndeki yetkililerden bizzat teyit edilmiştir[713]. Öyle ki Eretria müzesi içerisindeki çoğu malzemenin nereye ve hangi külte ait oldukları müze kayıtlarında da bulunmamaktadır[714]. Bu malzemelerin başında, müzenin resmi kayıtlarında bilgi yer almayan[715] *omphalos* gelir (Kat.No.80). Bu *omphalos* müzenin sahip olduğu ilk eserlerden biridir. Müzede bizzat edinilen bilgi bu buluntunun "*Eretria'ya komşu olan Amarynthos'tan müzeye uzun zaman önce getirildiği*" şeklindedir. *Omphalos* müze bahçesinde açık alanda durmaktadır. Hava şartlarından gelen tahribatla yıpranmaya açıktır. Side'de[716] bulunmuş olan benzerinden daha iyi durumdadır. Bazı kısımları Delphi'dekinden de iyi vaziyette olup daha ufaktır. Bu *omphalos* (Kat.No.80-81) Daphnephoros Apollon Kehanet Merkezi'ne ait olmalıdır. Eretria bölgesine dair yayınlanan akademik çalışmaların geneli bu kanaati destekler nitelikte verilere sahiptir. Eretria müzesinde bölgeye dair olan kült buluntuları arasında *tripod*lar, *kauldron*lar hayvan ve tanrı heykelcikleri yer alır (Kat.No.80-87). Arkaik Dönem'den itibaren sayıları artan objelerin çoğu nekropolde ve evlerde bulunan sunulardır. Bu sunuların bizim için önem arz eden örnekler Eretria'da var olan ev tanrıları için yapılan ritüellerde kullanılmış olabilecek pişmiş topraktan kumru, koç, kaplumbağa ve bebek domuz benzeri figürinlerdir. Bu gibi çoğu figürin müzede bulunan bilgilerde MÖ 5. yüzyıla tarihlenmiştir[717]. Oropos'a dair yaptığımız açıklamalar sırasında belirttiğimiz üzere Boiotia, Thessalia ve Attika arasında sıkışmış olan Eretria ve Oropos bölgedeki politikaları açısından dönemlere göre değişkenlik gösterirler. Özellikle Klasik Dönem'de iki kent arasındaki çekişme ve benzerlik bundan kaynaklanır.

Kalymnos Dalios Apollon kutsal alanı Khora ve Panormos arasında bulunur. Alanda bulunan arkeolojik malzemelerin çoğu Hellenistik Dönem'e tarihlidir. MS 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen batılı seyyahların ardından alanda yapılan ilk bilimsel arkeolojik kazı çalışmaları 2002 yılında gerçekleştirilmiştir denebilir. Bu kazılarda birçok tanrı heykelciği ve devasa Asklepios heykeli gün yüzüne çıkartılır. Tapınağın ana kayasında yer alan bir boşlukta bulunan eserler arasında Erken Arkaik Dönem'e tarihlenen bir de *kouros* bulunur. Ana kayadaki

[713] Heykeller için bk. Touloupa 2002.
[714] Bu konudaki asıl bilgi eksikliğinin temel sebebine dair söylenebilecek olanların başında, bölgeye dair yapılmış olan yayınların içeriksel anlamda az olması gelir. Eretria müzesindeki saygın ve iyi kalpli müze müdürüne ve çalışanlarına emeklerinden ve sorularıma verdikleri içten cevaplardan dolayı teşekkür ederim.
[715] Müze çalışanları tarafından katalogda *omphalos*a dair bir açıklama aranmış ancak bulunamamıştır. Dolayısıyla bu doktora tezinde müzeden elde edilen bilgiler esas alınmaktadır.
[716] Side haritaları için bk. Harita 96-97.
[717] Tarihlemelerin esas alındığı kaynak Eretria Arkeoloji Müzesi kataloglarında yer alan tarihleme bilgileridir.

boşluk, eski kırık dökük sunuların atıldığı bir alan olarak değerlendirilmiştir. Bu boşluğun ebatları 20m uzunluğunda 0.41–0.73m genişliğinde ve 2.16m derinliğindedir[718]. Kalymnos bugüne dek arkeologlar tarafından yeterli ilgiyi görmemiştir[719]. Kalymnos Apollon tapınağına ve bölgeye dair olan eldeki veriler çeşitlidir (Kat.No.76-79). Ancak kutsal alan ait olan bir kâhinliğin olup olmadığı konusunda herhangi bir kanaate varılamamıştır. Tapınağın *Stephanephoros*una ve Kalymnos takvimine dair olan yazıtlar MS 19. yüzyılda alanda bulunan eserlerdendir[720]. Kalymnos Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Arkaik Dönem ve daha erkene tarihlenen kült objeleri ada genelinde Hellen öncesi bir kültün varlığına işaret eder. Malzemenin sürekliliği ada genelindeki ikametin Arkaik ile Hellenistik Dönem arasında varlığını ispatlar. Özellikle koç, domuz, boğa gibi hayvan figürinleri, boğa ve tanrı figürin başları ve çok sayıda gerçek ve cam imitasyon *astragalos* Arkaik Dönem'in geneline tarihlidir (Kat.No.76-79). MÖ 4. yüzyıla tarihlenen Kat.No.78'deki altından küpeler üzerinde *astragalos*lar ile oynayan Nike figürini paha biçilemezdir. Özellikle boğa figürinlerinde Minos etkisi çok net bir şekilde görülebilmektedir. Kalymnos özelinde, bölge coğrafyasına dair elimizde bulunan bilimsel veriler Prehistorik Dönem'e ilişkin de fikir sahibi olabilmemizi sağlar. Kalymnos'un bulunduğu bölge coğrafyasında ele geçmiş olan mamut fosilleri aracılığıyla edinilmiş olan bu veriler bizlere; Kos, Leros, Tiros ve Rodos arasında kalan ve günümüzde çoğunlukla Türk Karasuları içerisinde bulunan alanın Son Buzul Çağı'nda deniz ile bağlantısının olmadığını ispatlar[721].

[718] Salmon 2018-2019: 160-161.
[719] Bean - Cook 1957: 127.
[720] Newton 1881: 363-364.
[721] Öyle ki bu bilgiler doğrultusunda, konusunda profesyonel kullanım tekniklerine sahip olunan harita programları ile araştırmalar gerçekleştirilmiş olup, deniz seviyesinin çekilme oranı bu konuda bilimsel veriler yardımıyla hesaplama yapabilen programlar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bilgiler konumuz kapsamında olmadıkları için burada paylaşılmayacak olup, gelecekte yazılacak olan akademik yayınlarda paylaşılacaktır. Nihayetinde Akdeniz'deki olası çekilme seviyesi ile Son Buzul Çağı'na dair yapılan *prehistorik* öngörüler örtüşmektedir. Önemli olan kısım, bilgisayar ortamında bu konu için tasarlanmış olan bilimsel programlar ile yapılmış olan similasyon, olası deniz çekilme seviyesiyle Kalymnos ile Turgutreis arasındaki alanı deniz seviyesi üzerinde bıraktığında; bu deniz çekilmesi ancak tüm Akdeniz'de aynı anda gerçekleşmek durumunda kalır. Similasyonda -8 metrede Kos ile Turgutreis, -25 metrede ise Kalymnos ile Turgutreis karadan tam anlamıyla birleşir. Mamutların birleşik olan bu kara parçası üzerinden adalara geldiklerinin belirtildiği Sen-Barrier-Crete'nin de paylaştığı bilgiler üzerinden düşünüldüğünde; Son Buzul Çağı'nda Anadolu'nun ve Ege Denizi'nin donarak birleşmediği bilinir. Son Buzul Çağı'nın okyanus ve deniz seviyelerinde dünya çapında bir geri çekilmeye yol açtığı konusunda uzmanlar tarafından belirtilen bilgiler göz önünde bulundurularak; gerçekleştirilen similasyon tüm dünya üzerinde uygulandığında (-25 metrede), en az aynı büyüklükte geri çekilme oranı tüm dünya haritası üzerinde tek bir konumda gerçekleşir: Yakutistan'ın kuzeyi. Orada geri çekilen deniz seviyesi Anadolu'nun en az iki katı kadardır. Dünya genelinde buzulların erimesiyle Akdeniz'e giren su miktarının hızlı artışı Ege Denizi'ni yükseltmiş ve denizin karaya doğru yürümesine sebep olmuş olabilir. Genel olarak kabul edilen bilimsel görüş buzulların geçtiğimiz yüzyıldaki olağan

Delos adasındaki[722] kült aktivitelerine dair ele geçen çok sayıda gerçek ve farklı maddeden imitasyon *astragalos* bizce yine alanda bulunmuş olan çok sayıdaki farklı kült taşı ile birlikte değerlendirilmelidir (Kat.No.88-93). Çoğu *astragalos*un ve bazı taşların üzerlerinde ve birçok yüzünde var olan yazılar bu taşların kehanet ritüelleri amacıyla kullanıldıklarına delil olarak gösterilebilir. Delphi'de binlercesi bugün Delphi müzesi deposunda bulunan ve neredeyse tamamı yayınlanmamış olan binlerce *astragalos* Delos'daki örneklerle benzerlik gösterir. Phigaleia'daki Apollon *Epikouros* Tapınağı'nda birçok *astragalos* sunak etrafında bulunmuştur. En önemli fark, bu aşık kemiklerinin bir mağarada değil sunak etrafında bulunmuş olmasıdır. Elbette bu bilgi *Epikouros*[723] tapınağının[724] etrafını saran dağlık alanda henüz tespit edilmemiş aşık kemiklerinin olmadığı anlamına gelmez[725]. Aynı zamanda bir kehanet merkezi olduğu düşünülen *Epikouros* tapınağı[726] bulunduğu konum itibariyle Dodona'yı andırır. *Epikouros* tapınağının bulunduğu ören yerine 20 dk. tırmanma mesafesinde bulunan iki adet bitişik tapınak vardır. Erken Arkaik Dönem'e tarihlenmiş olan bu tapınaklar Artemis'e ve Aphrodite'ye adanmıştır. Civardaki en yüksek tepeye hâkim olan bu iki tapınak aslında bulundukları dağın da bir anlamda zirvesi konumundadır[727].

Her iki tapınak da[728] kesinlikle Arkaik Dönem'e tarihlidir[729]. Bu iki tapınağın bulunduğu zirvede geniş bir düzlük yer alır. Bu düzlük adeta bir yayla gibidir. Bu yayla boyunca onlarca büyük meşe ağacı bulunur. Etraftaki dağların bitki örtüsünün çoğunluğu meşe ve çam ağaçlarından meydana gelir. Çok sayıda bodur meşe Naksos'daki dağı anımsatır. Ancak bölge

---

sayılan seviyesine MÖ 25 binde gelmesiyle sonlanmıştır. Bu tarihler aynı zamanda Neandertallerin MÖ 40 binden itibaren neslinin tükenmesiyle de örtüşür. Deniz seviyesinin Hellenistik Dönem'de Ege Denizi'nde çekilmeye başlaması, Akdeniz'e fazla gelen erimiş buzul sularının olağan seviyesine çekilmesiyle açıklanabilir. Dolayısıyla deniz seviyesindeki çekilmenin Deniz İnsanları olarak tabir edilen kavimlerin göçlerine sebep olduğu ileri sürülebilir. Bu bakış açısı bugün Miletos, Priene, Troia ve bu gibi birçok yer için dile getirilen nehirlerin alüvyon toplayarak karanın denize doğru ilerlemesine sebep olduğu yönündeki akademik teorileri çürütebilecek bir niteliğe sahip olup, arkeolojik analizler konusunda da farklı sonuçlara varılabilmesine vesile olacak bir öneme sahiptir. Daha fazla bilgi için bk. Sen vd. 2014.

[722] Delos adası haritaları için bk. Harita 40-43.

[723] Phigaleia'daki kutsal alana dair haritalar için bk. Harita 27-29.

[724] Dinsmoor 1933; Tiberi 1969; Jenkins 1992; Svolopoulos 1995; Theoilakis 1995.

[725] Bu tapınağın günümüzde devam eden arkeolojik kazı çalışmasında görevli olan arkadaşım vesilesiyle öğrenildiği üzere alanda çok sayıda aşık kemiği bulunmuştur. Bu malzemeler bugün kazı deposundadır.

[726] Karagiorga Stathakopoulou 1995; Papadopoulos 2008; Chaniotis vd. 2009b; Papadopoulos 2015.

[727] Bu alana çıkabilmek için ören yerindeki resmi görevlilerden izin alınmak suretiyle söz konusu alanı çeviren tel örgülü kapının anahtarı teslim alınmış ve tepeye tırmanılmıştır. Bu konuda, tarafıma anahtarı vererek alanı inceleyebilmemi sağlayan görevlilere şahsım adına teşekkür ederim.

[728] Phigaelia Aphrodite ve Artemis kutsal alanları fotoğrafları için bk. Görsel 89-90.

[729] Cooper 1968: 103.

coğrafyası aynı zamanda Helikon Dağı'nın eteklerindeki Esin Perileri Vadisi'ne de benzer. Ören yerindeki Arkaik mimari bunlarla sınırlı değildir. Klasik Dönem mimarisi olan *Epikouros* tapınağının[730] hemen güneyinde (Bitişiğinde) Arkaik Dönem *Epikouros*'a ait olan temel kalıntıları bulunur. Bu tapınak da aynı Klasik Dönem mimarisi gibi anıtsal bir yapıdadır. 6 x 15 sütun dizilişi ile neredeyse aynı olan Arkaik *Epikouros* bir nedenle yıkılmış ve yerine yenisi inşa edilmiştir[731]. 1903 yılında batılı seyyahlar tarafından alanda yapılan araştırmalar sırasında Aphrodite ve Artemis kutsal alanlarında yazıtlar ve bronz heykeller bulunmuştur. Yazıtlardan *Epikourous*[732] kutsal alanın genelinde Artemis'le birlikte Pan'a dair kültün de bulunduğu anlaşılır[733]. Alana dair çok az sayıda malzeme Olympia müzesinde olup günümüz arkeolojik kazı çalışmalarından elde edilen malzemeler yakındaki bir yerel müze vasfındaki kazı deposundadır. Phigaleia yönünden az eser bulunuyor olsa da, Olympia arkeoloji müzeleri, kehanet objeleri açısından en çok eseri barındıran fevkalade bir koleksiyona sahiptir. Büyük bir çoğunluğu Olympia Zeus Tapınağı'na ait olan kült objelerinin arasında heykeller[734], yüzlerce bronzdan *kauldron* ve *tripod*, sürüngen motifli *tripod*lar, *sphenks*ler, çok sayıda farklı formlarda yazılı kemikler ve *astragalos*lar bulunur (Kat.No.94-103). Bu gibi kehanet ile ilişkilendirilebilen malzemelerin büyük çoğunluğu MÖ 10 ila 8. yüzyıl arasına tarihlidir. Malzemelerin konteksi Zeus kültü üzerinedir. Olympia [735] Zeus Tapınağı[736] çevresel etkenler, mimari unsurlar, kehanet objeleri ve tapınağın konumu açısından tam anlamıyla bir kehanet kült merkezidir[737]. Kutsal alan ve etrafını saran dağlık tepelerdeki bitki örtüsü çoğunlukla meşedir. Kentin etrafından akan nehir (Kutsal su kaynağı) ile meşe ağacı kültünün varlığı doğada, Dodona'dakinden çok daha fazla kendini hissettirmektedir. Doğanın ve insan vücudunun birlikteliğinin Olimpiyat oyunları ile ele alınışı Zeus kültünü açık bir şekilde gösterir. Olimpiyat oyunlarının kehanet merkezleri bakımından önemine değinmeden önce Apollon ile Helios'u Rodos ve Girit üzerinden

[730] Arapogianne 2007; Casanova 2012; Patay Horvath 2018; Phigaleia Epikouros ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 85-92.
[731] Kelly 1995: 233-263.
[732] Andronopoulou 1976.
[733] Cooper 1975: 225.
[734] Ashmole 1967.
[735] Olympia ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 93-98.
[736] Loeschcke 1885; Puchstein 1897; Trendelenburg 1902; Skovgaard 1905; Hewitt 1908; Richter 1966; Fink 1967; Holmberg 1979; Heilmeyer vd. 2012; Gilman Romano – Voyatzis 2021; Senff 2021.
[737] Curtius 1882; Barringer 2005; Barringer 2010a,b; Barringer 2012-2013; Barringer 2021.

değerlendirmek gerekir[738]. Bu sayede Zeus'un asasının yani yıldırımının anlamı daha net anlaşılabilecektir.

Helios ve Apollon'un konumuz açısında önemi eşdeğerdir. Kehanet kavramı açısından önemi anlaşılması gereken Güneş'in ilahlarının gücü her büyü ritüeli için önemlidir. Kitonik ritüelleri temel alan büyü metinleri doğanın gücünü kullanır. Bu aşamada devreye bir takım bitkiler girebilir. Bu bitkilerin; kehanet ritüelleri, Dionysos, Pan, Helios ve Apollon bakımından en önemli olanı Olympos teolojisi için kanaatimizce Hellebore bitkisidir. Çünkü büyücülerin ve dolayısıyla kâhinlerin atalarından biri olan Melampos bu bitkiyi kullanarak, Hellen mitolojisinde Dionysos'un ortaya çıkışını temsil eder. Nedense konumuz açısından temel değere sahip her konu bu mitosta toplanmıştır. İlgili mitos "Apollon kehaneti" kavramının merkezindedir. Çünkü Hellebore bitkisiyle (Dionysos'un) *mania* hastalığına yakalanan Argos kralının kızları tedavi edilir. Bu kızların *mania* halleri, hem doğanın yani toprağın dişi oluşunu hem de Gaia'nın Apollon karşısındaki yenilişini anlatır. Çünkü kızları tedavi eden Melampos; onları Hellebore bitkisini yemiş olan keçilerin sütüyle tedavi eder. Keçi doğayı Hellebore ise Güneşi temsil ediyor olmalıdır. Aynı zamanda Delphi'deki *Pythia* çeşitli gazlar ve bitkiler yardımıyla *epifani*ye ulaşır ve bu sayede tanrı Apollon ile iletişim kurar. Bu *epifani*nin mitolojideki kökeni olan *mania* Hellebore bitkisi ile tedavi edilebilen bir hastalık (Çıldırma) olarak betimlenir. Hellebore bitkisi özellikle karabüyü ritüellerinde[739] Helios'un özü (İliği-semeni) olarak betimlenir[740]. Aynı zamanda bu bitkinin Atina'daki *kortizan*ların elinde bol miktarda oluşları, konuyu yine hem dişiliğe hem de ticarete getirir. Dişilikleriyle anılan *kortizan*ların bu bitkiyi ellerinde bulunuduruyor oluşları[741], bitkinin (Çiçeğin) Güneş'in doğduğu anda toplanıyor oluşu ile daha anlamlı bir hâl alır[742]. Çiçeğin Güneş'i görmesiyle açıyor oluşu ile söz konusu bitkiye ilahî kutsallığın geçişinin ikonografisi yapılmaktadır[743]. Bu gibi birçok bitki Dionysos ile birlikte çok sayıda sahneye konu olmuştur. Bu sahnelerde çoğu zaman Dionysos ve etrafındakiler bu

[738] Dornseiff 1938.
[739] Muscolino 2015.
[740] Faraone 1988: 279-283.
[741] Rauh vd. 2008: 229; Larson 2014: 1578-1579.
[742] Faraone - Obbink 1991: 153; Horsley - Luxford 2016: 160; Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu kadınların antik kaynaklarda *kortizan* olarak nitelenmeleri manidardır. MS Ortaçağ'da büyü ile uğraşan kadınlara verilen cadı teriminin kökeni de dişiliği aşağılayan ve ataerkilliği yücelten kavramlar ile örtüşür.
[743] Bu duruma örnek olarak Nikaia'daki zambak çiçeğinin yalnızca Şubat ayında açıyor olduğuna dair kutsal inanış verilebilir. Çünkü kanaatimizce oradaki çiçek de zambak değil Hellebore olmalıdır bk. Vasileiou vd. 2017: 215.

çiçekleri koklar vaziyette betimlenir. Kâhinlerin *epifani*ye ulaşmaları için çeşitli bitkiler, gazlar soludukları bilinir. Tüm bu bilgiler bir araya getirildiğinde Helios ve Apollon'un Trophonios kültünde belirtildiği üzere, kutsal suyun yani yaşamın akışını sağlayan Güneş olarak düşünülmeleri gerekir. Çünkü bu mitos ile anlatılan konu Olympos tanrılarına dayanan bir kült değildir; Ana Tanrıça kültüdür. Bu gibi çiçekler esrik ruh haline (E*pifani*) geçiş için kullanılan araçlardır. Burada anlaşılması sağlanmaya çalışılan konu tüm bu *mania* ile ilişkilendirilen çiçeklerin aslında dişiliği (Yani Ana Tanrıça'yı) temsil edişleri; ve bu ilişkinin Olympos teolojisine girdiği ilk miotsun da bahsi geçen Melampos ve Argos kralının kızlarına konu olan mitos olduğudur. Dionysos ile betimlenen tüm çiçekler elbette Hellebore değildir. Lâkin kanaatimizce bu çiçeklerin çoğu zambak değil aksine Hellebore'dir[744]. Ancak bu çiçekleri *epifani* ile ve Dionysos ile ilişkilendiren ilk çiçek (Mitolojide) Hellebore çiçeğidir. Güneş'in özü olduğuna dair olan bilgi bu yüzden çok değerlidir. Bu sebeple olsa gerek ki Megalapolis'deki Helios heykeli Ana Tanrıça Tapınağı'ndan dolayı *Soter* olarak anılır[745]. Baba tanrı ve *Soter* kavramı arasındaki ilişkiye dair açıklamalar bu çalışmanın geride kalan bölümlerinde yapılmıştır.

Delos'a dair Mykonos Arkeoloji Müzesi'nde bulunan çok sayıda kehanet objesi yer alır[746]. Bunlar arasında konumuz itibariyle öneme sahip olan yüzlerce taş obje, gerçek ve imitasyon *astragalos* (Kat.No.88-93) bulunur. Malzemelerin çoğunluğu Arkaik ile Klasik Dönem arasına tarihlidir. Özellikle aşık kemikleri üzerindeki yazılar kusursuz ve nettir. İmitasyon olanlarının üzerlerinde motifler olan örnekler yer alır. Bu gibi kehanet objeleri bugüne dek Apollon Delos Kehanet Merkezi özelinde çalışılmış olan malzemeler niteliğindedir[747]. Benim Delos adasında[748] yerinde incelemelerimi yoğunlaştırdığım ana konu Kynthos Dağı'dır. Kynthos Dağı aynı Hellebore çiçeği ve Melampos mitosunda olduğu gibi Apollon kenanet merkezlerinin anlamlandırılması konusunda ikinci kırılma noktasıdır. Naksos adasına ve Portara tapınağına dair

[744] Kat.No.91,107,121.
[745] Nock 1952: 187.
[746] Delos adasındaki Arkeoloji Müzesi bir yıldan daha uzun süredir restorasyon çalışmaları kapsamında kapalıdır. ancak Mykonos adasındaki müzede konumuz açısından yeterli kontekse sahip çok sayıda kehanet objesi yer almaktadır.
[747] Gregory 1983.
[748] Delphi ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 77-84.

açıklamalarımız sırasında atıf yaptığımız Kynthos Dağı Zeus'un (*Dios*'un) bir mabedidir. Bir başka deyişle bizi Samothrake'ye yönlendirecek olan Zeus *Hypsistos* kutsal alanıdır[749].

Zeus'un *Hypsistos* sıfatı yalnızca bir sıfat değildir. *Hypsistos*'un kökeni dağ tanrısı kavramına gider. Bu kavram Apollon kehanet merkezlerinin ikinci kırılma noktasıdır. Bunun nedenleri burada detaylıca açıklanmıştır. Terimin üç anılış tarzı vardır. Bunlar Zeus *Hypsistos, Dios Hypsistos* ve *Hypsistos*[750]. Her üç form da dağ-tanrısı kültünü niteler. Fenike'den Roma'ya, Afrika'dan Samothrake'ye kadar geniş bir coğrafyada bulunan *Hypsistos* kavramının Tevrat teolojisindeki ele alınışı farklıdır. Konumuz açısından *Dios Hypsistos* Delos'dan Naksos'a, Paros'dan Karpathos'a kadar uzanan ve Samothrake özelinde birçok araştırmacı tarafından yanlış değerlendirilen bir sıfattır. *Hypsistos*'un Makedon kökeni, Samothrake'deki Büyük Tanrılar Tapınağı'nın tanrıları ile karıştırılmamalıdır[751]. Samothrake tanrılarının kökeni *Kabiri*'dir[752](*Kabiroi*). Ancak burada tapınılan *Kabiri*'nin kendisi değil, bu yeri temsil eden *Kabiri'*deki tanrılar ve varlıklardır[753]. Bu varlıklar *Kabiri* tanrılarıdır[754]. Bu kavram aslında kitonik tanrıların mabedini temsil etmiştir. Yani bir başka deyişle, kitonik (Yeraltı) varlıkları ve tanrılarının Hades'ine *Kabiri* denir. Ancak kanaatimizce buradaki Hades Olympos teolojisindeki Hades olarak değil; Anadolu'da, Hititlerde ve Sümerlerde tanımlanan haliyle "Ölüler dünyası" şeklinde anlaşılmalıdır. Samothrake kökenli olan karmaşanın sebebi, buradaki Yahudilere dayanır. Çünkü Yahudiler *Hypsistos* terimi ile Samothrake'deki *Kabiri*'yi tek bir tanrı olarak tanımlamışlardır. Oysa Samothrake'deki *Kabiri* ne tek bir tanrıyı ne de tek bir tanrının mabedini ifade eden bir terimdir[755]. *Hypsistos*'un Makedonya'da kullanılan hali tüm Anadolu ve Ege coğrafyasında aynı olup, dağ-tanrıları için kullanılan bir sıfattır[756]. Herodotos'un aktardığı bilgilerde; Samothrake'yi MÖ 8. yüzyılda istila eden Samoslular (Hellenler), adada Hellen dili konuşmayan bir medeniyetten bahsederler. Herodotos bu insanları Güney Ege Adaları'ndan

[749] Delos Kynthos (Zeus *Hypsistos*) Dağı fotoğrafları için bk. Görsel 83-84.
[750] Paus. 9.8.5; Mitchell 1999: 82-85.
[751] Buradan itibaren Büyük Tanrılar Tapınağı'nın adandığı tanrılara Samothrake tanrıları denilecektir.
[752] Herodotos Samothrake'deki Büyük Tanrılar Tapınağı'nın *Kabiri'*ye atfedildiğini belirtir. Lâkin bu açıklamadan da *Kabiri*'nin bir tek tanrıyı ifade ettiği kesinlikle çıkartılamaz bk. Hdt.2.51; Landucci 2015: 67.
[753] Lehmann - Hartleben 1943: 130; Lehmann 1954.
[754] Nock 1952: 181-182.
[755] Lehmann - Hartleben 1943: 130.
[756] Paus. 9.8.5; Mitchell 1999: 82-85.

bahsederken olduğu gibi Pelasglar olarak ifade eder[757]. Dolayısıyla Herodotos bize *Kabiri* kültünün Samothrake'de Samoslular gelmeden önce var olduğunu belirtir. *Kabiri* kültünün bulunduğu MÖ 8. yüzyıl ve öncesi bakımından çağdaşı olan yerleşimler arasında Pelasglı Argos (Strabo'nun tabiriyle), Dodona (Herodotos'un tabiriyle) ve Boiotia'daki birçok kitonik kehanet merkezi yer alır. Boiotia'daki *Kabiroi* yerleşimi adı dolayısıyla da bu açıdan dikkate değerdir.

Kabiri kültü yeryüzündeki dünyanın dışında var olan bir yeraltı dünyası olup ilahî varlıkların mabedi yani ikametleridir[758]. Bu yeraltı (Kitonik) dünyayı Hades ile yani ölüler dünyası ile karıştırmamak gerekir. *Kabiri* kavramının kitonik kültler açısından anlamı yalnızca mabed ve ikamet kelimeleri ile anlaşılabilir. Bu ikamet ve mabed kavramlarının temelinde yatan *Hypsistos* sıfatı tanrının evini işaret eder. Tanrının evi denilen yer tek bir yer olmamakla birlikte tanrının "Yaşadığı yer" olarak bilinir. Bunun en temel örnekleri tanrı dağı olarak ifade edilen, aynı Delos'daki Kynthos Dağı gibi olan dağlardır. Hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da bulunan birçok dağ Antik Dönem'lerde *Hypsistos* ya da Zeus (*Dios*) *Hypsistos* olarak anılmıştır[759]. Bunun nedeni birçok akademisyen tarafından, Zeus'un aslında bir dağ tanrısı olduğu olgusu ile açıklanır. Bölge coğrafyasındaki Hellen öncesi kültler dağları, dağ tanrılarının

[757] Graham 2002: 248-249; Landucci 2015: 67; Herodotos istikrarlı bir duruşla Dodona'dan Argos'a ve Boiotia'ya, Naksos'tan Samothake'ye kadar birçok Ege adasında Pelasgların Hellen öncesi bir dil konuşan bölgedeki ilksel bir medeniyet olduğunu defalarca dile getirmiştir. Hdt.2.56'da Yunanistan'ın Hellenlerden önce Pelasgia (Pelasg ülkesi) olarak anıldığından bahseder. Strabon'un da, Pelasglı Argos (Str.8.6.5) ve Pelasglı Dodona (Str.7.7.10) olarak tarif ettiği Argos ve Dodona'daki Zeus tapınaklarına dair olan *omphalos* ile meşe kültü bu vesileyle daha anlaşılabilir olmaktadır. Ancak bu konu kapsamındaki Pelasglar, batılı arkeologlar tarafından sürekli kelimelerin etimolojisi üzerinden kral Phlegyas, *lapith*ler ve *kentaur*lar ile birlikte dile getirilerek konu Thessalia üzerinden bir çıkmaza sürüklenmekte ve bir paradoks yaratılmaktadır. Dodona kısmında anlatıldığı üzere Pelasglar kehanet merkezine tanrıların isimleri için kurbanlar adamışlardır. Bizler bugün Pelasgların kendilerini kendi dillerinde nasıl ifade ettiklerini ne kadar biliyoruz? O halde kelimelerin etimolojisine dair araştırma yapan akademisyenler, nasıl bir sonuca varmayı planlamaktadırlar? Bizim paradoks olarak tanımladığımız konu bu gerekçeye dayanır. Philagea'daki Epikouros tapınağı özelinden Pelasglar ile bir bağlantı kurulabilir. Çünkü bu bağlantı arkeolojik malzemelere ve kitonik kültlere dayanır. Aynı şekilde Frigyalılar ile Phlegyalılar arasındaki kökene dair de arkeolojik veriler mevcuttur. Lâkin bu deliller kullanılarak yalnızca Phlegyalıların İon göçünden sonra Anadolu'ya geldikleri söylenemez. Öyle ki Frigyalılara ait Ana Tanrıça kültü Hititlere dayanır. O halde Phlegyalıların batıdan doğuya göç etmiş olan bir medeniyet olduklarını söylemek terminolojik olarak hangi arkeolojik delil ile bağdaşabilir? Dolayısıyla Samothrake'de var olan Pelasg varlığı tek bir arkeolojik gerçeği ispatlar. Hellenler adaya gittiklerinde *Kabiri* kavramı ile birlikte yeraltı tanrıları-varlıkları orada tapınım görmektedir. O halde Argos'da, Dodona'da, Boiotia'da bulunan ve Samothrake'deki tarihleme (MÖ 8. yüzyıl) ile çağdaş olan *Kabiri* kültü tüm bu coğrafyada var olan bir külttür. Adı her ne olursa olsun bu Hellen dili konuşmayan medeniyet (İsimsiz insanlar) Apollon kehanet merkezlerinden önce bölge coğrafyasında hâkim olan kehanet merkezlerine yani kâhinliklere sahiptir bk. Hdt. 1.56-58, 2.51-52, 2.56-57, 2.171, 4.145, 5.26, 5.64, 6.136-140, 7.42, 7.94-95, 8.44.

[758] Dimitrova 2008: 4-6.

[759] Paus. 9.8.5; Mitchell 1999: 82-85.

yaşadıkları yerler olarak görmüştür[760]. Ne var ki bir noktada; her dağın bir tanrısı olduğuna dair olan bu kült, Samothrake'de ve birçok kitonik kült merkezinde *Kabiri* terimiyle anılmaya başlanmıştır(?). Eretria ve Oropos'a dair yapmış olduğumuz açıklamalar sırasında belirtilmiş olduğu üzere[761], Hititlerde olduğu gibi her evin bir ilahı (Tanrısı) olduğuna dair olan inanç *Hypsistos* kavramı ile aynı mantığa sahiptir. Dağlarda yaşayan ve onların koruyucusu ünvanına sahip olan tanrılar; evlerde yaşayan ve onları koruyan hane halkının ataları olarak anlamlandırılır. Hititlerde Ölü Gömme Adetleri açısından çok sık karşımıza çıkan bu olgu, hane halkından ölenlerin evlerin altına defnedilmeleri vb. şekillerde hane ile ilişkileri kesilmeksizin soydaşları ile bağlarının devam etmesi olarak değerlendirilebilir. Bu açıklamaların günümüzde Türkçede (Dolayısıyla Anadolu'da) kullanılan "Kabir" yani mezar kelimesinin anlamı ile örtüştüğü gerçeğinin hatırlanmasında fayda vardır. Dolayısıyla evlerine ve dağlarına aidiyetleri dolayısıyla tanrılar veya tanrı kültü ile ata sayılan tanrılaşmış kimseler bulundukları evlerin veya dağların ayrılmaz birer parçasıdır[762]. Kanaat getirilen netice; Delos'da (Kynthos), Naksos'da (*Dia*), Delphi'de (Parnassos) vb. Apollon ile ilişkilendirilen kült ve kehanet merkezlerinin yakınında yine o kutsal alanlarla etkileşimi olan, genellikle zirvelerinde veya yakınlarındaki mağaraların Zeus ile ya da *Hypsistos* ile adlandırılmalarının sebebinin bu olduğudur. Çünkü tarafımızca ileri sürüldüğü üzere, bu çalışmanın üçüncü kırılma noktası; Zeus'un var olmadığı hiçbir Apollon kült merkezinin olmadığıdır. Bir başka deyişle Apollon kültü ancak Zeus kültü ile bir arada var olabilir. Daha net bir ifadeyle, her Apollon tapınağı aynı zamanda temelde bir *Dios* kutsal alanıdır. Bu bölümdeki açıklamalarımızın devamında bu kanaatin sebepleri gözler önüne serilecektir. Samothrake özelinde toparlamak gerekirse, *Kabiri'*nin bu adadaki temeli Makedon kökenli *Hypsistos'*a dayanır. Yahudilerin Samothrake'de kendi anlayışları üzerine bağ kurdukları teoloji ile dağ tanrısı olan *Hypsistos* birbirlerinden farklı kavramlardır. Eksik analizleri neticesinde günümüze kadar getirilmiş olan batı literatüründeki Olympos teolojisine (Paganizm) dair kavramsal paradoks; Samothrake'deki Yahudilerin "Yüce *Hypsistos*"u ile *Kabiri* kavramlarının hatalı bir şekilde karşılaştırılması sebebiyle oluşmuştur. Sonuç itibariyle, Samothrake Büyük Tanrılar Tapınağı'nın adandığı *Kabiri*; yeraltı tanrılarıdır ve birden çok

[760] Lechat-Radet 1893: 520-521; Blumel 1987.
[761] Ainian 2007:163-164.
[762] Roberts vd. 1936: 39-88; Mitchell 1999: 82-85.

kitonik ilksel tanrıyı ifade eder[763]. Samothrake bu kitonik varlıkların mabedi yani evidir[764]. Bir başka deyişle Samothrake'deki dağın adı (Yani mabedin adı) *Kabiri*'dir.

Zeus'a adanan kutsal alanlar, mağaralar, dağlar Dodona'da Naksos'da Delos'da, Olympia'da vd. olduğu gibi meşe kültü ve dolayısıyla kutsal su kaynaklarıyla etkileşim içerisinde olup; *Dios* ve *Dioni* ile birlikte bir bütün olarak Ana Tanrıça kültüne dayanır. Buna dair en güzel örnek, Atina Pynks'de karşımıza çıkar. Buradaki *Hypsistos* mabedinde yalnızca kadınlar tanrının huzuruna çıkar. MS 1 ve 3. yüzyıl arasına tarihlenen bu ritüellerde kadınlar *Dios Hypsistos'*dan kendileri, haneleri ve evleri Atina için koruma talep ederler. Hypsistos Atina'nın koruyucu tanrısıdır ve Atina'yı korumak Athena'nın olduğu kadar onun da görevidir. Dolayısıyla konumuz olan Apollon kehanet merkezleri, Zeus kültü ve Zeus kehanet merkezleri olmaksızın incelenemez. Bir Zeus kehanet merkezinde Apollon kültü bulunmayabilir ya da Oropos'da olduğu gibi bir tedavi edici kehanet merkezinde Asklepios kültü bulunmayabilir ancak bir Apollon kehanet merkezinde Zeus kültü, Apollon kültü yokken dahi vardır. *Hypsistos* sıfatı günümüz batı literatüründe bu zamana kadar *Soter* sıfatı kadar ün salmamıştır. Ancak Minos'daki *Soter*'e ait olan asanın (Yıldırımın) ikonografisinde *Hypsistos* kavramsal olarak yer alır. Megalopolis'deki Ana Tanrıça Tapınağı'nda Helios'un *Soter* olarak anılıyor olmasının kökeni de *Hypsistos*'a dayanan mantıktır[765]. Girit ve Rodos'daki Helios kültünün kökenini de bu mantığa dayanıyor olabilir.

Rodos'da[766] ve adanın güney yakasındaki Lindos'da[767] yapılan yerinde gözlemlerin sebebi yukarıdaki açıklamalarımızdır. Theologos'da yer alan Apollon *Erethimios* tapınağından günümüze kalan çok az mimari kalıntı vardır. Rodos Akropolis'deki Pythialı Apollon Tapınağı Rodos kent merkezinin batısında büyükçe bir tepenin üzerinde konumludur. Akropolis'in geneli Kos / Asklepion'u andırır. En büyük fark buradaki tapınağın Apollon'a adanmış olmasıdır (MÖ 408). Klasik Dönem mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan Dor düzenindeki *peripteral* tapınağın[768] bir kehanet merkezi olduğuna dair literatürde var olan genel bir kanaat yoktur. Ancak Pythialı Apollon Tapınağı'na dair olan kült aktivitelerinin adada var olan Apollon ve

[763] Roberts vd. 1936: 39-88; Mitchell 1999: 82-85.
[764]Samothrake ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 99-106.
[765] Nock 1952: 187.
[766] Rodos ve Lindos fotoğrafları için bk. Görsel 109-114.
[767] Rodos ve Lindos'a dair haritalar için bk. Harita 59-63.
[768] Rocco 1993.

Helios kültleri ile birlikte *Soter* ile etkileşim içerisinde olduklarını söylemek, Rodos Arkeoloji Müzesi'nde bulunan arkeolojik kült malzemeleri ışığında mümkündür. Müzede bulunan eserler bizlere konumuz itibariyle özellikle Arkaik Dönem'den Klasik Dönem'e kadar devamlılık arz eden bir konteks sağlar. Ada genelinde var olan ölü hediyelerinde *Soter* kültü özellikle MÖ 6 ve 7. yüzyıllarda daha çok belirgindir. Çoğunlukla ölü gömme ve kremasyon sunuları olarak karşımıza çıkan malzemeler arasında (Daha çok Kamiris ve Philerimos Dağı etrafında) pişmiş topraktan ufak lahitler (Helios motifli); mermerden figürinler (MÖ 700-650), domuz, bebek domuz, siren, koç şekilli ve motifli vazolar-kaplar (MÖ 575-550), kitonik formlu Akheloios kafaları (MÖ 550), hellebore çiçeği motifli olduğu düşünülen betimlemelerin yer aldığı *vroulia situla*lar (MÖ 500), gerçek *astragalos*lar (MÖ 5. yüzyıl), onlarca Mısır ve Kıbrıs üretimi hayyvan figürinleri (MÖ 8 ila 5. yüzyıl arası) *tripod*lar, tanrı heykelleri vs. yer alır (Kat.No.104-112). Adak sunularının genelinde var olan *Soter* kültüne uzandığı savunulabilecek ölü hediyesi gelenekleri; Babil, Hitit, Rodos ve Girit arasında var olan ticari ilişkileri gözler önüne serer. Müze kataloğunda bulunan bilgiler doğrultusunda varılan bu çıkarım, arkeolojik delil niteliğindeki Ugarit metinlerinden edinilen bilgiler ile örtüşür[769].

Anadolu ve Girit adası arasında var olan kült etkileşimleri arasında konumuz itibariyle en önemli olanlar, Hitit yerleşimleri ile yapılan ticarete dair arkeolojik delillerin yer aldığı malzemelerden oluşur. En güzel örnekler Girit Heraklion Arkeoloji Müzesi'nde karşımıza çıkarlar. Girit adasında bulunan müzelerdeki kontekslerde bulunan *Soter* kültünün Zeus, Helios ve Minotavros (Minotaur) kültleri ile olan ilişkisi[770], konunun kökeni açısından çok önemlidir. Aralarında yüzlerce *tripod*un, binlerce minik hayvan, tanrı heykelciğinin ve *labrys*in, Minotavros kafasının ve esrik etkisi olan Dionysos ve Pan bağlantılı çiçeklerin koklandığı sahnelere konu olan seramiklerin bulunduğu Girit adasındaki müze katalogları (Kat.No.113-117) eşsizdir. Anadolu'daki Hitit uygarlığıyla kısmen çağdaşı olarak kabul edilebilecek olan Ana Tanrıça ve doğurganlık üzerine çok sayıda kült sunularına sahip olan Girit; mitoslarda Delphi kehanet merkezini kuran rahiplerin buradan Delphi'ye gittiklerine dair anlatılarla birlikte değerlendirildiğinde çok daha farklı bir öneme sahiptir. Girit adasında yerinde gözlemler[771]

[769] Thomson 1943: 56.
[770] Cook 1904: 396.
[771] Knossos fotoğrafları için bk. Görsel 115-118; Görsel 118'de kurban çukurları yer almaktadır.

yapma şansı bulunan yerlerin başlıcaları Knossos, Gortys[772] (Phaistos sarayı dahil) ve Rethimno'da bulunan az bilinen antik taş ocaklarıdır. Tüm bu merkezlerde ve adanın genelinde var olan ortak nokta *Soter* kültüdür. Bu kültün adadaki merkezi Knossos'dur[773]. Girit adasında *Soter* kültünün temsil edildiği başlıca iki sembol vardır; asa ve *labrys* (Kat.No.113-117).

Labrys ve asa ikonografisinin kökenine dair en çok veri Mısır'a dayanır. Lâkin bu durum bu ikonografinin Mısır kökenli olduğu anlamına gelmez. Yalnızca eldeki verilerin kökeni Mısır'a dayanır. Ancak bu benzerlik birçok araştırmacı tarafından farklı yorumlanmış ve herşeyin kökeni Mısır'a işaret eder bir şekilde lanse edilmiştir. Açıklamalarımız ile literatürde olan bu karışıklık da bir nebze giderilmeye çalışılmaktadır. Mısır tanrılarından Min; asa ve *labrys* ikonografisinin dayandığı *omphalos* konseptinin bir başka formudur. *Omphalos* bilindiği üzere aslen bir meteor taşının ikonografik imitasyonudur. Aslı gibi olmasa da meteoru sembolize eden bu güç tanrı Min'in asa ve *labrys* ile metalaştırılmış olan silahlarıdır. Wainwright[774] tarafından bizim de katıldığımız bir mantık ile yorumlanan bu anlayış Trojan Dönemi'ne tarihlenen Seleucia Pieria sikkeleri üzerindeki sahnelerden yola çıkarak dile getirilir. Öyle ki bu sikkenin bilinen örneğinde yer alan sahnede Zeus'un asası birçok betimlemede olduğu gibi bir yıldırım olarak tasvir edilmiştir. Ancak diğer sikke üzerinde tapınağın orta yerinde bir *omphalos* yer alır. Betimlenen anlayış; hem yıldırımın hem de *omphalos*un (Meteor) büyülü asanın gücü olarak vurgulandığıdır. Mısır teolojisine göre yıldırımı temsil eden Amon yani Zeus'dur[775]. *Omphalos*'u (Meteor) temsil eden Horus ise Apollon'dur. Tanrı Min'in rahipleri Horus'un hizmetkarları olarak anılır[776]. Bu yaklaşım, Zeus'un yıldırımının gücü ve Apollon ile birlikte, bizim bu çalışmada ileri sürdüğümüz dağ tanrısı kültüyle örtüşür. Örneğin Delphi Apollon Tapınağı'na[777] dair bugüne dek bulunmuş olan en erken tarihe sahip sunular altarın ve tapınağın etrafında ve özellikle altına yerleştirildikleri düşünülen minik *labrys*lerden (Kat.No.124) oluşur[778].

Omphalos bulunan bazı bilinen merkezlere örnek olarak Perga'daki Aretmis, Pogla, Andeda, Ephesos, Argos vs. verilebilir. Öyle ki Zeus'un elinde tuttuğu yıldırım ile birlikte

[772] Gortys'de yasal nedenlerden dolayı herhangi bir fotoğraf çekilmemiştir; Halbherr 1897.
[773] D'Agata – Hermany 2012.
[774] Wainwright 1931: 185-195.
[775] Kat.No.101.
[776] Wainwright 1931: 185-195.
[777] Deroche 2014; Delphi fotoğrafları için bk. Görsel 121-136.
[778] Perdrizet 1908: 120-121.

betimlendiği bilinen ilk tasvir örnekleri "Min sembolü" tanımı ile ifade edilir. Bu yıldırımın bir Min sembolü olarak anılmasındaki sebep yukarıda yapılan açıklamalardır. Lâkin Zeus Dodona Kehanet Merkezi'nde bulunmuş olan (MÖ 470) bronzdan şimşek tutan Zeus heykelciklerinin[779] yıldırımları da Min sembolü olarak kabul edilir[780]. Dodona'ya dair bilgilerin en dikkat çekici olanlarından biri de adeta bir davula vurur gibi sertçe vurulara üç kere çalınan ve tanrının şimşeğini (Yıldırımın ortaya çıkarıdığı "şimşek" sesini) temsil ettiğine inanılan çandır. Bu çan ya da gongun bir "Üçleme" mantığıyla üç kere çalınıyor olduğu düşünülmüştür[781]. Sonuç olarak yapılan açıklamalar doğrultusunda varılan kanaat *Dios*'un (Zeus), Ana Tanrıça kültü ile bir arada ve Dodona'daki gibi *Dioni'*yle birlikte bir bütün olarak anlaşılması gerektiğidir. Bu görüşün temeli meşe ağacı kültüne bir başka deyişle ağaç kültüne dayanır. Dolayısıyla Kehanet Merkezleri'ni oluşturan iki kâhinlik konsepti bu çalışmada şu şekilde birbirlerinden ayrılmıştır;

- Gökyüzü: Zeus ve Apollon (*skeptron* / *labrys,* yıldırım *ve omphalos*).
- Yeryüzü: Ana Tanrıça (ağaç kültü, defne, kutsal su ve mağara).

2. Türkiye'de Araştırılan Kült ve Kehanet Merkezleri

Bugün yakınından akan bir nehir olmasa da, Didyma tapınağının içerisinde ve dışarısında yer alan su kuyuları kutsal su kaynağına işaret eder. Süregelmiş tartışmalara rağmen muhtemelen yeraltı kaynağı söz konusudur[782]. Bu su kaynağının yalnızca Hellenistik tapınağa ait olmadığı, bunun bölgede var olan Hellen öncesi Zeus *Soter* kültü ile birlikte Brankhidai Tapınağı'nda da işlev gördüğü düşünülmüştür[783]. Bu durum Didyma'da Zeus ve Apollon'un bir arada tapınım gördüğü savı ile desteklenir[784]. Miletos'da bulunmuş olan 4 adet Zeus *Soter* yazıtı, Didyma'daki ikili anlayışın içerisinde Zeus'un olduğu görüşüne delil gösterilmiştir[785]. Akademisyenler tarafından genel anlamda fikir birliğine varılmış olan konu Hellenistik Didyma ve öncesindeki Brankhidai'de bulunan Zeus *Soter* kültünün Girit-Karia bağlantılı bir kült olduğudur. Bu duruma

[779] Kat.No.15.
[780] Wainwright 1931: 185-195.
[781] Wainwright 1931: 185-195.
[782] Parke 1986: 124.
[783] Hdt. 1.46; Dignas 2002: 236.
[784] Fontenrose 1932: 245,253.
[785] Fontenrose 1932: 248-251; Bungard 2012.

en basit örnek tapınakta bulunan libasyon ritüellerinde kullanılmış sarmaşık yapraklarıdır[786]. Didyma'da bulunan baba tanrı kültü kahramanlık kültünün (Tanrılaşma) kökeninde yer alan ata kültünden başka bir şey değildir. Bu ise elbette Didyma'da bulunması gereken su kaynağının önemini arttıran bir değerlendirmedir. Didyma'da Hellenistik Dönem'de *adyton* içerisinde yerine getirilmiş ayinlerde kutsal su başrolde olmuştur[787]. Bu kapsamda öneme sahip olan mağara, su kaynağı çukur vs. gibi yaklaşımlar Didyma özelinde bu sebeple ayrı bir öneme sahiptir[788]. Bu kapsamda düşünüldüğünde tapınak *adyton*unda ve *altar* yakınında bir su kaynağı yerine bataklık olduğunu[789] düşünmek kanaatimizce kabul edilemez.

Didyma'daki kâhinler tapınakta gerçekleştirecekleri ritüellerden önce bu kutsal su ile bedenlerini arındırırlar ve su buharını içlerine çekerek esrik suh hali içerisine girerler. *Epifani*ye ulaşan kâhinler Dionysos'un *mania* haliyle kehanet ritüellerini gerçekleştirirler[790]. Dionysos kültündeki *maenead*lar[791] Delphi ekolünde karşımıza Didyma'daki gibi esin / ilham perileri ile yani *nymph*ler ile çıkarlar. Platon'un bölgedeki ilk Magnesialılar için dayanak gösterdiği ilham perilerinin[792] Delphili Apollon kültünde yer alıyor olmasının iki sebebi vardır. İlki Delphi'deki *omphalos*un altında Dionysos'un mezarı olduğu[793] fikri; ikincisi ise Delphi'deki tapınağının terasının altında erken döneme ait olan Ana Tanrıça mabedinin yer aldığıdır[794]. Hellenistik tapınağın inşasının ardından Miletos'da bulunan kâhinlik, Didyma'da *Pythia* modelinin uygulanmasına karar verir[795]. Bundan böyle Didyma'da tanrı *Pythia*nın ağzından konuşmuş ve rahipler de onun söylediklerini aynı Delphi'de olduğu gibi yazıya dökmüştür[796]. *Pythia*'nın esrimesi için uygulanmış olan uygulamaların başında defne yaprağının yakılması sonucu dumanını içine çekilmesi, defne yaprağının çiğnenmesi ve su buharının içine çekilmesi

[786] Fontenrose 1932: 254.
[787] Parke 1986: 124; Fontenrose 1988: 79; Dietrich 1990: 159; Chlup 2000; Detienne 2001: 157; Chester 2005; Ahonen 2014; Clift 2014; Akkerman 2016; Ustinova 2020.
[788] Hollinshead 1999.
[789] Parke 1986: 124.
[790] Parke 1986: 124; Fontenrose 1988: 79; Dietrich 1990: 159; Chlup 2000; Detienne 2001: 157; Chester 2005; Ahonen 2014; Clift 2014; Akkerman 2016; Ustinova 2020.
[791] Detienne 2001: 155-156.
[792] Gelven 1977; Detienne 2001: 152; Blackhirst 2014: 1341-1344.
[793] Detienne 2001: 149.
[794] Giordano 2015; Parke 1981: 99.
[795] Fontenrose 1933: 102; Dignas 2002: 236; Greaves 2012: 179-180.
[796] Parke 1981: 109; Parke 1985: 61-62; Parke 1986: 124; Greaves 2012: 197.

gelmektedir[797]. Görülebildiği gibi Klaros'da yer alan suyun içilmesi[798] burada söz konusu değildir. Didyma'nın isminin ikiz olarak anlaşılması *Didymaeus* ve *Dindymos* sıfatlarına[799] dayandırılır. Bu ikili anlayışın kökeni Magnesialılara[800] ve bölgedeki dağların ikiz anlamına gelen bu kelimeler ile adlandırılmalarına dayandırılır[801]. İkiz anlamına gelen kelimenin bölgede Hellen öncesinde var olduğu bilgisi bizi Brankhidai'yi daha detaylı incelemeye iter. Brankhidai'de babadan oğula geçen ataerkil düzen Brankhos mitosuna dayandırılır[802]. Öyle ki ağzından içeri giren Apollon'u rüyasında gören Brankhos'un annesi bu nedenle oğlunun adını Brankhos koymuştur[803]. Brankhos, bugün Apollon tapınağının olduğu yerde Apollon ile karşılaşır ve tanrı ona kehanet gücünü bahşeder. Brankhos'un bu gücü asası ile kullanıyor oluşu; Brankhidai'deki *Soter'*in temelinde yatan baba tanrı kültünü gözler önüne serer[804]. Tapınağa dair olan en önemli detayların başında *adyton*a çıkan *labyrnthos*u andıran iki geçit gelir[805]. Bu durum Klaros'daki gibi Hellen öncesi bir külte dair yeraltı dünyasına açılan bir geçit olarak düşünülebilir[806]. Didyma'da ele geçen arkeolojik buluntular en erken MÖ 8. yüzyıla kadar çekilebilmiştir[807]. Tamamı MÖ 320 ila MÖ 70 arasına tarihlenmiş olan sunu listelerinden ne tür adaklar sunulduğuna dair detaylı bilgilere ulaşılabilmiştir. Bu adaklar arasında gümüş *phialae*ler, çeşitli formlara sahip olan gümüş kaplar, yekpare fildişleri, altın takılar, vazolar, içleri baharat dolu kaplar, bronz objeler ve altından-gümüşten *tripod*lar yer alır[808]. Tapınak içerisinde ve dışarısında insan üzerinde etkileyici bir gücü olan Hellenistik tapınağın en önemli unsuru konumu olmalıdır. Miletos'daki Hekate (Kat.No.136) heykelinin yanında bulunan *gulloi* ile başlayan kutsal yol Didyma kutsal alanının başladığı sınırda yer alan *gulloi* ile son bulur[809]. Peki tapınağın gözcülüğünü yapan Apollon bu yetiyi ve görevi kimden almıştır? Daha da önemlisi

[797] Greaves 2012: 182.
[798] Şahin 1998.
[799] Fontenrose 1932: 252; Gürdal 2007: 43.
[800] Str. 14.1.40; Fontenrose 1932: 252.
[801] Didyma, Dindymos, Didymoi vb. ikiz anlamına gelen kelimelerin Argolidas'daki Didima'da (Harita 32) için de aynı doğrultuda kullanıldığına dair bk. Paus. 2.36.3; Catsaitis 1988.
[802] Hdt. 1.46; Dignas 2002: 236.
[803] Parke 1985: 59.
[804] Parke 1985: 212; Day 2014: 1738-1753.
[805] Montegu 1976; Didyma Apollon Tapınağı fotoğrafları için bk. Görsel 223-233.
[806] Montegu 1976: 304-305.
[807] Gürdal 2007: 44.
[808] Rehm - Harder, 1958; Dignas 2002: 237; Eidinow 2007.
[809] Detienne – Lloyd 1997: 14.

bütün bunlarla Euromos'daki Zeus *Lepsynos* Tapınağı[810] arasındaki ilişki nereye dayanır? Bu soruların cevaplanabilmesi için öncelikle Klaros'dan Lykia'ya ve Pamphilia'ya uzanan Apollon kültünün değerlendirilmesi gerekmektedir.

Günümüzde Ahmetbeyli sınırlarında yer alan Klaros, Notion'a 2 km (kuzeyinde) Kolophon'a ise yaklaşık 15 km (Güney-doğusunda) mesafededir. Korakion ve Gallesion dağları arasındaki Ales vadisinde yer alan Klaros'un bulunduğu mevkiiden güneye doğru (Notion'a doğru) akan Ales Nehri, Pausanias tarafından İonia'da akan en soğuk nehir olarak tabir edilir. Batılı araştırmacıların bölgedeki ilk çalışmaları 1826 yılında başlamıştır[811]. Kutsal alanda yapılan çalışmalar 1961[812] yılına ve 1988 yılına dair olmak üzere batılı arkeologların çalışmalarıyla devam etmiş olsa da, *temenos*a dair en kapsamlı ve başarılı çalışmalar 2001 yılında başlamış olan arkeolojik kazı çalışmalarına dayanır[813]. Pausanias'dan[814] öğrenilen bilgiler değerlendirildiğinde, kutsal alanın kökeninin Manto'ya dayandığı anlaşılır. Öyle ki MÖ 13. yüzyılda Klaros'u kolonize etmeye gelen Akhaların, Girit'den gelen Rhaikos'un önderliğindeki Mikenler oldukları düşünülebilir. Lâkin bizce Klaros'a gelen ilk medeniyet Minos etkisinde olmalıdır. Sonrasında Mikenlerin bölgeye Thebai bölgesinden kolonize amacıyla kavimler getirdiklerine kanaat getirilir[815]. Burada bizim için önemli olan kısım, Hitit kralı Attarisiyas'ın dönemine denk gelen bu kolonizasyonun; (Apollon) kehanet merkezinin baş rahibinin kızının Rhaikos ile evlenmesi ile nihayete kavuşmasıdır. Rhaikos ile baş rahip Teiresias'ın kızı Manto'nun oğulları Mopsos, Kolophon olarak adlandırılan bu coğrafyada[816] yaşayan Karların iç kesimlere çekilmelerine sebep olur[817]. Anlatılana göre Hierapolis'i de Mopsos'un kurduğu rivayet edilir[818].

Günümüzde kalıntılarına ulaşılmış olan tapınak genel anlamda MÖ 4. yüzyıla tarihlense de, tapınağın altında ve etrafında bulunan arkeolojik deliller erken Arkaik Dönem'e işaret

[810] Euromos haritaları için bk. Harita 73-74.
[811] Arundell 1826; Schuchhardt 1886: 398- 434; Macridy 1905: 161- 173.
[812] Robert 1960: 58-59; Geniere 1989: 293-306.
[813] Şahin 2001-2003-2004.
[814] Paus. 9.33.1-2.
[815] Paus. 7.3.1-4; Roscher 1884.
[816] Akhaların kontrolüne geçen Klaros aynı Hellenistik Didyma'da olduğu gibi hiçbir zaman bağımsız bir yerleşim haline gelmemiştir. Kolophon ve Notion arasında sıkça el değiştiren Klaros'un bağımısız bir yerleşim olduğu dönem kentin kolonize edilişinden önceye dayanır. Arkaik Dönem'de genellikle Notion, Hellenistik ve Roma Dönem'lerinde Kolophon'a bağlı kalmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Bean 1976: 222; Parke 1985: 112-124.
[817] Barnett 1953: 140-143.
[818] Barnett 1953.

etmektedir. Kutsal alanda yer alan Leto kültü Hellen öncesi bölgede var olan Ana Tanrıça kültüne işaret eder. Tapınağın en önemli unsuru 2 bölümden oluştuğu savunulabilecek olan *adyton*dur. İlk bölümde mavi renkte olan bir *omphalos*un olduğu düşünülebilir[819]. Zeminin altında konumlanan *labyrnthos*lar yeraltı dünyası ile ilişkilendirilen kutsal alanın [820] Ana Tanrıça kültü ile olan esas bağı olarak nitelendirilebilir[821]. Bu Ana Tanrıça kültü, tapınağın altından akan su kaynağı ile yeraltı ve yeryüzü dünyaları arasında iletişim kurulabilmesini sağlar. Bu kapsamda bizce Delphi'de de bulunan Ana Tanrıça'nın esin perilerinin Apollon kültündeki görevleri, bu iletişime vesile oluşlarıdır. Yeraltı dünyasının elçileri ise *daimon*lar olarak görülebilir. Ancak kutsal su ve periler arasındaki bu ilişki kimi akademisyenler tarafından dişilik ve su arasındaki ilişki üzerine yorumlanmıştır. Aynı zamanda Dionysos ile ilişkilendirilen *mania*nın sembolize ettiği dişiliğin; eskatolojik (*Esthatological*) olarak düşünüldüğünde teatral bir yansıması olduğu ileri sürülmüştür. Bu teatral yansımanın birincil örnekleri olarak pişmiş topraktan olan masklar ve özellikle Demeter / Kore figürinleri verilebilir. Buradaki ana fikir elbette Ana Tanrıça kültüdür[822].

Apollon *Klareios* Kehanet Merkezi'nden Hierapolis'e tavsiye olarak verilen salgınla ilişkili kehanet metinlerinde Apollon *Klareios*'a yapılması gereken çok sayıda adak kurbanından bahsedilir. Bu kurban adakları, Pergamon'daki farklı sıfatlara sahip olan Zeus ve Artemis'le ilişkilendirilir. Tanrıların isimleri farklı olsa da, benlikleri aynıdır. En önemlisi, Hierapolis halkı, Apollon'un sözleriyle (Kehanet metinlerinde) "Mopsos'un ve aynı zamanda Apollon'un öz çocukları" olarak tasvir edilmiştir. Buradaki çocuklar, tanrının özü anlamında kullanılır[823]. Bu kapsamda Apollon'a atfedilen bu sözlerin dile getirdiği kapsayıcılığın; MÖ 4. yüzyıla tarihlenen Kolophon'daki kararname metinleri ile ortaya çıktığı savunulabilir. Öyle ki bu metinlerde kentin sınırlarının eski yerleşimi ve atalarını kapsayacak bir şekilde genişletilmesinden bahsedilir. Metinlerde bu sınır; *"...atalarının dua ettiği Zeus Soter, Poseidon Asphaleios, Apollon, Athena Polias, Ana Tanrıça Antaia ve diğer tüm tanrı ve tanrıçalarla birlikte kahramanları..."* kapsar

[819] Lykia'daki Apollonia ve Aperlai'deki Apollon kültünün, bölge ekonomisine katkısı olan mor rengin elde edilişi kutsal sayılan mavi rengin elde edilişi açısından çok önemlidir. Bilindiği üzere koyu ve canlı bir mavi renk elde edebilmek için mavi boyaya mor boya eklenir bk. Chaniotis 2010: 674; Yılmaz 2016: 145.
[820] Diod. 4.77.3.
[821] *Temenos*un bir parçası olarak sayılabilecek olan "Demirli Mağarası" bölgede yer alan Ana Tanrıça kültü ile ilişkilendirilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Şahin 1998.
[822] Daha fazla bilgi için dipnotlarındaki atıflarla birlikte bk. Kopestonsky 2016: 711-77.
[823] Versnel 2011: 74-75.

niteliktedir[824]. Antaia, Meter Antaia olarak anılan Demeter, Kybele vs. farklı adlara sahip olan Ana Tanrıça'dır. Kahramanlar ise bölgede tanrılaşma kültünün olduğuna işaret eder. Bunun en büyük gerekçesi bu çalışmada bir önceki bölümde açıklanmış olan olan dağ tanrılarıdır. Öyle ki burada bahsi geçen tanrıların mabedleri Olympos teolojisinde Olympos Dağı'dır. Tanrılar atfedildikleri tapınaklarda her zaman bulunmazlar. Çünkü onların evleri ait oldukları dağdır. Pindar'ın *ἀποδημίαι* ve *ἐπιδημίαι* tabirleri üzerinden bu çıkarıma varan Pritchett'in kanaatleri[825] bizce de doğru olmalıdır[826].

Klaros'da bulunan kehanet ritüellerinin en önemlisi kutsal su ile ilişkilendirilen ayinler olarak görülebilir. *Labyrnthos* altından kutsal su kaynağına uzanan kuyu, bu ilahi gücün kaynağıdır. Kutsal su ile birlikte "Demirli Mağarası"nda[827] bulunan (Mağaranın dışarısında) Ana Tanrıça heykeli bir arada değerlendirildiğinde, Klaros'da yapılan kehanet çıkarımı ayinleri bizce daha net bir şekilde değerlendirilebilmektedir. Apollon kehanet merkezlerince nam salmış olan en önemli konu belki de kolonizasyon süreçlerinde kâhinliğe danışılmadan hareket edilmemesi gerektiği olarak düşünülebilir[828]. Konuya bu pencereden bakıldığında varılabilecek olan sonuçlardan birisi; Samsatlı Lukianos'un da belirtmiş olduğu, Apollon'un bir kehanet tanrısı olarak karşımıza çıkışıdır[829]. Lâkin kehanet kavramı, kâhinler ve kehanet merkezleri tanrı Apollon'dan önce de bölge coğrafyasında bulunur. O halde Apollon kültü ile Apollon kehanet merkezlerinde uygulanan kehanet ocağı kültü farklı mıdır? Eğer farklıysa Apollon kehanet ocağı kültü nedir? Bu doktora tezinin temelinde yatan kavram işte tam olarak budur; Apollon Kehanet Ocağı Kültü.

Klaros Apollon Tapınağı'nda bulunan sıfat Apollon *Klareios'*dur. Asma anlamına geldiği düşünülen sıfata sahip olan tanrı, Klaros'da da Delphi'de olduğu gibi *Python* olarak tabir edilen canavar yılanı öldürmüştür[830]. Ayinler Hierapolis'de olduğu gibi gece yapılır; iki koridordan *adyton*a çıkan alan kemerli *adyton*da son bulur[831]. Kehanete başvuranlar burada yer alan *omphalos*'un başında bekler ve kâhinlik görevlisi (kâtip) tarafından yazılan sorular; kâhinin

[824] Versnel 2011: 88-90.
[825] Versnel 2011: 89.
[826] Pind. *Pyth. Od.* 4.5; Versnel 2011: 88-90.
[827] Macridy 1912; Akar Tanrıver 2009: 11, 72-74; Doğan Gürbüzer 2012: 186-187.
[828] Şahin 2008.
[829] Lukian. 1.
[830] Şahin 1998: 25; Talamo 2003: 242.
[831] Şahin 1998.

kehanet kaynağından su içmesiyle cevaplanır. Şahin'in anlatımıyla; kâhin önce bu soruları yanına alır, sonra su kaynağı başına geçerek bu sudan içer ve esrik ruh hali içerisine girer, devamında ise *epifani* halindeyken soruların cevaplarını iletir. Konuya dair Şahin tarafından yapılan değerlendirmelerde söz konusu kâhinin adeta bir "*Prophetes"* olarak anlatılışı, bizim bu çalışmada kâhinleri kategorize ediş tarzımızla uyuşmamaktadır. Öyle ki elçi ve büyücü kâhinler üzerine tiplerine ayırdığımız kâhinler bu açıklamalarımız doğrultusunda, Klaros'da (Delphi'de olduğu gibi) tek tipte değerlendirilemezler. Klaros özelinde her ne kadar daha fazla detaya inmemize gerek olmasa da, yerinde gözlemlerimiz neticesinde konuya açıklık kazandırılması gereken bir takım önemli ayrıntılar bulunmaktadır. Yaşlı Plinius'un bahsettiği[832] Klaros'daki tapınağa dair büyük bir havuzun söz konusu olabileceği ihtimalini konuya dair yapılmış olan açıklamalar doğrultusunda burada belirtmek durumundayım[833]. Alanda yaptığım gözlemler, bölgede var olan şiddetli bir yağmurun akabininde gerçekleşmiştir. Lâkin bölgede herhangi bir sel vs. oluşmamıştır. Tapınağın etrafında biriken su birikintisi; her ne kadar yağmur sularının birikmesi olarak nitelenebilirse de, bu durum *labyrnthos*un içerisinde yer alan su kuyusundan gelen suyun taşmasıyla oluşmuştur. Zaten tapınak etrafında biriken suyun çekilmesi için özel bir düzenek, oradaki güvenlik görevlileri ve çalışanlar tarafından düzenli olarak yapılmaktadır. Ancak *labyrnthos* içerisindeki su stabildir. Ne var ki şahsen videoya da çekerek delillendirdiğim konu; *labyrnthos* içerisinde yüzen ve yetişkin bir insanın eli büyüklüğünde olan onlarca balığın bulunmasıdır[834]. Yağmurun etkisiyle yükselmiş olan su kaynağından gelen bu balıkların hayatta kalmaları ve büyümeleri için kaynağın ulaştığı noktada stabil bir habitatın bulunması gerektiği anlaşılmaktadır[835]. Bu habitatın küçük bir su birikintisi olamayacağı, söz konusu balıkların büyüklükleri ile doğru orantılı olmak durumundadır. Yaşlı Plinius'un[836] aktardığı bilgi antik kaynaklarda Klaros'daki kutsal su kaynağına dair olan en önemli detaya sahiptir. Plinius tapınağın olduğu alanda var olduğu bilinen bir havuzdan bahseder. Bu havuzun suyundan içenlerin ömrünün kısaldığını belirtir. Öyle ki Plinius aynı bölümde Styx nehrinden İspanya'ya kadar birçok bilgi vermekte olup, su kaynaklarından, nehirlerden ve mağaradan ayrıca bahseder. Klaros'a dair olan öznel anlatımında; kehanetin çıkarıldığı havuzun Apollon *Klarios*'un

[832] Plin. 2.106.3.
[833] Şahin 2015: 587-597.
[834] Klaros ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 137-150.
[835] Klaros Apollon Tapınağı *labrynthos*larında bulunan büyük balıkların fotoğrafları için bk. Görsel 149.
[836] Plin. 2.106.3.

mağarasının içinde olduğunu belirtir. Alanda yapılan yerinde incelemelerimiz sırasında gözle görme şansı bulunan onlarca büyük balık ile Plinius'un anlatımları birlikte değerlendirildiğinde, tapınaktaki su kuyusuyla ilişiği olan bir havuzun olabileceği kanaatine varılabilmektedir. Öyle ki Plinius bu havuza dair su kaynağının ters aktığına dair bir anlatıma da sahiptir. Bu su kaynağı Gallesion Dağı'ndan gelen bir kaynak olabilir. Dolayısıyla kuzeyden güneye doğru akan Ales Nehri'ne göre ters düşmüş olacaktır. Açıklamalarımız üzerinden düşünüldüğünde söz konusu olan havuzdan daha büyük bir tapınım alanı veya yeraltı yapısı dahi olabilir. Konunun önemi itibariyle alanda yapılan kazı çalışmalarının bu açıdan değerlendirilmesinin doğru olacağı kanaatindeyim.

Klaros açısından ritüeller etrafta bulunan dağlardaki mağaralar da düşünüldüğünde tek düze olarak değerlendirilemez. Bu kapsamda Delphi'deki *Pythia*'nın batılı arkeoloji kürsüleri tarafından *propethes* olarak nitelendirilişi bizce doğru değildir. Çünkü *prophetes(s)* kadın kâhin anlamında kullanılan genel bir tabirdir. Oysa Klaros'daki kehanet çıkarımı ve okuması ritüelleri yalnızca Apollon'a dayanmaz. Kökeninde Ana Tanrıça'nın olduğu bu kehanet merkezinde, Mopsos'un Apollon'un özü olarak nitelenişi[837], burada aynı Didyma'da olduğu gibi tanrı ile Mopsos arasında bir baba tanrı bağı kurulmasıyla ilişkilendirilebilir[838]. Bu bağ, Klaros'un Hellen öncesi zamanlarda bir arada değerlendirildiği "Kolophon ülkesi" açısından ele alınmalıdır. Öyle ki Kolophon çıkardığı kararnamelerle hem Zeus *Soter*'in, hem Ana Tanrıça Antaia'nın hem de kahraman kültünün[839] bölgedeki varlığını bizlere ispat etmektedir[840]. Dolayısıyla bölgede yer alan mağaralardaki Ana Tanrıça kültü kitonik ritüeller ışığında şaşırtıcı değildir. Kaldı ki bölgedeki dağın isminin de Hitit kökenli oluşuna dair etimolojik emareler bizce çok değerlidir[841]. Ancak hiçbir bilgi su kaynağının içinde yüzen balıkların varlığı kadar mühim değildir. Balıkların cinsleri ve yüzüşleri üzerine kehanet okumalarının Lykia'daki Soura Apollon Kehanet Merkezi'nde yapıldığı bilinmektedir[842]. Bu gibi kuşların da uçuşlarının yorumlandığı; önceden var olan ihtimallerin sayıca bilindiği durumları konu alan ritüeller (*Astragalos* atışı vb.

[837] Versnel 2011: 74-75.
[838] Fontenrose 1932: 245.
[839] Trophonios ve Ampharion'da bulunan kahramanlık kültüne dair bk. Schachter 1967: 7; Clark 1968: 71; Schachter 1994: 69; Brankhos ile benzerliği için bk. Fontenrose 1933: 98.
[840] Versnel 2011: 88-90.
[841] Şahin 2015: 588-593.
[842] Milner 2000: 144.

kleromancy) bizce kehanet okuması olarak adlandırılmıştır[843]. Klaros'ta kehanet biliciliğinin kutsal suyun içilmesiyle *epifani* halinde kâhin tarafından gerçekleştirildiği de bilinmektedir. Tapınak altında Plinius'un tabir ettiği şekliyle bir başka yeraltı havuzunun bulunması ihtimalinde, Klaros yalnızca sahip olduğu *labyrnthos*lar ile değil, sahip olacağı üç kehanet ritüeli metoduyla da bütünleşik bir kehanet merkezi ünvanına sahip olacaktır. Ayrıca kutsal alan ve çevresindeki Hitit varlığı arkeolojik deliller ile Şahin tarafından ispatlanmıştır. Dolayısıyla söz konusu havuzun varlığı ihtimalinde, büyücü kâhinlerin ve elçi kâhinlerin uyguladıkları bilişsel ve büyüsel kehanet ritüellerine dair en önemli veriler Klaros'a ait olabilecektir. Klaros'taki Apollon kehanet ocağı küültüne dair olan objelerin başlıcaları arasında pişmiş topraktan hayvan ve tanrı figürinleri, masklar, Ana Tanrıça ile ilişkilendirilebilen heykelcikler, Artemis Apollon ve Leto Triad'ının yer aldığı sikkeler bulunur.

Apollon kâhinliklerindeki kehanet ocağı kültünün anlaşılabilmesi için, Klaros ile başladığımız incelemeler Hierapolis ile devam eder. Buna sebep olan gerekçelerin başında Hierapolis'in kuran kişinin Mopsos oluşu gelmektedir[844]. Bir diğer sebep ise, bölgedeki Ana Tanrıça kültünün ve tapınak içerisinde yer alan *labyrnthos*ların kitonik ritüelleri işaret ediyor oluşudur. Yeraltının bu kadar önem sahibi olduğu yerlerin başında elbette Hierapolis gelir[845]. Hierapolis'in sahip olduğu kutsal su kaynağı hem Apollon kültünün kehanet gücü açısından bir kutsal su kaynağı işlevi görmekte hem de termal su kaynağı olması açısından yeraltı dünyası ile yeryüzünü bir araya getirmektedir. Ancak Hierapolis'e dair olan ve kehanet ile ilişiği bulunan Arkeoljik malzemelerin neredeyse tamamı MS 1 ila 2. yüzyıl arasına tarihlidir. Dolayısıyla Hierapolis'e dair olan incelemelerimiz konunun kökeninden ziyade, Olympos teolojisinin anlaşılması bakımından öneme sahiptir.

Lukianos Hierapolis'de tanrı Apollon'un heykelini hareket ettirerek veya sözlü olarak iletişime geçtiğini betimler[846]. Dolayısıyla Didyma'da da yer alan tanrı heykelinin konuşması tabirinin Didyma ve Delphi'de anlaşıldığı şekliyle yorumlanması mümkündür[847].

[843] bk. *Kehanet Ritüellerinin Tipolojisi* bölümü.
[844] Barnett 1953: 140-143.
[845] D'Andria 2001: 101; Greaves 2012: 191.
[846] Lukian. 1.11; Digeser 2004: 65.
[847] Didyma'da tanrının direkt konuştuğu üzerine bk. Parke 1981: 102-103; Parke 1986: 125, 129; Greaves 2012: 197; Delphi'de tanrının *Pythia*'nın ağzından konuşması üzerine bk. Salt - Boutsikas 2005; Doll 2011; Stoneman 2011.

Hierapolis'deki Apollon kültünün Helios'a ait olan ilahi krallığı temsil ettiğine dair olan görüş[848], bizce de Mopsos'un köklerinin Klaros'daki Zeus *Soter*'e dayanıyor olması sebebiyle anlaşılabilir bir ilişkiye sahiptir[849]. Megalopolis'deki Ana Tanrıça Tapınağı'nda *Soter* olarak anılan[850] Helios'un Hierapolis'deki taşıyıcı sembolü Apollon'dur. Her iki durumda da vurgulanan baba-tanrı *Soter*'dir. Öyle ki bu gibi işaretlerin kökeni aslında çok farklı bir yere dayanır. Hierapolis'in kuruluşunda Apollon'un nizamını bir başka deyişle mimarisini temsil eden *semiophoroi*ler aslında *lithophoroi*nin birer yansımasıdır. Delphi kehanet merkezinin izinden giden bu mimarlar gittikleri her yere Apollon'un (Horus'un) gözünü dikmişlerdir. Bu gözler antik dönemde üçgenden ya da dörtgenden oluşan *gulloi*lerdir. Miletos ile Didyma arasında var olan kutsal yolun günümüzde unutulmuş olan mantığı budur. Her biri taşıyıcı işaret (simge-sembol) olan *gulloi*ler aynı zamanda Apollon'un *Arkhegetes* sıfatının da kökeni olarak nitelenebilir. Lâkin Miletos'da başlayan kutsal yol, Hekate heykelinin yanına konulmuş olan *gulloi* ile başlar ve Didyma kutsal alanı başlangıcındaki *gulloi* ile son bulur[851]. Antik Yunan'da büyücülüğün timsali haline gelmiş olan tanrıça Hekate, Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele'ye dayanır. Ana Tanrıça kültünün Apollon'un simgesi olan taşıyıcı işaretlere Hekate ile iliştirilmesi, bölge coğrafyası açısından anlaşılamaz bir durum değildir. Batılı arkeoloji kürsülerinin de genellikle Phriglere kadar dayandırdığı bölge kronolojisinde[852], Ana Tanrıça'nın kutsal alan girişine sembol olarak konulması bizce çok anlamlıdır. Çünkü buradan bizim anladığımız, kehanete giden yolun Ana Tanrıça ile başladığıdır. Ayrıca "Miletos" kelimesinin içinde yer alan Leto farkındalık açısından önemlidir.

Bölgede termal suyun Laodikia'da da kullanıldığı bilinir. Hatta oradaki suyun Hierapolis'den gelmediği ve Laodikia'ya ait olan bir yerden çıktığına kanaat getirilmiştir[853]. Laodikia için suyun nerden çıktığı çok önemli olmasa da, aynı durum Hierapolis'deki Apollon tapınağı için geçerli değildir. Hierapolis'de devam eden kazı çalışmalarının bitmesiyle birlikte alana dair çok daha nitelikli verilere ulaşabilmek mümkün olacaktır. Lâkin kutsal alan etrafında

[848] Digeser 2004: 65.
[849] Versnel 2011: 88-90.
[850] Nock 1952: 187.
[851] Detienne – Lloyd 1997: 14.
[852] Johnson 1950: 5.
[853] Johnson 1950: 10-11.

ve yanı başındaki Hades mağarası civarında yerinde gözlemler gerçekleştirilmiştir[854]. Öyle ki tapınağın konumu ve bitişiğindeki Hades'e adanan termal su kaynağının çıktığı mağaranın birbirlerinden ayrı birer *temenos* olarak düşünülmeleri kanaatimizce mümkün değildir. Farklı tanrılara adanmış olsalar da kesinlikle aynı *temenos*un birer parçasıdırlar. Asıl soru bu *temenos*un kime veya kimlere ait olduğudur? Sorunun resmi anlamda cevaplanabilmesi için kazı çalışmalarının sonuçlanması gerekse de; şimdilik eldeki veriler üzerinden değerlendirme yapma mecburiyeti vardır. Kutsanmış şehir anlamına gelen Hierapolis'de yer alan temel kült Ana Tanrıça kültüdür. Lâkin kentin ün salmasında asıl etken olan *Plutonium* yani *Kharonion*'dur (Hades: Kat.No.145)[855]. Klaros'da olduğu gibi Hierapolis etrafında da çok sayıda mağara Ana Tanrıça kültü ile ilişkilidir. Ancak *Kharonion* Starbon tarafından çıkardığı zehirli gazlarla ün salmış olan derin bir uçurum olarak tabir edilmiştir. Yine de temsil ettiği konu yeraltı dünyasına açılan bir geçit oluşudur. Strabon'un anlatımıyla bir dağın eteğinde yer alan geçit ancak bir kişinin geçebileceği derinlikte olup aşırı derindir[856]. Ne var ki Apollon tapınağının yanındaki geçitin de Hades'e açıldığına inanılmıştır. Ortada bir uçurum yoksa da, termal suyun çıktığı yer yeraltı dünyasıdır. Nihayetinde *Kharonion*'daki geçit de *Styks* nehrine çıkmakta ve orada kayıkçı Kharon beklemektedir. Günümüzde Kharonion, Apollon tapınağının bitişiğindeki Hades mağarası olarak kabul görmekteyse de[857], Strabon'un anlattığı derin uçurumun henüz tespit eedilememiş olduğu söylenebilir. Buradaki bir diğer soru işareti de Apollon tapınağındaki kehanet ritüellerinde Hades mağarasından çıkan termal suyun nasıl ve ne şekilde kullanıldığıdır? *Kharonion*'dan çıkan zehirli gazların varlığı biliniyor[858] olsa da aynı durumun Hades mağarası için de söz konusu olup olmadığı kesin değildir. Lâkin bu mağaradan su buharının günümüzde dahi çıktığı gözle görülebilmektedir. Suyun kaynar bir şekilde yüzeye çıkıyor olması bunun en temel sebebidir. Ancak söz konusu termal suyun hangi miktarlarda içildiğinde veya su buharının solunduğunda insana ne gibi yan etkiler verebileceği üzerine araştırmaların yapılması gerektiği düşüncesindeyiz. Bu sayede termal suyun *epifani*ye ulaşmak amacıyla kullanılıp kullanılmadığı anlaşılabilecektir. Kharonion ile kuşlar arasında bağlantı kuran Ogden[859] çok önemli bir konuya

[854] Hierapolis Apollon Tapınağı, Plutonium ve traverten fotoğrafları için bk. Görsel 151-156.
[855] Johnson 1950: 12-14.
[856] Str. 13.4.15.
[857] Miller 1985: 49.
[858] Johnson 1950: 12.
[859] Ogden 2001: 185-187.

değinmiştir. Bu gibi mağaralarda zehirli su ve gazların bulunması sebebiyle kuşların bulunmamaktadır. Anadolu'da Hitit medeniyetinde de karşımıza çıkan kuş adaklarının, yeraltı tanrılarının en sevdikleri sunular oluşu bu teze dayandırılabilir. Çünkü ölümün timsali yeraltında ve ona çıkan geçitler olan mağaralarda kuşlar bulunmamaktadır. Pausanias'ın belirttiği üzere yerinde gözlemlenmiş olan Oropos Amphiaraon'da da kuşların Amphiaraos'un "İndiği" mağarada öldüğünden bahsedilir[860].

Adını Amazon kraliçesi Hiera'dan aldığı ileri sürülen Hierapolis'in anlamı kutsanmış olan şehirdir[861]. Kente atfedilen dişiliğin Amazon kraliçesine bağlanması Ana Tanrıça kültünün bir diğer öznesidir. Apollon'a atfedilen en eski yazıtlardan birisi, kral Pergamon Eumenes II'nin annesi Apollonis'e atfedilmiş ve MÖ 183'e tarihlenmiştir[862]. Hierapolis'e ait olan sikkeler ve arkeolojik malzemeler üzerindeki tasvirlerden bölgede Apollon'un *Kareios*[863] ve *Klarios*[864], *Kitharoidos, Pythios* ve *Arkhegetes* sıfatları ile anıldığı bilinmektedir[865]. Sikkelerde bulunan tasvirler Didyma, Klaros ve Smintheion ile benzerdir[866].

Hierapolis'de bulunan Apollon'a ait kutsal alan *Kharonion* (*Plutonium*) ile birlikte düşünüldüğünde yerleşimin merkezi olarak ifade edilebilir. Etrafında yer alan kutsal çeşme, Kharonion kutsal alan sınırlarında olarak nitelenebilirse de, genel anlamda Dor düzenindeki galerinin birleştiği *temenos*un sınırları ve içeriği günümüzde hâlâ net değildir[867]. Genel olarak MS 1. yüzyıla tarihlenen Hierapolis MS 5. yüzyılda Hristiyanlığın hegemonyası altına girer ve Apollon tapınağı da aziz Philippus'un anısına psikoposluk merkezi haline çevrilir[868]. Eldeki arkeolojik veriler Hierapolis'deki kehanet merkezindeki uygulamaların Delphi'deki ve Klaros'daki uygulamalara benzediğini gösterir. Bu uygulamalara örnek olarak kurban edilen hayvanların etlerinin yakılmaları ve küllerinin de *libasyon* ritüellerinde kullanılmaları verilebilir. Lâkin bu uygulamalarda söz konusu küllerin yeraltına boşaltıldıklarına dair bir detay yer alır. Bahsi geçen küllere dair olan izler 10 metre uzunluğundadır. Tüm bunlara ek olarak alanda ele

[860] Paus. 9.8.3.
[861] Johnson 1950: 12; Miller 1985: 46.
[862] Miller 1985: 46.
[863] Gürdal 2007: 106.
[864] Miller 1985: 48.
[865] Şahin 2017: 179-186.
[866] Gürdal 2007: 108.
[867] D'Andria 2003: 136,149.
[868] Sevin 2001: 203; Gürdal 2007: 110.

geçmiş olan çok sayıda kandil de ritüellerin geceleri gerçekleştirildiklerine delil teşkil eder[869]. Bilinen kehanet ritüelleri en az iki çeşittir. İlki sıradan insanların yani halkın kullanımına sunulan kehanet okumalarından oluşur. Belirtildiği üzere 24 Grek harfi ile eşleştirilebilen biletler kehanet okuması yapmak isteyen bir kişi tarafından rastgele seçilir ve söz konusu harfe denk düşen yazıt üzerindeki metnin yorumlanmasıyla ilgili kehanet okuması açığa kavuşturulur[870]. Ancak toplumun ileri gelenleri gibi önemli kişiler için yapılan kehanet ritüellerine dair ne yazık ki henüz açık ve net bir bilgi bulunmamakla birlikte eldeki en kıymetli arkeolojik deliller, Klaros ile Hierapolis kehanet merkezlerinin aralarındaki yakın ilişki ve Hierapolis'e 30-35 km mesafede bulunan Apollon *Lairbenos* Tapınağı'dır[871] (Kat.No.148). Pisidia'da bulunan Perminos, Pednelissos ve Melli Hierapolis yakınındaki Apollon *Lairbenos* Tapınağı ile kültsel iletişime sahiptir[872]. Öyle ki bu ilişki Soura'daki Apollon kehanet merkezinde var olan Helios Sozon kültüne dairdir[873]. Perminos'daki devasa *omphalos* benzeri taş ana kaya vasfındadır (Ek 5) ve üzerinde sunu bölümleri yer alır. Hellenistik Dönem'e tarihlidir. Burada asıl önemli olan tanrı Sozon'un Helios ile ilişkilendirilmiş olmasıdır. Sunu listeleri bu açıdan Soura'dakiler ile karşılaştırılabilir. Perminos'da Helios'un Hellenistik Dönem'de Apollon halini aldığı bilinir. Ek 1'de Perminos'da Helios olarak anılan tanrı Sozon'un at üzerinde yarım *khiton* giymiş ikonografisi sunu kabartmasında sahnelenmiştir. Ayrıca elinde asa tutan Sozon tasvirleri Pednellissos ve Melli'de de (Ek 3-4) karşımıza çıkar. Bu kabartmalar da Hellenistik Dönem'e tarihlidir. Benzer Apollon tasvirleri Side ve Lyrbe'de sikke üzerinde betimlenmiştir. Tüm bunlara ek olarak, Melli'de bulunan "Ev Kutsal Alanı"nda (E kompleksi) bulunan yazıtta Apollon *Klarios*'un Güneş'in doğuşuyla yükseldiği belirtilmiştir. Lykia'da *Dios Hypsistos* olarak da anılmış olan Apollon'un Arpalıktepe'deki tapınakta Helios ikonografisi ve Ana Tanrıça ile birlikte anılıyor oluşu çok önemlidir[874]. Lâkin asıl önemli olan Perminos, Pednelissos ve Melli'deki (Ek 1, 3-4) sunu kabartmalarının, Kat.No148'deki Hierapolis tiyatrosunda bulunan Apollon Lairbenos kabartması ile aralarındaki benzerliktir. Ayrıca hepsinden de önemlisi,

[869] Gürdal 2007: 109-110.
[870] Gürdal 2007: 111; Bu gibi zar ve alfabetik kehanet okumalarılarının yapıldığı bilinen diğer merkezler Kremna, Selge, Sagalassos, Adada, Termessos, Melli, Takina, Timbriada, Prostanna, Kitanaura, Oineoanda, Olympos, Kibyra, Perge, Aspendos ve Attaleia'dır bk. Işın 2014: 94-95.
[871] Akıncı Öztürk 2011.
[872] Işın 2014.
[873] Çevik-Öztürk 2011: 60-61.
[874] Işın 2014: 89-93.

Hierapolis'e 30-35 km mesafedeki Apollon Lairbenos tapınağında bulunan Lairbenos sunu kabartması (Ek 2), Perminos'daki sunu kabartmasının (Ek 1) tıpa tıp aynısıdır. Lairbenos'daki Sozon (Apollon Lairbenos?) sol elinde *labrys* turmaktadır. Sozon'un Helios ve Apollon ile olan bu birlikteliği, Helios'un Megalopolis'deki Ana Tanrıça Tapınağı'nda Soter olarak anılışını andırmaktadır[875].

Hierapolis'deki *Lairbenos* sıfatı bölgede var olan daha erken bir külte işaret eder[876]. Apollon *Klareios* Tapınağı ile Hierapolis arasındaki ilişki bölgede baş gösteren bir salgın sırasında da ortaya çıkar. Klaros kehanet merkezinden görüş isteyen Hierapolis'in Apollon'a çok sayıda adak adamasına dair kehanet veren Klaros[877], salgın sona erdiğinde Hierapolis'den çok sayıda adak armağanı almıştır[878]. Graf'ın Artemis *Soteira*'dan yola çıkarak elinde tuttuğu iki meşale üzerinden vardığı sonuç Hekate ve büyüdür. Bizce de doğru olan bu çıkarım Helios'a ve Zeus'a ait olan Güneşsel ışığın bir yansımasıdır. Bu ikonografi Hierapolis'deki salgın sırasında açıkça ortaya çıkmıştır. Salgını bitirmek için adanan onlarca adak Gaia'yı, Demeter'i dolayısıyla Ana Tanrıça'yı ve yeraltındaki tanrıları yatıştırma amacı güder. Graf aynı zamanda bu durumu Olympos teolojisi içinde Persephone ve Hades'e bağlamıştır[879]. Ölüler dünyasına açılan bu gibi geçitlerin olduğu yerlere Herakleia Pontika, Tainaron, Akheron ve Avernus verilebilir[880].

Yeraltı dünyası ile yeryüzü arasında bir geçit olma görevini üstlenen Apollon kültünün kökleri Delphi kâhinliğince Delos'a ve Leto'ya dayandırılmıştır. Peki Leto kimdir? Leto'nun kim olduğunun anlaşılabilmesi için bizce bakılması gereken ilk yer Patara olmalıdır. Patara'daki Apollon kâhinleri yılın yaz aylarını Delos'da ve kış aylarını Patara'da görevli olarak geçirmişlerdir. Ayinlerin yalnızca kışın yapılıyor oluşlarının sebebi budur. Herodotos da bu durumu kâhinlere ulaşmanın zorluğu şeklinde dile getirir[881]. Patara'nın kelime kökenine dair çeşitli görüşler yer alır. Bunlardan birisi Lykia kökenli olduğu bilinen *Pttara*'dır. Buradan yola çıkılarak kentin kurucusu olan Pataros'un yerel kökenli olduğu kanaatine varılmıştır. Pataros'a

[875] Nock 1952: 187.
[876] Miller 1985: 46.
[877] Graf 2007: 114-115.
[878] Graf 1992: 270.
[879] Graf 1992: 275-276.
[880] Ogden 2001: 167.
[881] Gürdal 2007: 133.

dair mitos Didyma'daki ve Telmissos'daki kuruluş mitoslarını andırır[882]. Eldeki arkeolojik veriler ışığında kanaate varıldığı üzere, Lykia'da Patara kelimesinin kökeni Bronz Çağı'na uzanır ve Hititçede *Patar* olarak anılmıştır[883]. MÖ 20. yüzyıl civarına tarihlenen taş *labrys,* takviye surlar ve Geç Bronz Çağı'na tarihlenen seramik konteksi Hititler'den Tudhaliya IV hanedanlığı ile örtüşür. Patara'daki Tepecik akropolisinde ele geçen bu gibi malzemeleri, Hellenistik sarnıç içerisinde bulunan Girit kökenli olan ve MÖ 11. yüzyıla tarihlenen erkek ve kadın figürinleri takip eder[884]. Kökeni Ana Tanrıça kültüne dayanan Patara Apollon Kehanet Merkezi'nde Leto ve Artemis arasında kurulmuş olan güçlü bir bağ vardır. Kehanet ritüellerinin gece yapıldıkları Heredotos'dan öğrenilmiştir. Kadın kâhinlerin arınma ve ritüel uygulamaları için kendilerini tapınağa kapattıkları bilinir[885]. Roma Dönemi'ne gelindiğinde ritüelleri uygulayanların erkek kâhinlere dönüştüğü ancak *tripod*un bu ayinlerdeki varlığının korunduğu bilinmektedir[886]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Patara'daki Apollon kâhinliğinin Delos ve Delphi kadar saygın bir statüye sahip olduğu bilinir[887]. Didyma ve Telmissos'daki *Soter* yani baba tanrı kültü ile benzer bir kült anlayışının bulunduğu Patara'da Apollon, *Patroos* olarak anılmıştır. Patara'daki Apollon kültünün önemi onun Lykia birliği içerisindeki baş tanrı olarak atfedilen yeridir[888]. Patara ve Myra'da[889] ele geçmiş olan sikkeler üzerindeki *tripod* ve Apollon tasvirleri (MS 238-244) bu anlayışı gözler önüne serer. Günümüzde hala Patara Apollon Tapınağı'nın bulunduğu yer kesin olarak belirlenebilmiş değildir. Ancak tapınakta bulunan *omphalos*un[890] varlığı bilinir. Bugüne kadar var olan kanaatler tapınağın yerleşimin dışında, bir su kaynağı yanında veya bir koruluk içinde konumlanmış olması gerektiğini dile getirir[891].

Patara kehanet merkezine dair bilinenler az olsa da bizim için önemli olan kehanet merkezindeki Apollon kültü ile ilişkisi olan Ana Tanrıça kültü ve kuruluş mitosudur. Patara, Letoon ve tüm Lykia'da bulunan ana tarnçı kültünün ne kadar etkili olduğu Mithridates'i konu alan bir olayda geçer. Patara'yı işgal etmek için askeri hazırlıklar kapsamında kutsal alanlarda

[882] Gürdal 2007: 133; Ardıç 2014: 19-100.
[883] Yıldırım-Gates 2007: 277.
[884] Yıldırım-Gates 2007: 308.
[885] Gürdal 2007: 133.
[886] Milner 2000: 144.
[887] Gürdal 2007: 134.
[888] Taşlıklıoğlu 1963: 117.
[889] Myra haritaları için bk. Harita 94-95.
[890] Delphi'deki *omphalos* bk. Kat.No.118.
[891] Gürdal 2007: 135.

kesilen ağaçların kendilerine lanet getireceğini rüyasında gören Mithridates, yapılanın saygısızlık olduğunu belirterek işgal operasyonlarını askıya almıştır. Görülebildiği gibi bölgedeki Ana Tanrıça kültü kralları dahi korkutmaktadır[892]. Ana Tanrıça kültünün Leto ile ilişkilendirilmesi, tanrıçanın bebeklerini *Melit* nehrinde yıkamasıyla başlar (Kat.No.146). Ksanthos'a geçmeden önce bebeklerini nehirde arındıran tanrıçayı bir çoban görür. *Meli* kelimesi Yunancada bal anlamına gelir. Hitit dilinde ise *milit* olarak anılan bal terimi ile su pınarının saflığı ve tatlılığı dile getiriliyor olmalıdır[893]. Leto bebeklerini yıkar ve akan bu tatlı pınardan[894] su içer. Nehri Apollon'a atfeden tanrıça sonrasında kendisini rahatsız eden çobanı bir kurbağaya çevirir (Ya da çobanları kurbağalara çevirir). Leto'nun Lykia mitolojisinde ilk kez belirişini simgeleyen bu mitos; bölgede Letoon'un başını çektiği üçlemenin federatif bir simge haline gelmesinden öncesine dairdir. Leto, Apollon ve Artemis Lykia'daki birliğin ilahi sembollerindendir. Bu kutsallık Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde de devam etmiş olan festivallere yansımıştır. Söz konusu kutsallık Mithridates'i bile dize getirmiştir[895].

Herodotos'un da dile getirdiği üzere Patara, MÖ 5. yüzyıldan beri ün salmış olan kehanet merkezine ev sahipliği yapar[896]. Bu tarihten önce bölgede Apollon adının kehanete dair kullanımına hakkında arkeolojik delillere rastlanılmıyor oluşu, bu tarihten önce yerel bir kültün bölgede hâkim olduğunu düşündürmüştür. Apollon kültünün bölgede var olan bu birincil kült üzerine devşirildiğine kanaat getiren akademisyenlerin bu görüşü bizce de doğru olmalıdır[897]. 1940'larda kimi araştırmacılar Delphi'deki Pythia'nın kökenini Patara'daki Leto'ya dayandırmıştır. Bu görüşlerin temeli Delphi'de kış aylarında üç ay boyunca kehanet ritüellerinin yapılmıyor oluşu ile ilişkilendirilmiştir. Öyle ki dişiliğin ve *mania*nın sembolü olan *orgi* ile tanımlanan Dionysos'un, kış aylarında Delphi'de Apollon'un yerini aldığı rivayet edilmiştir. Kışın yapılan kâhinin fasulye şekillerindeki biletlerden yaptığı kura çekimine dayanan kehanet okumaları Apollon'un yokluğunu vurgulamaktadır[898]. Ancak Dionysos'un Delphi'deki varlığı bizce orada var olan Apollon'un esin perileri ile varlıklarını göstermektedir. *Pythia,* ayinlerinden önce arınır ve kâhinliğin rahibi tarafından tapınağın altarı yanında bir keçi vs. kurban edilir. Bu

[892] Bryce 1983: 3.
[893] Bryce 1983: 3.
[894] Bugün Türkçede dahi Toroslar civarında çıkan su kaynaklarına hâlâ "şeker pınarı" denmektedir.
[895] Longfellow 2012: 147.
[896] Hdt. 1.182.
[897] Bryce 1983: 11.
[898] Lloyd-Jones 1976: 66.

keçinin içeriği (İç organları) ritüelin yapılıp yapılmamasının kararlaştırılması bakımından bir *mantis* tarafından kontrol edilir[899]. Devamında *Pythia* tarafından ritüele devam edilir. *Epifani* halinde garip sesler ve anlamsız hareketler yapan elçi kâhinin iletileri kâhinlik rahipleri tarafından tercüme edilir. Trophonios kehanet merkezinde olduğu gibi burada da kutsal ballı kek yer alır[900]. Lâkin bu gibi kutsal sunular burada yalnızca birer armağan olarak kabul olunur. Çünkü danışanlardan para alınmaz; sunu armağanları kabul olunur[901]. Tüm bu bilgiler doğrultusunda değerlendirildiğinde *Pythia* ile Lykia'daki Patara ve Kassandra mitosu arasında bağ kurulmuştur. Öyle ki tanrı Apollon'un Patara'dan getirdiği rivayet edilen *Pythia*lar Patara'da tanrının eşi olarak görülmüştür. Lloyd-Jones'un buradaki tabiri eksik değerlendirmiş olmasındaki neden kanaatimizce *Dios ve Dioni*'nin konu kapsamında incelenmemiş olmasıdır. Öyle ki burada Apollon'un eşi olarak tabir edilen tanrının bir yansıması olarak ele alınmamalıdır. Çünkü Patara'da da var olan baba tanrı ilişkisi aynı Helios'un Miken uygarlığındaki yansıması gibi *Soter* olarak anlaşılabilir[902]. Dolayısıyla *Pythia* kâhini; Trophonios kehanet merkezindeki kâhinin, tanrılaşmış olan Trophonios'un yerine geçtiği gibi o kahraman tanrı figürünün yerine nüfuz etmez. *Pythia* ile Apollon arasındaki ilişki *Dios* ve *Dioni* arasındaki ilişkiye benzetilebilir[903].

Patara ve çevresiyle ilişkilendirilebilen çok sayıda kült malzemesi Antalya Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Bunların çoğu heykeldir (Kat.No.130-138). Patara yalnızca arkeolojik sit alanı olmanın dışında aynı zamanda ayrıca doğal güzellikleri sebebiyle de bir sit alanı statüsünde milli park vasfındadır. Antik kentin geniş bir vadi içerisinde yayılmış olması Apollon tapınağının henüz bulunamamasındaki en büyük etken olmalıdır. Bugüne dek Apollon tapınağının yerleşimin kuzeyinde ya da daha yüksek bir tepe üzerinde olması gerektiğine dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Lykia bölgesinde gerçekleştirilmiş olan yerinde incelemeler neticesinde, ileri sürülen bu görüşlere tarafımızca katılınmamaktadır. Öyle ki bunun en basit örneği Lykia'daki Soura Apollon Tapınağı'dır. Tapınağın üç tarafı dağlık tepelerle çevrili olmasına karşın Soura Apollon Tapınağı deniz seviyesinde ve vadinin tam ortasında

[899] Büyücülük yetisine sahip olmayan Delphi kâhinleri, bu işi yapması için oraya *omen* uzmanlarını çağırmıştır.
[900] Schacter 1994: 82-83.
[901] Lloyd-Jones 1976: 66.
[902] Nock 1952: 187.
[903] Lloyd-Jones 1976: 64-67.

konumludur[904]. Bir başka deyişle, o günün şartlarında denize sıfır olarak inşa edilen tapınakta, balıkların yüzüşleri üzerinden kehanet okumalarının yapıldığı bilinir[905]. Dolayısıyla denize sıfır olan bir tapınağın balıkların yüzüşleri üzerinden kehanet okumaları yapıyor oluşu bizce deniz ile olan ilişkisini ispat eder nitelikte kabul edilebilir. O halde bölgedeki tapınaklar denize yakın bir bölgede de olabilir. Kaldı ki, Patara'daki sulak alanın varlığı *Prostyl* tapınağın bitişiğinde Anadolu Türkleri tarafından inşa edilip kullanılan hamamın varlığı ile ortadadır. Bu teze güney-doğu tarafında kalan Nero hamamı da eklendiğinde, Soura ve Klaros'da bulunan coğrafi benzerlik beni, tapınağın Kurşunlu Tepe'nin güney-doğusundaki günümüzde Patara plajının girişi istikametindeki alana ve bu alanın doğusunda kalan dağa yönlendirmektedir. Eğer aranan bir su kaynağı ise, söz konusu su kaynağı civarda ancak doğudaki dağlardan geliyor olabilir. Soura'ya geçmeden önce değerlendirilmesi gerek yerler Letoon, Ksanthos ve Sidyma'dır.

Lykia'daki birliğin timsali olan üçleme Apollon, Artemis ve Leto'ya aittir[906]. Ancak bu üçlemenin Delphi ve Delos'daki Apollon kutsal alanlarının da kökeni olduğuna dair görüşler bulunur. Bu görüşlerin çıkış noktası Delphi'deki *Pythia* kâhinlerinin arılar ve defne ağacı ile; Dodona'daki kâhinlerinse kumrular ve meşe ağacı ile ilişkilendirilmiş olmasıdır. Bu anlatıların mimarı olan mitoslarda yer alan kutsal Apollon tapınağına dair tasvirlerin Delos'da ve Delphi'de yer aldıkları ileri sürülmüştür. Öyle ki Delos'daki kutsal alanda bulununan (Kutsal alan dış duvarının içinde) altıgen bal peteği şeklindeki motiflerin bulunduğu bir taş parçanın MÖ 540'a tarihli olan Letoon'daki kutsal alana ait olduğu izah edilmiştir. Hatta Delos'daki kutsal alanda yer alan bu taştaki motiflerin Delphi'de de kopyalandığı ileri sürülmüştür[907]. Bizce de tartışmaya açık olan bu konu, en azından Leto'nun Apollon kehanet merkezlerindeki öneminin farkındalığı açısından dikkate değerdir.

Leto'nun temsil ettiği Ana Tanrıça kültü Lykia kelimesinin ortaya çıkışından daha erkene işaret eder. Homeros[908] tarafından Lykia olarak adlandırılan terim MÖ 20. yüzyıl ila 12. yüzyıl arasına tarihlenen çeşitli kaynaklarda *Lukka*[909], *Lukki* ve *Luvi* terimleri yer alır. Dolayısıyla terimin bilinen kökeninin Hititleri işaret ettiği savunulabilir. Lykia'nın zenginliğine kaynak olan

[904] Soura haritaları için bk. Harita 92-93.
[905] Milner 2000: 144.
[906] Letoon haritaları için bk. Harita 83-84; Letoon ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 165-168.
[907] Sourvinou-Inwood 1979: 242-243.
[908] Homer. 2.875.117, 5.480.163.
[909] Mercer 1939: 200-202.

ürünler zeytin, üzüm, safran ve en önemlisi mavi boyadır. Boyanın başlıca üretildiği yerler arasında Andriake[910] ve Aperlai[911] gelir. Birçok kült için, kutsal olan koyu mavi boyanın elde edilmesinde kullanılan mor boya sedir ve deniz kabuklularından elde edilen paha biçilemez bir ticaret ürünü olmuştur. Çünkü bu renk Antik Yunan'dan Mısır'a kutsallığın sembolü olarak görülmüştür. Klaros'daki *omphalos*un da mavi mermerden olma özelliğinden bahsedilir.

Günümüzde Antalya ve Muğla illerini birbirlerinden ayıran Eşen Nehri Ksantos ve Letoon'un yanından geçerek Patara plajını ikiye ayırır. Luvi dilinde "Tanrıların anası" olarak atfedilen Leto'nun evi Letoon'dur. Letoon kutsal alanı birçok anlamda adeta Ksanthos'un[912] bir uzak tapınağı olarak tabir edilir[913]. Bu durum Letoon'daki Apollon tapınağına dair erken dönem tapınağının taşlarının kesimleri ile de ilişkilendirilebilmektedir[914]. Lykia'daki Ksanthos, Telmessos[915], Sidyma, Oinoanda[916] vs. gibi yerleşimler için Letoon federal bir kült merkezi konumundadır. Burada yer alan "Apollon üçlemesi" Apollon kehanet merkezlerinin temelinde yer alan bir kavram olarak karşımıza çıkar. Hellenistik Dönem'de de varlığı devam eder[917]. Lykia'da Apollon üçlemesi içerisinde yer alan Leto Ksanthos'da, Anadolu'da kök salan Ana Tanrıça kültünü çok daha belirgin bir şekilde hissettirmiştir. Doğurganlığın va yaşamın kaynağı olarak tabir edilen Ana Tanrıça kültü Ksanthos'a ait olan yazıtlarda karşımıza çıkar[918]. Oinoanda da bu aşamada bizim için çok kıymetlidir. Çünkü kente dair rahiplerin mezarlarından elde edilen yazıtların ve MÖ 300'den daha erken döneme tarihlenen sikkelerin genelinde *Soter* kültü bulunur. Öyle ki Leto'nun sikkeler üzerinde belirişi sonradan olmuştur. Poseidon'un belirişi ise MÖ 200'lerde meydana gelmiştir[919]. Dolayısıyla bu noktada bizce Oinoanda'da da aynı Dodona'da olduğu gibi *Dioni*'nin *Dios* içerisinde bir bütün olarak yer aldığı görüşü savunulabilir. Çünkü Leto'nun henüz tasvir edilmemiş oluşu Ana Tanrıça kültünün sonradan gelmesi şeklinde anlaşılmamalıdır. Ana Tanrıça zaten *Soter* kültünün organik bir parçasıdır.

[910] Yılmaz 2016: 145.
[911] Chaniotis 2010: 674.
[912] Ksanthos haritaları için bk. Harita 85-86; Ksanthos ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 169-172.
[913] Draycott 2015: 98, 121.
[914] Draycott 2015: 120.
[915] Halikarnassos'un batısında yer alan merkez farklı bir merkez olup bu çalışmada Telmissos olarak ifade edilmektedir. Telmessos ise günümüzdeki Fethiye'dir.
[916] Ashton – Sekunda 2005.
[917] Milner 2019: 133.
[918] Milner 2019: 133.
[919] Milner 2019: 134.

Oinoanda'da bulunan Leto, Apollon ve Zeus kültü en güzel baş rahip kaya mezarlarına (*Pro poleos* yani şehir için olan rahipler) ait olan yazıtlar üzerinde görülmektedir. Yazıtlardan öğrenildiği üzere Leto'nun rahipleri yalnızca Leto'yu değil Apollon üçlemesindeki tüm tanrıları kapsar nitelikte bir temsil yetkisine sahiptir. Bunlar arasında Apollon, Zeus, Artemis, Poseidon ve hatta esin perileri de (*Nymph*) olmalıdır[920]. Ancak bu rahipler birer lider olarak anılıyor olsalar da mitolojideki ilksel rahip krallar ile karıştırılmamalıdır[921]. Lykia'daki çoğu kaya mezarının sahibi olan bu gibi lider baş rahipler kahraman kültü ile ilişkilendirilebilirse de; Milner'in de ifade ettiği üzere bu rahipler atfedildikleri kentleri koruyucu bir misyona sahip olan liderlerdir fakat tanrı olarak anılmamışlardır (Kat.No.135). Dolayısıyla buradaki kültün bir tanrılaşma kültü olduğunu savunmak mümkün gözükmez. Dolayısıyla her kahraman kültü bir tanrılaşma kültü değildir.

Görülebildiği gibi Letoon yalnız başına değerlendirilebilen bir kutsal alan değildir. Kutsal alanında birden çok tanrı olan Letoon'un temsil ettiği yerleşimler de sayıca çoktur. Ksanthos'a yalnızca 4 km mesafede bulunan kutsal alan Roma İmparatorluk Dönemi'nde dahi Lykia'daki federatif yapının merkezi olarak kalmış ve festivallere ev sahipliği yapmıştır[922]. Arkeolojik buluntular ışığında Letoon kutsal alanı MÖ 6. yüzyıla tarihlidir. Ancak bölgede yer alan Ana Tanrıça kültü sebebiyle bu tarihin çok daha erkene gittiği bilinmektedir[923]. Çünkü mitosa göre Leto Hera'dan[924] kaçtığı için tutsak bir halde ikiz bebekleriyle Lykia'ya gelmiş ve ona kötü davranan çobanlardan intikamını almıştır. Letoon'daki kutsal alanın, tanrıçanın bu çobanlarla anlaşmazlığa düştüğü yer olduğu düşünülmüştür[925]. Öyle ki bizim için en önemli olan kısım Letoon ve Leto açısından burasıdır. Apollon üçlemesinin kökeni ve Delphi kâhinliğinin inşa ettiği yeni düzenin kırılma noktası Leto ve Hera'da gizlidir. Öyle ki Delphi ve Delos'a ait olan Apollon üçlemesinin çıkış noktası *Dioni* değildir. *Dioni, Dios*'un (Zeus) dişil hali olarak anlaşılması gereken eşidir[926]. Hera sonraki karısı ve Leto ise Hera tarafından katledilen aşığıdır. Delphililer, *Dioni*'nin yerine Leto'yu koyarak Zeus'u kendi üçlemelerinin ardına gizlemek istemişlerdir. Çünkü *Dioni*'yi koysalar, yanında her daim *Dios* belirecek ve ardındaki Hellen

[920] Milner 2019: 135-136.
[921] *Kâhinlerin Tipolojisi* bölümüne bakınız.
[922] Bryce 1983: 1.
[923] Bryce 1983: 1-2.
[924] Juno Hera'nın Roma Dönemi'ndeki adıdır. Hera ve *Dioni* aynı kişiler değildir. Çocukları da farklıdır. Oysa Dioni Dodona'da Zeus'un dişil formu olarak karşımıza çıkar.
[925] Bryce 1983: 2-3.
[926] Dodona'ya dair açıklamalara bakınız.

öncesi kültü gizlemeleri mümkün olmayacaktır. Lykia'da *Soter*'in varlığı korunsa da, kökeninde Leto'ya dayandırılışı onu, yavaşça Anadolu'daki Ana Tanrıça'dan koparmış ve Delos'lu Leto'ya yaklaştırmıştır. Hititlerde tanrı Apollon'un (*Apullunas-Apullianas*); kutsal alanların, *altar*ların koruyucusu olarak bilinen bir tanrı olduğu ileri sürülür[927]. Bizim de katıldığımız bu görüşten daha önemli olan, Leto'nun üçlemedeki yeridir. Çünkü örneğin Klaros'da Apollon'dan önce kehanet merkezinde var olan ve Hititlere (MÖ 20. yüzyıl civarı) dayanan Ana Tanrıça kültü[928] ile Deloslu Leto kültü aynı Ana Tanrıça'yı temsil etmemektedir. Leto kültü kanaatimizce Delphi kâhinliği tarafından Anadolu'dan gelen *Dioni* kültünün üzerine perde çekmek için kullanılmıştır. Çünkü *Dioni Dios*'un dişil hali olan Anadolulu Ana Tanrıça Kybele'dir. Delphililerin kuracakları bu yeni düzeni tanrı Apollon'un üzerine kurmak istemelerinin sebebi bu olarak düşünülebilir. Apollon saçtığı ışıkla hem yeraltı dünyasını ve Ana Tanrıça'yı gizlemiş hem de Zeus'u *omphalos*un ardında bırakmıştır. Ayrıca Apollon'un Hititler'den gelen kutsal alan sınırlarının bekçiliği görevi de üçgen ve dörtgen *gulloi*ler ile devam ettirilmiş[929] ancak *Apullunas* unutulmuştur.

Alana dair yerinde incelemeler yerine getirilmiş ve MÖ 2. yüzyılın ortasında yeniden inşa edilen tapınakların dramatik dönüşümleri gözlemlenmiştir[930]. Özellikle Leto tapınağının daha büyük yapısal taşlar kullanılarak Apollon tapınağından da büyük bir şekilde inşa edilişi Leto'nun baskın olduğunu vurgular. Hellenistik periler (*Nymph*) tapınağı Leto tapınağının hemen doğu bitişiğinde başlar. *Nymph*lerin de bu üçlemenin yanına konumlandırılışı Ana Tanrıça kültü açısından anlaşılabilir bir durumdur[931]. Çevresel faktörlerin farkındalığı mümkün değildir. Çünkü dört bir taraf tarımsal seralarla çevrilidir. Eşen (Melit) nehri günümüzde Letoon ve Ksanthos'a yakın bir konumda akar. Patara'dan denize dökülen nehrin her üç kent için de önemi Leto bakımından aynıdır. Andriake ve Antalya müzelerinde bölgeye dair olan önemli eserlerin başında üçlemenin tasvir edildiği heykeller ve heykelcikler gelir.

Leto'nun Lykia'ya gelişi Ksanthos için ayrı değerlendirilmelidir. Öyle ki Ksanthos'un Leto kutsal alanı Letoon'daki *temenos*tur. Fakat bu *temenos*un sınırları nasıl belli olmuştur? Leto

[927] Brown 2004: 243-257; Şahin 2012: 262, 263.
[928] Şahin 2015: 592.
[929] Detienne – Lloyd 1997: 14.
[930] Longfellow 2012: 148.
[931] MÖ 1. yüzyılda *nymph*lerin üçleme ile birlikte anılışına dair bk. Longfellow 2012: 149.

Hera'dan kaçarak geldiği Lykia'da yeni doğmuş bebeklerini nehirde yıkamak ister ancak Ksanthoslu çobanlar buna karşı gelir; bunun sebebi Leto'nun suyu kirletmesini istemiyor olmalarıdır. Ksanthoslu çobanların istemedikleri şey nehirde bulunan hayvanlarının kirlenmesi değil; nehrin kirlenmesini istemiyor oluşları ile açıklanır. Ataerkillik üzerine yapılan bu ima Hera'nın öfkesi ile örtüşür. Ancak bebeklerini yine de yıkayan ve nehrin suyundan içen Leto dönüp Ksanthoslu çobanları kurbağaya çevirmiştir[932]. Görülebildiği üzere Leto'nun orada kutsal alanı kurmasına istemeyerek de olsa Ksanthoslu çobanlar vesile olmuştur.

Ksanthos'un *patrooi theoi*lerinin tamamının Letoon'daki kutsal alanda bulunduğu bilinir. Dolayısıyla sırf bu nedenle dahi Letoon Ksanthos'un bir parçası olarak kabul görmelidir. İki yer birbirinden farklı yerleşimler gibi anlaşılamaz. Belirtildiği üzere Ksanthos'un tüm tanrıları ve ataları Letoon'daki kutsal alanda tapınım görürler[933]. Biz de bu anlayışla Ksanthos'u Letoon ile bir arada ele almayı tercik ettik. Ksanthos'da yapılan yerinde incelemelerde göze çarpan ilk şey akropolisin bulunduğu tepenin Eşen vadisine ve nehrine hâkim olan konumudur. Bu tepe üzerinden neredeyse tüm vadi net bir şekilde izlenebilmektedir. Tiyatronun üst kısmında akropolise giden yol üzerindeki iki anıt mezar kentte ayakta kalabilmiş olan en detaylı arkeolojik buluntulardır. Kente dair müzelerde incelenen malzemeler Letoon kutsal alanı ile aynı doğrultudadır. Ksanthos'da ele geçmiş olan Phrig ve Hitit tarzı olan bezemeler saray kapılarının eşiklerinde bulunan örnekleri andırır. Lesbian yapısında bulunan Hitit tarzı boğa figürleri içeren iki taş blok da bu örneklerle aynı doğrultudadır[934]

Bölgeye yakın olan bir diğer yerleşim Sidyma'dır[935]. Yerinde gözlemlenmiş kent belki de Likya'da zamanla en çok zarar görmüş olan antik kenttir. Sidyma'nın içine kaymış olan günümüz yerleşimi adeta devşirme malzemelerin üzerine kurulmuş durumdadır. Köy Camii'nin duvarındaki devşirme malzemede Zeus, Apollon, Artemis, Athena ve Aphrodite'nin isimlerinin yazdıkları bilinir. Kentin Klasik Dönem öncesine dair tarihi hakkında pek az şey bilinir[936]. Öyle ki kenti saran tepelerin en sivri olanı üzerine doğru çıkan duvarlar Bizans duvarları olarak

[932] Obryhim 1990: 77-79.
[933] Milner 2019: 138.
[934] Yıldırım-Gates 2007: 277,314.
[935] Sidyma haritaları için bk. Harita 79-80.
[936] Takmer 2010: 103.

bilinir[937]. Kentte dolaşırken her an her çalının arkasından sırt çantalı batılı bir gezgin çıkabilmektedir. Bu gezginleri köy halkından kişiler başı boş bir şekilde hazine arazilerinde gezdirmektedir. Sidyma'da bulunan gözle görülen tüm mezarlar talan edilmiş durumdadır[938]. Sur duvarlarının yükseldiği tepenin üzerinde tiyatro kalıntısından bahsedilir. Öyle ki Klasik Dönem'den önceye tarihlenen erken dönem yerleşimin bu tepenin üzerinde olduğu bilinmektedir[939]. Birçok yapı kalıntısı evlerin bahçesi içerisinde bulunmakta ve kişilerin insiyatifleri ile kimilerine gezdirilmektedir. Resmi bir otoritenin olmaması sebebiyle birçok bahçe içerisinde köpeklerin olması sebebiyle bahsi geçen çok sayıda yapı incelenememiştir. Sidyma yalnızca ismi itibariyle dahi konumuz açısından ayrı bir değere sahiptir. İkizler anlamına geldiği inanılan Didyma kelimesinin en çok vurgulandığı kent ismi Sidyma'dır. İki tanrıya adandığı inanılan Didyma'daki Artemis ve Zeus'a dair kanaatler hep bu kelimenin kökeni üzerine var olan teorilerden ortaya çıkmıştır[940]. Ayrıca Zeus'un kökeni Sidyma için yalnızca erken dönemlere ait olmamıştır. MÖ 3. yüzyılda Ptolemy II Philadelphus ile Mısır etkisi Lykia'nın doğusuna kadar ulaşır. Öyle ki Roma İmparatorluk Dönem'ine tarihlenen ve Sidyma'ya dair bulunan yazıtlarda Zeus Helios Serapis Tapınağı'nın altarına yapılan sunulardan bahsedilişi bu etkinin bir neticesidir[941]. Zeus artık Helios olarak da anılmaya başlanmıştır[942].

Sidyma'daki mezar yapılarının çoğu *heroon* tarzında olup varlıklı olan toplumun ileri gelenleri için yapılmış olan mezarlardır. Örneğin MS 3. yüzyıla tarihli bir mezarın yazıtında; Markus Aurelius Eukarpos'un Sidyma vatandaşı olduğu, kendisinin tanrı liderler Apollon ve Artemis'in en onur duyulan rahibi ve kâhini olduğu, Oinoanda'da bilinen en meşhur lider rahip olduğu Apollon kültü adına belirtilmektedir[943]. Sidyma'da bulunan bu lider rahip kavramının kökeni Hititlerden gelen kehanet merkezlerine dair olan bir kavram olmalıdır. Öyle ki Patara'da Apollo *Patroos* olarak karşımıza çıkan bu tanrı liderlikleri, Kyaneai'de de *Patroos,* Soura'da *Sourios* ve Sidyma'da Apollon ve Artemis'in bir arada bulunduğu *proegetai theoi* yani "Lider

[937] Takmer 2010.
[938] Sidyma fotoğrafları için bk. Görsel 173-178.
[939] Takmer 2010: 96.
[940] Fontenrose 1932: 251.
[941] Magie 1953: 177.
[942] Magie 1953: 186.
[943] Milner 2000: 143; Ayrıca burada yer alan rahip ve kâhin ayrımı Milner tarafından "*Priest*" ve "*Prophet*" olarak yapılmış olup, bu görüş bizim de doğru bulduğumuz tanımlamalardan oluşur. Öyle ki Klaros'a dair yapılan açıklamalarımız sırasında bahsedilen elçi-büyücü kâhin ve rahip ayrımı tam olarak budur. Detaylı bilgi için bk. *Kâhinlerin Tipolojisi* bölümü.

tanrılar" şeklindedir. Görülebildiği üzere tanrı sıfatlarının odağındaki liderlikler aslında kâhinlikleri de tanımlayan birer ekol ya da meshep gibi algılanabilmelidir. Sidyma'daki kâhinliğin ya da bir başka deyişle liderliğin "Halka özgü kültlerden" oluştuğuna dair kanaatlerin oluşmasının ardında yatan neden aslında budur[944].

Kyaneai[945] ve Patara'da kutsal suyun kullanıldığı kehanet ritüelleri, Soura'da balıkların birer elçi olarak kullanımına sahne olmuştur[946]. Bu gibi kehanet ritüelleri bu çalışmada kehanet okuması olarak adlandırılmıştır. Çünkü kâhin aynı *Pythia*'nın kışın gerçekleştirdiği fasulye kurası ritüellerinde[947] olduğu gibi, yorumlanacak olan ihtimallere dair hazır bilgilere sahiptir. Soura'daki balık ritüelleri Telmissos'daki ve Dodona'daki kuşların uçuşlarının yorumlanması ritüellerine benzerler[948]. Soura'ya dair detaylar bununla sınırlı değildir. Aslında liman yerleşimi olan Andriake'ye kuş uçuşu bir kaç km mesafedeki Soura da konumu itibariyle tam anlamıyla bir liman yerleşimi olarak sayılabilir[949]. Buradaki yerinde incelemeler neticesinde de ilk görüşte fark edilebilmiştir ki, Apollon tapınağı o günün şartlarında adeta deniz sıfır olmalıdır[950]. Bu düşüncenin en temel sebebi, yağışlı bir havanın ardından bölgenin ziyaret edilişi sırasında, tapınağın olduğu vadinin neredeyse tamamında sulak bir alana dönüşmüş olmasıdır. Saatler içerisinde hızlıca emilen büyük su birikintilerinden geriye yalnızca Apollon Sourios Tapınağı'nın hemen ön kısmındaki oldukça geniş ve bir gölü andıran alan kalmıştır. Tapınağın önündeki bu sulak alan zaten önceden bilinen bir durumdur. Bu çalışmada Kalymnos adasına dair bölümde dipnotta verilen su seviyesinin yükselmesi ile ilgili similasyon çalışması Soura için de uygulanmış olup, söz konusu deniz seviyesinde yalnızca 1 m yükselme olduğunda söz konusu deniz Apollon tapınağının tam olarak önüne gelmektedir[951]. Dolayısıyla tapınakta gerçekleştirildiği bilinen balıklarla[952] yapılan kehanet okumalarının denizle alakalı olmadıklarını savunmak bu kadar kolay olmamalıdır. Bu durumun açıklığa kavuşturulması için alanda kapsamlı bir kazı çalışması şarttır. Öyle ki Klaros Apollon Tapınağı'nın içerisinde görülen

[944] Milner 2000: 144.
[945] Kyaneai haritaları için bk. Harita 90-91.
[946] Milner 2000: 144.
[947] Lloyd-Jones 1976: 66.
[948] Dietrich 1978: 3; Gürdal 2007: 19.
[949] Andriake fotoğrafları için bk. Görsel 187-190.
[950] Çevik-Öztürk 2011: 60.
[951] Soura haritaları için bk. Harita 92-93.
[952] Plin. 32.8.1.

balıkların ardından, Soura'da da bu gibi bir durumun olup olmadığının öncelikle açığa kavuşturulması gerekir. Çünkü Plinius Soura'daki balıkları anlatırken aynı paragrafta Stabiae'deki Herakles kayasından bilinen denizdeki Melanur balıklarından bahseder[953]. Kurium olarak adlandırılan Soura'daki Apollon su kaynağı(?) ne var ki kükürtlü bür termal su olarak bilinir. Gerçekten de Soura'da deniz seviyesinde olarak sayılabilecek çok sayıda tatlı su kaynağı kükürtlü olması sebebiyle içilebilen bir su değildir[954]. Bu bakımdan Soura termal su kaynaklarının bulunduğu ender Apollon kehanet merkezlerinden biri olmaktadır ve burada kitonik kehanet ritüellerinin bulunup bulunmadıkları sorusu ortaya çıkmaktadır. Lâkin günümüzde termal sularda balık üretimi dahi yapılmaktadır. Dolayısıyla burada bulunan tatlı su havuzu özel balıklara ev sahipliği yapmış olabilir. Ayrıca bu suyun aynı hamam yapılarında yıkanma amacıyla da kullanılmış olduğu bilinmektedir. Henüz arkeolojik kazı çalışmalarının yapılmadığı Soura'da, Apollon tapınağına ve su kaynaklarına dair eldeki tek resmi çalışma çıktısı 2019 yılında İbci'nin yüksek lisans tez çalışmasıdır. Alanda incelemeler yapmış olan İbci, şimdilik tespit edilmiş olan bu su kaynaklarında su yolu yapılmış olan tek su kaynağının kuzey-doğudan gelen kaynak olduğunu belirtir. Belirtilen su kaynağının aynı zamanda en gür akan su kaynağı olduğu da dile getirilmiştir[955]. Civarda yapılan gözlemler neticesinde bizce de en önemli su kaynağı kuzey-doğudan gelen kaynak olmalıdır. Bunun en önemli sebebi bugün hayvanlarını otlatan çobanların da çadır kurup dolaştığı söz konusu "Rahipler salonunun" bulunduğu tepenin, güney-batıya yani tam olarak tapınağa bakan yüzünün zirvesinde kireçleşmiş keskin mercanları andıran kayaların içlerindeki kraterlerden akan su kaynakları çıplak gözle görülebilmektedir. Bu kraterler gerçekten de Pamukkale'dekileri andırsa da, oluşan beyaz bir traverten söz konusu değildir. Su yalnızca taşları eriterek yada aşındırarak oyuklar açmıştır. Lâkin bu suyun zirvenin doğu yakasındaki Apollon'a adanmış olan rahipler salonu cephesinden geliyor oluşu daha da önemlidir. Zira söz konusu anıtsal kaya mezar yapısını andıran bu kült alanı ile, zirvenin batı cephesinde kraterlerin içinden çıkan su neredeyse aynı yüksekliktedir. Bir başka deyişle, rahiplerin listelerine adanan ve lahitlerin bulunduğu bu tepeden de çıkan bu suyun, aşağıda

[953] Plin. 32.8.1.
[954] Aygün 2018: 117,550.
[955] İbci 2019: 30-31.

tapınağa doğru akıyor oluşu kanaatimizce gelecekteki kazı çalışmalarında detaylıca incelenmelidir[956].

Soura'ya atfedilen bazı *hitherto* yazıtların varlığı bilinmekle birlikte tapınağın Likya Birliği içerisinde bir kehanet merkezi olarak işlev gördüğü de anlaşılmaktadır[957]. Plutarkhos[958] balıklar üzerinden yapılan kehanet çıkarımlarını; balıkların kaçışları, dönüşleri ve kovalamacaları şeklinde açıklamıştır. Vadiye en yakın olan ve bugün anayolun vadinin yukarısından geçtiği doğu tarafında kalan tepenin doğu yamacında bulunan ana kayadaki iki ayrı yazıt[959] rahip listelerini barındırmaktadır. Bu listelerin bulunduğu ana kayanın az ilerisinde yine ana kayanın içerisine oyulmuş olan kaya mezarı sanılan ve "Rahipler salonu" olarak adlandırılmış olan Apollon'a atfedilmiş bir mağarasal kült alanı yer alır[960]. Apollon tapınağının kutsal su kaynağının tapınağın etrafında fazla su birikintilerine ve bataklaşmaya yol açtığı anlaşılabilir. Bu sebeple burada bir kutsal su havuzunun da bulunması muhtemeldir. Tapınağın içerisinde biri *Sozon*'a diğeri de Zeus *Atabyrius*'a olmak üzere iki adet sunu listesinin bulunduğu bilinir. Öyle ki *Sozon* Anadolu'ya ait olan bir Güneş tanrısı kültü olarak kabul görür. Kurtarıcı anlamına gelen Σώζων Apollon gibi herşeyi duyan ve gören bir Güneş tanrısı olarak bilinmektedir[961].

Soura Apollon Kehanet Merkezi'ne odaklanmış olan incelemelerimiz Andriake ve Myra ile devam etmiştir. Soura Myra'nın Apollon kutsal alanı olup, Andriake ise Myra'nın liman yerleşimidir. Dolayısıyla bu üç yerleşim yerinin bir arada gözlemlenmesi gerekir. Andriake Myra'ya kuş uçuşu yaklaşık 4 km mesafededir[962]. Bu liman yerleşimi antik kaynaklarda *emporion* ve *epineion* olarak yani ticaret merkezi şeklinde tanımlanmıştır[963]. Yerleşim Soura'ya bir kaç km mesafede olup her iki kentte de kükürtlü su kaynakları bulunur. Civarda keşfedilmiş olan batıklardan elde edilen arkeoljik deliller ışığında kapalı koy vasfında olan liman bölgesinin MÖ 20. yüzyıla uzanan bir geçmişe sahip olduğu düşünülebilir[964]. Andriake'nin Myra'ya bağlı bir liman yerleşimi olarak anılmaya başlanmasının MÖ 42'den itibaren olduğuna kanaat

[956] Soura fotoğrafları için bk. Görsel 181-186.
[957] Robert-Robert 1963: 172.
[958] Plut. *Sollertia Animalium* 12.23-24.
[959] Ana kayadaki kabartma sunu listeleri fotoğrafı için bk. Görsel 184.
[960] Çevik-Öztürk 2011: 55-56.
[961] Çevik-Öztürk 2011: 60-61.
[962] Myra kaya mezarları fotoğrafları için bk. Görsel 191-192.
[963] Lidell-Scott 1996: 548,647.
[964] Bass vd. 1984: 271; Bass 1986: 269.

getirilir[965]. Andriake'nin bulunduğu konum gerçekten de bir liman yerleşimi olması açısından her türlü avantaja sahiptir. Demre nehri bölge coğrafyasının ana su kaynağını oluşturur. Antik kentte gözle görülebilen kalıntıların neredeyse tamamı Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Ancak koyun kuzey-batıya doğru baktığı yer olan denizin karşısındaki Soura gerçekten de çok yakındır. Andriake müzesinde bulunan eserler bölgedeki *urban* yerleşimlerinin tamamı açısından bir arada değerlendirilmelidir.

Günümüzde daha çok kaya mezarları ile anılan Myra'da en dikkat çekici unsur devasa tiyatronun kaya mezarları ile olan birlikteliğidir. Tiyatronun[966] ve maskların yeraltı dünyası ile arasında var olan bağ[967] bu noktada hatırlanmalıdır. Aynı ana kayanın bir parçası olarak nitelenebilecek olan tiyatro bu açıdan çok daha önemlidir. Bu gibi kaya mezarlarının Anadolu'daki kökenleri MÖ 9. yüzyıldaki Urartu ve MÖ 8. yüzyıldaki Phrigia örneklerine danayandırılmaktadır. Kaya mezarlarının oyulmasındaki işçilik Hititlere ve bu alanların mezara dönüştürülme tipleri de kimi akademisyenlerce Asur ve Mısır'daki örneklerle kıyaslanır[968]. Bu kapsamda Lykia'da bulunan en temel kültün, Myra'da da yerel olan ana tarnıça kültüne (Kat.No.153) dayandırıldığı (Luvi yazıtları üzerinden) bilinir[969]. Myra ve çevresinde var olan kültlerin başlıcaları Zeus, Leto, Artemis, Tykhe ve Hekate olarak sıralanabilir[970]. Myra'da ayrıca bir Apollon tapınağı bulunmamaktadır. Bunun sebebi olarak Soura Apollon kültünün bölgedeki köklü varlığı gösterilebilir. Öyle ki Soura Myra'nın tapınım alanı olarak anılır. Ancak Soura'daki yerel kehanet kültünün varlığı, Myra'dan daha erken bir kültün varlığına işaret ediyor olabilir. Bu durum ancak alanda yapılacak olan kazı çalışmalarının başlaması ile açıklığa kavuşturulacaktır.

Lykia'daki ticaretin en önemli unsuru belki de mor boyadır. Andriake'ye de yakın olan Kekova bölgesi, coğrafyanın deniz ile iç içe geçmiş olması sebebiyle deniz kabukluları açısından çok zengin olmalıdır. Gerçekten de çok sayıda nehrin ve termal nitelikteki kükürtlü su pınarlarının bulunduğu bu coğrafyada mor rengin üretimi ile Apollon kültü arasında bağ olduğu savunulabilir. Kekova'nın hemen batı yakasında bulunan Aperlai ve Aperlai'nin eteğinde

[965] App. *Civ.* 4.10.82.
[966] Hauptmann 1942.
[967] Kopestonsky 2016: 711-777.
[968] Tıbıkoğlu 2021: 20.
[969] Bryce 1983: 6.
[970] Plin. 32.17; Stephanos Byzantios 582.

bulunduğu dağın kuzey yakasında bulunan Apollonia[971] bu açıdan çok önemlidir. Aperlai'ye nazaran çok daha az bilgiye sahip olduğumuz Apollonia'nın da sedir ağaçları, deniz-tatlı su kabukluları ve mor boya ile ilişkisi olmalıdır[972]. Arkaik Dönem'in izlerinin fark edilebildiği Apollonia'nın kuzeyinde hemen aşağıdaki vadide bugün Salihkılınçlı köyü yer alır. Aperlai'nin başını çektiği bir birliğinin üyesi olduğu bilinen Apollonia'da bulunan mezar yapıları kanaatimizce MÖ 6. yüzyıl sonrasına işaret eder. Alanda teşhis edilebilecek olan mimari kalıntılar iyi durumda değildir. Antik kent içerisinde gezinen çok sayıda turist ve yerel halk mensubu bulunur. Bunun en büyük sebebi Aperlai'ye giden toprak yolun turistler tarafından bir gezenti güzergâhı olarak biliniyor oluşudur. Antik kentte yapılacak olan kazı çalışmaları kentin bölge tarihi açısından öneminin anlaşılması açısından çok önemlidir.

Aperlai'nin bulunduğu sahil şeridi günümüzde gerçekten de cenneti andıran bir saflığa sahip olan bir koydur. Kente dair su altında kalan yapı kalıntılarından deniz seviyesinde ve denizin içinde olanlar vardır. Kentin kalıntılarının güneyinde kalan ve bugün yarımada olan burun doğu-batı uzantılıdır. Kekova körfezi ile Aperlai'nin Antik Dönem'de birleşik olduğu anlaşılır. Bu durum Soura ve Kalymnos için uygulanmış olan similasyona uygulanmış ve 4-5 metre seviyesinde alanın denizle birleştiği görülmüştür. Bölgenin Myndos / Gümüşlük'deki gibi bir hâl almaması için bu bölgede Arkeoljik kazı çalışmalarının bir an önce başlaması kanaatimizce önemlidir. Aperlai'nin fazla miktarda ürettiği mor boyanın kaynağı belirtildiği üzere deniz kabukluları yani *murex trunculus*lardır. Mor boya üretimi yapan bir ailenin Apollonia'dan Aperlai'ye bu maksatla taşındığına dair bir bilginin yer aldığı yazıt bu açıdan çok kıymetlidir[973]. Aperlai kentinin zenginliğinin sebebi olarak bu mor boya üretimi gösterilir. Dolayısıyla bu işin ticaretini yapan ailelerin varlıklı oldukları düşünülmelidir. Zaten söz konusu yazıtın yer aldığı lahitin varlığının da bu durumu temsil ettiği söylenebilir (Kat.No.144). Bu nedenle olmalıdır ki Aperlai ve Apollonia'nın sahip olduğu yerel bir Apollon *Patroos*'un varlığı bilinmektedir[974]. Hem Aperlai'de hem de Apollonia'da acil olarak başlanması gerektiğini düşündüğüm arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde bu kültün özellikleri anlaşılabilecektir.

[971] Apollonia ve Aperlai haritaları için bk. Harita 87-89. Apollonia ören yeri genel fotoğrafları için bk. Görsel 180.
[972] Chaniotis 2010: 674.
[973] Chaniotis 2010: 674.
[974] Heberdey-Kalinka 1897: 18 no.58.

Bölgede acil arkeolojik kazı çalışmalarının başlaması gereken bir diğer konumuz kapsamındaki yerleşim Kyaneai'dir. Bölgede çalışma yapan ilk batılı araştırmacılar 1960'larda bölgede incelemeler yapmışlardır. Kyaneai'de bugüne dek kapsamlı modern bir arkeolojik kazı çalışması henüz yapılmamıştır. Öyle ki kente giden yollar sıradan bir aracın geçebileceği türden değildir. Antik kentin bulunduğu ormanlık bölge etrafında yapılaşmaların başlamış olması endişe vericidir. Kyaneai'nin bulunduğu alan tamamen ormanla ve bitki örtüsüyle kaplıdır. Çevresi aşırı dağlık olup çok sayıda tepe bulunur. Civarda çok sayıda su kaynağının olduğu bilinir. Kente ait olan nekropol alanı ile birlikte geniş bir alana yayılmış olan antik kent adeta bulunduğu dağın tamamını kaplar. Kyaneai'deki Apollon sıfatı *Thyrkseus*'dur. Kelimenin Likya dilindeki *Turakhssali'*den geldiği Ksanthos'da bulunmuş olan bir yazıttan öğrenilir. Aynı yazıt dolayısıyla Kyaneai'de bir Apollon kehanet merkezinin bulunduğu söylenebilmektedir[975]. Örneğin Kyaneai'de bulunan Ares kültü, kente dair olan bu kültün Lykia kökenli olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir. Burada vurgulanması gereken Kyaneai'de de aynı Patara'da olduğu gibi sonradan Apollon kültü ile bir araya getirilmiş olan bir kültün varlığının bulunuyor olmasıdır. Bu duruma dair en nitelikli örnek Soura'daki Apollon Kehanet Merkezi'nde balıklarla uygulanan kehanet okumalarıdır. Çünkü balıkların kullanıldığı kehanet okumaları Hellen teolojisinde yer almaz. Dolayısıyla yerel kökenli olan Lykia'daki kültlerin bir arada değerlendirilmeleri ve anlaşılmaları gerekir[976]. Letoon'da bulunan esin perilerinin (*Nymph*) Kyaneai'de[977] de tapınım gören bir kült olarak bulunuyor oluşunun sebebi Leto değil, Lykia'da var olan Ana Tanrıça kültü olabilir. Bu duruma dair bir diğer örnek Eleuthera kültüdür. Sidyma'dan Kyaneai'ye, Telmessos'dan Myra'ya, Lykia'da var olan Eleuthera kültü Antik Yunan teolojisinde yeri olmayan bir kült olup, bu durum Lykia'ya dair Hellen öncesi bir kültün varlığını gösterir niteliktedir. Daha ziyade Myra'da etkili olmuş olan Eleuthera kültü bölgede Roma İmparatorluk Dönemi'nde varlığını daha fazla hissettirir. Eleuthera Artemis ile ilişkilendirilmiştir[978].

Bölge coğrafyası yalnızca Lykia ile sınırlandırılamaz. Pamphylia bölgesindeki Side Apollon Kutsal Alanı konumuz açısından aynı doğrultuda öneme sahiptir[979]. Ancak Side özelinde konu birçok açıdan öznel niteliklere sahiptir. Bunların başında Side'nin bağımsızlığına devam

[975] Neumann 1979: 263.
[976] Akyürek Şahin 2016: 538-539.
[977] Akyürek Şahin 2016: 542.
[978] Akyürek Şahin 2016: 543.
[979] Side Apollon Tapınağı fotoğrafları için bk. Görsel 193-195.

edişi gelir. Bu durum Pers egemenliğine girdiği ileri sürülen Side'nin MÖ 500'de sikke basabilidiği bilgisiyle ılımlı bir hâl alır[980]. Bu tartışmalara daha fazla girmeden belirtilmelidir ki, Side'nin özgünlüğü Sidece olarak tabir edilen Side'ye özgü alfabaye sahip olan dildir. Apollon kutsal alanında günümüzde arkeolojik kazı çalışmalarına devam eden kazı başkanı Alanyalı tarafından *temenos* sınırları içerisindeki bulgular şimdilik en erken MÖ 7. yüzyıla tarihlenebilmiştir. Lâkin N1 ve N2 tapınakları olarak ifade edilen kutsal alan yalnızca Apollon'a ait değildir. Side'ye de bu çalışmada yer verilmesinin asıl sebebi budur. Öyle ki bu kutsal alan içerisinde yer alan Apollon ve Athena tapınakları birbirlerinden bağımsız birer kutsal alan değillerdir. Apollon *Sidates* burada Athena ile birlikte ikili bir anlayışıyla tapınım görmüştür. Kutsal alan, Side yarımadasının güney ucunda yer alır. Tapınakların Side limanı yanında konumlandırılmasıyla birlikte düşünüldüğünde Hellen öncesi bölgede bulunan yerel kültlere ait tapınakların da burada oldukları fikri ileri sürülmektedir[981]. Kanaatimizce bu görüşleri destekleyen en önemli unsur Side'de bereketin sembolü olarak var olan nar tasvirleridir. Athena'nın tasvirlerinde çok sayıda kullanılmış olan nar, tanrıçanın miğferli olan savaşçı kişiliğine, yerel kült olan Ana Tanrıça'nın eklenmesiyle ortaya çıkmış olmalıdır[982]. Alanyalı'nın yapmış olduğu son çalışmalarla birlikte kutsal alan civarındaki tarihleme MÖ 7. yüzyıla kadar çekilebilmiştir. Öyle ki bu tarihleme MÖ 750 ila 550 arasına tekabül eden Kolonizasyon Dönemi ile doğru orantılı bir görünüme sahip olmaktadır[983]. Lâkin Athena ve Apollon Kutsal Alanı içerisinde bugüne dek bahsi geçen iki tanrıya adanan bir sunu listesi ele geçmediği gibi kutsal alanla ilişkilendirilebilen herhangi bir kült objesi de kazı çalışmaları kapsamında bulunmamıştır[984].

Elbette bu durumun en büyük istisnası daha önceki kazı çalışmaları sırasında bulunmuş olan ve 2014 yılında Özhanlı tarafından yayınlanan *omphalos*'dur. Söz konusu yayında Özhanlı bu *omphalos*un aslının bir kopyası olabileceğini ileri sürmüştür[985]. Hamam kazılarında bulunmuş olan bu nesne *tripod* ile *omphalos*un birleşiminden oluşan öznel bir parçadır. Side sikkeleri üzerinde Apollon'un sağ eli üzerinde tuttuğu sunu kaplarının *omphalos* olarak anlaşılabileceği

[980] Mansel 1978: 7; Bean 1999: 65.
[981] Şener 2022: 418.
[982] Şener 2022: 434-435.
[983] Şener 2022: 293.
[984] Şener 2022: 418-419.
[985] Özhanlı 2014: 261-272.

düşünülmüştür[986]. Ayrıca Side'de karşımıza çıkan Apollon'un giydiği defneden taçlar da (MÖ 479-460 aralığına tarihlenen gümüş saterler üzerindeki gibi) burada bir Apollon kâhinliğinin bulunduğu görüşünü destekler niteliktedir[987]. Çalışmamız genelinde detaylıca belirtildiği üzere *tripod* zamanın üçlü gücünü temsil ettiği gibi Apollon teolojisindeki üçleme olarak nitelendirilen üç tanrıyı da temsil eder. Bu üç tanrı çeşitli kehanet merkezlerinde farklı isimlerle anılsalarda ortak noktaları Zeus, Apollon ve Ana Tanrıça'dır (Kat.No.14,16,18,,20)[988]. Söz konusu N2 tapınağının friz kısmında yer alan *tripod* en azından bu üçlemenin kutsal alandaki varlığına delil teşkil eder nitelikte sayılabilmelidir. *Omphalos*un kutsal alana ait olmadığı düşünülse dahi, *tripod*un içerisine yerleştirilmiş olması önemli bir detaydır. Özhanlı'nın açıklamalarından, *omphalos*un bir yarısının eksik mi bırakıldığı yoksa sonradan mı oyulduğu anlaşılmıyor olsa da, *tripod* içerisine konulmuş olan *omphalos* sadece dünyanın merkezini değil aynı zamanda Zeus'u temsil etmektedir. Bu çalışmada açıklandığı üzere *omphalos* üzerindeki kartallar Zeus'un kuş formunu temsil eder[989]. *Omphalos* ise Zeus'un *skeptron*unun timsalidir[990]. Üçleme içerisine gizlenmiş olan *omphalos*un neden *tripod*un içerisine konulduğu böylece daha net anlaşılabilir. Kaldı ki Delphi Apollon teolojisinin ortaya çıkışı; Zeus'u Apollon'un ardına gizlemeyi amaçlamıştır. Özellikle Myra'da ve Lykia genelinde Roma İmparatorluk Dönemi'nde Eleuthera kültünün güçlendiğinden yukarıda bahsedilmiştir. Ana Tanrıça kültünün Roma İmparatorluk Dönemi ve devamında Lykia ve Pamphylia coğrafyasında güçlenmeye başlamasının yansıması olarak, Athena'nın Side'de Tauros'un kızını sembolize eden Side'yi de temsil eder bir pozisyona getirildiğini düşünebilmek mümkündür. Nihayetinde nar anlamına gelen Side terimi aynı zamanda Ana Tanrıça kültünün doğurganlığını ve bereketini temsil eder[991]. O halde bu mantık çerçevesinde Side özelinde, *tripod* içerisine yerleştirilmiş olan *omphalos*un; bu kez Ana Tanrıça'yı yücelterek Zeus'u ardında bırakmayı amaçladığı düşünülebilir. Öyle ki Side genelinde her türlü arkeolojik malzeme üzerinde baskın olan tasvir nar olup, *omphalos* ve *tripod* değildir. Ayrıca Athena ve Apollon kutsal alanında ne Athena'ya ne Apollon'a ne de Zeus'a ait olan herhangi bir sunu veya sunu listesi de henüz bulunmamıştır. Kanaatimizce Sidenin bir kehanet

[986] Şener 2022: 347.
[987] Şener 2022: 349.
[988] Dodona'ya dair olan açıklamalara bakınız.
[989] Pind. *Pyth. Od.* 4.4; Cook 1904: 412.
[990] Bu çalışmanın *Gökyüzü Kehanet Merkezleri* bölümüne bakınız.
[991] Mansel 1978: 7.

merkezi olup olmadığına, eldeki *omphalos*a dayanarak veya Side sikkelerinde bulunan Apollon ile birlikte tasvir edilen *tripod*, defne ve karga tasvirleri[992] üzerinden varılamaz. Ayrıca kuşların Zeus, kitonik kültler ve Ana Tanrıça ile olan ilişkisi özellikle Anadolu'da Apollon'dan daha fazladır (Kat.No.152). Ayrıca bu üç unsurun temsil ettiği Ana Tanrıça kültünün kökeni zaten Anadolu'dur. Apollon kehanet merkezlerindeki kehanet gücüyle kesin olarak eşleştirilebilen tek kuş; Delphi'de de olan omphalos üzerindeki Zeus'un kartallarıdır[993].

Apollon kehanet merkezlerinin olmassa olmazı kutsal su kaynağıdır. Side yarımadasında yapılan yerinde gözlemler neticesinde, bu olası su kaynağına dair bir değerlendirme yapılması gerektiği kanaatine varılmıştır. Bu kapsamda civarda incelenmesi gereken yer elbette Manavgat'ın ardında bulunan Seleukeia Lyrbe'dir[994]. Lyrbe'de yapılmış olan arkeolojik kazı çalışmaları çok yetersizdir[995]. Aleksandrialı Dionysus, Lyrbe ve Telmessos'dan (Fethiye) aynı yerdeler gibi bahsetmiş ve bulundukları bölgelerin çok saf ve bakir olduklarından bahsetse de, Telmessos ile Lyrbe birbirlerine çok uzak iki yerleşimdir. Dolayısıyla burada Seleukeia Lyrbe'den bahsediliyorsa[996], bu durumda Telmessos'dan bahsedilmiyor olunması gerekir[997]. O halde burada Dionysus'un bahsettiği yer Termessos olmalıdır. Gerçekten de 1800'lü yılların başında bölgede dolaşan batılı gezginler de Lyrbe'yi ararken Termessos'u bulduklarını belirtirler[998]. Bugün adının Lyrbe olup olmadığına dair tartışmaların dahi devam ettiği antik kentte ele geçen Sidece yazıtlar iki kent arasındaki etkileşime işaret eder. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side'nin ileri gelenleri tarafından kullanılan bir yerleşim olduğu düşünülebilirse de[999]; yerleşimin asıl önemli unsuru Side'ye su sağlayan su kemerlerinin Lyrbe'nin hemen aşağısından geçiyor oluşudur. Biri küçük diğeri büyük olan kemerler hâlâ kısmen ayaktadır. Alanda yapılmış olan incelemeler neticesinde, yerleşimde bulunan mimari yapıların yarısından fazlasının arkeolojik kazı çalışmaları kapsamında yeterince incelenmemiş oldukları fark

[992] Şener 2022: 140.
[993] Pind. *Pyth. Od.* 4.4; Cook 1904: 412.
[994] Lyrbe haritaları için bk. Harita 98-99: CyclOSM haritası Lyrbe ören yerini gösteren bir haritadır.
[995] Lyrbe yolundaki su kemeri ve Lyrbe ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 196-202.
[996] Yapılmış olan taramalar neticesinde Lyrbe'ye dair antik kaynaklarda yalnızca 3 metin bulunabilmiştir. Bunların ilki bahsi geçen Dionysus'un açıklamalarıdır bk. Dionysius *Guide to The Inhabited World* 85; Diğeri Ptolemaeus'un Coğrafyası'nda Lyrbe'nin Pisidia'da olduğuna dair verilerdir bk. Ptolemaeus 5.5.8; Üçüncüsü ise Pseudo-Epiphanius, *Notitia Episcopatuum*'da yer alan Side'deki 16 psikoposluk merkezini gösteren metindir.
[997] Dionysius 85.
[998] Spratt 1847: 16.
[999] Yıldırım 2014: 103.

edilmiştir[1000]. Kentin doğu yakasındaki uçurum Oymapınar'ın olduğu büyük vadiye bakar. Manzara çok geniş bir bölgeyi kapsar çünkü kentin bulunduğu tepe çevredeki en yüksek zirvedir. Kente çıkan tek yol vardır o da su kemerlerinin olduğu yakadan Manavgat Şelalesi'ne inen yoldur.

Side'deki Athena ve Apollon kutsal alanının bir kehanet merkezi olarak kullanılıp kullanılmadığının anlaşılması için öncelikle Lyrbe'nin araştırılması gerekir. Kentin adının dahi Lyrbe olduğu arkeolojik deliller ile henüz ispatlanamamışken, Side'ye gelen suyun kaynağı olan bu yerleşim detaylıca incelenmeksizin Athena ve Apollon kutsal alanında kehanet ritüellerinin yapılıp yapılmadığı kanaatimizce kolaylıkla ispat edilemez. Ancak bizim çalışmamız açısında ispat edilmiş olan kısım Side'de var olan nar kültünün Ana Tanrıça kültü ile olan ilişkisidir. *Omphalos* ile *tripod*un iç içe geçtiği buluntu Side'deki Ana Tanrıça kültünün baskınlığını sembolize ediyor olabilir. Bu bilgiler kent sikkelerinde bulunan çok sayıda nar motifi ile desteklenmekte iken; Athena ve Apollon kutsal alanına dair tanrılara adanan hiçbir adağın bulunmamış olması bu tezi güçlendirir.

Tüm bu bilgiler ışığında, Euromos'daki Zeus *Lepsynos* Tapınağı (MS 2. yüzyıl) Miletos (ve Didyma) ile Mylasa arasında yer alır. Bölgede bulunan alelade bir tapınakmış gibi gözüken *Lepsynos* ardında MÖ 4. yüzyıldan erkene işaret eden bir sır taşır. Klazomenai (Urla) ve Idyma'ya (Gökova) ait iki ayrı sikke üzerinde yer alan Zeus *Lepsynos* Tapınağı, antik dönem seyyahlarının uğrak yeri olarak dile getirilmiştir[1001]. Didyma ve Miletos'a yakınlığı ile dikkat çeken *Lepsynos*'a ait MÖ Geç 5. yüzyıla tarihli gümüş sikkelerin bir yüzünde domuz diğer yüzünde ise *labrys* yer alır. Zeus *Lepsynos*'un Euromos'daki sembolü olan *labrys* ve asa, Hellenistik Dönem ve sonrasında Euromos'a ait olan sikkeler üzerinde yoğunlukla karşımıza çıkar[1002]. Hellenistik Dönem'le birlikte artış gösteren asa ve *labrys*in eşzamanlı kullanımı Didyma ve Miletos dolayısıyla Apollon açısından ayrı bir öneme sahip olmalıdır. Öyle ki Euromos'da karşımıza çıkan şaşırtıcı tasvir, tapınağın *naos*unun dış duvarında yer alan bir *labrys* ve iki kulaktan oluşur[1003]. *Labrys* ile kulak motiflerinin Karia'ya özgü bazı sikkelerde örnekleri

[1000] Yıldırım 2014: 103-111.
[1001] Ashton 2006: 3.
[1002] Ashton 2006: 6.
[1003] Doğan 2020: 148-149.

bulunur[1004]. Lâkin en önemli ayrıntı, bu kulak motiflerinin en çok karşımıza çıktığı yerin Miletos oluşudur. Miletos'da bulunan bu gibi kulak motifleri kadınlarla ilişkilendirilmiş ve MÖ 2(?) ila MS 2. yüzyıl aralığına tarihlenmişlerdir. Burada çalışmamız açısından önemli olan kısım bu kulakların ve *labrys*in Zeus *Lepsynos*'da olduğu gibi betimlendiği tek yerin Hierapolis olarak biliniyor oluşudur. Bu motifin bulunduğu Hierapolis'deki sunu steli üzerindeki yazıttan (MS 2. yüzyıl) söz konusu stelin Apollon *Kareios*'a adandığı anlaşılır. Ancak özellikle Mylasa'da Zeus için kullanılan sıfatın Kareios oluşu, kulak ve *labrys* motifinin en çok işlendiği Euromos[1005] açısından ayrı bir öneme sahip olmaktadır[1006].

Atina'daki Pynx *Hypsistos* kutsal alanı yalnızca kadınların, *Dios*'dan ailelerini ve şehirlerini korumasını istedikleri bir tapınım yeridir. Burada kadınlar tanrının onları duyması için dua ederler. Hypsistos'un yani Zeus'un bu koruyuculuğunun *Soter* kültü ile Minos'dan Didyma'ya geldiği iddia edilir[1007]. Öyle ki Didyma'daki Brankhos kültünün köklerinde yatan baba tanrı kültü burada *Soter*'e uyumlu olan bir baba tanrı kültünün olduğu şeklinde yorumlanabilmiştir[1008]. Gerçekten de Brankhos mitosunun[1009] köklerinde yatan kült tanrılaşma kültü olan kahramanlık kültü olarak bilinir. Bu kültün ardında *skeptron*un yani asanın gücü bulunur. Kehanet merkezlerinin (Kâhinliklerinin-liderliklerinin) temsil ettiği bu güç baş rahipler tarafından kullanılır[1010]. Ancak bu gücün kaynağı yalnızca gökyüzü (*Dios*) değil aynı zamanda yeryüzüdür (*Dioni*). Dodona'daki meşe ağacının köklerinde saklı olan bu Ana Tanrıça kültü Zeus'un asasını temsil eder[1011]. Çünkü asanın bu ağaçtan yapıldığı rivayet edilir. Minos uygarlığındaki *labrys* ise asanın bir başka formu olan Min'in silahıdır[1012]. Mitolojide Delphi'deki kehanet merkezinin Minos'dan gelen rahipler tarafından kurulduğu söylenir. Öyle ki Delphi Apollon Tapınağı'nın temel taşlarının ve altarının altından minik *labrys*ler çıkmıştır[1013]. Tüm bu bilgiler üzerinden düşünüldüğünde Klaros'daki Ana Tanrıça kültünün bölgedeki Akha

[1004] Doğan 2020: 149.
[1005] Euromos Zeus Tapınağı fotoğrafları için bk. Görsel 217-218.
[1006] Doğan 2020: 150.
[1007] Fontenrose 1932: 253.
[1008] Palaima 1995: 131.
[1009] Taşlıklıoğlu 1963: 40.
[1010] Palaima 1995: 131-135.
[1011] Plin. 2.228; Dakaris 1963: 47-49; Meyer 1965; Schachter 1967: 11; Francke 1961: 320.
[1012] Wainwright 1931: 185-195.
[1013] Perdrizet 1908: 120-121.

varlığından önceki Kolophonlulara ve dolayısıyla Hitit varlığına dayandığı bilinir[1014]. Klaros, Hierapolis ve Knidos üçgeninde, Apollon'un en çok kullanılan sıfatı *Klareios ve Karios* olmuştur. Nihayetinde bu sıfat, kulaklı *labrys* motifi ile birlikte Hierapolis'deki Apollon adak stelinde ve Euromos'daki tapınakta karşımıza çıkar.

Apollon kehanet merkezleri Zeus'un varlığı olmaksızın düşünülemezler. Çünkü eğer Apollon kehanetin gözüyse, Zeus da kulaklarıdır. Anadolu'da bugün de kullanılan bu tabirler kanaatimizce manidardır. Öyle ki Apollon (Horus) görür, Zeus (Amon) ise duyar. Böylece gittikleri yerlerde yeryüzünün gözü ve kulağı olurlar. Ancak yaşamın Güneşi sevmesi yetmez, yaşam aynı zamanda suya ihtiyaç duyar. Anadolu'da bilinen Hitit tanrısı Apullunas / Apullianas kutsal alanların sınırlarını koruyan bir tanrıdır[1015]. Antik Yunan'da Apollon tapınakları arasına *gulloi* olarak tabir edilen üçgen ve dörtgen taşıyıcı işaretler konumlanır. Bu taşlar Apollon'un orada olduğunu ve kutsal alanı izlediği-koruyup kolladığı anlamına gelir[1016]. Miletos'daki *gulloi* Hekate heykelinin yanından başlar ve Didyma Apollon Kutsal Alanı'nın başladığı yerde bir *gulloi* daha bulunur. Apollon'un kehanet yeteneği aslında görebilme, bir başka deyişle görücülük yeteneğidir. Dolayısıyla geleceği de, kâhine bu gücü ile bildirir. Ancak bu görücülük, Delphi kehanet merkezi tarafından tabiri caizse "Görecelik" haline dönüştürülmüştür. Çünkü Dodona'daki meşe ağacı kültünün kökeni Trophonios ve Tilphossa'dakiyle doğru orantılıdır.

Ayrıca çok önemli bir detay vardır; Klaros'un kuruluş mitosu Trophonios-Brankhos-Amphiaraos'daki örneklere benzese de, Tilphossa'nınkine benzemez. Çünkü Klaros ve Tilphossa'nın mitoslarındaki karakterleri ve hikayeleri birebir aynıdır. Tilphossa'nın kuruluş mitosunda Teiresias'ın kızı Manto Delphililer tarafından kaçırılır ve Delphi kehanet gücünü buradan kazanır. Çünkü Apollon'un oğlu olan Teiresias, gücünü Boiotia'daki Ana Tanrıça nehri olan Tilphossa'dan alır. Bu nehirler "Ana" anlamına gelen "Trophos"lardır. Yani kehanetin gücü anadan; Ana Tanrıça'dan gelir[1017]. Klaros'da ise Manto yine Teiresia'ın kızıdır lâkin bu kez Klaros'daki baş rahip olarak karşımıza çıkan Teiresias, kızı Manto'nun Klaros'u işgal eden Akhalı Rhaikos ile evlenmesine razı olur ve Mopsos adındaki oğulları Klaros'daki *Klareios*

[1014] Şahin 2001.
[1015] Brown 2004: 243-257; Şahin 2012: 262-263.
[1016] Detienne – Lloyd 1997: 14.
[1017] Paus. 9.33.1-2; Motte 1973: 243-244; Brisson 1976: 64-69; Schachter 1994: 38-39.

Kehanet Merkezi'ni kurar[1018]. Her iki mitosu birleştiren bir diğer mitos ise Menderes Nehri'ni konu alandır. Öyle ki Menderes Nehri'nin Ege Denizi'nin altından Yunanistan'a kadar aktığı rivayet edilir. Kanaatimizce Menderes'in Boiotia'daki karşılığı Tilphossa Nehri olabilir.

Açıklamalar ışığında görülebilmektedir ki; Delphi'de Apollon'un *Python* yılanını öldürmesiyle devam eden bu yeni teolojinin ortaya çıkışı Klaros'a ve *Klareios*'a dayanır. Karia'daki bu köken akademisyenlerin geneli tarafından bugüne değin Minos'a dayandırılmıştır. Ancak bizim çalışmamızla daha net görülebilmektedir ki, Girit'den Delphi'ye gitmiş olan *labrys* ve *skeptron*un temsil ettiği kehanet gücü öncelikle Anadolu'dan Girit'e değil; daha erken bir dönemde Anadolu'dan Dodona'ya, Trophonios'a ve Tilphossa'ya kadar çoktan gitmiştir ve zaten oradadır. Bunun en güzel tabirini Pausanias; "...yılanlar Trophonios için olduğu kadar Asklepios için de kutsaldır..." şeklinde açıklar[1019]. Oysa yılanlar Delphi teolojisinde canavar olarak tabir edilir. Didyma'daki baba tanrı kültünün Euromos'daki Zeus tapınağında bulunuyor olmasının da temel sebebi budur. Bizim görüşümüz, henüz bilinmeyen *Lepsynos*'un kuruluş mitosunun da Brankhos ve Klaros'a benzediği yönündedir. Bu kanaatimizin en temel sebebi *Lepsynos*'un motiflendiği birçok sikkede tanrı Zeus'un aynı Dodona'daki heykelciklerde olduğu gibi sakallı bir tarzda[1020] betimlenmiş oluşudur.

Karia'daki Apollon *Karneios* Tapınağı Knidos'da[1021] bulunur. Euromos'a gidilmeden önce özellikle Knidos'a gidilmiş ve yerinde gözlemlerde bulunulmuştur[1022]. Knidos bu noktada çok özel bir yere sahiptir. Herodotos Knidos'un olduğu yarımadanın; günümüzde Balıkaşıran mevkiinin öncesindeki koy ile karşısındaki MTA Kamp alanının olduğu kısımdan kesildiğini belirtiyor olmalıdır[1023]. Öyle ki bu aralık Gökova Körfezi'ne çıkan en dar yerdir. Triopion olarak tanımlanan bu yarımada, öyle ki Knidos'un ve Emecik'in içerisinde yer aldığı bir ada yapılmak istenmiştir. Mitolojide Knidoslular bunu denerler lâkin çalışan işçiler hastalanır. Delphi kâhinliğinin tavsiyesi üzerine de bu işten vazgeçilir[1024]. Knidos'un içerisinde yer aldığı Dor birliğinin üyeleri Kos, Halikarnassos, Knidos ve Rodos'daki Lindos, Ialysos ve Kamiros'dur.

[1018] Paus. 9.33.2.
[1019] Paus. 9.39.3.
[1020] Ashton-Kinns 2003: 32.
[1021] Knidos haritaları için bk. Harita 75-76.
[1022] Knidos ören yeri fotoğrafları için bk. Görsel 203-209.
[1023] Hdt. 1.144, 1.174, 4.38.
[1024] Parke 1985: 316.

Triopion hem bu birliği hem de birliğin kült merkezi olan Emecik'deki tapınağın[1025] adıdır[1026]. Triopion festivallerinde düzenlenen oyunları kazananlara *tripod* şeklinde tunçtan ödüller verildiği bilinir[1027]. Öyle ki kanaatimizce bu oyunların mantığı ve bölgesel nitelikte yapılışı Minos'da, Boiotia'da ve Olympia'da vs. olduğu gibi baş rahiplerin Olympik yarışmalarına[1028] benzemelidir. Anlaşıldığı üzere Triopion kültü bir liderlik kültüdür[1029]. Emecik'deki tapınağın Triopion Tapınağı olarak birçok akademisyence kabul görmesi konu için bir dönüm noktasıdır. Kanaatimizce de Herodotos'un anlatımda en çok sıkıntı çektiği konu Ege Adaları'nda bulunan ve kendisinin de Pelasglar olarak adlandırdığı birincil Hellen öncesi dil konuşan insanlardır. Aynı o konuda olduğu gibi Knidos'daki Triopion konusunda da Herodotos'un dilinde bir anlam karmaşası bulunur. Öyle ki MÖ 20. yüzyıla kadar çekilebilen Karia kelimesinin yazılı kökeni Hitit ve Mısır metinlerinde "*Karakisha" ve "Karkisha"* olarak belirtilmektedir. Luvi dilinde ise "*Karuwa*" olarak yazılmıştır. O halde Karialılar Knidos'da yerel olarak düşünülebilir. Herodotos adalarda bulunan Karialıların Dor baskısıyla Knidos'a geldiklerini söyler[1030]. Aynı Dor baskısı neticesinde Klaros'a Girit üzerinden gelen Akhalar, Delphili Apollon'un kültünü Manto ile *Klareios* kehanet merkezine taşımıştır.

Bu karmaşanın cevabı Triopion'da aranmalıdır. Trophon - Trophos ile Triopion terimleri arasındaki kökene dayanan benzerlik görmezden gelinmemelidir. Ayrıca "Tripod" kelimesinin kökeni de özdeştir. Buraya kadar açıklanan bilgiler üzerinden düşünüldüğünde, Brankhidai'de ve Klaros'daki tanrılaşma (Kahramanlık) kültünün, "Triopos" olarak Knidos'da yer alabileceğini düşünmek, bu kadar benzerliğin bir arada olduğu bir konuda mantıksız olmamalıdır. Plinius bu yarımadanın "Triopoia" olarak anılışından bahseder[1031]. Gerçekten de Triopas'ın Thessalia'dan kaçarak Knidos'a geldiği ve Triopion'u kurduğunu rivayet edilir. Aynı hikaye burada da yer alır ve gün yüzüne çıkar. Lâkin bu kez farklı bir detay bulunur; o da Triopas'ın Thessalia'dan kaçıp geldiğidir. Bu noktada Herodotos'un anlatımı tekrar gözden geçirilmelidir. Çünkü Thessalia'dan kaçanlar Phlegyas'ın kralı olduğu Phlegyalılar olarak bilinir[1032]. Thessalia'daki kaçışın sebebi bu

[1025] Triopion tapınağı MÖ 8. yüzyıla işaret eder bk. Crielaard 2009: 66.
[1026] Triopion Tapınağı fotoğrafları için bk. Görsel 211-216.
[1027] Hdt. 1.144.
[1028] Paus. 5.1.3-4; Hdt. 6.56; Cook 1904a: 374-376; Palaima 1995: 131-135.
[1029] Kat.No.150-151.
[1030] Hdt. 1.171.
[1031] Paus. 5.29.2.
[1032] Fontenrose 1959: 318.

insanların Delphi'yi yağmalamak istemiş olmalarıdır[1033]. Pelasglı Argos'un[1034] el değiştirmesi de aynı döneme denk gelir. Devamında Delphililer, Apollon'dan *Python*u ortadan kaldırması için yardım ister ve Apollon üçlemedeki yerini alır[1035].

Knidos'daki Triopion[1036] aynı zamanda Emecik'teki Apollon tapınağının sıfatıdır. Bunun sebebi Brankhos, Teirisias, Trophonios, Amphiaraos vs. mitoslarındaki kahramanlık kültü olmalıdır. Ancak bu kültün kökeni her birinde olduğu gibi Teirisias'ın Apollon'un oğlu olduğu görüşüne dayanır. Ancak aynı zamanda Trophonios ve Amphiaraos'un soyları büyücü Melampos'a dayanmaktadır[1037]. Hatta mitolojide ve Amphiaraon'a dair eldeki kaynaklardan öğrenildiği üzere, büyücü Melampos soyundan gelen büyücü rahip Amphiaraos aynı zamanda askerdir. Tüm bunlara ek olarak Sparta'daki ilksel rahip krallar, kâhinliklerindeki liderlik oyunlarında (Yarışmalarında) zafer kazandıktan sonra rahip krallar için kutsal olan asayı taşımaya hak kazanmışlardır. Bu asa meşe ağacından yapılan "*Tropaios*"dur. Sparta'daki arkeolojik araştırmalar neticesinde öğrenildiği üzere bahsi geçen bu rahipler aynı zamanda bir savaşçı ve askeri liderdir[1038]. Bu bilgiler ışığında Knidos'un Peloponnesos Savaşları'nda Delos Birliği üyesi Atina'nın yanında olmak yerine neden Sparta'nın yanında durduğu daha net anlaşılır. Knidos yarımadasında yapılan incelemelerin üç boyutu olmuştur. Bunların ilki Knidos antik kenti ve Apollon *Karneios* Tapınağı'dır. İkincisi yarımadanın ana karadan koparıldığının ileri sürüldüğü Hisarönü'ne yakın olan Balıkaşıran mevkii civarıdır. Üçüncüsü ise bizim çalışmamız için hepsinden daha öncemli olan Emecik'deki Triopion Tapınağı'dır. Tapınağın günümüzdeki farkındalığının Knidos'dan az olması manidardır. Tapınağın ana caddeye baktığı, yani o günün şartlarında denize bakan tarafında yapı kalıntısı olması muhtemel devşirme duvar arasındaki büyük taş bloklarda Geometrik Dönem'e dair oyulmuş motifler anında göze çarpar. Daire şeklindeki çiçek motifleri 20 köşegenlidir. Ege Adaları'ndaki müzelerde bu gibi motiflere dair örnekler genellikle 16 köşegenlidir. Ayrıca tapınak yakınında bulunan kabartma motiflerindeki *Kouros*lar Naksos, Paros, Karpathos, Mykonos ve Santorini'deki müzelerde bulunan motifler ve kabartmalarla birebir aynıdır. Geometrik Dönem'in izleri Knidos'daki

[1033] Paus. 9.36.2.
[1034] Str. 5.2.4.
[1035] Paus. 10.6.6.
[1036] Bean-Cook 1952.
[1037] Paus. 1.34.1-1.34.5; Schachter 1967: 7; Clark 1968: 71; Schachter 1994: 69.
[1038] Paus. 9.40.8; Cook 1904a: 373-374.

Apollon *Karneios* Tapınağı'nda görünmez. Dolayısıyla sırf bu açıdan dahi Triopion Tapınağı'nın olduğu Emecik mevkiinin daha erken bir yerleşime konu olduğu iddia edilebilir. Özellikle Marmaris Arkeoloji Müzesi'nde bulunan (Kat.No.149-151) buluntuları bölgedeki külte dair güzel örnekler teşkil eder.

D. Kehanet Merkezlerinin Sınıflandırılması

1. Kehanet Merkezlerindeki Bilişsel ve Büyüsel Kehanet Ritüelleri

Bu çalışmada yapılan değerlendirmeler neticesinde Apollon kehanet ritüelleri ile kitonik kehanet ritüelleri arasında etkileşim olduğuna kanaat getirilmiştir. Ancak bu ritüellerin hangi gerekçelerle birbirlerinden ayrıldıklarının açıklanması gerekir. Kehanet ritüellerinin Anadolu'da ve Ege coğrafyasında uygulanış biçimlerine göre bizce iki tipi vardır (Tablo 7). Bunlar Büyüsel Kehanet Ritüelleri ve Bilişsel Kehanet Ritüelleridir. Bilişsel kehanet ritüelleri kehanete dair objelere ve verilere dayanır. Bunlar *astragalos*lar, takılar (bir kültü sembolize eden), değerli taşlar, yıldızlar (astronomi), metasal ve bireye özgü mikro algılar, mitoloji ya da kişisel inançlar olabilir[1039].

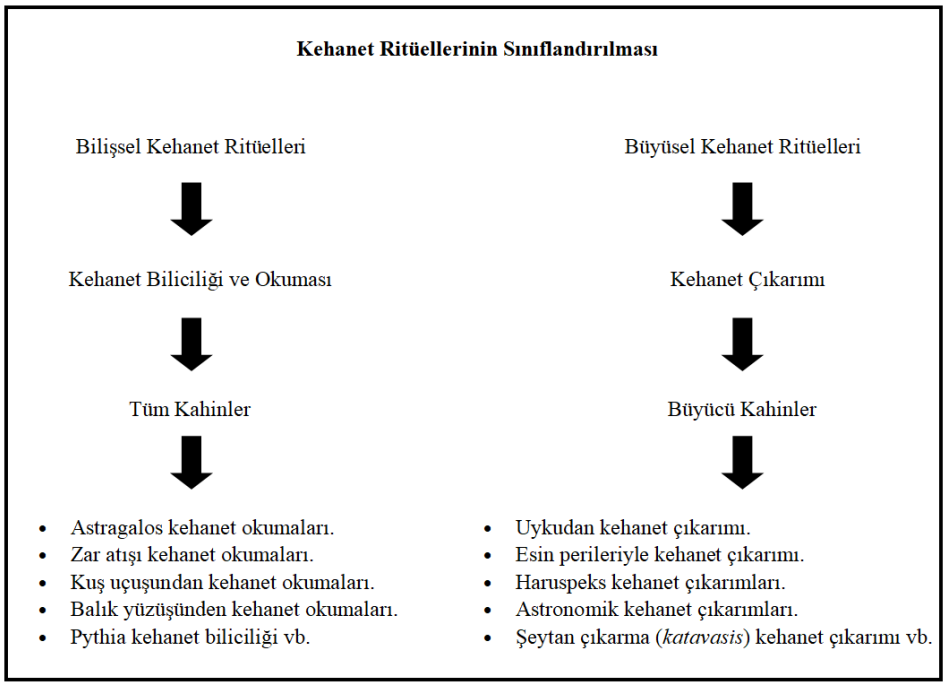

Tablo 7

[1039] Parke 1986: 124; Fontenrose 1988: 79.

Bu tarz ritüelleri gerçekleştiren kâhinler ayinlerin sonunda elde edilen cevaplara kendi yorumlarını katarlar. Bu kâhinler büyücü ya da *fizisyen* yani hekim değillerdir. Didyma'da ve Delphi'de bulunan *Pythia*lar bu kapsama giren kâhinlerdendir. Yaptıkları görev Hermes gibi tanrılara aracılık / ulaklık etmektir. Bu elçi kâhinlerin tamamı batı literatüründe *mantis* olarak anılır. Dolayısıyla her büyücü kâhin bir *mantis* olup, her *mantis* bir büyücü kâhin değildir. Bu konu kâhinlerin tipolojisine dair yapılan açıklamalar sırasında detaylıca ele alınmıştır. Öyle ki bir *mantis*in (Elçi kâhin) yapabileceği ritüellerin sınırı vardır.

Elçi kâhinler kehanete dair olan zamanın; "Gelecekte olması gereken" kısmına dair kehanet biliciliği ya da okuması yaparlar (Tablo 8). Kehanete konu olan bilgi kaynakları yapılan ritüelin bilicilik mi yoksa okuma mı olduğunu ortaya koyar. Hierapolis özelinden bu ayrım net bir şekilde açıklanabilir. Halkın erişimine açık olan kehanet okumaları; 24 adet Grekçe harfin yazılı olduğu önceden hazır olan biletlerden birinin seçilmesi ile bu harfin anlamının yazılı olduğu yazıttaki metinlerden yorumlanır. *Astragalos*ların her bir yüzünde yazılı olan harfler ya da semboller de bu amaç doğrultusunda kullanılır. Bu gibi kehanet okumalarına günümüzde Amerikada medyum ve falcıların yaptıkları açıklamalar örnek olarak verilebilir. Bu gibi kehanet okumalarının kişiye ya da fiziksel etkenlere dayanan mikro algılalar üzerinden yapıldıkları savunulur. Bir başka deyişle, örneğin tarafımca başarıyla geçilen Doktora Yeterlik Sınavı'nda, yaptığım çalışmaları ve bilgi birikimimi yeterli bulan jüri heyeti, şahsımın bu doktora tezini başarıyla tamamlayabileceğini öngördüğü için ikna olmuştur. Jüri heyeti bu öngörülere alanlarında ulaşmış oldukları uzmanlıklar neticesinde kanaat getirmiştir. Lâkin bilim insanı olan akademisyenlerden oluşan heyet, işte bu sıradan insanların algılayamayacağı seviyedeki bilgileri fark edebilecek kapasiteye sahiptir. Günümüz medyumlarının yaptıkları mikro okumalar tam olarak bu şekilde açıklanmaktadır. Oysa astrologların yaptıkları burç yorumları bu gibi bilimsel bir açıklamaya sahip olamamaktadır.

Bilişsel kehanet ritüellerinin bir diğeriyse kehanet biliciliğidir. Didyma ve Delphi'deki *Pythia*ların gerçekleştirdikleri ritüeller bu kapsama girer. Bu kadın (*Pythia*) ya da erkek kâhinler bir medyum / falcı değildir. Kâhinliklere yapılan danışma başvuruları neticesinde belli kurallar dahilinde ritüeller gerçekleştirilir. Erişillen cevaplar yazılı ya da sözlü olarak diler getirilebilir. Öyle ki bir kehanet biliciliği yapan kâhinin *mania* seviyesine erişebilmesi gerekir. İnsan olmayan varlıklarla iletişime geçebilmeyi amaçlayan bu kâhinler *epifani*ye ulaşmak için bedenlerini çeşitli

dış etkenlere maruz bırakır. Kâhine esrime kabiliyeti veren bir takım çiçeklerin, gazların ya da su buharının bedene nüfuz etmesi sağlanır. Böylece kâhin varlıklarla iletişime geçebilecek bir farkındalığa sahip kılınır. *Astragalos*ların ölü ritüelleri bakımından kullanılanları dışındakiler kehanet biliciliği kapsamında değil ancak kehanet okuması kapsamında değerlendirilebilirler.

Büyüsel kehanet ritüelleri ise büyücü kâhinler tarafından gerçekleştirilen kitonik ritüellerdir. Bu kâhinlerin tamamı aynı zamanda birer elçi kâhindir. Nasıl ki bir büyü ritüelini başlatma kabiliyetine sahip olana büyücü deniyorsa; bir kehanet ritüelini başlatma kabiliyetine sahip olana da büyücü kâhin denmelidir[1040]. Bu tür kâhinler yeryüzündeki ve yeraltı dünyasındaki ilahi varlıklarla iletişime geçebilme gücüne sahip olan özel kişilerdir. Bu varlıklara örnek olarak *daimonl*ar, *minotavros*lar, *angelos*lar, periler ve tanrılar verilebilir. Mitolojide, büyücü kâhinlerin atası olarak sayılan Melampos, Trophonios vb. gibi konumuz açısından önemli olan büyücülerin isimleri yer alır[1041]. Bu kâhinlerin çalışmamızda büyücü olarak nitelendirilmelerinin sebebi, Antik Çağlarda alimlere büyücü gözüyle bakılıyor oluşudur. Konumuz açısından düşünüldüğünde örneğin Melampos mitosunda Argos kralının kızlarını bitki ile tedavi eden Melampos büyücülerin atası olarak atfedilmiştir. Oysa gerçekte kullanılan bitkinin içeriği bilimsel bir olguya dayanıyor olmalıdır. Bu açıklamaların ışığında düşünüldüğünde antik dönemlerde var olan büyücülerin birer alim olarak anlaşılması gerektiği savunulabilir. Asur metinlerinde belirtildiği şekliyle bu çalışmada da kabul edilmiş olan âlim çeşitleri; şeytan çıkarıcı (*āšipu*), hekim (*asû*), ilahi söyleyenler (*kalû*), haruspeks (*bārû*) ve gökbilimci ya da katip (*tupšarru*) şeklindedir. Bu disiplinlerden en az birinde uzmanlığı olana *ummânu*; yani bizim tercümemizle âlim-bilge-bilgin denmiştir[1042]. *Haruspeks*ler Trophonios'da olduğu gibi hayvan iç organlarını otopsi yapıp inceleyen kitonik kâhinlerdir. İlahî söyleyenler Delphi ve Delos'da olduğu gibi ilahî şarkılarla ilham verenlerin bir çeşididir. Hekimler Asklepion ve Oropos'da bulunan tedavi edici reçeteleri uygulayan *fizisyen*lerdir. Gökbilimciler her sekiz yılda bir gece seçip gökyüzünü ünceleyen *ephor*lar; katipler ise Pythia'nın ritüel sırasında çıkardığı garip sesleri, görsel etkileşimleri ya da Asklepion'daki hastanın rüyasını anlamlandıran kâhinlerle özdeştir. Sonuç itibariyle büyüsel kehanet ritüelleri Trophonios'da,

[1040] De Villiers 2010: 360-361.
[1041] Littleton 1986; Hubbard 1993: 195-197; Liapis 2007: 403; D'Alessandro - Kyriakopoulos 2013; Harissis 2015; Thonemann 2016: 157.
[1042] De Villiers 2010: 360-361.

Oropos'da ya da Asklepion'da büyücü kâhinler tarafından yapılan ritüelleri oluşturur. Pythia'nın Delphi'de ve Didyma'da gerçekleştirdikleri ayinler büyüsel kehanet ritüelleri kapsamında sayılamaz.

2. Yeryüzü Kehanet Merkezleri

Kehanet merkezlerinin bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirilmesi, konunun kökenine dair araştırma yapılabilmesini elverişli kılmıştır (Harita 100; Tablo 5). Bu kapsamda Apollon kültüyle ilişiği olan kehanet merkezleri, gerçek anlamda anlaşılabilmeleri maksadıyla iki tipe ayrılmıştır. Bunlar yeryüzü ve gökyüzü kehanet merkezleridir. Uygulanan ritüeller ve kuruluş mitosları bakımından yapılmış olan bu teknik tanımlama; burada açıklanan bir yeryüzü kehanet merkezinde Apollon kültünün bulunmadığı anlamına gelmez. Ancak yeryüzü kehanet merkezlerinin kökeninde mutlaka Ana Tanrıça kültü ve kutsal su kaynağı yer alır. Doğanın iyileştirici gücü Ana Tanrıça kültüne özgüdür.

Kitonik kelimesinin seçilmiş olması bu kavramın yeraltını ifade edişidir. Ancak "Kitonik" kavramının kapsamı, Antik Dönem'de var olan tüm yeraltına dair unsur ve varlıkları niteleme kabiliyetine sahiptir. Örneğin Olympos teolojisinde yer alan Hades kavram yeraltı dünyasını ve tanrı Hades'in bu dünyadaki hükümdarlığını niteler. Oysa Hititler'de ve Sümer'de var olan kavram daha ziyade ölüler dünyası şeklindedir (Samothrake'deki *Kabiri* gibi). Tüm bunlara ek olarak Ana Tanrıça'nın temsilcisi olarak nitelenebilecek olan *angelos*, ilham perisi vs. gibi varlıklar da yeraltı dünyasına gidip gelebilme yetisine sahip özel varlıklar olarak bilinmektedir. Açıklanan bu üç farklı konseptin de ayrı bir unsur olabildiği kehanet ritüelleri; "Toprağın altında olan" ile etkileşimde bulunan ayinlerden meydana gelir. Kendi uzmanlık alanında âlimlik yetisine sahip olan büyücü kâhinlerin yerine getirdikleri bu tip ritüeller, açıklanan sebeplerle kitonik ritüeller olarak adlandırılmıştır. Konumuz açısından yerinde incelenmiş olan kehanet merkezleri arasında yeryüzü kehanet merkezi olarak nitelenebilecek kült merkezlerine örnek olarak; Livadeia Trophonios Kutsal Alanı, Oropos Amphiaraon Kutsal Alanı, Samothrake Büyük Tanrılar Kutsal Alanı, Brankhidai Kutsal Alanı (Hellen öncesi Didyma), Asklepion Kutsal Alanı, Klaros Apollon Kutsal Alanı, Hierapolis Kutsal Alanı vb. verilebilir. Bu merkezlerin tamamında kitonik kültlere dayanan çeşitli ritüeller bulunmakta ve-ya tanrılaşma kültleri yer almaktadır. Daha önceki bölümlerde bu kehanet merkezlerine dair detaylı açıklamalar yapılmış olduğundan bu bölümde yalnızca tanımlamalarına dair kısa gerekçelere yer verilecektir.

Samothrake'de var olan *Kabiri* kültü yeraltı tanrılarına atfedilen ilahîliği tanımlar. *Kabiri* kavramı, kökeni Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya uzanan ölüler dünyasını niteler. Bu noktada *Kabiri*'ye atfen yapılan ritüellerin açıklanmasına bu kapsamda tekrar gerek olmadığı görüşündeyiz. Hierapolis'deyse Apollon tapınağının hemen yanıbaşında bulunan Hades mağarası[1043], Olympos teolojisindeki yeraltı dünyasına açılan bir kapıdır. Termal sular Hades'in hükümdarlığına uzanan bir yeraltı kaynağından yeryüzüne bu noktadan çıkar. Günümüzde hala işlevini koruyan bu termal su kaynağı, bizce Apollon kutsal alanının bir parçası olmalıdır. Tapınağın bitişiğinde olan bu su kaynağı ile Apollon tapınağının organik bağı açıktır. Klaros'daki tapınağa dair kanaatimizce en önemli unsur *labyrnthos*lardır. Yeraltı dünyasına giden bir ikonografiyi temsil ettiği düşünülen bu alanın içerisinde; günümüzde hala aktif olan su kaynağının bir yeraltı nehri ya da göleti ile olan bağı fark edilebilmektedir. Videoya çekilmiş olan el büyüklüğündeki balıkların, yağmur suyuyla yükselen ve *labyrnthos*u tamamen kaplayan su içerisinde belirmiş olmaları, söz konusu su kaynağının stabil durumda olan bir ana su kaynağına çıktığının bilimsel olarak bir ispatıdır. Balıkların yüzüşlerinin ve kuşların uçuşlarının yorumlandığı Soura[1044] ve Telmissos gibi kehanet merkezlerinin Ana Tanrıça kültü ile olan bağları bilinir. Ancak Klaros'un kitonik ritüeller ile arasında olduğu savunulan ilişki aslen *labyrnthos*lara dayanır.

Didyma'daki Hellenistik tapınakta da var olan ve farklı mimari amaçla inşa edildiği düşünülen geçitler, kimi akademisyenlerce *adyton*a çıkan *labyrnthos* benzeri tüneller olarak nitelenmiştir. Didyma'da bulunduğu, arkeolojik malzemeler ışığında ispatlanmış olan Hellen öncesi bir kültün varlığı; baba tanrı ve Zeus *Soter* arasındaki ilişkiye dayandırılır. Minos'a dayandırılan *Soter*'den önce bölgede bulunduğu düşünülen baba tanrı kavramının, bu çalışmada açıklanan *Hypsistos* ve dağ tanrıları ile olan kültsel bağı kanaatimizce açıktır. Bunun en büyük gerekçesi *Dindymos* ve *Didymaeos* gibi ikizler anlamına gelen kelimelerin bölgedeki dağları nitelemek için kullanılmış olmalarıdır. Aynı durum Yunanistan'ın Argolidas bölgesinde yer alan ve bir diğer Didyma (Didima) için de geçerlidir. Yunanistan'daki araştırmalarımız sırasında antik kaynaklarda var olan çok az bilgi arasında fark edilmiş olan bu yerleşim civarında, henüz nerede olduğu bilinmeyen ve antik kaynaklarca Arkaik Dönem'i işaret eden bir Apollon tapınağı daha

[1043] Plutonium fotoğrafları için bk. Görsel 154-155.
[1044] Milner 2000: 144.

vardır. Burada bulunan Didima'nın etrafındaki dağın adı *Didymoi* olarak bilinir. Bu bilgiler doğrultusunda her iki Didyma'da da bulunan Apollon kültünün dağ tanrısı ve dolayısıyla baba tanrı kültüne dayanıyor olduğu savunulabilir. Dağ tanrısı kültü Samothrake'ye dair *Kabiri* kültünün açıklandığı bölümde detaylıca açıklanmıştır. Bu sebeplerle Didymalarda bulunan ve Hellen öncesi bir külte işaret eden dağ tanrısı konseptinin kitonik kültler arasında değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Argolidas'daki Didima'nın[1045]; bulunduğu çevrede Argos'la ve ilksel kraliyetlerle birincil düzeyde ilişkisi olan Ermioni'ye oldukça yakın konumda oluşu, Zeus'un asasının ilk hamili olan rahip kral Argolid'in bu bölgedeki hakimiyeti açısından çok önemli detaylardır. Çünkü Ermioni (Hermione) yerleşimi, Troia savaşının başlamasına sebep olan Helen'in, Menalaus'dan olan kızı Hermione'ye atfedilmiştir. Hermione, Helen ve Paris'in Troia'ya kaçışından itibaren Agamemnon'un karısı tarafından yetiştirilmiş ve Akhileus'un oğlu ile evlenmiştir.

Apollon'un oğlu olarak nitelenen büyücü Trophonios'un kehanet merkezinde, belirtildiği üzere hayvan adakları kehanet çemberi olarak tabir edilen su kuyuları içerisinde kurban edilmiştir. Adakların kanı yeraltına bu kuyular (Geçitler) vasıtasıyla akıtılmış olmalıdır. Trophonios kehanet merkezi, hem kurucusu olan Trophonios'un soyunun büyücü Melampos'a dayanıyor oluşu, hem de bu gibi yeraltı varlıklarına kurban edilen adak hayvanları sebebiyle kitonik ritüellerin gerçekleştirildiği yeryüzü kehanet merkezleri arasında değerlendirilmiştir. Trophonios'un kuruluş mitosunda belirtilen, büyücü kâhinin Apollon'un oğlu olduğuna dair olan yaklaşım[1046], Trophonios kehanet merkezinde de aynı Delphi'de olduğu gibi, "Üçleme" içerisine Apollon'un bir elçi olarak sonradan yerleştirilmiş olduğu şekliyle anlaşılabilir. Oropos Amphiaraon ve Kos Asklepion'da var olan tanrılaşma kültü kurucu kâhin Trophonios için de geçerlidir. Öldükten sonra tanrılaşma olarak anlamlandırılan kahraman kültü; Amphiaraon'da aynı Trophonios'daki gibi olsa da, Asklepion'da var olan durum farklıdır. Çünkü Asklepion'un adandığı figür yarı tanrı olan Asklepios'dur. Didyma'daki Brankhos, Trophonios ve Amphiaraos, öldükten sonra tanrılaştıklarına inanılan figürlerdir. Oysa Asklepios, aynı Perseus gibi dünyada kalmayı tercih etmiş olan bir yarı tanrı olarak dile getirilir. Peki Asklepios'un Perseus'dan farkı nedir? İnsan olan prenses Koronis ile Apollon'un oğlu olan yarı tanrı Asklepios; Apollon'u

[1045] Paus. 2.36.3.
[1046] Paus. 9.37.5.

aldatan Koronis'in, Apollon'un yardım istediği Artemis tarafından odun ateşinde yakıldığı sırada doğmuştur[1047]. Peki Asklepios kahraman kültü ile mi tanrılaşmıştır? Yoksa yalnızca bir yarı tanrı olarak mı Apollon'un iyileştirici gücünü kullanmıştır? Homeros'un anlatımıyla Asklepios tanrı değildir fakat kahraman kültüyle tanrılaşmıştır. Homeros'un da ileri sürdüğü bu görüş üzerinden değerlendirildiğinde, Amphiarion'da neden Asklepios sunağının olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Amphiarion'un Asklepios'u (İyileştirici ilahı) Amphiarios'dur. Bu sebeple Amphiarion'un kurucu mitosunda Amphiarios, Apollon'un oğlu olarak dile getirilmiştir. Dolayısıyla bu açıklamalar ışığında Asklepios, Trophonios, Amphiaros ve Brankhos'un aralarında bir fark yoktur. Eğer Asklepios yarı tanrı olarak kabul edilirse, bahsi geçen diğer isimlerin de yarı tanrı olarak kabul edilmeleri gerekecektir ki; bu durum mantıklı değildir. Çünkü diğer isimlerin kökeni ilksel büyücülere dayanır. Oysa her yarı tanrı (Perseus, Herakles vb.) bir büyücü değildir. O halde bu durum Olympos teolojisindeki hiyerarşik düzenle bağdaşmaz. Geriye kalan tek mantıklı açıklama, Asklepios'un aynı Brankhos ya da Amphiaraos gibi tanrılaşmış birer figür olduklarıdır. Öyle ki Asklepios da bu çalışmada tanımlanan büyücü yetilerinden biri olan hekimlik konusunda uzmanlığa sahip insan olan bir alim olarak anlaşılmalıdır. Böylelikle Hipokrates ile Asklepion arasındaki hiyerarşik ilişki de daha doğru bir yaklaşımla görülebilmektedir. Bu sebeplerle; Asklepios tapınaklarının tamamında kitonik ritüeller uygulanmıyor olsa da[1048], her Asklepios kutsal alanı bir yeryüzü kehanet merkezi vasfındadır. Dolayısıyla mitolojiye dair olan veriler ve Homeros'un konuyu anlatış şekli bir bütün olarak değerlendirildiğinde Asklepios; Trophonios ya da Amphiaraos'un olduğu kadar yarı tanrı ve büyücü olabilir. Ancak Asklepios'un kehanet merkezlerindeki tanrısallığı, onun kahraman kültü ile tanrılaşmasına dayaabilir. Dolayısıyla Asklepios'un yarı tanrı oluşu, Perseus'un yarı tanrı oluşu ile aynı mantığa sahip olamaz. Yapılan açıklamalar ışığında görülebildiği üzere Asklepios ve diğer kurucu kâhinlerin tamamı kullandıkları gücü Zeus ve Apollon gibi *skeptron*dan değil, tanrılaşma kültünden almaktadırlar. Ne var ki tanrılaşma kültünün bölge coğrafyasındaki kökeni Olympos teolojisi değildir. Öyle ki Asklepios, Trophonios ya da Amphiaraos gibi kâhinlerin tanrılaştıktan sonra da *skeptron*un gücünü kullanabilen tanrılar haline gelmeleri söz konusu değildir. Bu konu bir sonraki bölümde ele alınmıştır.

[1047] Görülebildiği üzere burada da Apollon'un ataerkillik üzerindeki baskınlığının, Artemis üzerinde Koronis'e yansıtılmış olduğu savunulabilir. bk. Cook 1904a: 402-405.
[1048] Kos / Asklepion'a dair yapılan açıklamalar sırasında belirtilmiş olan rüya çıkarma ayinlerine bakınız.

3. Gökyüzü Kehanet Merkezleri

Gökyüzü kehanet merkezleri olarak tanımlanan merkezler (Tablo 5), *skeptron*un yani Zeus'un asasının gücüne haiz olan kehanet merkezleridir. Ancak bu kehanet merkezlerinde uygulanan kehanet ritüellerinin kökeni de ağaç kültü ve kutsal su kaynaklarıyla etkileşim içerisindedir. Yeryüzü kehanet merkezleri ile arasındaki en büyük fark; gökyüzü kehanet merkezlerine ait olan tapınakların tanrılara adanmış olmasıdır. Ancak hangi tanrıya adanmış olursa olsun, Olympos teolojisi içerisinde olan her tanrı gücünü Zeus'un ilahi asasından alır. Tüm bunlara ek olarak, belirtmiş olduğumuz rahip krallar, gökyüzü kehanet merkezlerine ait olan kâhinliklerin baş rahipleridir. Çünkü ilahi güç olan *skeptron*un, dünyadaki temsilcileri olacak olan rahipler ancak gerçek bir tanrının insan formundaki sureti olabilir. Yeryüzü kehanet merkezlerindeki tanrılaşmış figürlerse; ya kahramanlardan ya da yarı tanrılardan meydana gelir. Gökyüzü kehanet merkezlerinin kökeninde yer alan kült (Apollon) Kehanet Ocağı Kültü'dür.

Çalışma konusunun bütünlüğünü korumak için Türkiye'de ve Yunanistan'da yerinde incelemesi yapılmış olan merkezler üzerinden yapılan değerlendirmeler ve literatür araştırmaları neticesinde varılan çıkarımlar bu bölümde biraraya getirilerek Apollon kehanet merkezlerindeki kültün izah edilmesi amaçlanmıştır. Gerek doktora tezi gerekse bu tezin ana parçası olan TÜBİTAK projesinin hedefi, incelenen birincil kehanet merkezleri üzerinden kehanet kavramının ve objelerinin kökenine inebilmektir. Çünkü ancak bu şekilde Apollon kültünün, kehanet merkezlerinde uygulanan kehanet ritüelleri bakımından ne anlam ifade ettiği bütüncül bir bakış açısıyla anlaşılabilir.

Hellas, Ege Adaları ve Anadolu'da kehanetin öncüleri olan kâhinler ve rahipler; tacı temsil eden ilahî külte ait olan krallığın birer temsilcisi olmuşlardır[1049]. Bizce bu kült ancak "Kehanet Ocağı Kültü" kavramı ile açıklanabilir. Krallar yeryüzündeki bilinen dünyanın kural koyucuları olmuştur[1050]. Kişisel, astronomik ve tarımsal konularda seçim yapabilme kabiliyeti bu kapsama dahildir[1051]. Öyle ki bu mitoslarda Anadolu'daki (ve Sümer'de) tanrı kralların Güneş'i

[1049] Palaima 1995: 131-135.
[1050] Cook 1904a: 400-401.
[1051] Cook 1904a: 371.

dahi kontrol edebildikleri ileri sürülmüştür; *Dios'*un gücüyle aynı zamanda yıldırımı, fırtınayı, yağmuru ve rüzgarı da kontrol edebilir[1052].

Rahip krallar ile *vanaks* kavramı arasındaki bağlantının aslında *Soter* kültü ile etkileşim içerisinde olduğu anlaşılabilir. *Vanaks* ikonografisi ile empoze edilen fikir aslında; büyülü asadan (Tanrı Min'in silahı) gelen gücün, insanların tanrısal otoritesi ve kural koyucusu olduğudur[1053]. Hephaistos bu büyülü asayı Zeus'a vermiş olsa da, elden ele dolaşan *skeptron* en son Agamemnon'un eline ulaşır[1054]. Söz konusu *skeptron* Hephasitos'un meşe ağacından yaptığı ifade edilen asadır. Büyü kültünün temelinde yatan (Hitit ve Sümer'deki) sihirli deynek kavramının Olympos teolojisindeki yaratılışı bu mitosa dayanır. Peki bu asa neden önemlidir?

Antik Yunan'da büyülü asanın bir mabedi yoktur. Bir başka deyişle asanın adandığı bir tapınağa, kutsal alana, saraya ya da güvenli bir eve dair herhangi bir bilgi yoktur. Bu asayı elinde bulunduran onu "Kendi evinde" korumakla görevli ve yükümlüdür. Asanın yapıldığı maddenin meşe ağacı kültü ile ilşkilendirilmesi onun ağaç kültü ile sembolize edildiği anlamına gelir[1055]. Konumuz dahilinde önceki bölümlerde kutsal meşe ağacı kavramının *Dios* ve *Dioni*'ye atfedildiği çok kez açıklanmıştır. *Skeptron*un yapıldığı meşe ağacı bu sebeplerle rahip kralların yetileri ile ilişkilendirilebilir[1056]. Ancak bu rahip krallar seçildikleri için değil, asanın gücünü hak ettikleri (Layık oldukları: "*being worthy*") için başa gelen tanrısal krallardır (Tanrılaşan rahip krallar)[1057]. Sparta'daki ilksel (Birincil) krallar aynı zamanda rahip kral (Baş rahipler) olarak nitelendirilmişler ve bu rahip krallar aynı zamanda *Zeus Lakedaimon* ve *Zeus Ouranios* olarak atfedilmiştir[1058]. Aynı zamanda bir lider olan kralın görevlerini bu aşamada hatırlamakta fayda vardır. Asaya lâyık olan rahip kral için kutsal meşe ağacı bir zafer ganimeti ve hatırasıdır[1059]. Zaten meşe ağacının kendisi de Zeus *Tropaios* olarak nitelenir[1060]. Tüm bunlarla birlikte hatırlatılmaya çalışılan konu *Tropaios*'un yalnızca bir politik figür olmadığı; rahip kralın aynı

[1052] Cook 1904a: 369.
[1053] Yeterlik makalemde kullanılan ifadelerin Türkçeye tercümelerinde kullanılan kaynak bk. Cook 1904a: 370-371.
[1054] Cook 1904a: 371.
[1055] Bötticher 1856: 230-250.
[1056] Cook 1904a: 372-373.
[1057] Hdt. 6.56; Cook 1904a: 374-376; Palaima 1995: 131-135.
[1058] Hdt. 6.56.
[1059] Paus. 9.40.8.
[1060] Paus. 5.1.3-4; Cook 1904a: 373.

zamanda bir savaşcı ve askerî bir lider sıfatına sahip olduğudur[1061]. O hâlde nasıl olmuştur da aynı zamanda lider olan rahip kral Antik Yunan'da bu niteliklerini yitirmiştir?

Özetle rahip kral olan tanrılaşmış figür Zeus'un asasının gücünü temsil eder (Min'in gücü). Asa ise gücünü meşe ağacından dolayısıyla Gaia'dan alır. Topraktan gelden gücün ikonografisi asa ile metalaşmıştır. Ne var ki bir noktada *vanaks* (İlahî saray) ikiye ayrılarak "Kutsal alan" ve "İlahî krallık" hâlini almıştır[1062]. Bu durum kanaatimizce en güzel VIII. Henry'nin İngiltere'sindeki krallık ile Katolik Kilisesi'nin birbirinden ayrılışı ile açıklanabilir. Antik Yunan'da ise, VIII. Henry'nin yaptığı gibi krallığa ait yeni bir kilise kurulmamış; daha da önemlisi Hellen mitolojisindeki ilk "Kutsal alan" kavramı ortaya çıkmıştır. Bu andan itibaren *vanaks* artık "Kutsal alan" ve "İlahî krallık" olarak iki parçadan oluşur. Tapınım kutsal alana aittir; liderlik ise rahip krallara. Brankhos'un Didyma'sında Zeus *Soter*'e adanan ilahîliğin temeli tam olarak buraya dayanıyor olmalıdır. Öyle ki Peleus'a babasının nasıl olduğunu soran Akhileus, vaziyeti ilgili efsanede; "...Hellenler ve Pythia O'nu (babamı) hala aşağılıyorlar mı?..." şeklindeki sorusuyla açıkça dile getirir. Burada Akhileus mecazen aynı zamanda babasının yaşlılığından ötürü saygısızlığa uğradığını belirtiyor olduğu düşünülebilir[1063].

Atina'nın ilk rahip kralı olan Medon da Sparta'da olduğu gibi görevleri ve sorumlulukları sebebiyle *vasileus* (Kral), *polimarkhos* (Askerî lider) ve *arkhon* (Yönetici-vali) adlarıyla anılır[1064]. Peki bu ilksel (Birincil) rahip kralların ardından krallıkların başına geçecek olan isimler[1065] nasıl belirlenmiştir? Onların asanın gücüne lâyık olduklarına (*Being worthy*) kim karar vermiştir? Boiotia'dan Olympia'ya[1066] uzanan geniş coğrafyada ilksel uygulamalar incelendiğinde karşılaşılan düzenlemeler kanuni normlardan ziyade teolojik kurallardan oluşur. Bu kurallar kehanet merkezleri ve dolayısıyla kâhinler tarafından belirlenmiştir. Kökeni meşe ağacı kültüne dayanan kehanetler kâhinliklerin haleflerine emirler verir[1067]. Cook'un anlatımıyla; "M*eşe ağacı Delphi yolunda büyümüş ve en güçlü olanı seçmeyi amaçlamıştır*". Tüm insanlığın bildiği Olimpiyat Oyunları'nın gerçek temeli olan Cook'un mecazi anlatımıyla ifade edilen baş

[1061] Cook 1904a: 373-374.
[1062] Palaima 1995: 131.
[1063] Cook 1904a: 374-375.
[1064] Cook 1904a: 373.
[1065] Benzer gelenek bk. Apollod. 3.9.2.
[1066] Hdt. 6.56; Cook 1904a: 374-376, 400-409; Palaima 1995: 131-135.
[1067] Cook 1904a: 374-376.

rahip seçimleri, trajik biçimde günümüz literatüründe Güneş'in ardında bırakılmıştır. Olympia'daki rahip yarışmalarının kökenindeki mitosta anlatılan hikaye en güçlü olanın seçimine vurgu yapar. Apollon'un bir güreşçi olarak *ogre* canavarını yendiği sırada şimşekler çakar ve yere düşen yıldırım[1068] onun meşe ağacını parçalar[1069]. Olimpiyatların kökeninde yatan fikrin yine en güzel ifade edildiği cümleler Akhileus'a bahşedilmiştir. Akhileus rahip kralların *"...zayıflık gösterdikleri zaman değiştirildiğini..."* belirtir. Çünkü rahip krallar *Dios*'un temsilcileri değillerdir; onlar *Dios*'un vücut bulmuş halleridir[1070]. Değiştirilen kişi *Dios* değil, tanrının insan formlarındaki rahip krallardır. Bu rahip krallar kâhinlikler tarafından onlara bahşedilen ilahî asanın yeryüzündeki temsilcisi olurlar[1071]. Lâkin bir noktada *"...Delphi yolunda büyüyen meşe ağacı..."* Zeus'dan Apollon'a dönüşmüştür. Peki bu nasıl olmuştur?

Livadeia'da kuşlar yeraltına adanan sunulardandır. Kuşların Livadeia'daki mağaralarda uçtuklarından bahsedilmiştir. Öyle ki kuşların mitoloji ve felsefede metamorfoz aracı olarak bahsedilişleri, aynı zamanda Zeus'un kuş formuna girmesi ile ilişkilendirilir[1072]. Bu durum mitolojide, aynı zamanda insan formuna bürünen Zeus'un *Dios* halinden farklı formlara bürünebildiğini ispatlar. Antik Yunan felsefesinde, günümüzde "Benlik ve bilinç" olarak algılanan kavram; "Ego"nun yani ruhun vücudun bir parçası olduğu şeklinde idrak edilir. Mitoloji ve kitonik ritüellerin bu konuda ortak bir anlayışa sahip oldukları söylenebilir[1073]. Ne büyük rastlantıdır ki kral Phlegyas'ın Grekçede kullanılan terim anlamı da "Kartal"dır. Ayrıca birçok *omphalos* üzerinde (Genellikle sağında ve solunda) Delphi'de olduğu gibi kartal figürleri eklidir[1074]. Kuşlar ile Zeus'un bir arada işlendikleri mitoslar çeşitlidir. Girit adasına dair bir örnekte, Zeus'un mabedi olan mağaradan (Doğduğu mağara) bal[1075] çalmaya çalışan Giritliler

[1068] Kendini *Dios* olarak gören Salmoneos (Elis'in kralı) yıldırımın üzerine düşmesiyle orada can vermiştir. Daha fazla bilgi için bk. Cook 1904a: 385.
[1069] Atina'dan Plataea'ya kadar üç meşe-kafası atfederler: bk. Hdt. 9.39; Thuk. 3.24-25; Cook 1904a: 376-377.
[1070] Cook 1904a: 382-383.
[1071] Günümüzde Katolik Kilisesi lideri Papanın ve Rum Ortadoks Kilisesi Patriği'nin kullandıkları deynekler / asaların bu konuya dair güzel örnekler teşkil ettiği savunulabilir.
[1072] Pind. *Pyth. Od.* 4.4; Cook 1904: 412.
[1073] Cook 1904a: 387.
[1074] Pind. *Pyth. Od.* 4.4; Cook 1904: 412.
[1075] Balın kehanet ritüelleri ile olan ilişkisine dair Trophonios kehanet merkezine dair yapmış olduğumuz açıklamalar sırasında, kâhinin elinde bal ile mağarada bulunan kuyuya inerek kitonik tanrılara bal sunduğu belirtilmiştir. Ayrıca hatırlamakta fayda vardır ki *nektar* olarak ifade edilen tanrıların içeceği; bilindiği üzere "bal şarabıdır".

Zeus tarafından kuşa çevrilmiştir[1076]. Tüm bunlara ek olarak Agamemnon'un ruhunun bir kartala dönüştüğü[1077] ve Büyük İskender'in tasvir edildiği sikkelerde sayısız kartalın betimlendiği örnekler verilebilir[1078].

Kehanete dair gözlemler konusunda göksel hareketlilik yıldızlar bakımından da ayrı bir yere sahiptir. Platon'un da belirttiği üzere *ephor*lar her sekiz yıl içinde bir gece seçerler ve o gece gökyüzünden gelen emareleri incelerler. Göksel cisimlere dair hareketliliğin fazla olduğu dönemlerde Delphi ve Olympia gibi kehanet merkezlerinde kehanet ritüellerinin ertelendikleri bilinir. Bunun sebebi olarak tanrıların herhangi bir konudan ötürü alınmış olmaları – sinir olmaları gösterilir[1079]. Söz konusu sekiz yılın Girit adasında farklı bir anlamı daha vardır. Baş rahiplerin değişimlerinin yapılmasında dair olan kâhinlik emirleri; her sekiz yılda bir bu değişimin yapılması gerektiğini belirtir (Delphi'de olduğu gibi). Girit'de yapılan bu baş rahip konseylerinin devamlı bir şekilde Arkaik Dönem'den itibaren yapıldıkları bilinir. Girit'deki ilksel ilah ritüellerinde (Rhadamanthys Dönemi) Minotavros için kurbanlar verilmiş ve bu kurbanlar Güneş'in yeni gücüne (Dönümüne) adanmıştır[1080].

Pausanias Olympia'daki baş rahiplerin Olympik Yarışmalar[1081] ile seçilmelerini toplumsal bir yarışma olarak açıklar. Krallığın (Yani kâhinliğin) temsilcisi olacak olan rahip, aslında söz konusu krallığı bir ödül olarak kazanır. Bu kişiye "Ödül Kazanan" anlamındaki *Aethlius* kelimesi ile hitap edilmiştir. Elbette nihayetinde bu kişiler yalnızca ödül kazanan kişiler değillerdir[1082]. Bu baş rahipler artık tanrılarla eşit sayılırlar. Cook da Olympik yarışmaları kazananların bundan böyle tanrı olarak tapınım gördükleri kanaatini belirtir[1083]. Bu çalışmada önceki bölümlerle yapılan açıklamalar birlikte değerlendirildiğinde, buradaki kültün bir kahramanlaşma kültü vasfında olduğu anlaşılabilir. Öyle ki kahraman olarak görülen "Ödül Kazanan"lar adeta tanrılaşmaktadırlar ve asanın gücünü kullanmayı hak ettiklerini (Bu güce

[1076] Cook 1904a: 388-389.
[1077] Platon *Rep.* 620b.
[1078] Cook 1904a: 390.
[1079] Plut. *Agis* 11.3; Chernis 1976.
[1080] Cook 1904: 396.
[1081] Bu yarışmalar aslında kehanet merkezlerine dair ritüellerdir.
[1082] Paus. 5.1.3-4.
[1083] Cook 1904a: 400-401.

lâyık olduklarını) ispat etmiş olurlar[1084]. Olympia'da bu gücü temsil eden zafer sembolleri kılıç ve yıldırımdır. Yıldırım genellikle sağ elde (Kat.No.141), kılıç ise sol elde bulunur. Taç ise Zeus'un olan krallığın, rahip kral nezdindeki sembolüdür[1085]. Ancak taç ile asa aynı şey değildir. Öyle ki taçlar da kutsallıklarını asadan ve meşe ağacından alıyor olmalıdır. Kimi zaman zeytin ağacı ile kimi zaman da meşe ağacı[1086] ile kutsanan taçlar asanın ilahî gücünü yalnızca sembolize ederler.

Olympik yarışmalar neticesinde en güçlü olanın seçildiği bu yarışmaların temelinde Gaia vardır. Etten ve kemikten olan insanın doğanın bir parçası oluşu, onun dünyevi yarışmalar ile sınanmasına gerekçe olmuştur. Bu tarz yarışmalar her kâhinlikte farklı düzeyde ve tipte olabilmiştir. Delphi'deki[1087] yarışmalar neticesinde seçilecek olan baş rahip de aslında "Olması gereken"[1088] kişinin seçiminden ibarettir. Bu yarışmalara konu olan ritüeller her sekiz senede bir yapılmakta olup, yarışmaları oluşturan konsepte ait üç bölüm bulunur. Bunların ilki *Herois*[1089] olarak adlandırılan Tanrıça Semele'nin uyanışıdır. İkincisi *Stepterion* olarak nitelenen mimiklerin ve ifadelerin söz konusu olduğu imitasyona dair algılamalardan oluşur[1090]. Üçüncü bölüm ise *Charila* olarak adlandırılır ve canlı yapılan ritüel performansından oluşur[1091]. Bizim değerlendirmelerimiz açısından en önemli bölüm *Herois*'dir. Dionysos'un annesi olan Semele'nin Ana Tanrıça kültü ile olan bağı, kahramanlaşma kültünün Olympia'da olduğu gibi kazanan baş rahibi tanrılaştırıyor oluşu ile ilişkilendirilebilir. Çünkü Delphi'deki kâhinler Trophonios'da olduğu gibi büyücü kâhin değillerdir (Her ne kadar kökenleri aynı olsa da). Bu sebeple seçilecek olan baş rahibin de aslında bir büyücü kâhin olmayışı Semele'nin uyanışı tabirinden anlaşılabilir. Türkçeye "Uyanış" olarak çevrilen "Yükselme" tabiri; Trophonios'daki kâhinin kehanet çemberinin içine girişinin "Yeryüzüne düşmesi" şeklinde açıklanması ile

[1084] Elbette burada bahsedilen Olimpiyat Oyunları bu spor müsabakalarının kökenini tarif eder. Her kâhinliğin kendine ait yarışmaları olabilir. Olympia özelinde sonradan yalnızca sporcuların yarıştığı Olimpiyat Oyunları, bu kökenden gelmekteyse de bir noktada artık yalnızca spor müsabakalarını kapsar hâle gelir bk. Sinn 2000; Sinn 2014.
[1085] Cook 1904a: 399-400.
[1086] Sharon 2018: 3-4.
[1087] Hatzi 2004.
[1088] Dodona'ya dair yapılan açıklamalar sırasında açıklanan kehanete dair zaman kavramı; "Geçmişte olan, şuan olan ve gelecekte olması gereken" şeklinde açıklanabilir.
[1089] Cook 1904a: 402.
[1090] Günümüzde medyumluk mesleği yapan kâhinlerin kullandıkları yöntem olarak bilinir. Modern literatürde "Mikro algı" olarak tarif edilen farkındalık kabiliyeti olarak açıklanır. Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'nde bazı eyaletlerde polislere medyumlar yardımcı olurlar.
[1091] Cook 1904a: 402.

karşılaştırılabilir[1092]. Görülebildiği üzere bir tarafta kâhin başka bir dünyaya geçiş yapmakta iken, diğer tarafta ise tanrı bu dünyaya yükselmektedir. Sekiz yılda bir düzenlenen bu prestijli yarışmalara (Festivaller) izleyici statüsünde birçok kâhinlik katılır. Bunların başında elbette Delos gelir. Dolayısıyla Attika'dan, Delos'dan vs. gelen ağırbaşlı elçilerin getirdikleri sunu hediyelerinin neden pahabiçilemez olmaları gerektiği, bu açıklamaların ardından daha net anlaşılabilmektedir[1093]. Burada söz konusu olan durum kâhinliğin gözünde prestij elde etmek ve ona yaranmaktan başka birşey değildir.

Apollon Delphi'de *Python*'u öldüren tanrıdır. Python mitolojide dev bir yılan olarak bilinir ve bir çok tasvirde canavar sürüngen olarak betimlenir[1094]. Sürüngenin yuvası olan delik / kuyu vs. yeraltı dünyasına açılan bir kapı olarak anılır. Peki anlatılan bu hikayenin varsa metaforik olarak işlendiği konu ne olabilir? Pausanias Delphili tanrının öldürdüğü *Python*'un aslında Evia (Euboea) bölgesindeki Krios adında bir otoriter *patron* olduğundan bahseder. Öyle ki Krios (Yani *Python*) bölgedeki varlıklı insanları yağmalamakta ve zenginlere merhamet göstermemektedir. Delphililer Apollon'a yakarırlar ve bu canavardan kurtulmak için yardım dilerler[1095]. Thebai bölgesinde ise (Boiotia'da) bir canavarın varlığından değil; Serpent adında bir kralın varlığından söz edilir[1096]. Görülebildiği üzere *Python*'a dair olan her iki versiyon da varılan sonucu değiştirmez. Sonuçta Apollon gelir ve Krios ya da Serpent olarak adlandırılan *patron*u öldürür. Böylece Apollon Gaia'nın yerini alır ve Delphi'ye gelir. Burada defneden tacını başına takan Apollon kehanet merkezini arındırmış olur. Aynı zamanda, Delphi'ye çıkan yol *meander* şeklini alır (Zikzaklı) ve kazanılan çelenkler de defneden yapılan (Başa takılan) taçlara dönüşür. Bu kapsamda bilinen ilk ilahî yarışması Apollon ve canavar yılan hakkında yapılmıştır[1097]. O halde Apollon'un, Trophonios gibi bir insanı betimliyor olma olasılığı var mıdır?

Boiotia'daki Daphnephoros tapınağının rahipleri de defneden çelenkler kullanmak zorundadır. Her sekiz yılda bir yenilenen bu festivallerde hizmetli koro tanrıya övgülerle dolu

[1092] Schacter 1994: 82-83.
[1093] Cook 1904a: 408-409.
[1094] Cook 1904a: 403.
[1095] Paus. 10.6.6.
[1096] Cook 1904a: 411.
[1097] Cook 1904a: 402-405.

şarkılar söyler[1098]. Prokhlus'un belirttiği üzere bu etkinlikler defne teması içeren geçit törenleridir. Bu tarz defne temalı geçit törenlerinin benzerleri İsmenion ve Chalazian Apollon kutsal alanlarını onurlandırmak için de yapılmıştır. Temelinde defne kültü taşıyan bu geçit törenleri, baş rahiplerin (Rahip kral) her sekiz yılda bir düzenlenen yarışmaları kazanmalarının şerefine kutlanır. Bu geçit töreninde baş rahip altından ve defneden oluşan tacı ile birlikte halkı selamlar. Rahip kral olarak görülen baş rahip artık Dios'un yeryüzündeki vücut bulmuş halidir. Çünkü bu liderler aynı zamanda bir Güneş tanrı ve Gök tanrı olarak nitelenmişlerdir. Bu temsilciler artık Güneş'le, Ay'la ve yıldızlarla iletişim hâlindedir. Pausanias Thebai'deki baş rahibin defneler (Defne yaprağı) içinde bir kıyafet giydiğini ve tacıyla birlikte fiziğinin de genç ve güçlü duruşu sebebiyle daha etkileyici olduğunu belirtir[1099]. Peki defne bitkisinin bu kadar büyük bir önem arz etmesinin sebebi nedir?

Delos ve Delphi kâhinliklerinin başını çektiği teoloji; rahip kral olarak görülen baş rahiplerin sekiz yılda bir değiştikleri gibi form değiştirerek Zeus formundan Apollon formuna evrilmiştir[1100]. Zeus'un insan formundaki temsilici olduğuna inanılan baş rahipler (Asanın gücünü kullananlar) ışık formundaki Apollon'un meta hâlidir[1101].Yalnız bu çalışmanın *Kâhinlerin Tipolojisi* kısmında açıklanmış olduğu üzere rahip krallar aynı Agamemnon gibi yalnızca ilksel krallardır. Ancak kâhinlikler tarafından seçilen baş rahipler aynı bir rahip kral gibi görülmüştür (Özellikle Delphi teolojisinde). Bu teolojinin Minos'daki hâli, Helios'un *Soter* kültünü temsil edişi ile açıklanabilir. Bu durum Rodos ve Girit için sınırlı olmayıp Didyma'da da bulunur. Siyah kumrunun[1102] Mısır'dan Dodona'ya Olmypos tanrılarının yeni adlarını ulaştırmasıyla birlikte Hellas ve Ege Adaları'nda farklı teolojilerde yer bulan *Soter*'in temsilcileri *Dios* ve Helios; Zeus ve Apollon'a dönüşmüşlerdir. Hepsinin gücünü temsil eden büyülü asa (yıldırım), Mısır'daki Min'in silahıdır. Üçüncü tanrı olan Ana Tanrıça önce Gaia'ya sonrasında genellikle Artemis, Pan ve Dionysos'la anılır hâle gelir. Herodotos'un anlatışıyla bilindiği üzere, Dodona'daki Hellen öncesi kehanet ocağının temsilcileri Pelasglar, tanrılarının isimlerini ve beraberinde aidiyetlerini kehanet merkezine feda ederler[1103]. Bu mecazi anlatım(?) siyah

[1098] Cook 1904a: 409.
[1099] Cook 1904a: 410-411.
[1100] Cook 1904a: 411.
[1101] Cook 1904a: 412.
[1102] Carvalho vd. 2011: 426.
[1103] Hdt. 1.56-1.58, 2.50-2.57.

kumrunun tanrılara dair yeni isimleri Dodona'ya getirişi ile birlikte dile getirilir. Dodona kehanet merkezi, yalnızca tanrıların isimlerini değiştirmiştir. Ancak Delphi teolojisi, tanrıların aidiyetlerini değiştirmiştir. Delphi kâhinliği; *Dios* ve *Dioni*'yi Apollon kültünün altına gizler[1104] (*Omphalos*un altına). Delphi kâhinliği; Delphi Apollon Tapınağı'nın[1105] ve *altar*ının altına ufak *labrys*leri gizler[1106]. Apollon'un, yani Güneş tanrının (Horus) ışığının ardına gizlenen Gök tanrı Zeus'un (Amon) yıldırımı, zamanla farkındalığını yitirir ve unutulur. Akhileus'un, Hellenlerle Pythia'nın, babasına sagısızlık edişlerini[1107] dile getirmesinin ardında yatan sebep bu olmalıdır. Ancak Zeus'un oğlu olan Apollon aynı Asklepios'un kendi gücünü kullandığı gibi aslında Zeus'un yıldırımının gücünü kullanır. Bu sebeple Apollon kültü için yapılan her ritüelin ardında Zeus bir şekilde kendini hatırlatır[1108] (Trophonios gibi kitonik ritüellerin uygulandığı kehanet merkezlerinin kökeni *Dios* öncesi kültlere dayanır). Delphi'deki *omphalos*un sağ ve sol üst kısımlarında iki kartal heykelinin bulunuşu bu yüzdendir. Pindar'ın[1109] da dile getirdiği üzere *"...kâhin öncelikle Zeus'un altından kartallarının yanına oturur..."* ve Zeus'un orada oluşunu vurgular[1110]. Fakat Zeus neden *omphalos*un yanındadır (altındadır)?

Mitolojide anlatıldığı üzere Zeus kartal formunu almak suretiyle dünyanın merkezi olması gereken yeri gökyüzünde aramış ve *omphalos*u Delphi'ye yerleştirmiştir. Pindar'ın anlatımıyla[1111] Zeus, Güneş tanrısı Apollon'u kendi yanına, "İlham olan bir konuşan ağız" olması için koymuş ve *omphalos*'un üzerinde oturan kartallar; bu ilhamın neticesinde "*Tripod* üzerinde" uyanan Zeus'u temsil etmiştir. Pindar'ın bu anlatımı çok kıymetlidir. Çünkü *tripod* üzerinde uyanışı sağlanan tanrı Apollon değil Zeus olarak betimlenmiştir. O halde Pythia'nın bir çok kehanet ritüelinde *tripod* üzerinde tasvir edilişiyle; kâhinin hangi tanrı ile iletişim kurduğu yeniden değerlendirilmelidir! Burada anlaşılması gereken kehanet kültü bizce yıldırımın (asanın) gücüdür. Olympos tanrıları arasında var olan hiyerarşik düzen gereği zaten tüm tanrılar güçlerini Zeus'dan değil, asadan alır. Dolayısıyla kâhinin uyanışını sağladığı güç, yıldırımı (asayı) elinde tutan Zeus değil, yıldırımın ilahî gücünün kendisidir. Delphi kehanet merkezi için Zeus, kitonik

[1104] Cook 1904a: 412.
[1105] Delphi fotoğrafları için bk. Görsel 121-136.
[1106] Perdrizet 1908: 120-121.
[1107] Cook 1904a: 374-375.
[1108] Cook 1904a: 412.
[1109] Pind. *Pyth. Od.* 4.4.
[1110] Cook 1904a: 412.
[1111] Pind. *Pyth. Od.* 1.1, 4.1, 5.75.

ritüellere (Hellen öncesi) işaret eden bir kehanet tanrısı olmalıdır[1112]. Delos ve Delphi'deki Apollon teolojileri eşzamanlıdır. Lâkin Olymposlu Zeus'un (Ve Romada'daki Jüpiter formunun) Girit adasındaki *labrys* ve Minotavros kültleri ve Rodos adasındaki Helios kültü ile olan ilişkisi meşe ağacına, dolayısıyla Ana Tanrıça'ya (Toprak Ana) dayanır. Dodona'da *Dios* ve *Dioni* olarak bir bütün hâlinde bulunan yeryüzü ve gökyüzünün ilahi gücü Girit, Rodos, Sparta, Didyma ve daha birçok yerde *Soter* kültü ile form değiştirmiştir. Cook bu vaziyeti; Delphililerin, Girit'teki meşe ağacı kültünü almış olmaları ile açıklar[1113]. Cook'un 1904 yılında kaleme aldığı bu değerli makalede doğal olarak henüz öngöremediği konu; Ana Tanrıça kültünün Frigler'e ve Friglerdeki Ana Tanrıça kültünün de Hititlere dayandığıdır[1114]. Burada Cook'un nitelediği konu; Delphi'deki kehanet merkezinin Giritliler tarafından kurulduğudur. Dolayısıyla meşe ağacı kültü; kehanet kültü olarak anlaşılmalıdır. Kehanetin kökeni Delphi'de de ağaç kültüne dayanır. Öyle ki Delphi kâhinliği, Olympos tanrılarının yeni isimlerinin siyah kâhin aracılığıyla Dodona'da açıklanmasının ardından, Apollon'un *Python*'u öldürmesiyle birlikte teolojisinde değişime gitmiş ve bundan böyle Zeus, Apollon'un ardına gizlenmiştir. Delphili Apollon kültünün liderliğinde Zeus ve kitonik kehanet merkezleri güç kaybetmeye başlamış ve Delphi önderliğindeki yeni sistem; Atina'daki siyasi değişimlerle birlikte (Solon, Peisistratoslar ve Perikles vs.) Delos Birliği'nin gücüyle altın çağına ulaşmıştır. Cook'un Girit'teki Zeus kültü ile anlamlandırmaya çalıştığı ilahî krallık anlayışı bizce *Soter* kültüdür. *Soter* yani baba tanrı kültü, büyülü asa ve rahip kral modeli üzerinden *vanak*sı temsil etmiştir.

Zeus'un *omphalos*'u temsil edilişi yalnızca Anadolu ve Ege coğrafyasına özgü değildir. Öyle ki Libya'nın Oasis'indeki Amon'da da kutsal kehanet kültü olarak görülen meşe ağacı kültü *omphalos* ile etkileşim içindedir[1115]. Bu kapsamda Dodona'nın kumruları, mitolojide Akhileus'un aktardığının aksine Zeus'un taşlaşmadığının bir ispatı olarak nitelenebilir[1116]. Bu

[1112] Cook 1904a: 413.
[1113] Cook 1904a: 413.
[1114] Yaman vd. 2022: Günümüzde Marmaris / Türkiye sınırlarında bulunan ve arkeolojik kazı çalışmaları geçtiğimiz sene ilerlemeye başlayan Phoeniks'deki kazılarda, Minos uygarlığı ve Anadolu uygarlıklarıyla ticari ilişkiler içerisinde olduğu düşünülebilen yerleşimde Apollon tapınağı gün yüzüne çıkartılmıştır. Ana Tanrıça kültünün günümüzde eldeki arkeolojik veriler ışığında zaten Friglerde dolayısıyla Hititlerde ve tüm Anadolu'da MÖ 3. binde kesin olarak bulunması, konunun bölge coğrafyası açısından bütüncül bir şekilde ele alınmasını gerektirir. Cook'un da dile getirdiği tez; meşe ağacı kültünün kökeninin Girit'e dayandığı değil, Giritlilerin meşe ağacı kültünü Delphi'ye getirenler olduğudur.
[1115] Cook 1904a: 414.
[1116] Cook 1904a: 415.

noktada *omphalos* kelimesinin etimolojisinin de incelenmesi faydalı olabilir. Grekçedeki "*ompha*" kehanetin sesi anlamını taşır. Yalnızca bu kelime tanımı dahi bizce; Delphi'nin yarattığı "göbek taşı" kavramının (*omphalos*); Argos'un, Dodona'nın ve Skotussa'nın benimsediği meşe ağacı kültü içerisinde yok olmasına sebep olmaktadır. Strabon'un da belirttiği üzere "Pelasglı Argos" *Dios* tapınağında her şeye muktedir olan tanrıyı meşe ağacı kültü ile özdeşleştirir[1117]. Argos'daki tapınakta bir de *omphalos* bulunur[1118]. Eretria'daki Daphnephoros tapınağına ait olduğu düşünülen *omphalos* da bu kapsamda düşünülebilir. Delphi'deki ağaç kültünün kökenine dair araştırmalarımız bizi Knossos'daki arkeolojik kazılar sırasında bulunmuş olan Apollon kültü ile ilşkili *tripod*lara ve *tripod*lar üzerlerindeki sembollerle birlikte üçleme olarak nitelenen "Üç kutsal ağaç" kavramına götürür. Minos kültünün Ana Tanrıça kültü ile olan en güzel örnekleri *anthropomorfik* (İnsan biçiminde) ve hayvan biçiminde ikonografilerin bulunduğu kitonik tanrılaşma kültü malzemeleridir. Bunların çoğu pişmiş topraktan üretilen heykelcik ve figürinlerden meydana gelir[1119]. Apollon'un tripod üzerinde oturuşunun tasvir edildiği örnek, tanrının *omphalos* üzerinde oturuşunun tasvir edildiği örnekle birebir aynıdır.[1120]

Ege coğrafyasında özellikle Herodotos tarafından sıkça belirtilen Hellen öncesi toplum Pelasglara ait olduğu düşünülen meşe-*Dios* etimolojisi Triopas ve Triops ile ilişkilendirilir. Pitogarasçıların önerdiği üzere, Pelasgların meşe ağacı tanrısı ile olan bağı Triops ile açıklanabilir[1121]. Buna ek olarak Apollon'un defneden taç ile tasvir edildiği Katana tetradrahmisi, Delos'daki Apollon'un altından meşe ve defne tasvirli tacı, Karia'daki Zeus *Askpaios*'un meşe tanrısı oluşu, Frigya'daki Apollon *Askpaios*'un meşe tanrısı oluşu ve Miletos'daki Apollon *Drimas / Drimaios*'un meşe tanrısı olarak anılışı bu yaklaşıma dair verilebilecek güzel örneklerdendir[1122].

Apollon kültü ile meşe, kavak, kayın, defne, ökse otu vb. arasında bağ kurabilmek yukarıda yapılan açıklamaların ışığında kolaydır. Apollon kelimesinin Grekçedeki etimolojisi "*Apillon*"a dayanır. Gerçekten de *Apillon,* Hesykhius'dan öğrenildiği üzere; "*Apillon,* bir kavak ağacı ve benzeri bir ağaç"tır şeklinde belirtilir. Delphi'de bulunan bölgedeki ağaç kültüne dair en

[1117] Str. 7.7.10, 8.6.5.
[1118] Cook 1904a: 415.
[1119] Evans 1880: 99-204; Cook 1904a: 415.
[1120] Cook 1904a: 416-417.
[1121] Hdt.1.144; Cook 1904a: 417.
[1122] Cook 1904a: 417.

kıymetli bilgi bizce de hala bir yemin metnine aittir. Trophonios'daki kitonik kehanet merkezinin bulunduğu Livadeia'ya dair ve Livadeialılara ait olan bu yemin metni, Delphi'de bulunan yazıtlar arasındadır. Yazıtta meşe ağacı kültüne özgü olan tanrı üçlemesi; Zeus, Apollon ve Poseidon olarak belirtilmiştir. Bu üçlemenin Olympos teolojisindeki bir diğer versiyonu bilindiği üzere; Zeus, Hades ve Poseidon'dur. Bu üçlemeden anlaşılabileceği üzere Apollon; Gök tanrının "Kitonik formu" olarak üçlemeye sonradan eklenmiştir[1123]. Hem Gök tanrı hem de Güneş tanrı olan Zeus (Amon), Delphi kâhinliğinin oluşturduğu bu yeni anlayışta, yeraltı dünyası ile yeryüzü arasında bağlantı kuran bir Apollon (Horus) formuna sokulmuştur[1124]. Kanaatimizce bu durumu açıklamanın en kolay yolu; üçleme içerisine ağaç kültü[1125] kullanılarak iliştirilen Apollon'un, kitonik kehanet merkezlerindeki "Kehanet çemberi" vasfına getirildiğidir. Apollon'un kehanet kültündeki işlevi; ne Trophonios'taki büyücü kâhinler gibi yeraltı dünyasına inmek, ne de tanrıça Semele gibi uyanarak yeryüzüne çıkmaktır. Tanrı Apollon'un kendisi kehanet çemberi yani kehanet ocağının aslı olmuştur. "Kehanet ocağı" kavramının bu ana kadar açıklanmamış olmasının sebebi budur. Apollon kehanet merkezlerinde bulunan Apollon kültü; bu doktora tezine ait olan tabirle "Apollon Kehanet Ocağı Kültü" olarak tanımlanmıştır. Bu kült kehanet çemberini (*tripod*) yani Horus'un gözünü temsil eder. Bir başka deyişle gökyüzü kehanet merkezlerinin kökeninde bu kült yatar.

[1123] Cook 1904a: 421.

[1124] Daha fazla bilgi için bk. Apollod. 2.5.10; Plin. *16.239*; Cook 1904a; Roscher Lex 1904.

[1125] Hatırlanması önemli olan konu, defnenin özellikle kavak ve meşe ağacını sararak büyüyen bir bitki türü oluşudur. Ökse otları da aynı karakteristiğe sahiptir. Ökse otları gibi olan bitkile meşe ağacının neminden beslenen ve onun nemi ile özdeşleşmiş olan bitkilerdir. Bu benzetme bizi tekrar Dodona'daki ağaç kültüne götürür. Yok edilemez olan olarak görülen kutsal ağaç kavramı su, ateş, Güneşsel ışık ve aslan formları ile tasvir edilmiştir. Rodos'a dair olan etkileşim Ptolemaios'un anlatımında; söz konusu mitosta Helen'in Leoudi (Dişi aslan formu), ökse otu ve Apollon ile birlikte ele alınıyor oluşu meşe ağacı kültüyle ilişkilendirilebilir. Aslan ikonografisinin bölge coğrafyasındaki varlığı Rodos'dan Patara'ya, Didyma'dan Delos'a, Büyük İskender'e kadar uzanır. bk. Ptolem *Heph. Nov. Hist*. 1, 4,189; Cook 1904a: 424.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Apollon kehanet merkezlerine ve objelerine dair olan araştırmalarımız bizi kehanet merkezlerini bütüncül olarak ele almaya zorlamıştır. Klaros[1126] ve İsmenion'da[1127] olduğu gibi aynı kuruluş mitosuna sahip olan Apollon kehanet merkezlerinin yanı sıra, Trophonios[1128] (Livadeia) ve Triopion'da[1129] (Emecik) olduğu gibi benzer kuruluş mitoslarına sahip olan merkezler de bu bakımdan birlikte değerlendirilmiştir. Pamphylia, Lykia, Pisidia, Karia vs. olduğu gibi[1130], merkez Yunanistan'da ve Ege Adaları'nda da aynı doğrultuda karşımıza çıkan Apollon kült merkezleri, kehanet gücünün kökeni açısından bizi her seferinde orada bulunan Hellen öncesi kültlere yönlendirmiştir. Bu kapsamda Hellas'da karşımıza çıkan en erken kehanet merkezi Herodotos'un da bahsettiği Dodona Zeus Kehanet Merkezi'dir. Erken Bronz Çağı'na kadar uzanan Dodona Kehanet Merkezi'ne[1131] dair en güzel arkeolojik malzemeler genellikle MÖ 8 ilâ 5. yüzyıl arasına tarihlenen bronzdan Zeus heykelcikleri, *tripod*lar, *kauldron*lar, sikkeler, kumru, kartal figürinleri vb. materyallerden meydana gelir (Kat.No.14-27).

Kısaca toparlamak gerekirse, Apollon'un mitolojide *Pythos* yılanını öldürmesiyle birlikte tanrı Apollon[1132], Delphi'de kehanet tanrısı olarak belirir ve Arkaik Dönem'le birlikte Apollon kültünün varlığının gücü tüm Boiotia'da, Ege Adaları'nda ve Anadolu'da güçlenerek yayılmaya devam eder. Bu yayılım ve güçlenme Büyük İskender'le birlikte en görkemli hâlini Didyma Apollon Tapınağı'nın yeniden inşasıyla birlikte alır. Miletos'a bağlı kalan Didyma Apollon Kehanet Merkezi'nde bundan böyle Delphili *Pythia* kâhini modeli uygulanmak suretiyle kehanet ritüelleri gerçekleştirilir[1133]. Roma Dönemi'ne gelindiğinde dâhi Lykia'da, Pisidia'da, Pamphylia'da vb. Helios[1134], Sozon (Ek 1-4) ve Soter'le[1135] birlikte bulunan baba tanrı kültü aynı Didyma'da olduğu gibi yer almıştır. Perminos'ta Helios, Hellenistik Dönem'le birlikte Apollon

[1126] Paus. 9.33.2.
[1127] Schachter 1967: 1, 4-5.
[1128] Paus. 9.37.5.
[1129] Paus. 5.29.2; Fontenrose 1959: 318.
[1130] Paus. 5.29.2; Işın 2014; Milner 2019: 133; Şener 2022: 418.
[1131] Hdt. 1.56-1.58, 2.50-2.57; Plin 2.228; Dakaris 1963: 47-49; Meyer 1965; Schachter 1967: 11; Francke 1961: 320; Mylonopoulos 2006.
[1132] Cook 1904a.
[1133] Fontenrose 1933: 102; Milner 2000: 143-144; Dignas 2002: 236; Greaves 2012: 179-180.
[1134] Çevik-Öztürk 2011: 60-61.
[1135] Nock 1952: 187; Taşlıklıoğlu 1963: 117.

hâlini alır[1136]. Letoon[1137], Myra[1138], Side[1139] vb. yerleşimlerde öne çıkan Ana Tanrıça kültü, buralarda Hellen öncesinde var olan Ana Tanrıça kültlerinin varlığı ile ilişkilendirilir.

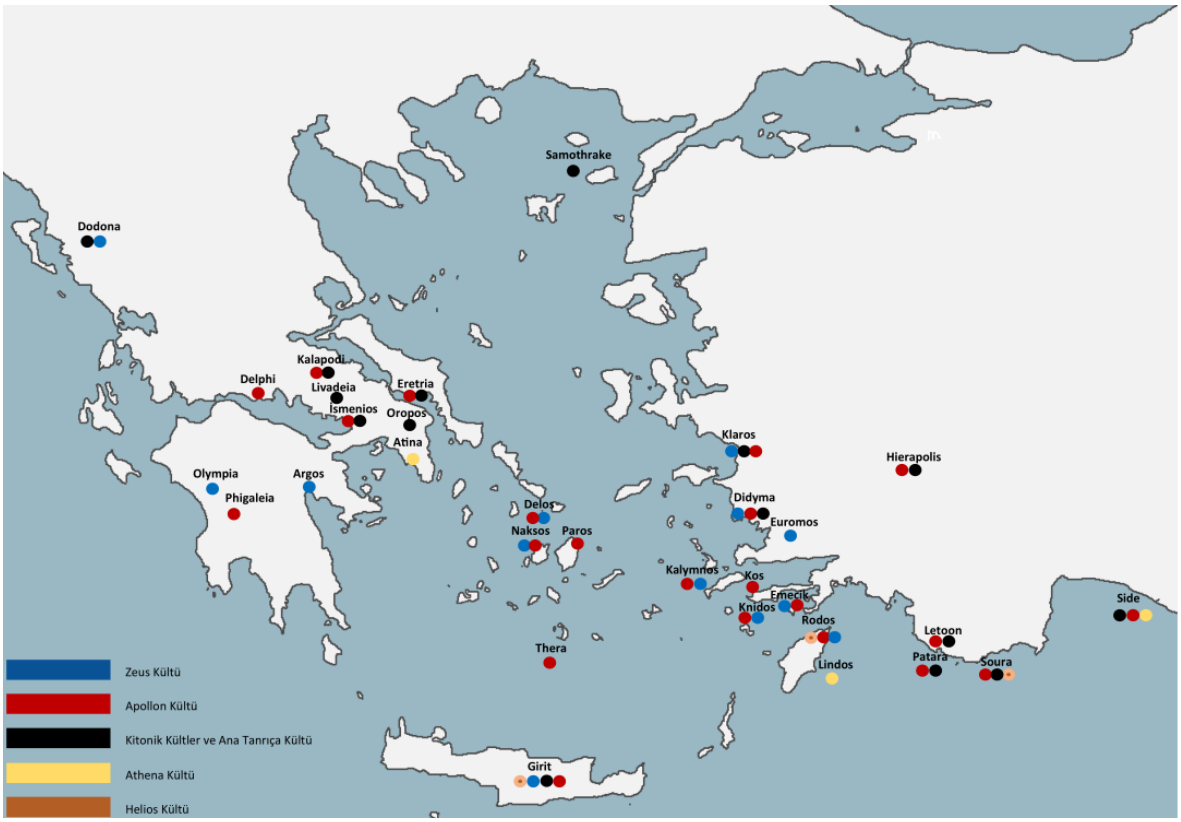

Harita 100

Apollon Kehanet Merkezleri'nde var olan kült Apollon kültü değildir. Bu kült, Delphi kâhinliği tarafından Apollon'a dayandırılan kehanet kültü olup, bizce Apollon Kehanet Ocağı Kültü olarak tanımlanmıştır. Apollon Kehanet Ocağı Kültü'nün kehanet gücü tanrı Apollon'dan değil; Zeus'un yıldırımından gelir[1140]. Zeus kültü ise Minos'daki *Soter* kültü üzerinden Ana Tanrıça kültü ile etkileşim içerisindedir. İlahî güç, yıldırımla (*Skeptron*) ve liderle (Rahip kral) temsil olunur. Mitolojide Hephaistos tarafından Zeus için meşe ağacından yapılan *skeptron*u Zeus Hermes'e emanet eder, sonrasında *skeptron* Argolid kralının eline ve devamında Pelops,

[1136] Işın 2014: 89-93.
[1137] Draycott 2015: 98, 120-121; Milner 2019: 133.
[1138] Bryce 1983: 6.
[1139] Mansel 1978: 7; Şener 2022: 418.
[1140] Perdrizet 1908: 120-121.

Atreus, Thyestres ve nihayetinde Agamemnon'un eline geçer[1141]. Dodona kehanet merkezindeki meşe ağacı, tanrının nerede yaşadığını dolayısıyla mabedini sembolize eder[1142]. Bu ilahîliğin tanrılarla birlikte bulunduğu mabedler *temenos* hâlini almıştır[1143]. Çünkü *temenos*lar tanrıların evleridir. Tanrıların tapınakların *naos*larında konumlandırılışları, onların orada yükselişlerini ifade eder. Saray ile *temenos* arasındaki fark buradan çıkar. Agamemnon gibi *skeptron*un aslını elinde tutan kralların sarayları aynı zamanda *skeptron*un da mabedidir. Bu mantık çerçevesinde düşünüldüğünde, Delphi ve Olympia gibi kehanet merkezlerinde seçilen baş rahiplerin temsil ettikleri kraliyetler, *temenos*u temsil etmezler[1144]. Çünkü artık saray ve tanrı mabedleri (Kutsal alan yani *temenos*lar) birbirlerinden ayrılmıştır. Örneğin Delphi'deki ilahî gücün mabedi Delphi Apollon Tapınağı'dır ve tanrı Apollon bu tapınağın *naos*unda yükselir[1145].

Tanrıları yeryüzünde temsil eden baş rahipler; rahip kralların temsil yetkilerini, kökeni Olympia'daki yarışmalara da dayanan tanrılaşma kültüne bırakmışlardır. Bu yarışmaların galibi olan kahraman tanrılaşır[1146]. Çünkü bu kişiler Perikles gibi seçilen bir kişi değildir; lâyık olan ve hak eden kişi olma ünvanını kazanmıştır. Rahip krallar aynı zamanda kehanet ocağının dayandığı ağaç kültünün, yani yaşamın yeryüzündeki temsilcileridir. Hellen dili konuşanlardan önceki medeniyetleri temsil eden bu kült, yaşama dair kaynağın temsili olan meşe ağacı kültüne dayanıyor olmalıdır[1147]. MÖ 6. yüzyılda meşe ağacı kültü Delphi'de Apollon kehanet ocağı kültüne dönüşmüş ve Boiotia'da Zeus'un yerini Apollon almıştır[1148]. Öyle ki yeryüzü ve yeraltı dünyaları, meşe ağacı kültünün birleştirici gücü olan kutsal su kaynakları ile birbirlerine bağlanmıştır. Kutsal su kaynakları (Delphi'deki yazıtlarda da belirtildiği üzere) yaşamın saf ve temiz hâlini temsil eder[1149]. Öyle ki mitolojide bu su kaynaklarının yerin altından dünyaları birleştirdiğine dair birçok anlatım yer alır. Örneğin bunlardan birisi Büyük Menderes Nehri'nin Anadolu'dan Boiotia'ya denizin altından aktığı yönündedir. Delphi Apollon teolojisindeki *Pythos*'a, *Pythia*'ya ve *serpent*lere atfedilen mağaralar ile su kaynaklarının yeraltı ver yeryüzü

[1141] Palaima 1995: 131 135.
[1142] Cook 1903: 178 179.
[1143] Palaima 1995.
[1144] Cook 1904: 371.
[1145] Daha detaylı bilgi için bk. *Apollon Kehanet Ocağı Kültü* bölümü.
[1146] Cook 1904a,b.
[1147] Hdt. 2.55-56.
[1148] Hdt. 9.39; Thuk. 3.24 3.24-25 ; Cook 1904a: 376-377, 385.
[1149] Schachter 1967; Bryce 1983: 3.

arasındaki geçirgenliği vurguluyor oluşları, Delphi Apollon Tapınağı'nın terasının hemen altında olan Ana Tanrıça mabedi ve oradaki esin perileri ile açıklanabilmiştir[1150]. Apollon'un *musagetes* olarak; esin perilerinin lideri sıfatıyla anılıyor oluşu, tanrının Ana Tanrıça ile arasında olan bu bağa dayandırılabilmiştir[1151]. Aynı ilişki *Pythia*'nın *"Melissa"* olarak adlandırılmasıyla gözleri Glaukos mitosuna çevirir. Burada kökeni Girit'e dayanan mitosta arı, *tripod* ve mağara üçgeni[1152] bizi Livadeia'daki *katavasis* (Büyücü kâhin olan rahibin elinde bal ile kehanet çemberinin içine girmesi) ritüellerine[1153] ve dolayısıyla tanrıların mabedi olan Samothrake ve Biotia'daki *Kabiri*[1154] kavramına ve başta Delos'taki Kynthos Dağı'na (Yani Zeus *Hypsistos*[1155] Dağı'na) yönlendirir. *Kabiri* kültünün Boiotia'daki kökeni en azından, Herodotos'un Samothrake'ye gelen ilk Helenleri MÖ 8. yüzyıla tarihlemesiyle örtüşür[1156]. Tüm bu bilgiler ışığında düşünüldüğünde, Delphi Apollon Tapınağı'nın temel taşları ve *altar*ının altında bulunan minik bronzdan ve altından *labrys*ler daha da anlamlı bir hâle gelir[1157]. İlahî gücün kaynağı olan tanrı Min'in silahının sembollerinden olan ve Knossos'da binlerce örneği bulunan (Kat.No.114-115,124) bu gibi *labrys*ler, tanrıların mabedlerinin kutsal koruyucuları olarak kullanılmışlardır[1158]. *Labrysler omphalos*lar gibi ilahî gücü temsil eden birer *skeptron*dur[1159]. Tüm bu bilgiler Anadolu'da karşımıza çıkan Helios ve Sozon arasındaki bağ ile örtüşür. Hierapolis'in 30 km kuzeyinde bulunan Apollon Lairbenos Tapınağı'na dair olan sunu kabartmasında (Kat.No.148) elinde *labrys* tutan Apollon ile Perminos ve Lairbenos'daki sunu kabartmalarında (Ek 1-2) karşımıza çıkan Lairbenos'un Sozon ikonografisindeki tasvirleri bu duruma dair olan çok güzel örneklerdendir. Roma Dönemi'ne tarihlenen bu sunular Hellen kültüründen önce orada var olan bir külte işaret eder. Hellen öncesine işaret eden benzer durum Soura'daki Apollon Tapınağı'nın içerisinde karşımıza çıkan Helios Sozon'a atfedilen sunu listelerinde yer alır[1160]. *Labrys*lerin Knossos'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Boiotia'ya kadar koruyuculuğa dair olan bu temel ikonografisi

[1150] Giordano 2015; Rosenthal Kamarinea 1962; Parke 1981: 99.
[1151] Hesiodos Theo. 1, 36, 75.
[1152] Pind. Pyth. Od. 11.1.
[1153] Schacter 1994: 82 83.
[1154] Hdt.2.51; Landucci 2015: 67.
[1155] Paus. 9.8.5; Mitchell 1999: 82 85.
[1156] Hdt. 1.56-58, 2.51 52, 2.56 57, 2.171, 4.145, 5.26, 5.64, 6.13 6 140, 7.42, 7. 94 95, 8.44.
[1157] Perdrizet 1908: 120 121.
[1158] Cook 1904a:370-371.
[1159] Wainwright 1931: 185 195.
[1160] Çevik-Öztürk 2011: 60-61.

Apollon'un, Hitit tanrısı olan Apullanas ile olan ortak görevlerindendir[1161]. Apollon bu görevine *gulloi* işaretçileri ile devam etmiş ve *temenos*ların koruyucu tanrısı olmayı sürdürmüştür. Örneğin Miletos'daki Hekate heykelinin yanıbaşında bulunan *gulloi* ile başlayan kutsal yol Didyma'daki kutsal alan başında bulunan *gulloi* işaretçisiyle son bulur. Bu sayede Apollon'un orada bulunduğu; etrafta olup biteni gördüğü ikonografisi adeta yetkinlik işaretleri (Apollon sıfatları aynı zamanda tanrının bulunduğu yerde sahip olduğu yetkinlikleri de ifade eder: Tablo 1) ile gözler önüne serilmiştir[1162].

Atina	Apollon Patroos, Delphinios, Pythios
Delphi	Apollon Pythios
Delos	Apollon Delios, Pythios, Delphinios
Eretria	Apollon Daphnephoros
Phigaleia (Bassai)	Apollon Epikouros
Abai	Apollon Abaios
Kalymnos	Apollon Delios (Dalios)
Kos	Apollon Delios, Pythios
Santorini (Thera)	Apollon Karneios, Pythios
Naksos	Apollon Delios
Paros	Apollon Delios
Rodos	Apollon Pythios, Delios
Thiva	Apollon İsmenios
Didyma	Apollon Delphinios, Didymaeios
Miletos	Apollon Delphinios
Patara	Lykios, Patarios
Klaros	Apollon Klarios
Hierapolis	Apollon Klarios, Karneios, Arkhegetes, Lairbenos
Knidos	Apollon Karneios
Emecik (Triopion)	Apollon Triopios
Myndos	Apollon Arkhegetes
Side	Apollon Sidetes
Mylasa	Apollon Pythios

Tablo 1

[1161] Brown 2004: 243-257; Şahin 2012: 262-263.
[1162] Downing 1990: 557-559; Detienne-Lloyd 1997: 14.

Ancak Delphi kâhinliği tanrı Apollon'u aynı zamandan kehanet tanrısı vasfına yükseltmek istemiştir. Apollon, kehanet gücünün kontrolünü *Pythos*'u[1163] yani *serpent*i[1164] öldürmek suretiyle teslim alır ve Delphi'de defneden tacını giyerek artık Gaia'nın yeryüzündeki hâkimiyetine son verir[1165]. Lâkin *omphalos*un ardına gizlenen Ana Tanrıça kültü; Zeus'un[1166] ve Dionysos'un ikonografileriyle karşımıza çıkmaya devam eder. Delphi Apollon Tapınağı'nda bulunan *omphalos*un konumlandığı yer Zeus tarafından seçilmiştir. Dünyanın merkezi olarak addedilen bu konumu; kuş formundaki hâliyle uçarak bulan / seçen Zeus; *omphalos* üzerinde duran kartal heykelleri ile tasvir edilmiştir[1167]. Kartallar Zeus'un kuş formundaki hâli olarak betimlendiğinden; *Pythia*'nın Delphi'de ayinlerine başlarken öncelikle Zeus'un kartallarının yanına oturuşu, orada Zeus'un varlığının önemine dikkat çeker[1168]. Aynı zamanda *altar*ın ve tapınağın altında bulunan *labrys*ler de Zeus'un oradaki varlığını (Tablo 5) ispatlamaktadır.

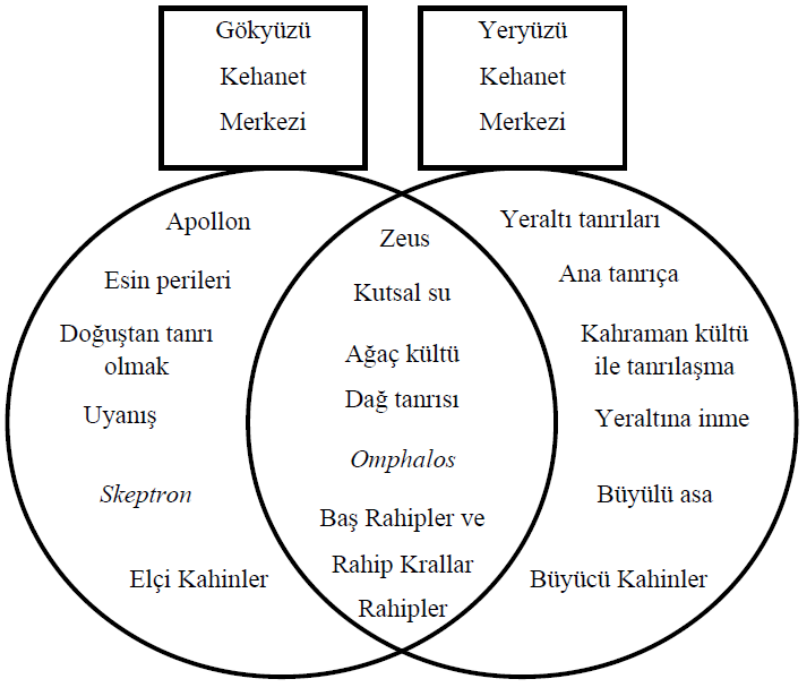

Tablo 5

[1163] Cook 1904a: 403.
[1164] Cook 1904a: 411.
[1165] Dietrich 1990: 166 167.
[1166] Cook 1904a: 413.
[1167] Pind. Pyth. Od. 4.4; Cook 1904: 412.
[1168] Cook 1904a: 412.

Ana Tanrıça'nın varlığıysa, Delos'da kış aylarında Hyperborea'ya dönen Apollon ile ilişkilendirilmiştir. Bu durum Delphi'de kış aylarında Dionysos kültünün baskınlığı olarak ön plana çıkar. Dionysos kültü ile Apollon kültünün yakınlaşması, daha çok Anadolu'da karşımıza çıkan Attis ile Ana Tanrıça arasındaki ilişkiyi gözler önüne serer. Dişil formda tasvir edilen erkek heykelciklerin Boiotia'dan Lykia'ya, özellikle MÖ 6. yüzyıldan Roma Dönemi'ne kadar karşımıza çeşitli formlarda çıkıyor oluşu (Kat.No.5,11,31,61,69,139,149), ellerinde tuttukları kumru veya horozlarla ya da üzerine bindikleri kumru ya da kuğu figürleri ile daha anlamlı bir hâl alır. Hem Leto'nun hem de Apollon'un kuğu arabaları ile Hyperborea'ya gidip geri döndüklerini hatırlamakta fayda vardır[1169]. Dişil formdaki heykelciklerin ve heykellerin Apollon kültü içerisinde yer edinmesi Dionysos ile ve dolayısıyla Ana Tanrıça kültünden gelen dişilik ile bağdaştırılabilir (Kat.No.69,77). Birçok akademik çalışmanın da önerdiği üzere; Olympos tanrılarının isimlerini Dodona'ya ulaştıran siyah kumru, Mısır teolojisindeki tanrıların benliklerinin değil yalnızca adlarının değişimini sağlamıştır[1170]. Bizim çalışmamızda önemli olan konu tanrıların benliklerinin kim oldukları değil, hangi kült kökenlerine dayandıklarıdır. Bunun sebebi kehanet merkezlerinin ve dolayısıyla kâhinlerin aynı kökeni işaret ediyor oluşudur. Bu köken bizce Mısır tanrılarının da ötesine; kitonik ritüeller üzerinden Ana Tanrıça kültüne dayandırılabilir. Bu ritüel çeşitleri Olympos teolojisinin kökeninde *Dios* ve *Dioni*'ye dayanır. Bir elmanın iki yarısı olarak tanımlanabilecek olan bu anlayışta *Dioni* Ana Tanrıça'yı temsil eder. Çalışmamız kapsamında açıklanan büyücü kâhinlerin uyguladıkları ritüeller Ana Tanrıça kültü kökenlidir. Doğanın âlimleri / bilginleri olan antik dönemlerdeki büyücüler, ilahî gücün birincil temsilcileridir. Fakat onların gücünün kaynağı aynı zamanda; Zeus'un yani Min'in gücünün kaynağı olan yıldırım yani *skeptron*dur. Büyülü asa kavramının kâhinler ile bağı bu şekilde açıklanabilir. Bu gücü temsil eden ilahî tanrılar yeryüzü, gökyüzü, Güneş ve yıldızlarla bir ahenk içerisindedir. Bu ahenk (uyum), Antik Dönem filozofları tarafından üç ayağı olan zaman ile açıklanabilir[1171]. Delphi Apollon teolojisindeki baş rahip (rahip kral), işte bu zamanın "Gelecekte olması gereken halini" görebilme yetisine sahiptir. Zeus'un bu ilahî krallığının gücünü kullanan ilk baş rahip, tanrı Apollon'dur.

[1169] Diod. 2.47.4; Bilic 2012: 519-520, 527.
[1170] Hdt. 2.55.
[1171] Hdt. 1.56-1.58, 2.50-2.57, 4.181.3; Paus. 9.16.1; Pyth. 4.16; Diod. 1.13.2; Head 1911: 865; Strittmatter 1925: 86; Nicol 1958: 130; Daskalakis 1967: 95–98; Parke 1971: 24-33; Hansen - Nielsen 2004: 825–826; Collins 2014: 63.

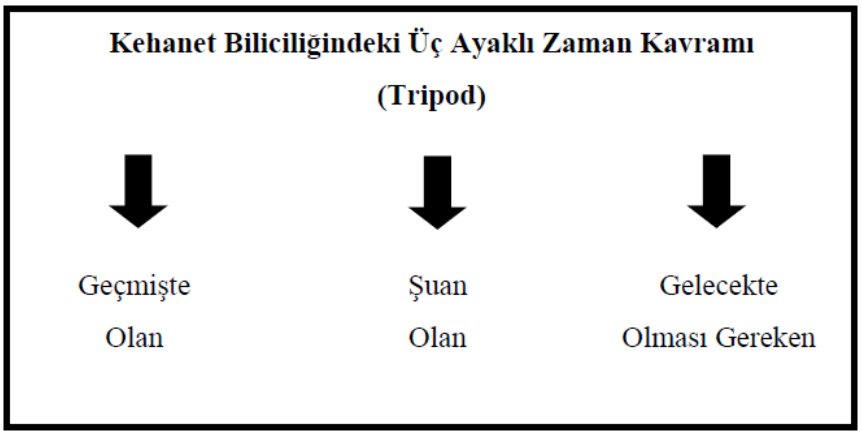

Tablo 6

Yapılmış olan tüm açıklamalarımızdan ve çıkarımlarımızdan anlaşılabileceği üzere, çalışma konumuz kapsamındaki araştırma sorularımız ve cevaplarımız tam bir uyum içerisinde olup, konunun çıkış noktasındaki mantığı muhafaza eder niteliktedir. En başında beri yapılan sorgulamalarımız Felsefe ile uyum içerisinde olduğu gibi modern Fizik ile de zıtlaşmayan çıkarımlara ulaşmıştır. Bu çıkarımlarımıza delil teşkil eden arkeolojik malzemeler bölge coğrafyası genelinde Erken Bronz Çağı'ndan Roma Dönemi'ne uzanan geniş bir konteks içerisinde bütüncül bir yaklaşıma ulaşabilmeyi amaçlamıştır. Bu kült malzemelerinin başlıcaları *tripod*lar; tanrı ve hayvan figürinleri; sembolize edilen takılar ve taşlar; *mania* sembolü olan bitkiler ve semboller; göksel ve kitonik sembollerden vs. oluşmuştur. Kehanet kültüne dair etkileşimler içerisinde olan malzemelerin sembolize ettikleri ritüeller bizi yeryüzü ve yeraltının ahenk taşı olan Ana Tanrıça kültüne ulaştırmıştır.

Delphi'deki Apollon kültünün kehanet merkezleri arasındaki hâkimiyeti, Hellenistik Dönem'le birlikte Didyma'nın da tekrar yükselişiyle bölge coğrafyasındaki en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Delphili Apollon Tapınağı'nın ve sunağının altında gizlenmiş olan Zeus kültü, Dionysos kültünün temsil ettiği *mania* kavramı üzerinden Ana Tanrıça'ya ulaşır. Melampos mitosu ile Olympos teolojisi içerisinde ilk defa ortaya çıkan Dionysos; doğanın *mania* halini temsil eder bir niteliğe büründürülmüştür (Kat.No.120,121,123). Doğanın dişiliğini temsil eden *mania*, büyücü Melampos'un Argos kralının kızlarını Hellebore bitkisinin özü (Helios'un özü)

ile iyileştirmesiyle tedavi edilmiştir[1172]. Apollon'un (Dolayısıyla Asklepios'un) bitkiler aracılığıyla iyileştirici gücünün de timsali olan bu mitosta, tedavi edilen aslında doğanın dişiliğidir. Olympos teolojisinin ve Hellen sosyolojisinin altında yatan ataerkil düzenin baskınlığını sembolize eden bu ikonografi; üstlendiği misyonu Agamemnon'un kızını Akhalar için feda edişi ile tamamlar. Öyle ki batı medeniyetine ait olan krallıkların bu kavram üzerinden (*fleur-de-lis*) zambak sembolü kullanılarak tasvir edilişinin kökeni açıklamalarımız doğrultusunda daha net bir şekilde anlaşılabilmektedir. Dionysos'un kokladığı çiçeklerin adları önemli değildir; ancak sembolize ettiği *mania* Ana Tanrıça'nın dişiliğidir (Kat.No.139,142,143,149). Sonuç olarak, bu tez çalışmasının neticesinde Apollon Kehanet Ocağı Kültü kanaatimizce ancak Ana Tanrıça kültünün bir uzantısı olarak tanımlanabilir. Bu kültün kökeni ise bilindiği üzere bölge coğrafyasında Anadolu'ya dayanır.

Apollon kehanet merkezlerinde bulunan "Apollon kültü", kökeninde Zeus'un yıldırımı olan Apollon Kehanet Ocağı Kültü'dür. Burada *Dios, Dioni* ve *Apillon* bir arada yer alır. Yıldırım yani *skeptron* gökyüzünü (*Dios*), meşe ağacı yani ağaç kültü de Ana Tanrıça'yı (*Dioni*) temsil eder. Ana Tanrıça aynı yeryüzü kehanet merkezlerinde olduğu gibi topraktan gelen şifanın kaynağıdır. Doğanın bir parçası olan kutsal su kaynakları ve bitkiler Ana Tanrıça'nın gücünü Apollon kehanet merkezlerine ulaştırır. Güneşin ve gökyüzünün temsili de, *Dios*'un gücünün merkezi olan *omphalos*lar ile Apollon kehanet merkezlerinde konumlanmıştır. *Skeptron*un gücü çeşitli aktarımlara sebep olabilmektedir. Bunların başında müzik ve geometri gelir. Bu aktarımlar geometrinin kökeni olan titreşimler vasıtasıyla topraktan ve gökyüzünden gelir. Bu titreşimlerin neticesinde fizik kurallarına dair geometrik şekiller (Gerçekten) oluşur. Kutsal alanlarda ve tapınak mimarisinde kullanılan ilahî geometrinin kökeninin buraya dayanıyor olduğu ileri sürülebilir. Günümüzdeki bilimsel deneylerde, teknolojinin yardımıyla görülebilmiştir ki, gerçekten de her dalga boyunu oluşturan bir geometrik şekil vardır. Bu titreşimler bir ses dalgası olabileceği gibi; ağaçlardan ya da gökyüzünden çeşitli frekanslarda gelen farklı dalga boyları da olabilir. Radyo dalgalarının frekansları olduğu gibi ses dalgalarının da frekansları vardır. Konumuz kapsamındaki ses dalgaları olan insan sesi ve müzik, değişen frekans dalgalarının tonlamaları ile meydana gelir. Her nota bir frekans boyudur. Müziğin iyileştirici gücü mantıken

[1172] Apollod.1.9.11-12, 2.2.2; Hom. *Od.*11.281–297, 15.231–236; Frothingham 1916: 200; Couch 1936: 191-207; Green-Handley 1995: 23; Kilpatrick 1996: 69-100; Angold 2004: 50-51; Ujvary 2010: 142-143; Olivieria vd. 2017: 194; Vasileiou vd. 2017: 215.

buraya dayanıyor olabilir. Her frekans boyu bir geometrik semboldür. Her sembolün, ilahî gücü temsil eden *skeptron* nezdinde bir yetisi vardır. İşte bu geometrik sembollere ait olan yetiler tanrıların benliklerini belirlemiş olabilir. Bu nedenle Apollon (Horus) Güneş'tir ve ışık saçar. Delphi'deki Apollon tapınağında bulunan ve Ana Tanrıça'ya atfedilen esin perileri bu sebeple de Ana Tanrıça'ya atfedilebilir. Zaten Platon da bu sebeple İon'la tasvir ettiği yüce gücün adeta zaman üzerinde durduğunu belirtmiştir[1173]. Hatta Einstein'ın izafiyet teorisi bile buna dayandırılabilirse de; Apollon kehanet merkezlerinde, ışığın gözlemi Apollon nezdinde farklı olmalıdır. Tüm bu açıklamalar ışığında üçleme içerisine neden Delphi kâhinliğince Apollon'un getirildiği akıl ve mantık çerevesinde anlaşılabilmektedir. Gökyüzünden ve yeryüzünden gelen bu titreşimlerin birleştirici gücü olarak Apollon seçilmiştir. Çünkü insan geçmişinde yitirdiği sevdikleri için toprağa yani aşağı bakar. Oysa hayalleri ve geleceği için yukarı yani Güneş'e bakar. Modern Fizikte Güneş ışığı, ışık titreşimlerinden yani frekanslarından yalnızca biridir. Bizim görebildiğimiz gün ışığından başka gama, kızılötesi, mikrodalga gibi farklı frekanslarda ve dalga boylarında ışıklar vardır. Ancak insan çıplak gözle yalnızca gün ışığı olarak tabir edilen Güneş'in ışığını görebilir. Delphi kâhinliği Apollon ile birlikte kehanetin yani geleceğin merkezine Güneş'i koymuş ve onun ışığı ile kehanet ocağı kültünü kutsamıştır. Ancak *omphalos*un altına gizlenen Zeus oradan hiç ayrılmamıştır.

Sonuç olarak; Apollon, *Apillon* ya da *Apullunas*[1174] kökeni Hititler'e dayanan bir kutsal alan koruyucu tanrısıdır. *Gulloi* taşıyıcı işaretleriyle[1175] bu görevine devam eden tanrı Apollon, Delphi kâhinliği tarafından kehanet çemberinin koruyuculuğuna ve aynı zamanda Horus gibi her yerde olan ve herşeyi gören bir statüye yükseltilmiştir. Bir başka deyişle Apollon yeryüzünün gözü olmuş, lâkin Zeus ise kulakları[1176] olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla bu mantık çerçevesinde düşünüldüğünde, her Apollon tapınağının işlevi orada olan biteni görmek, izlemek ve bilmektir. Kehanet biliciği, çıkarımı ya da okuması olarak uygulanan ritüeller herşeyin ve herkesin bir nizam içerisinde; kâhinliğin yani Apollon'un bilgisi dahilinde hareket edilmesini amaçlar. Bu amaca hizmet eden her Apollon tapınağı aynı zamanda bir kehanet merkezidir. Çünkü her tapınağın bir rahibi ve her rahibin de bağlı olduğu bir Apollon liderliği (kâhinliği)

[1173] Platon *İon* 530a-542a.
[1174] Brown 2004: 243-257; Şahin 2012: 262-263.
[1175] Detienne – Lloyd 1997: 14.
[1176] Doğan 2020: 148-149.

bulunur. Kanaatimizce bir Apollon tapınağının, kehanet merkezi olabilmesi için orada kehanet ritüeli gerçekleştirilmesine gerek yoktur. Tapınağın çevresinde olup bitenlerin tapınağın bağlı olduğu kâhinliğe bildirilmesi, Apollon'un gözcülük görevinin yerine getirilmesi açısından yeterlidir. Apollon rahipleri bağlı oldukları kâhinlik nezdinde etraflarında olup bitenlere yön vererek geleceği öngörmüşlerdir. Dolayısıyla açıklamalarımız doğrultusunda varılan nihai sonuç; her Apollon Tapınağı'nın bir kehanet merkezi olduğudur.

KATALOG

Kat. No : **1**

Buluntu Adı : Aşık kemiği

Bulunduğu Yer : Kalapodi

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Gerçek kemikten aşık kemikleri.

Tarih : Geç Arkaik Dönem

Kat. No : **2**

Buluntu Adı : Mask

Bulunduğu Yer : 20 Proskynas; 20-21 Livanates

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan masklar: Masklar ile Dionysos kültü arasındaki ilişki dolayısıyla bu gibi malzemeler konumuz açısından ayrıca önemlidir.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : **3**

Buluntu Adı : Kadın figürinler

Bulunduğu Yer : Proskynas

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan ana tanrıça temalı kadın ve outran kadın figürinleri: Doğurganlığın timsali olan oturan kadın figürinleri ana tanrıça kültü sembollerinden olmaları sebebiyle konumuz açısından önemlidir.

Tarih : MÖ 5. yüzyıl

Kat. No : **4**

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Livanates, Proskynas

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan kumru figürinleri: Kumru figürleri kehanet merkezlerinin en erken sembolleridir. Dodona kehanet merkezine Olympos tanrılarının isimlerini getiren kahin de siyah kumru olarak anılır.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : **5**

Buluntu Adı : Figürin

Bulunduğu Yer : Proskynas

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan frig şapkalı dişil oğlan ve horoz figürini: Horozlar ve dişil erkekler Dionysos kültü ve dolayısıyla ana tanrıça kültü ile ilişkilidir. Genellikle Eroslar ile betimlenen horozlar zor yakalanan aşkı da betimler.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : **6**

Buluntu Adı : Hayvan figürineri

Bulunduğu Yer : Ekharkhos

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan kumru figürinleri: Dodona ve Amos'a giden iki siyah kumruda (kahin) olduğu gibi tabir edilen ikonografi kumruların çift olmasına atıf yapar.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : 7

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : 43 Martino, 44-45 Megaplatanos

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan kumru; horoz ve at üstünde binici.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : 8

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Ekharkos, Proskynas, Livanates

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan domuz ve bebek domuz figürinleri: Boiotia bölgesinde sunu armağanı olarak ele geçen çok sayıda domuz ve bebek domuz figürinleri bölgede var olan kitonik kültleri destekler.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : 9

Buluntu Adı : Kadın figürinleri

Bulunduğu Yer : Proskynas, Megaplatanos, Livanates, 58 Arkitsa

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan kadın ve şapkalı kadın figürinleri

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : 10

Buluntu Adı : Hayvan figürini

Bulunduğu Yer : Kalapodi

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan minyatür at figürini: Kat.No.24'de Dodona, Kat.No. 94'de Olympia ve Kat.No 108'de Rodos'daki örneklerle özdeş olarak değerlendirilebilecek olan genellikle Geometrik Dönem'e tarihli bu tarz bronz at figürinleri Anadolu'daki Hitit örneklerini anımsatır. *Kauldron* ve *tripod*lardaki varlıkları kehanet merkezlerindeki ikonografileri ve yayılımları açısından ayrıca önemlidir.

Tarih : MÖ 8. yüzyıl

Kat. No : 11

Buluntu Adı : Altın takı

Bulunduğu Yer : Kalapodi

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Altın yüzük üzerinde kült sahnesi: Dişiliğin sahnelendiği bu gibi ikonografiler Dionysos kültünün ortaya çıkışı ile bağdaştırılabilir.

Tarih : MÖ 15. yüzyıl

Kat. No : 12

Buluntu Adı : Mühür taşı

Bulunduğu Yer : Kalapodi, 39 Tragana

Korunduğu Yer: Atalanti Arkeoloji Müzesi

Tanım : Taştan mühür üzerinde ana tanrıça temalı tasvirler.

Tarih : MÖ 13-14. yüzyıl

Kat. No : 13

Buluntu Adı : Gümüş sikke

Bulunduğu Yer : Konitsa

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Zeus, asa ve kartalın tasvir edildiği Mesogefyra hazine binasında bulunan gümüş sikkeler: Zeus'un kartalı ve asası ile sahnelendiği ikonografiler *skeptro-n*un yani yıldırımın gücünü temsil eden tasvirlerdir. Bk. Kat.No.15,32,54,101,141,152 vb.

Tarih : MÖ 286

Kat. No : 14

Buluntu Adı : Gümüş sikke

Bulunduğu Yer : Dodona

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Dodona hazine binasında ele geçen ön yüzünde Dios ve Dioni tasviri bulunan gümüş sikke: Dios ve Dioni bir bütün olarak anlaşılmalıdır. Erkek formunda olan Dios ve kadın formunda olan Dioni aynı kumrular gibi ikili bir anlayışa sahiptir.

Tarih : MÖ 168-167

Kat. No : 15

Buluntu Adı : Bronz tanrı heykelciği

Bulunduğu Yer : Dodona

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sağ elinde tuttuğu yıldırımı fırlatmaya hazırlanan Zeus'un bronzdan heykelciği: Yıldırım Zeus'un *skeptron*unu simgeler. Sakallı olarak motiflenen Zeus'un bu gibi örneklerine bk. Kat.No.101 Olympia, Kat.No.141 Tralleis, Kat.No.152 Side.

Tarih : MÖ 470-460

Kat. No : 16

Buluntu Adı : Bronz kuş figürini

Bulunduğu Yer : Dodona, Aphrodite Tapınağı yanı

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Muhtemelen Zeus heykeline ait olduğum düşünülen bronzdan kartal heykelciği: Zeus'un kartalları Delphi'deki *omphalos*un üzerine konulmuştur. Kehanet merkezleri ile ilişkilendirilen bu gibi kartal figürleri Zeus'un oradaki varlığını sembolize ediyor olmalıdır.

Tarih : MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı

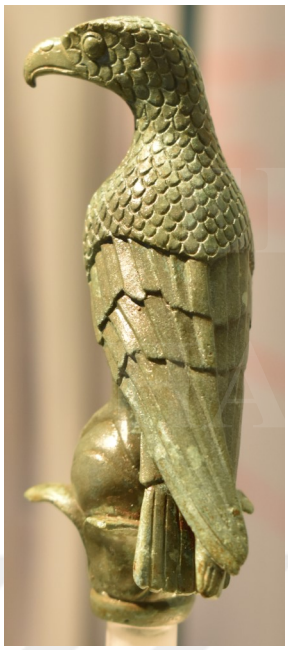

Kat. No : 17

Buluntu Adı : Kılıç sapı

Bulunduğu Yer : Dodona

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan kılıç sapı. Üzerinde Zeus'un yıldırımı ve kartalının kanatlarının motifi.

Tarih : Hellenistik Dönem

Kat. No : 18

Buluntu Adı : Bronz sikke

Bulunduğu Yer : Dodona

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : **"**Epirote Alliance" bronz sikke. Meşe ağacının üzerinde duran kumru Dodona kahinini tasvir eder. Ağacın altında sağında ve solunda duran kumrular Mısır'dan Dodona'ya gelen iki "siyah kumruyu" betimler.

Tarih : MÖ 300

Kat. No : 19

Buluntu Adı : Bronz yılan başı

Bulunduğu Yer : Dodona

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan yılan (*serpent*) başı: Bu gibi *serpent* başları Boiotia bölgesinde özellikle Geometrik Dönem'de karşımıza çıkar. *Kauldron* motifleri olarak beliren *serpent*ler, Delphi Apollon kahinliğince Apollon'un defettiği *Pythos*'u sembolize etse de, Boiotia'daki yeryüzü kehanet merkezlerindeki kahinler kehanet güçlerini bu yılanlardan yani Gaia'dan alırlar.

Tarih : Geç Arkaik Dönem

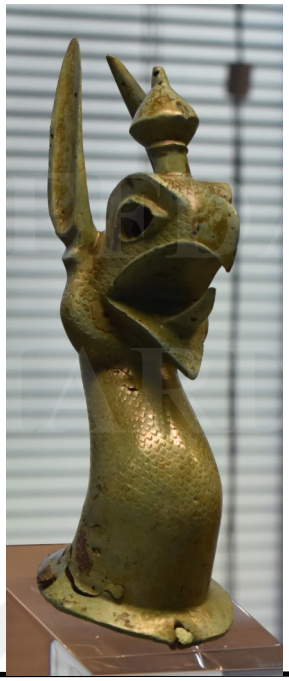

Kat. No : 20

Buluntu Adı : Altından çelenk

Bulunduğu Yer : Ambrasia

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Nekropolde ele geçmiş olan altından meşe yapraklı taç. Dodona'nın yakınındaki Ambrasia'da ele geçmiş olan bu çelenk Hellenistik Dönem'de bölgede Dodona'daki ağaç kültünün varlığını göstermektedir. Rahiplere takılan taçlardaki yapraklar Apollon kahinliklerinde genellikle Defne'den olmuştur.

Tarih : Hellenistik Dönem

Kat. No : 21

Buluntu Adı : Bronz sürahi

Bulunduğu Yer : Vitsa nekropolü

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Korint atölyesi örneği olan bronz sürahi. Kulbunda miğferli kadın figürini ve çiçek?

Tarih : MÖ 550-540

Kat. No : 22

Buluntu Adı : Hayvan figürini

Bulunduğu Yer : Dodona Zeus Kutsal Alanı

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Altından aslan figürini: Yok edilemez olan olarak görülen kutsal ağaç kültüün su, ateş, Güneşsel ışık ve aslan formları ile betimlendiği örnekler bulunur bk. Dn.1158.

Tarih : Klasik Dönem?

Kat. No : 23

Buluntu Adı : Takı

Bulunduğu Yer : Dodona Zeus Kutsal Alanı

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Üzerinde muhtemelen üç ayak üzerinde duran *kauldron* olan bronzdan yüzük. Sunu armağanı.

Tarih : Geometrik Dönem?

Kat. No : 24

Buluntu Adı : Hayvan figürini

Bulunduğu Yer : Dodona Zeus Kutsal Alanı

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan üç ayaklı (*tripod*) *kauldron*a ait olan bronz at figürin. Bk. Kat.No.10.

Tarih : Geometrik Dönem

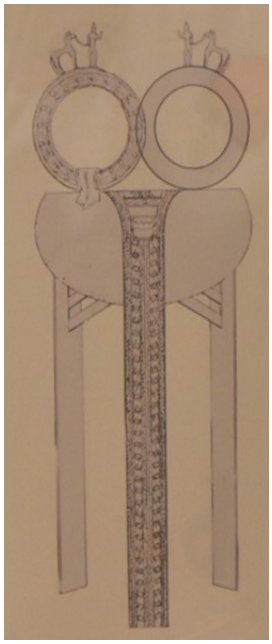

Kat. No : **25**

Buluntu Adı : Aşık kemiği

Bulunduğu Yer : Dodona Zeus Kutsal Alanı

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Gerçek ve bronz imitasyon aşık kemikleri. Sunu armağanı?

Tarih : Klasik Dönem

Kat. No : **26**

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Dodona

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronz *kauldron*a ait olan bronz dan *sphenks* ve boğa figürini: Bu örnekteki *kauldron*da *sphenks* ile *serpent*lerin bir arada tasviri önemlidir.

Tarih : Arkaik Dönem

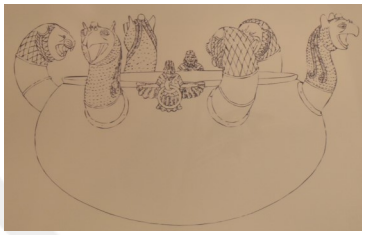

Kat. No : **27**

Buluntu Adı : Bronz heykel

Bulunduğu Yer : Dodona

Korunduğu Yer: İonnina Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan Epirote Birliği generalinin heykeli. Üzerinde Zeus'un yıldırımına ve kartalının kanatlarına ait olan motifler: Burada Zeus'un *skeptron* yani yıldırım motifinde kartal kanatları tasvirinin oluşu, *omphalos*larda neden kartalların olduğu ile ilişkilendirilebilir.

Tarih : MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı

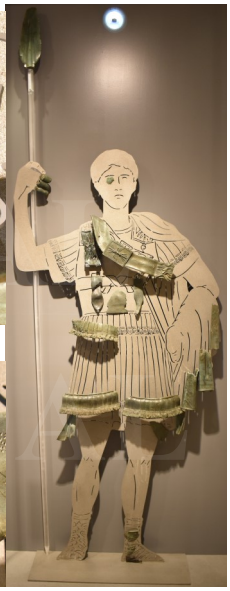

Kat. No : **28**

Buluntu Adı : Mermer heykel

Bulunduğu Yer : Thera (Santorini)

Korunduğu Yer: Thera (Santorini) Arkeoloji Müzesi

Tanım : 2,48m uzunluğunda Naksos atölyesi benzerliğiyle ön plana çıkan mermerden Kore heykeli.

Tarih : MÖ 7. yüzyıl

Kat. No : **29**

Buluntu Adı : Aşık kemiği

Bulunduğu Yer : Kos

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Gerçek kemikten aşık kemikleri. Sunu armağanı?

Tarih : Klasik Dönem?

Kat. No : **30**

Buluntu Adı : Mavi Boya

Bulunduğu Yer : Kos

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Güzellik amacıyla kullanılan mavi boya. Kökeni Mısır'da MÖ 3. bine uzanan mavi pigment: Koyu mavi boyanın elde edilmesinde kullanılan mor boya birçok antik kentin ana ticaret maddesi olmuştur. Bilindiği üzere Apollon kültü için mavi sembol renklerdendir.

Tarih : Klasik Dönem?

Kat. No : **31**

Buluntu Adı : İlah heykelciği

Bulunduğu Yer : Marmaroto nekropolü

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Mermerden frig şapkalı Attis heykelciği. Muhtemelen elinde kumru tutuyor?: Anadolu'da Kybele'nin eşi olarak bilinen Dişil enerjinin tasviri Attis, ana tanrıça kültünün sembollerindendir. Aynı zamanda avcılık ve Apollon ile de ilişkilendirilebilen Attis'in, Dionysos ve Artemis kültü ile olan tasvirsel bağı Pan ile de kurulabilir. Attisler çoğu tasvirde ellerinde kehanetin sembolü kumruları tutarlar. Pan'a benzer örnekler için bk. Kat.No.35

Tarih : MÖ 1. yüzyıl

Kat. No : **32**

Buluntu Adı : Bronz ilah heykelcikleri

Bulunduğu Yer : Kos

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Ellerinde asa tutan bronzdan heykelcikler.

Tarih : Arkaik-Klasik Dönem

Kat. No : **33**

Buluntu Adı :Hayvan şeklinde sürahi

Bulunduğu Yer : Serayia nekropolü

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kuş (kumru vb.?) betiminde pişmiş topraktan sürahiler. Üzerlerinde Protogeometrik Dönem'e dair desenler.

Tarih : MÖ 940-900

Kat. No : 34

Buluntu Adı : Medikal malzemeler

Bulunduğu Yer : Kos

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan ve pişmiş topraktan üretilmiş olan çeşitli tıbbi malzemeler.

Tarih : MÖ 3-1. yüzyıl

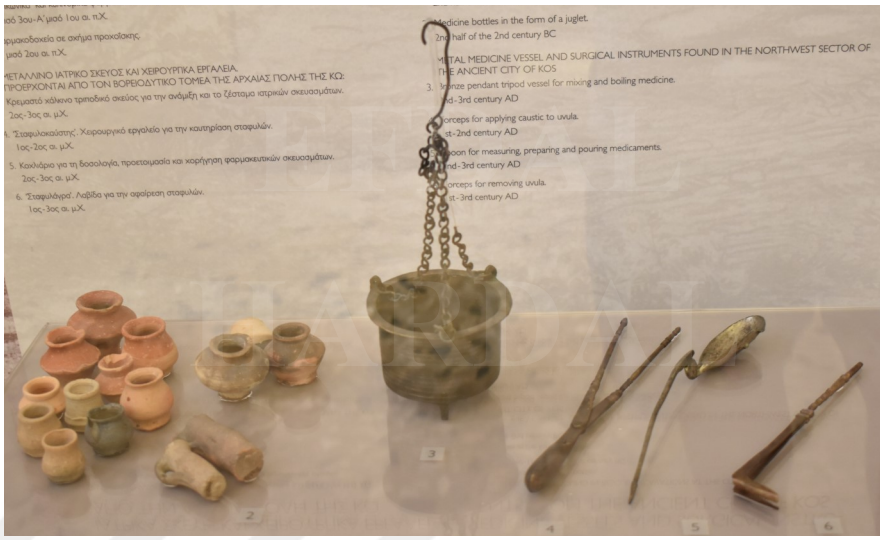

Kat. No : 35

Buluntu Adı : İlah figürinleri

Bulunduğu Yer : Aspri Petra Mağarası

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pan, Demeter ve *Nymph*ler kutsal alanın da bulunan pişmiş topraktan Pan figürinleri (yukarıda) ve tapınak oğlanları (aşağıda).

Tarih : MÖ 5-4. yüzyıl

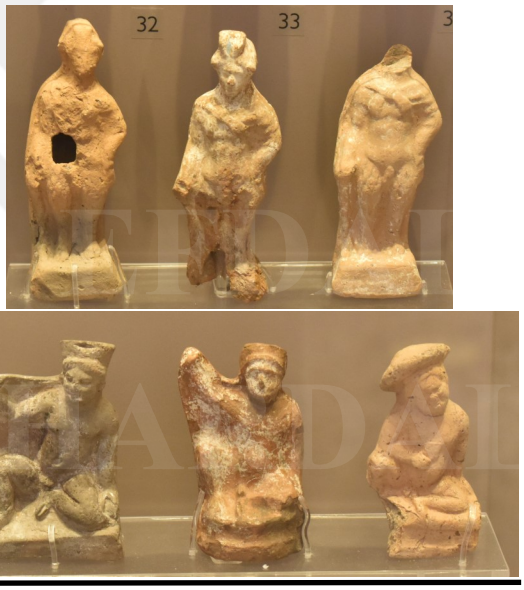

Kat. No : 36

Buluntu Adı : İlah figürinleri

Bulunduğu Yer : Aspri Petra Mağarası

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pan, Demeter ve *Nymph*ler kutsal alanında bulunan pişmiş topraktan Silenus figürinleri.

Tarih : MÖ 5-4. yüzyıl

Kat. No : **37**

Buluntu Adı : İlah figürinleri

Bulunduğu Yer : Aspri Petra Mağarası

Korunduğu Yer: Kos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pan, Demeter ve *Nymph*ler kutsal alanında bulunan pişmiş topraktan tanrıça, *nymph,* outran kadın, dansçı ve müzisyen figürinleri.

Tarih : MÖ 5-3. yüzyıl

Kat. No : **38**

Buluntu Adı : Aşık kemiği

Bulunduğu Yer : Naksos

Korunduğu Yer: Naksos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sunu armağanı ya da kehanet okumasında kullanılan? gerçek kemikten aşık kemikleri.

Tarih : MÖ 7-6. yüzyıl

Kat. No : **39**

Buluntu Adı :Maltız (*Daimon* figürleri)

Bulunduğu Yer : Naksos

Korunduğu Yer: Naksos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan ateş maltızı *daimon* figürleri. Knidos'daki benzer maltız örnekleri için bk. Şahin 2004.

Tarih : Hellenistik Dönem

Kat. No : 40

Buluntu Adı : Mermer ilah figürinleri

Bulunduğu Yer : Naksos

Korunduğu Yer: Naksos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Oturan Bereket tanrıçası figürinleri. Naksos mermeri.

Tarih : Arkaik Dönem

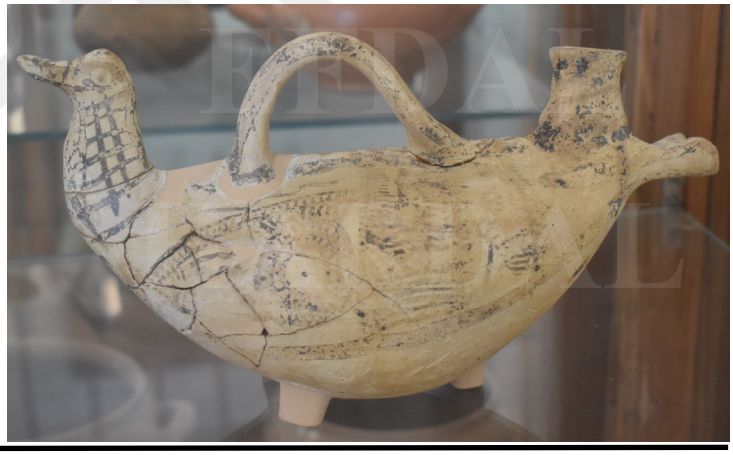

Kat. No : 41

Buluntu Adı : Sürahi

Bulunduğu Yer : Naksos

Korunduğu Yer: Naksos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kuş şeklinde pişmiş topraktan sirahi. Üzerinde balık motifleri bulunmaktadır. Benzer örnekler Kamini nekropolünde bulunur ve MÖ 1200-1100 arasına tarihlidir.

Tarih : Geometrik Dönem

Kat. No : 42

Buluntu Adı : Mermerden kulak

Bulunduğu Yer : Naksos - Khora nekropol

Korunduğu Yer: Naksos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kulak şeklinde mermerden kandil?: Kulak figürleri Zeus ile özdeşleşmiş figürlerdir. Euromos'daki kulak kabartması için bk. Doğan 2020: 148-149

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **43**

Buluntu Adı : Mask

Bulunduğu Yer : Naksos

Korunduğu Yer: Naksos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kilden kadın figürlü masklar

Tarih : MÖ 5. yüzyıl

Kat. No : **44**

Buluntu Adı : Kemik

Bulunduğu Yer : Roma Dönemi nekropolü

Korunduğu Yer: Naksos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Gerçek kemikten kumru; ilah tasviri?:

Tarih : MÖ 2-1. yüzyıl

Kat. No : **45**

Buluntu Adı : İçki kabı

Bulunduğu Yer : Naksos Grotta

Korunduğu Yer: Naksos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Koç başı formunda plastik *rhyton*: Naksos'da ele geçen bu *rhyton*un Portara tapınağının hemen yanıbaşındaki Grotta'da ele geçmiş olması, bölgede var olan Apollon kültünden daha erken bir kültün varlığını destekler.

Tarih : MÖ 13. yüzyıl

Kat. No : **46**

Buluntu Adı : Mermer Heykel

Bulunduğu Yer : Paros

Korunduğu Yer: Paros Arkeoloji Müzesi

Tanım : Paros mermerinden kanatlı Gorgon heykeli. Paros okulu: Gorgon'un ilksel heykel örneklerinden olan bu heykede sol elinde yılan tutan Gorgon akıllara güçlerini yılanlardan alan Melampos Trophonios gibi ilksel büyücüleri getirir. Perseus'un Medusa'yı öldürüşü ile Apollon'un *Pythos*'u öldürüşü arasında bağ kurulabilir. Adadaki Deloslu Apollon ve Artemis kutsal alanının varlığı bu açıdan önemlidir.

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

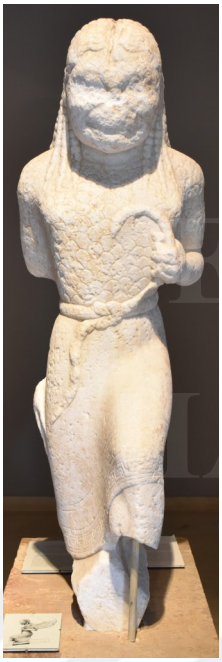

Kat. No : **47**

Buluntu Adı : Hayvan figürü

Bulunduğu Yer : Despotiko (Naksos'un güney batısı)

Korunduğu Yer: Paros Arkeoloji Müzesi

Tanım : Taştan hayvan figürü: Despotiko'da var olan Apollon ve Artemis kültü Geometrik Dönem'de daha erken bir külte işaret ediyor olmalıdır.

Tarih : Geometrik Dönem

Kat. No : **48**

Buluntu Adı : İlah figürini

Bulunduğu Yer : Paros

Korunduğu Yer: Paros Arkeoloji Müzesi

Tanım : Taştan Mısır kökenli tanrı figürinleri: Despotiko ile aynı doğrultuda az sayıda örnek bölgedeki adalarda ele geçer.

Tarih : Geometrik Dönem

Kat. No : 49

Buluntu Adı : Kabartma

Bulunduğu Yer : Paros

Korunduğu Yer: Paros Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kat. No. 52'de yer alan sahnenin aynısı bir başka yazıtlı lahit üzerinde bulunmaktadır.

Tarih : Arkaik-Klasik Dönem?

Kat. No : 50

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : ?Despotiko (Naksos'un güney batısı)

Korunduğu Yer: Paros Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan birleşik iki kumru: Mısır ile ticaretin varlığına işaret eden Kat.No.48 ve 49'daki örneklerden en az 2 bin yıl daha erkene işaret eden pişmiş topraktan kumrular, Naksos'da ve Paros'da var olan daha erken bir kültün varlığına örnek teşkil eder.

Tarih : MÖ 3200-2400

Kat. No : 51

Buluntu Adı : Taşlar

Bulunduğu Yer : Paros Deloslu Apollon ve Artemis Tapınağı

Korunduğu Yer: Paros Arkeoloji Müzesi

Tanım : Takılara ait olan değerli taşlar. Apollon ve Artemis için sunu armağanları.

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **52**

Buluntu Adı : Lahit

Bulunduğu Yer : Paros

Korunduğu Yer: Paros Arkeoloji Müzesi

Tanım : Lahit üzerindeki sahnelerin ortasında yaşam ağacı geçer. Sol sahnede tanrılara sunu ikram eden insanlar bulunur. Sağ taraftaki sahnede ise atıyla birlikte yaşam ağacının etrafında duran tanrı figürünün ayaklarının önünde bir insan yer alır. At figürü Boiotia ve Anadolu'daki MÖ 8 ila 7. yüzyıl arasına tarihlenen atlara benzer.

Tarih : Arkaik-Klasik Dönem?

Kat. No : **53**

Buluntu Adı : Çelenk

Bulunduğu Yer : Akhinos

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Mersin yaprağından taç: bk. Kat.No.20.

Tarih : Hellenistik Dönem

Kat. No : **54**

Buluntu Adı : Mermer kabartma

Bulunduğu Yer : Akhinos

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : En sağda tanrıça Artemis elinde asasıyla kendisine getirilen sunuları kabul ediyor. Soldan ikinci figür kafasının üstünde üzümler, elmalar ve baldan tatlılar taşıyor: Artemis'in sağ elinde asasını tutuyor olarak tasvir edilişi, onu ana tanrıça figürü olarak ön plana çıkartıyor olmalıdır.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : **55**

Buluntu Adı : Halka

Bulunduğu Yer : Kalapodi - Hyampolis Apollon ve Artemis Kutsal Alanı

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronz halkalar

Tarih : Arkaik Dönem

Kat. No : **56**

Buluntu Adı : Kilden figürin

Bulunduğu Yer : Akhinos

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Yunus üzerinde elinde lir tutan Eros figürini

Tarih : Hellenistik Dönem

Kat. No : **57**

Buluntu Adı : Attik *krater*

Bulunduğu Yer : Pelasgia

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sahnede Apollon, Leto ve Artemis *triad*ı var.

Tarih : MÖ 5. yüzyılın ilk yarısı

Kat. No : **58**

Buluntu Adı : Heykelcik

Bulunduğu Yer : Neo Monasteri (Demeter Kutsal Alanı)

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sağ eliyle bir çocuğu tutan Demeter?

Tarih : ?

Kat. No : **59**

Buluntu Adı : Heykelcik

Bulunduğu Yer : Kalapodi Lokridos Artemis ve Apollon Kutsal Alanı

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan çıplak erkek heykelcik

Tarih : MÖ 4-3. yüzyıl

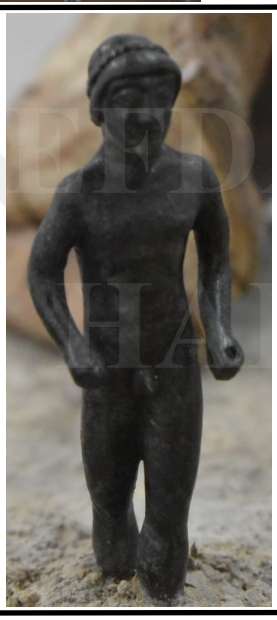

Kat. No : **60**

Buluntu Adı : Vazo

Bulunduğu Yer : Leivanates

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Siyah figürlü *lekythos.* Üzerinde Herakles, *kentaur, lapith*ler: Boiotia bölgesinde Phlegyalılar ile olan mücadele sahnelenmiştir.

Tarih : MÖ 5. yüzyıl.

Kat. No : **61**

Buluntu Adı : Kilden figürin

Bulunduğu Yer : Leivanates

Korunduğu Yer: Lamia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sol ellerinde horoz tutan çıplak himation giyen figürler. Dişiliklerini ön plana çıkartan kadınsı oğlanlar: Bu figürler Anadolu'da karşımıza çıkan Attis olarak da düşünülebilir. Ellerinde tuttukları horozlar onların seksüel arzularını temsil eder. Dionysos kültü ile olan bağları *mania* ile ilişkilendirilebilir bk. Kat.No.31.

Tarih : Klasik Dönem

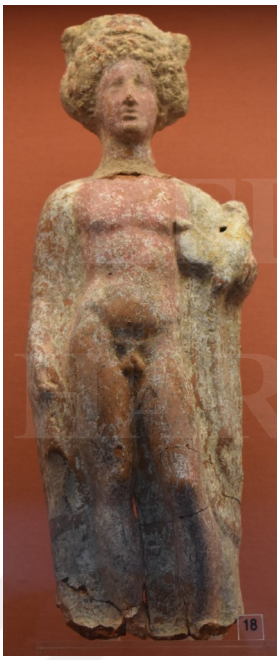

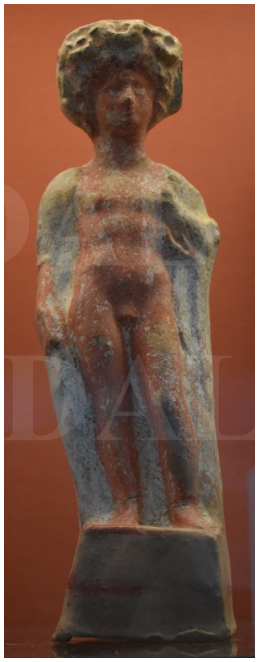

Kat. No : **62**

Buluntu Adı : Sunu armağanları

Bulunduğu Yer : Kabiri Kutsal Alanı

Korunduğu Yer: Thebe Arkeoloji Müzesi

Tanım : Altın küpe, aşık kemiği, koç figürini, *skyphos, kantharoi.*

Tarih : MÖ 5-4. yüzyıl

Kat. No : **63**

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Akraiphnio (Boiotia)

Korunduğu Yer: Thebe Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan kumrular

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **64**

Buluntu Adı : Kilden kadın figürinler

Bulunduğu Yer : Akraiphnio (Boiotia)

Korunduğu Yer: Thebe Arkeoloji Müzesi

Tanım : Solda Kore ve sağda Kybele? figürleri: Boiotia'da aynı döneme tarihlenen ve aynı alanda bulunan Kore ve ana tanrıça figürinlerinin varlığı önemlidir.

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **65**

Buluntu Adı : Kilden figürin

Bulunduğu Yer : Akraiphnio (Boiotia)

Korunduğu Yer: Thebe Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kuğu üzerinde erkek figür: Kuğu ikonografisi Apollon'un Delos'dan Hyperborea'ya gittiği kuğuları anımsatır. Daha da önemlisi, kuğuya binen frig şapkalı sakallı figür, Kat.No.15'deki ve Kat.No.101'deki bronzdan Zeus heykelciklerine çok benzer. Ellerinde yıldırım tutan Zeus figürlerinin ikisi de MÖ 5. yüzyıla tarihlidir.

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **66**

Buluntu Adı : Tanrı Heykel

Bulunduğu Yer : Kuzey Evia, Artemisia Burnu

Korunduğu Yer: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sağ elindeki yıldırımını fırlatmaya hazırlanan bronzdan Zeus heykeli. Heykelin Poseidon'a ait olduğuyla ilgili farklı görüşler olsa da, kanaatimce bu heykel kesinlikle Zeus olmalıdır. Bk. Kat.No.15,101,141,152.

Tarih : MÖ 460.

Kat. No : 67

Buluntu Adı : Hayvan figürü başı

Bulunduğu Yer : Miken - Mezar IV

Korunduğu Yer: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi

Tanım : Gümüşten boğa kafası. Altından boynuzlar ve başın ortasında çiçek rozeti.

Tarih : MÖ 16. yüzyıl

Kat. No : 68

Buluntu Adı : Tanrıça heykeli

Bulunduğu Yer : Atina

Korunduğu Yer: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi

Tanım : Varvakeion Athena: Athena Parthenos kopyası: Athena'nın Parthenon'da ana tanrıça olarak tasvir edilişi, tanrıçanın Side'deki ikonografisini andırır.

Tarih : MS 3. yüzyılın ilk yarısı

Kat. No : 69

Buluntu Adı : Tanrı Heykelleri

Bulunduğu Yer : Atina

Korunduğu Yer: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi

Tanım : Dionysos, Pan ve *Satyr*: Dionysos dişil görünümüyle *Satyr* ve Pan ile birlikte ana tanrıçanın dişiliğine vurgu yapmaktadır.

Tarih : MS 170-180

Kat. No : 70

Buluntu Adı : Friz bloğu

Bulunduğu Yer : Atina Akropolis

Korunduğu Yer: Atina Akropolis Müzesi

Tanım : Asklepios, tanrıça Demeter ve kızı Persephone bir grup hekimi kabul ediyor.

Tarih : MÖ 350-300

Kat. No : 71

Buluntu Adı : Mermerden kabartmalar

Bulunduğu Yer : Atina Akropolis

Korunduğu Yer: Atina Akropolis Müzesi

Tanım : Asklepios tarafından tedavi edilen kol, bacak, göz ve kulak bk. Kat.No.42.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

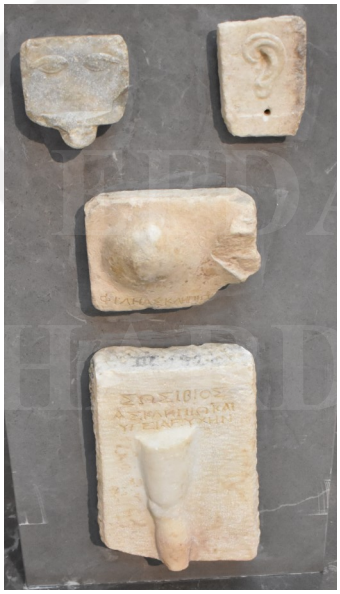

Kat. No : 72

Buluntu Adı : *Kauldron* parçaları

Bulunduğu Yer : Atina Akropolis

Korunduğu Yer: Atina Akropolis Müzesi

Tanım : Bronzdan *kauldran* ve *tripod* parçaları. Erkek figürler ve *serpent* (yılan) başları.

Tarih : MÖ 7. yüzyıl

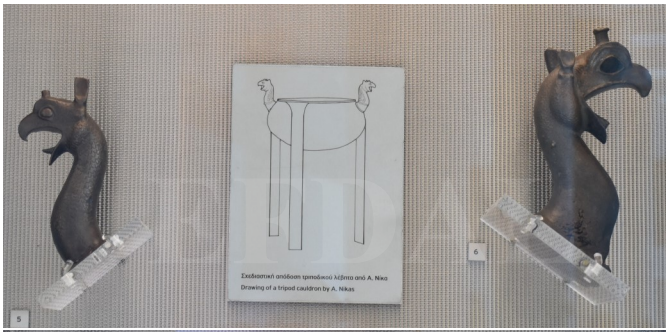

Kat. No : 73

Buluntu Adı : Kabartma

Bulunduğu Yer : Loutses, Attika

Korunduğu Yer: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sağ elinde *kantharos*, sol elindeyse *thyrsos* tutan tanrı Dionysos sakallı bir şekilde tasvir edilmiştir. Dionysos'un asası olan *thyrsos*un sahip olduğu güç de Zeus'un *skeptron*una dayanır. Kanaatimce Dionysos'un buradaki tasviri Zeus'un sakallı tasvirlerini andırmaktadır.

Tarih : MÖ 1. yüzyıl

Kat. No : 74

Buluntu Adı : Büyülü Küre

Bulunduğu Yer : Atina - Dionysos tiyatrosu

Korunduğu Yer: Atina Akropolis Müzesi

Tanım : Dionysos tiyatrosunun yanında gömülü bulunan küre, bu gibi yarışmalarda zaferi elde etmek için yapılan büyülerde kullanılıyor olabilir. Üzerinde tanrı Helios, dragon, aslan ve büyülü semboller yer alır.

Tarih : MS 2-3. yüzyıl

Kat. No : 75

Buluntu Adı : Aşık kemiği ve zarlar

Bulunduğu Yer : Atina

Korunduğu Yer: Atina Attalos Müzesi

Tanım : Gerçek kemikten aşık kemikleri ve zarlar.

Tarih : MS 5. yüzyıl

Kat. No : **76**

Buluntu Adı : Tanrı heykeli

Bulunduğu Yer : Kalymnos

Korunduğu Yer: Kalymnos Arkeoloji Müzesi

Tanım : İnce kristalli mermerden Asklepios heykeli

Tarih : Klasik Dönem?

Kat. No : **77**

Buluntu Adı : Tanrı heykeli

Bulunduğu Yer : Kalymnos

Korunduğu Yer: Kalymnos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Mermerden genç Apollon heykeli. Muhtemelen ellerinde ok ve yay tutmaktadır: Apollon'un dişil hali Dionysos kültündeki *mania*nın bir yansıması olarak anlaşılabilir.

Tarih : Klasik Dönem?

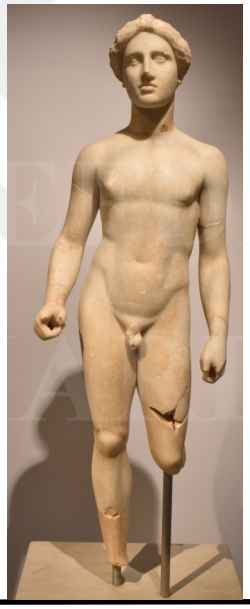

Kat. No : **78**

Buluntu Adı : Takı

Bulunduğu Yer : Hangisi olduğu spesifik olarak belirtilmemiş olan Kalymnos'da bir mezar

Korunduğu Yer: Kalymnos Arkeoloji Müzesi

Tanım :*Astragalos* ile oynayan Nike tasviri. Sağ ve sol küpede aynı şekilde.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : **79**

Buluntu Adı : Aşık kemiği

Bulunduğu Yer : Hangisi olduğu spesifik olarak belir tilmemiş olan Kalymnos'da bir mezar

Korunduğu Yer: Kalymnos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Gerçek kemikten *astragalos*lar

Tarih : MS 1-2. yüzyıl?

Kat. No : **80**

Buluntu Adı : Taş *omphalos*

Bulunduğu Yer : Müzede resmi bir bilgi yok

Korunduğu Yer: Eretria Arkeoloji Müzesi

Tanım : *Omphalos.* Muhtemelen Eretria Daphephoros Tapınağı'na ait.

Tarih : Arkaik-Klasik Dönem?

Kat. No : **81**

Buluntu Adı : Kabartma

Bulunduğu Yer : Eretria Daphnephoros Apollon Tapınağı

Korunduğu Yer: Eretria Arkeoloji Müzesi

Tanım : Daphnephoros tapınağındaki kehanet ritüelinin canlandırıldığı sahne kabartması. Ortada *omphalos* bulunmaktadır.

Tarih : MÖ 3. yüzyılın ilk yarısı

Kat. No : **82**

Buluntu Adı : Kilden hayvan figürü

Bulunduğu Yer : Eretria Gerani-Aghia Kyriaki

Korunduğu Yer: Eretria Arkeoloji Müzesi

Tanım : Müze kataloğunda ve literatürde Siren olarak nitelenen bu figürler, kanaatimce şapkalı Frig başlı kumru olarak da nitelenebilirler

Tarih : MÖ 450 civarı?

Kat. No : **83**

Buluntu Adı : Kilden figür

Bulunduğu Yer : Eretria

Korunduğu Yer: Eretria Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kumruya binen Frig şapkalı figür

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : **84**

Buluntu Adı : Pişmiş topraktan atlı figür

Bulunduğu Yer : Eretria

Korunduğu Yer: Eretria Arkeoloji Müzesi

Tanım : Boiotia bölgesinden Eretria'ya ithal gelen atlı Pelasglı?

Tarih : MÖ 700-500

Kat. No : **85**

Buluntu Adı : Kilden figür

Bulunduğu Yer : Eretria Lefkandi

Korunduğu Yer: Eretria Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kilden *Kentaur* figürü

Tarih : MÖ 1050-900

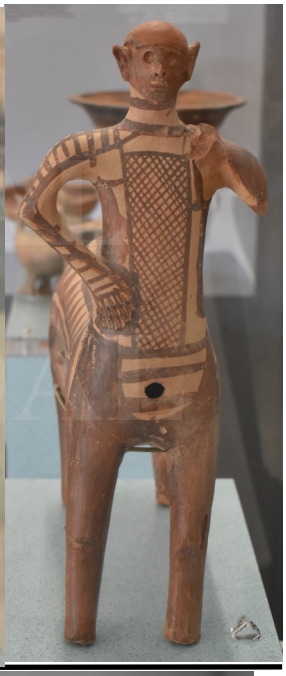

Kat. No : **86**

Buluntu Adı : Bronzdan nesneler

Bulunduğu Yer : Eretria

Korunduğu Yer: Eretria Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan çeşitli sunular. En önemlileri *skeptron* ve *labrys.*

Tarih : MÖ 250-200

Kat. No : **87**

Buluntu Adı : Kilden *serpent:* yılan

Bulunduğu Yer : Eretria

Korunduğu Yer: Eretria Arkeoloji Müzesi

Tanım : Ev içerisinde şöminede yanan ateşin güvenliği için kullanıldığı düşünülen yılan figürü.

Tarih : MÖ 4. yüzyıl

Kat. No : **88**

Buluntu Adı : Aşık kemiği

Bulunduğu Yer : Delos

Korunduğu Yer: Mykonos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Gerçek kemikten üzerinde yazılar olan aşık kemikleri

Tarih : Arkaik Dönem

Kat. No : **89**

Buluntu Adı : Aşık kemiği

Bulunduğu Yer : Delos

Korunduğu Yer: Mykonos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Camdan, taştan imitasyon olan çeşitli minik aşık kemikleri

Tarih : Arkaik-Klasik Dönem

Kat. No : **90**

Buluntu Adı : Çeşitli taşlar

Bulunduğu Yer : Delos

Korunduğu Yer: Mykonos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kültsel anlamı olan taşlar

Tarih : Arkaik-Klasik Dönem?

Kat. No : **91**

Buluntu Adı : Kap

Bulunduğu Yer : Delos

Korunduğu Yer: Mykonos Arkeoloji Müzesi

Tanım : *Kantharos* üzerinde *mania* sembolü olan Dionysos? ile ilişkisi bulunan çiçek tasviri yer almaktadır.

Tarih : Geometrik Dönem?

Kat. No : **92**

Buluntu Adı : Metal nesneler

Bulunduğu Yer : Delos

Korunduğu Yer: Mykonos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Delos Apollon Tapınağı sunuları?: Altından çiçek rozeti?, metal *labrys*

Tarih : Arkaik Dönem?

Kat. No : **93**

Buluntu Adı : Vazo

Bulunduğu Yer : Delos

Korunduğu Yer: Mykonos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Paroslu kızların bulunduğu Paros atölyesi örnekleri

Tarih : MÖ 7. yüzyıl

Kat. No : **94**

Buluntu Adı : Minyatür hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Brozdan minyatür hayvan figürini sunuları

Tarih : Geometrik Dönem

Kat. No : **95**

Buluntu Adı : *Kauldron*

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan küçük ve büyük *kauldron*lar

Tarih : Geometrik Dönem

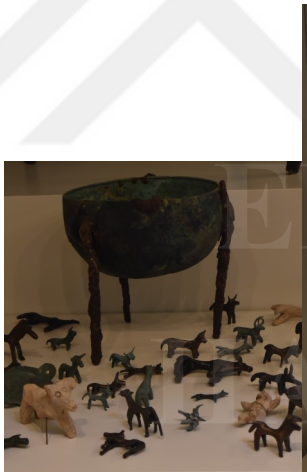

Kat. No : **96**

Buluntu Adı : *Kauldron*

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan ufak *kauldron*lar

Tarih : MÖ 9-7. yüzyıl

Kat. No : **97**

Buluntu Adı : *Kauldron*

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan *cauldron.* Üzerinde bronzdan *minotaur* motifi bulunmaktadır. İçerisinde Eleian alfabesinde yazıt bulunur.

Tarih : MÖ 8. yüzyıl

Kat. No : **98**

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan hayvan figürinleri

Tarih : MÖ 9-7. yüzyıl

Kat. No : **99**

Buluntu Adı : *Kauldron*

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Konik bir oturağın üzerinde duran bronzdan *kauldron* ve konik oturak

Tarih : Arkaik Dönem

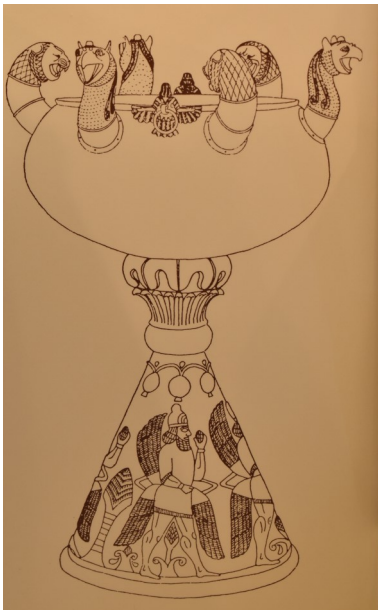

Kat. No : **100**

Buluntu Adı : Friz bloğu

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Merkezin Apollon'un bulunduğu batı friz bloğu. *Lapith*ler ve *kentaur*lar ile olan savaş sahnesi. Apollon heykelinin yüksekliği 3,09m.

Tarih :MÖ 4-1.yüzyıl

Kat. No : **101**

Buluntu Adı : Tanrı heykelciği

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan Zeus heykelciği. Sağ elinde yıldırım fırlatmak üzere. Benzeri Dodona'da bulunmaktadır. Sağdaki heykelcikte yıldırım yerinde yoktur.

Tarih : MÖ 5. yüzyıl

Kat. No : **102**

Buluntu Adı : Hayvan figürü

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan kartallar

Tarih : MÖ 5. yüzyıl

EFDAL HARDAL

Kat. No : **103**

Buluntu Adı : Yıldırım motifli silahlar

Bulunduğu Yer : Olympia Zeus Tapınağı

Korunduğu Yer: Olympia Arkeoloji Müzesi

Tanım : Minyatür ve çeşitli büyüklüklerde yıldırım motifli silahlar

Tarih : MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı

Kat. No : **104**

Buluntu Adı : Aşık kemiği

Bulunduğu Yer : Rodos - Marmaro

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Gerçek kemikten aşık kemikleri.

Tarih : MÖ 5. yüzyıl

Kat. No : **105**

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Rodos - Anoakia

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kilden kumru figürlü sunular

Tarih : MÖ 550

Kat. No : 106

Buluntu Adı : Figürin

Bulunduğu Yer : Rodos - Anoakia

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kilden Akheloos kafaları

Tarih : MÖ 550

Kat. No : 107

Buluntu Adı : Kap

Bulunduğu Yer : Rodos - Drakidis

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Vroulian situla: Üzerinde mania sembolü olan Dionysos? ile ilişkisi bulunan çiçek tasviri yer almaktadır. Ayrıca seksüel sembol olan horozlar *kanthatos* betimli bu çiçeğin sağında ve solunda yer alır.

Tarih : MÖ 500

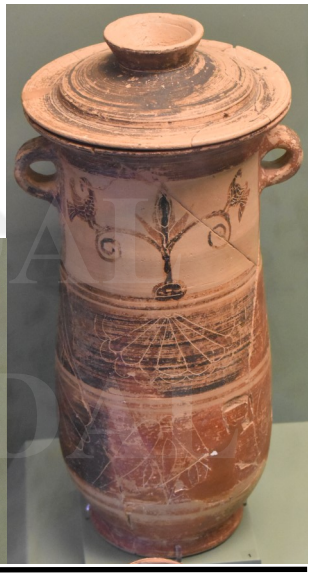

Kat. No : 108

Buluntu Adı : Üç ayaklı *kauldron*

Bulunduğu Yer : Rodos

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan üç ayak üzerine oturtulmuş Samos atölyesine ait *kauldron.*

Tarih : MÖ 8-7. yüzyıl

Kat. No : **109**

Buluntu Adı : Taştan figür

Bulunduğu Yer : Rodos - Kamiros

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Taştan yapılmış Akheloos kafası

Tarih : MÖ 550-525

Kat. No : **110**

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Rodos - Makri Langoni

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan minyatür kumru figürinleri

Tarih : MÖ 430-400

Kat. No : **111**

Buluntu Adı : Tanrıça heykeli

Bulunduğu Yer : Rodos

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : İnce kristalli mermerden ufak Hygieia heykeli

Tarih : MS 2. yüzyıl

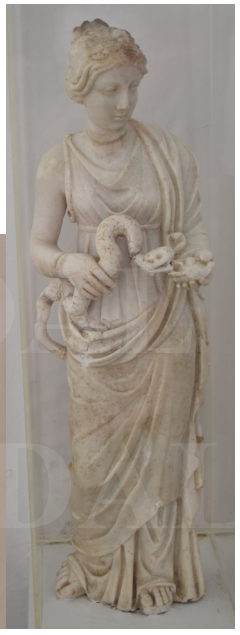

Kat. No : **112**

Buluntu Adı : Tanrı heykeli

Bulunduğu Yer : Rodos

Korunduğu Yer: Rodos Arkeoloji Müzesi

Tanım : İnce kristalli mermerden ufak Asklepios heykeli

Tarih : MS 2. yüzyıl

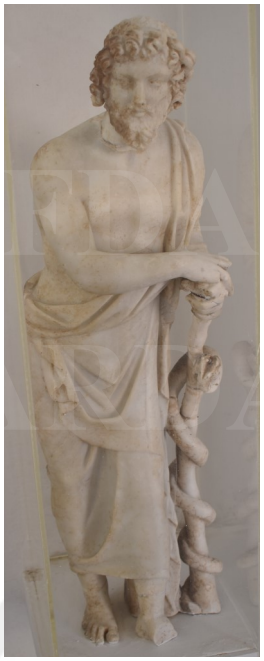

Kat. No : **113**

Buluntu Adı : Hayvan figürinleri

Bulunduğu Yer : Knossos

Korunduğu Yer: Girit Heraklion Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan kumrular ve çeşitli hayvanlar

Tarih : MÖ 1900

Kat. No : **114**

Buluntu Adı : *Labrys*

Bulunduğu Yer : Girit Arkalokhori Mağarası

Korunduğu Yer: Girit Heraklion Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan *labrys*ler

Tarih : MÖ 1700-1450

Kat. No : **115**

Buluntu Adı : *Labrys*

Bulunduğu Yer : Girit Arkalokhori Mağarası

Korunduğu Yer: Girit Heraklion Arkeoloji Müzesi

Tanım :Gümüşten ve altından minyatür *labrys*ler

Tarih : MÖ 1700-1450

Kat. No : **116**

Buluntu Adı : Taş kalıp

Bulunduğu Yer : Girit

Korunduğu Yer: Girit Heraklion Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bu kalıplar üzerindeki noktaların dişler arasında astral hesaplamaların yapılabilmesi amacıyla kullanıldıkları ileri sürülmüştür. Bu sayede astral tutulmalar hesaplanabilmekteydi.

Tarih : MÖ 1370-1200

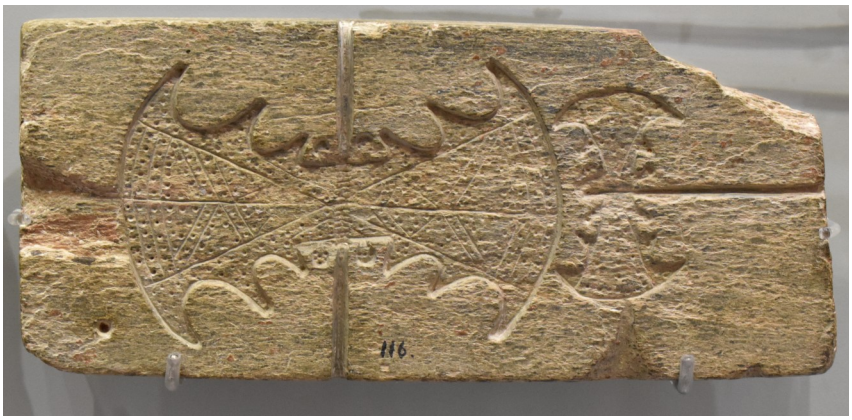

Kat. No : **117**

Buluntu Adı : Hayvan heykelleri

Bulunduğu Yer : Girit - Amnisos Zeus Thenatas Kutsa Alanı

Korunduğu Yer: Girit Heraklion Arkeoloji Müzesi

Tanım : Neredeyse bir insan büyüklüğünde olan bu taştan kartallar adada Zeus ve Hera'nın sembolleri olarak bilinmiştir.

Tarih :MÖ 6.yüzyılın ortası

Kat. No : **118**

Buluntu Adı : Taş *omphalos*

Bulunduğu Yer : Delphi ApollonTapınağı'nın kuzey-doğusunda bulunmuştur

Korunduğu Yer: Delphi Arkeoloji Müzesi

Tanım : *Omphalos.* Mermerden *omphalos* taşı.

Tarih : Klasik Dönem

Kat. No : **119**

Buluntu Adı : *Tripod*

Bulunduğu Yer : Delphi

Korunduğu Yer: Delphi Arkeoloji Müzesi

Tanım : Perirhanterion, Paros mermerinden.

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **120**

Buluntu Adı : Takı

Bulunduğu Yer : Delphi

Korunduğu Yer: Delphi Arkeoloji Müzesi

Tanım : Altından esrik çiçek motifleri. Kanaatimce özellikle sol alttaki örnek daha net bir şekilde *mania* ile ilişkilendirilen Hellebore çiçeği olmalıdır.

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **121**

Buluntu Adı : Tutamaç

Bulunduğu Yer : Delphi

Korunduğu Yer: Delphi Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kıbrıs-Phenike atölyesi?: Kap tutucu olan bu bronzdan nesne bir çiçek motifine sahiptir. Bugüne dek lotus ya da zambak çiçekleri ile özdeşleştirilse de; kanaatimce bu çiçek esrik Dionysos çiçeği olan Hellebore olmalıdır. Çiçeğin üzerinde kumru yer alır. Bu kumru kahini sembolize ediyor olabilir. Meşe ağacı üzerinde duran kumruya bk. Kat.No.18.

Kat. No : **122**

Buluntu Adı : Hayvan figürü

Bulunduğu Yer : Delphi

Korunduğu Yer: Delphi Arkeoloji Müzesi

Tanım :Bronzdan dekoratif *serpent* figürü

Tarih : MÖ 5. yüzyılın ilk yarısı

Kat. No : 123

Buluntu Adı : Mimari parça

Bulunduğu Yer : Astypalea

Korunduğu Yer: Astypalea Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sağlı sollu salkımların ortasındaki *kantharos* Dionysos kültünü temsil ediyor olmalıdır. Bk. Kat.No.77.

Tarih : Geometrik- Arkaik Dönem?

Kat. No : 124

Buluntu Adı : Minyatür figürler

Bulunduğu Yer : Miletos

Korunduğu Yer: Milet Müzesi

Tanım : Solda *labrys,* sağda üzerinde kumru olan asa?

Tarih : MÖ 6. yüzyıl; MÖ 1. yüzyıl?

Kat. No : 125

Buluntu Adı : Tanrıça figürini

Bulunduğu Yer : Miletos Aphrodite Zeytintepe Kutsal Alanı

Korunduğu Yer: Milet Müzesi

Tanım : Oturan tanrıça figürini. (ana tanrıça?)

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **126**

Buluntu Adı : Kabartma

Bulunduğu Yer : Miletos

Korunduğu Yer: Milet Müzesi

Tanım : Apollon Delphinios kabartması: Apollon'un son kolunun altında taşı sarmış olan *serpent* yer alır. Sahnenin solunda *tripod* ve ağaç kültü ikonografinin ana figürlerindendir.

Tarih : Roma Dönemi

Kat. No : **127**

Buluntu Adı : İlah heykelleri

Bulunduğu Yer :Miletos-Didyma arası kutsal yol

Korunduğu Yer: Milet Müzesi

Tanım : Kutsal yol üzerindeki Brankhidae soyuna dair olan mermerden heykeller: Kahraman kültü ile tanrılaşmanın Brankhidae'de Apollon kültünden önce var olduğunun en güzel örneklerindendir. Kanaatimce bu konudaki en benzer yaklaşım Amphiaraon'daki kahraman altarları olarak nitelenebilir bk. Lev.33-35.

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : **128**

Buluntu Adı : Koku kabı

Bulunduğu Yer : Miletos

Korunduğu Yer: Milet Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan kumru figürini

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : 129

Buluntu Adı : *Kauldron*

Bulunduğu Yer : Miletos

Korunduğu Yer: Milet Müzesi

Tanım : Bronzdan *Kauldron, serpent* kulpları

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : 130

Buluntu Adı : Hayvan ve tanrı figürinleri

Bulunduğu Yer : Patara

Korunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan tanrılar, tanrıçalar ve kumru figürini

Tarih : Klasik-Roma Dönemi

Kat. No : 131

Buluntu Adı : Çelenk

Bulunduğu Yer : Patara

Korunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Tanım : Altından yapraklı taç bk. Kat.No.20,53.

Tarih : Klasik-Roma Dönemi

Kat. No : **132**

Buluntu Adı : Friz kabartması

Bulunduğu Yer : Ksanthos

Korunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kireçtaşından kumru kabartmaları

Tarih : Erken Klasik Dönem

Kat. No : **133**

Buluntu Adı : Heykel

Bulunduğu Yer : Letoon

Korunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Tanım : Mermerden kadın heykeli

Tarih : MÖ 2. yüzyıl

Kat. No : **134**

Buluntu Adı : Heykel

Bulunduğu Yer : Perge

Korunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Tanım : Sağ elinde asasını tutan Zeus heykeli: Zeus'un sağ ayağının yanında kartal bulunmaktadır. Kartallar Zeus'un kuş formunu temsil etmeleri bakımından önemlidir bk. Kat.No.152,147,117,102,27,17,16,13.

Tarih : MS 2. yüzyıl

Kat. No : **135**

Buluntu Adı : İnsan Heykeli

Bulunduğu Yer : Perge

Korunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Tanım : Baş Rahip heykeli

Tarih : Roma Dönemi

Kat. No : **136**

Buluntu Adı : Tanrıça Heykeli

Bulunduğu Yer : ?

Korunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Tanım : Mermerden tanrıça Hekate heykeli

Tarih : MS 3. yüzyıl

Kat. No : **137**

Buluntu Adı : Kabartma

Bulunduğu Yer : Patara

Korunduğu Yer: Antalya Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kireçtaşına Artemis Kabartması

Tarih : Roma Dönemi

Kat. No : **138**

Buluntu Adı : Tanrıça heykelciği

Bulunduğu Yer : Patara

Korunduğu Yer: Andriake Arkeoloji Müzesi

Tanım : Mermerden ana tanrıça Kybele heykelciği

Tarih : MS 2-3. yüzyıl

Kat. No : **139**

Buluntu Adı : Tanrı heykelciği

Bulunduğu Yer : Tralleis

Korunduğu Yer: Aydın Arkeoloji Müzesi

Tanım : Kilden kanatlı şapkalı çıplak Eros heykelciği. Eros'un çıplak dişil formu ana tanrıçanın eşi olan Attis'e benzerliğiyle ön plana çıkmalıdır. Burada bizim için önemli olan Dionysos kültüyle birlikte Apollon kültüne de yansıyan *mania*nın dişiliğidir.

Tarih : Hellenistik Dönem

Kat. No : **140**

Buluntu Adı : Hayvan figürini

Bulunduğu Yer : Tralleis

Korunduğu Yer: Aydın Arkeoloji Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan kumrular

Tarih : Hellenistik Dönem

Kat. No : 141

Buluntu Adı : Tanrı heykelciği

Bulunduğu Yer : Tralleis

Korunduğu Yer: Aydın Arkeoloji Müzesi

Tanım : Bronzdan Zeus heykelciği. Sağ elinde yıldırım tutmaktadır bk. Kat.No.15.

Tarih : Roma Dönemi

Kat. No : 142

Buluntu Adı : Tanrıça heykeli

Bulunduğu Yer : Ephesos

Korunduğu Yer: Efes Müzesi

Tanım : "Güzel Artemis" heykeli: Artemis'in ana tanrıça ikonografisinin ön plana çıktığı heykel Anadolu'daki ana tanrıça kültünün gücünü gözler önüne sermektedir.

Tarih : MS 2. yüzyıl

Kat. No : 143

Buluntu Adı : Tanrıça heykeli

Bulunduğu Yer : Ephesos

Korunduğu Yer: Efes Müzesi

Tanım : "Büyük Artemis" heykeli bk. Kat.No.142.

Tarih : MS 1. yüzyıl

Kat. No : 144

Buluntu Adı : Lahit kapağı

Bulunduğu Yer : Girdev Yaylası

Korunduğu Yer: Fethiye Müzesi

Tanım : Kalkerden aslanlı lahit kapağı: Bölge coğrafyasında toplumun ileri gelenleri için yapılmış olan lahit mezarlara güzel bir örnek teşkil eder. Aslana, ana tanrıça ve ağaç kültüne dair bk. Kat.No.22.

Tarih : Roma Dönemi

Kat. No : 145

Buluntu Adı : Tanrı heykeli

Bulunduğu Yer : Hierapolis Tiyatrosu

Korunduğu Yer: Hierapolis Müzesi

Tanım : Oturan Hades heykeli

Tarih : MS 2. yüzyılın sonu

Kat. No : 146

Buluntu Adı : Friz bloğu

Bulunduğu Yer : Hierapolis Tiyatrosu

Korunduğu Yer: Hierapolis Müzesi

Tanım : Apollon'un doğumunu sahneleyen friz bloğunun merkezin tanrının annesi Leto yer alır.

Tarih : MS 2. yüzyılın sonu

Kat. No : **147**

Buluntu Adı : Hayvan heykeli

Bulunduğu Yer : Laodikeia

Korunduğu Yer: Hierapolis Müzesi

Tanım : Zeus'un kartalı bk. Kat.No.134.

Tarih : Hellenistik Dönem

Kat. No : **148**

Buluntu Adı : Kabartma

Bulunduğu Yer : Hierapolis Tiyatrosu

Korunduğu Yer: Hierapolis Müzesi

Tanım : Sol başta yaşam ağacı?; Sol elinde *labrys* tutan Apollon Lairbenos: Hierapolis'e 30-35 km mesafede olan Apollon Lairbenos tapınağında *labrys* kabartmaları ön plana çıkar.

Tarih : Roma Dönemi

Kat. No : **149**

Buluntu Adı : Heykel

Bulunduğu Yer : Knidos?

Korunduğu Yer: Marmaris Müzesi

Tanım : Ellerinin arasında kumru tutan dişil erkek heykeli: Attis ve Eros ile betimlenen dişiliğe ve kumru ve horozlara dair bk. Kat.No.5,31,61.

Tarih : Roma Dönemi

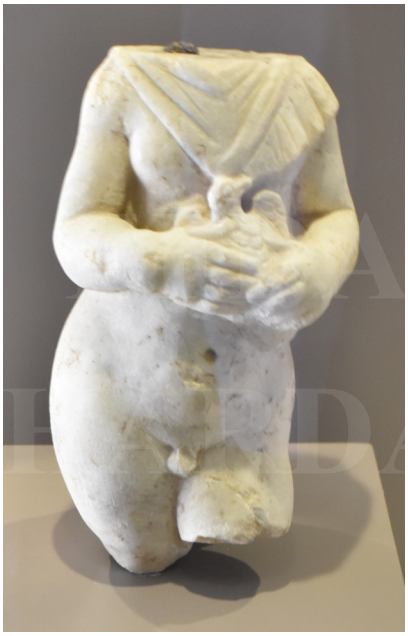

Kat. No : 150

Buluntu Adı : Sunu armağanları

Bulunduğu Yer : Datça Emecik (Triopion)

Korunduğu Yer: Marmaris Müzesi

Tanım : Bronzdan hayvan figürinleri, bronzdan Poseidon'un *skeptron*u (*trident*), kireçtaşından müzisyen heykelciği, pişmiş topraktan kumrular-koç ve benzeri hayvanlar.

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : 151

Buluntu Adı : Tanrıça figürinleri

Bulunduğu Yer : Datça Emecik (Triopion)

Korunduğu Yer: Marmaris Müzesi

Tanım : Pişmiş topraktan oturan ana tanrıça heykelcikleri

Tarih : MÖ 6. yüzyıl

Kat. No : 152

Buluntu Adı : Tanrı heykelciği

Bulunduğu Yer : Side

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Tanım : Mermerden Zeus heykelciği. Zeus'un sağ ayağının dibinde bekleyen kartal ve sol elinde tuttuğu asası betimlenmiştir bk. Kat.No.134.

Tarih : Roma Dönemi

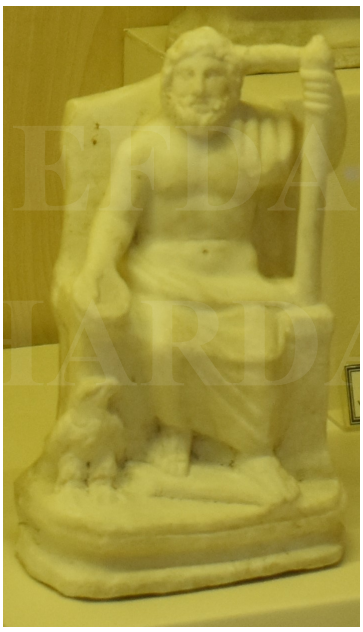

Kat. No : 153

Buluntu Adı : Friz kabartması?

Bulunduğu Yer : Myra

Korunduğu Yer: Myra Antik Kenti

Tanım : Tanrıça kabartması (ana tanrıça?)

Tarih : Roma Dönemi?

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Metinde kullanılan kısaltmalarda ve dipnotlarda Alman Arkeoloji Enstitüsünün önerileri dikkate alınmıştır. Türkçe kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun kısaltma listeleri kullanılmıştır. Antik kaynaklarda ise Der Kleine Pauly'den faydalanılmıştır.

Antik Kaynaklar

Aeschylus	Aeschylus Eumenides, H. W. Smyth (çev.) William Heinemann. 1926.
Apollodorus	Library, J. G. Frazer (çev.) Heinemann. 1921.
Diodorus (Siculus)	Library of History, C. H. Oldfather (çev.) Harvard University Press. 1935.
Euripides	The Ion of Euripides, E. S. Crooke (çev.) (Cambridge). J. Hall & Son. 1866.
Herodotos	The History of Herodotus, G. C. Macaulay (çev.) (London). Macmillan and Company. 1890.
Hesiodos	Hesiod the Homeric Hymns and Homerica, H. G. Evelyn-White (çev.) Harvard University Press. 1914.
Homeros	Iliad, A. T. Murray (çev.) Heinemann. 1924.
Lukianos (Samsatlı)	The Double Indictment or Trials by Jury (Bis accusatus sive Tribunalia), F. G. Fowler – H. W. Fowler (çev.) Clarendon Press. 1905.
Pausanias	Description of Greece, W. H. S. Jones – H. A. Ormerod – R. E. Wycherley (çev.) (Cambridge). Harvard University Press. 1918.
Pindar	The Odes of Pindar, D. Arnson Svarlien (çev.), in Perseus Project 1.0. Yale University Press. 1991.

Platon	Plato. Laws, R.G. Bury (çev.) W. Heinemann. 1926.
Platon	Plato. Timaeus Critias Cleitophon Menexenus Epistles, R. G. Bury (çev.) (Cambridge). Harvard University Press. 1929.
Platon	Plato. The Republic, P. Shorey (çev.) Harvard University Press. 1930.
Plinius (yaşlı)	The Natural History of Pliny I-II, H. T. Riley – J. Bostock (çev.) (London). H. G. Bohn. 1855.
Plutarkhos	Plutarch's Morals, W. W. Goodwin (çev.) (Boston). Little Brown. 1878.
Plutarkhos	Plutarch's Lives Agis and Cleomenes. Tiberius and Caius Gracchus. Philopoemen and Flamininus, B. Perrin (çev.) Heinemann. 1921.
Stephanos Byzantios	Stephani Byzantii Ethnicorvm quae svpersvnt, A. Meineike (çev.) (Berolini). G. Reimeri. 1849.
Strabon	The Geography of Strabo Volume I, H. C. Hamilton - W. Falconer (çev.) (London-New York). G. Bell & Sons.1903-1906.
Thukydides	The History of the Peloponnesian War, R. Crawley (çev.) Oxford University. 1874.

Modern Kaynaklar

Abolfia 2015	J. Abolafia, "Solar Theology and Civil Religion in Plato's Laws", The Journal for Ancient Greek Political Thought 32, 369-392.
Abraham 1978	W. E. Abraham, "The Origins of Myth and Philosophy", Man and World 11, 165-185.

Ahonen 2014 — M. Ahonen, “Plato on Madness and Mental Disorders”, M. Ahonen (ed.), Mental Disorders in Ancient Philosophy. Springer International Publishing Switzerland.

Aimatidou Argyriou 2003 — E. Aimatidou Argyriou, Delphi An Archaeological Guide, M. Angelopoulou (çev.) (Athens). Spyros Meletzis Archive.

Ainian 1987 — A. M. Ainian, “Geometric Eretria”. Antike Kunst 30, 3-24.

Ainian 2007 — A. M. Ainian, “Architecture and social structure in Early Iron Age Greece”, British School at Athens Studies 15, 157-168.

Ainian 2017 — A. M. Ainian, Les sanctuaires archaïques des Cyclades (Rennes). Press Universitaires de Rennes.

Akar Tanrıver 2009 — D. S. Akar Tanrıver, Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adakları, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (İzmir).

Akıncı Öztürk 2011 — E. Akıncı Öztürk, Apollon Lairbenos Kültü, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (İzmir).

Akkerman 2016 — A. Akkerman, “Winter Acumen and Mood Disorder: Apollo, Dionysus and Foucault’s History of Madness”, A. Akkerman (ed.), Phenomenology of the Winter-City. Springer International Publishing Switzerland.

Aktaş 2018 — R. Aktaş, “Aşık Kemiğinin (Astragalos) Antik Dönemde Kullanımı”, O. Zunal – Y. Polat – H. Cevizoğlu – G.G. Demir – G. Polat – G. Günata – E. D. Gürbüzer – C. P. Ayvazoğlu (eds.), Prof. Dr.

Nuran Şahin'e Armağan Kitabı EPIPHANEIA (İzmir). Ege Üniversitesi Yayınları.

Akurgal 1978 — E. Akurgal, Ancient Civilizations and Ruins of Turkey (İstanbul). Haşet Kitabevi.

Akyürek Şahin 2016 — N. E. Akyürek Şahin, "Likya'da Tanrılar ve Kültler", H. İşkan – E. Dündar (eds.), Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz N ikolaos'un Ülkesi (İstanbul). Yapı Kredi Yayınları.

Alexander 2015 — R. Alexander, Myths, Symbols and Legends of Solar System Bodies. The Patrick Moore Practical Astronomy Series (New York). Springer Science Business Media.

Amandry 1950 — P. Amandry, "La Mantique apollinienne à Delphes: essai sur le fonctionnement de l'Oracle", Revue de l'histoire des religions 140/2, 238-245.

Amandry 1984 — P. Amandry, "Os et coquilles". L'Antre Corycien II. Bulletin de Correspondance Hellenique Supplement 9, 347–380.

And 1974 — M. And, Oyun ve Bügü Türk Kültüründe Oyun Kavramı (İstanbul). İş Bankası Kültür Yayınları.

And 1979 — M. And, "Çocuk Oyunlarının Kültürümüzdeki Yeri ve Önemi", Ulusal Kültür Dergisi 4, 42–66.

Andersen 1987 — Andersen, L. Andersen, Studies in oracular verses: concordance to Delphic responses in hexameter (Copenhagen). Scientiarum Danica Regia Academia: Commissioner, Munksgaard.

Andronopoulou 1976 — V. Andronopoulou, Γεωτεχνική μελέτη της περιοχής του ναού Επικούριου Απόλλωνος (Atina). Ινστιτούτον Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών.

Androutsopoulos 1961 — G. D. Androutsopoulos, Το Αμφιαράειον του Ωρωπού: συμβολή εις την ερμηνείαν των εκεί μνημείων (Atina). χ.ο.

Androutsopoulos 1972 — G. D. Androutsopoulos, The Amphiaraeion of Oropos: a contribution to the interpretation of its monuments (Atina).

Androvitsanea 2019 — A. Androvitsanea, "Water Culture at the Sanctuary of Amphiaraos at Oropos: A Quantitative Reexamination of Three Inscriptions", Ancient Waterlands (Aix-en-Provence). Presses Universitaires de Provence.

Angold 2004 — M. Angold, "Nikaia Kenti MS 1000-1400", H. İnalcık, O. Aslanapa (eds.), Tarih Boyunca İznik, (İstanbul). İş Bankası Kültür Yayınları, 27 – 55.

Arapogianne 2007 — X. Arapogianne, "The temple of Apollo Epikourios at Bassae", Ο ναός του Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών (Athens). Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Aravantinos vd. 2019 — V. Aravantinos – I. S. Lemos – A. Kotsonas, "Thebes and Boeotia", A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean (New Jersey). John Wiley & Sons, Inc.

Ardıç 2014 — M. Ardıç, Patara ve Letoon Antik Kentlerinde Apollon Kültü, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Konya).

Argoud 1979 — G. Argoud, "Installations hydrauliques de l'Amphiaraion d'Oropos", Actes du Troisième

congrès international sur la Béotie antique (Montréal). Québec 31.X. - 4.XI, 9-24.

Arundell 1826 — F. J. V. Arundell, Seven Churches in Asia, March to September 1826.

Ashmole 1967 — B. Ashmole, Olympia: the sculptures of the temple of Zeus (London). Phaidon.

Ashton – Kinns 2003 — Richard Ashton and Philip Kinns, "Opuscula Anatolica II", The Numismatic Chronicle 163, 1-47.

Ashton – Sekunda 2005 — R. H. J. Ashton - N. V. Sekunda, "The Coinage of Oinoanda", The Numismatic Chronicle 165, 65-84.

Ashton 2006 — R. H. J. Ashton, "The Beginning of Bronze Coinage in Karia and Lykia", The Numismatic Chronicle 166, 1-14.

Auberson 1968 — P. Auberson, "Temple d'Apollon Daphnéphoros: architecture", Eretria; fouilles et recherches 1 (Berne). Éditions Francke.

Audollent 1904 — A. Audollent, Defixionum Tabellae (Paris). A. Fontemoing.

Aune 1983 — D. E. Aune, Prophecy in Early Christianity and the Ancient Mediterranean World. Grand Rapids Mich: W.B. Eerdmans.

Aygün 2018 — Ç. A. Aygün, Myra'nın Limanı Andriake'nin Yerleşim Planı, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Antalya).

Bailey 2014 — L. W. Bailey, "Sacred Mountains". D. A. Leeming (eds.), Encyclopedia of Psychology and Religion (New York). Springer Science Business Media.

Bajic – Dimitrijevic 2021 — A. Bajic – M. Dimitrijevic “Portara from Naxos-thecelestial gate”, Sesiunea de Comunicări a Societății Române pentru Astronomie Culturală 23-24 Septembrie 2021, 71-80.

Balbina – Heinz Günther 2021 — B. Balbina – N. Heinz Günther, “Delphi : Apollons Orakel in der Welt der Antike”, Civitatum Orbis MEditerranei Studia 6 - VII, 611 Seiten (Tübingen). Mohr Siebeck.

Baltes 2004 — M. Baltes, “Der Niedergang des delphischen Orakels: Delphis oracula cessant”, M. L. Lakmann (eds.), Epinoemata, De Gruyter.

Barletta 2011 — B. A. Barletta, “Greek Architecture”, American Journal of Archaeology 115/4, 611-640.

Barnett 1953 — R.D. Barnett, “Mopsos”, JHS 73, 140-143.

Barnett 2007 — R. Barnett, “Sacred Groves: Sacrifice and the Order of Nature in Ancient Greek Landscapes”, Landscape Journal 26/2, 252-269.

Bar Oz 2001 — G. Bar Oz, “An Inscribed Astragalus with a Dedication to Hermes”, Near Eastern Archaeology 64/4, 215-217.

Barringer 2005 — J. M. Barringer, “The Temple of Zeus at Olympia, Heroes, and Athletes”, Hesperia 74, 211-241.

Barringer 2010a — J. M. Barringer, “The Olympic Altis before the Temple of Zeus”, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 124, 223-250.

Barringer 2010b — J. M. Barringer, “Zeus at Olympia”, J. N. Bremmer – A. Erskine (eds.), Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations (Edinburgh). Edinburgh University Press.

Barringer 2012-2013	J. M. Barringer, “Olympia: more than meets the eye”. Classics Irelans 19/20, 26-49.
Barringer 2021	J. M. Barringer, Olympia A Cultural History (Princeton). Princeton University Press.
Bates 1925	W. N. Bates, “The E of the temple at Delphi”. American Journal of Archaeology 29/3, 239-246.
Barbera 2015	J. Barbera, “The Greco-Roman Period”, S. Chokroverty - M. Billiard (eds.), Sleep Medicine, (NewYork-Heidelberg-Dordrecht-London). Springer Science Business Media LLC.
Barrenechea 2016	F. Barrenechea, “Sanctuary Influence in Classical Representations of Incubation: The Motif of the Witness Awake”, Phoenix 70, 255-273.
Bass vd. 1984	G. F. Bass – A. F. Donald – C. Pulak, ”A Late Bronze Age Shipwreck near KaĢ,Turkey”, International Journal of Nautical Archaeology 13/4, 271-279.
Bass 1986	G. F. Bass, “A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kaş): 1984 Campaign”, American Journal of Archaeology 90/3, 269-296.
Bean – Cook 1952	G. E. Bean - J. M. Cook, “The Cnidia”, The Annual of the British School at Athens 47, 171-212.
Bean – Cook 1957	G. E. Bean – J. M. Cook, “The Carian Coast III”, The Annual of the British School at Athens 52, 58-146.
Bean 1976	G. E. Bean, The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, R. Stillwell (ed.) (Princeton-NJ).
Beatrice 1997	P. F. Beatrice, “Monophysite Christology in an Oracle of Apollo”, IntJClTrad 1, 3-22.

Beekes 2003 — R. S. P. Beekes, “The Origin of Apollo”, JANER 3, 1-20.

Bentein 2016 — K. Bentein, “Aspectual Choice and the Presentation of Narrative An Application to Herodotus' ‘Histories’”, Glotta 92, 24-55.

Berman 2014 — D. Berman, “Panaceas and Placebos”, D. A. Leeming (ed.), Encyclopedia of Psychology and Religion (New York). Springer Science Business Media.

Bevan 1987 — E. Bevan, “The Goddess Artemis, and the Dedication of Bears in Sanctuaries”, The Annual of the British School at Athens 82, 17-21.

Bilco 1882 — J. Bilco, Lettre du roi Philippe aux habitants d'Abae. Extr. de: BCH.

Bilic 2012 — T. Bilic, “Apollo, Helios, and the Solstices in the Athenian, Delphian, and Delian Calendars”. Numen 59-5/6, 509-532.

Bingöl 1998 — O. Bingöl, Menderes Magnesiası (Aydın).

Bitis 2013 — I. Bitis, “Water supply methods in Ancient Thera: the case of the sanctuary of Apollo Karneios”, IWA, 638-645.

Blackhirst 2014 — R. Blackhirst, “Plato and Religion / Sacred Time”, D. A. Leeming (ed.), Encyclopedia of Psychology and Religion (New York). Springer Science Business Media.

Blumel 1987 — W. Blumel, Blümel, Die Inschriften von Mylasa I (Bonn).

BMJ 1925 — (The British Medical Journal) Anonim, “The Amphiaraon, Oropos, Attica”, The British Medical Journal, Aralık 26-2 No. 3391, 1239.

Boardman 1952 — J. Boardman, “Pottery from Eretria”, The Annual of the British School at Athens 47, 1-48.

Bober 1951 — P. F. Bober, “Cernunnos: Origin and Transformation of a Celtic Divinity”, American Journal of Archaeology 55, 13-51.

Boehmer 1972 — R. M. Boehmer, Die Kleinfunde von Boğazköy. Aus Den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969 (Berlin). Gebr. Mann Verlag.

Bohlin 2013 — H. Bohlin, “Simulation Theory”, A. Runehov – L. Ovied (eds.), Encyclopedia of Sciences and Religions (Dordrecht). Springer Science Business Media.

Bonnechere 1997 — P. Bonnechere “Les dieux du Trophonion lébadéen. Panthéon ou amalgame?”, Les panthéons des cités des origines à la "Périégèse" de Pausanias, Actes du colloque à l'Université de Liège du 15 au 17 mai 1997, II, 91-108.

Bonnechere 1998 — P. Bonnechere “La scène d'initiation des ‘Nuées’ d'Aristophane et Trophonios. Nouvelles lumières sur le culte lébadéen”, Revue des études grecques 111, 436-480.

Bonnechere 1999 — P. Bonnechere, “La personnalité mythologique de Trophonios”, Revue de l’histoire des religions 216/3, 259-297.

Bonnechere 2003 — P. Bonnechere, “Trophonius of Lebadea. Mystery aspects of an oracular cult in Boeotia”, Greek mysteries: the archaeology and ritual of ancient Greek secret cults (London-NewYork). Routledge.

Botticher 1856 — C. Botticher, Der Baumkultus der Hellenen (Berlin).

Botticher 1859 — C. Botticher, Der Omphalos des Zeus zu Delphi (Berlin). W. Hertz.

Bousquet 1952 — J. Bousquet, Le Tresor De Cyrene. Topographie et Architecture. Fouilles De Delphes 2 (Paris). De Boccard.

Bowden 2005 — H. Bowden, Classical Athens and the Delphic Oracle: Divination and Democracy (New York). Cambridge University Press.

Bowden 2010 — H. Bowden, “Athens and Delphi in the Classical Period: Exploring a Religious Relationship”, Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences 13, 517-534.

Bowles 2014 — M. Bowles, “Shamanic Healing”. Encyclopedia of Psychology and Religion. D. A. Leeming (ed.), (New York). Springer Science Business Media.

Bowman 1997 — L. Bowman, “Klytaimnestra's Dream: Prophecy in Sophokles' Elektra", Phoenix 51/2, 131-151.

Braun 1987 — K. Braun “Bericht über die Keramikfunde archaischer bis hellenistischer Zeit aus dem Heiligtum bei Kalapodi”, in R. C. S. Felsch et al., Kalapodi. Bericht über die Grabungen im Heiligtum der Artemis Elaphebolos und des Apollon von Hyampolis 1978-1982, AA, 49-76.

Brecoulaki 2014 — H. Brecoulaki, “Precious Colours” in Ancient Greek Polychromy and Painting: Material Aspects and Symbolic Values”, Reveu Archeologique, Nouvelle Serie 1, 3-35.

Bremmer 1980 — J. Bremmer, "An Enigmatic Indo-European Rite: Pederasty," Arethusa 13, 279-298.

Bremmer 2010 — J. Bremmer, J. N – A. Erskine, The Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations (Edinburgh). Edinburgh University Press.

Brisson 1976 — L. Brisson, Le mythe de Tirésias (Leiden).

Britton 1937 — R. S. Britton, “Oracle-Bone Color Pigments”, Harvard Journal of Asiatic Studies 2/1, 1-3.

Broad 2006 — W. J. Broad, The oracle: the lost secrets and hidden message of ancient Delphi (New York). The Penguin Press.

Brown 2004 — E. L. Brown, “In Search of Anatolian Apollo”, Hesperia Suppl. 33, 243-257.

Bruce 2011 — W. Bruce, “A Note on Anacreon 388”, ClQ 61/1, 306-309.

Bruneau 1971 — P. Bruneau, “Eretria. Fouilles et recherches, 1. Temple d'Apollon Daphnéphoros”, Revue des études grecques 84, 122-134.

Brussel 2004 — D. E. Brussell, “Medicinal Plants of Mt. Pelion, Greece”, Economic Botany 58, 174-202.

Bryce 1983 — T. R. Bryce, “The Arrival of the Goddess Leto in Lycia”, Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte 32/1, 1-13.

Bulkeley 1995 — K. Bulkeley, “Conversion Dreams”, Pastoral Psychology 44/1, 3-11.

Buls 1957 — H. H. Buls, Responses of The Delphic Oracle in Herodotus, University of Chicago (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Chicago).

Burkert 1985 — W. Burkert, Greek Religion (Cambridge). Harvard University Press.

Burton 2015 — D. Burton, “The Iconography of Pheidias' Zeus”, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 130, 75-115.

Buxton 1992 — R. Buxton, “Imaginary Greek Mountains”, JHS 112, 1-15.

Cabouret 1997 — B. Cabouret, “Julien et Delphes: la politique religieuse de l'empereur Julien et le "dernier "oracle”, Revue des Études Anciennes 99/1-2, 141-158.

Caferoğlu 1941 — A. Caferoğlu, Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II. Oyunlar, Tekerlemeler, Yanıltmaçlar ve Oyun Istılahları (İstanbul). Bürhaneddin Matbaası.

Caldas – Jose De 2003 — A. Caldas – M. Jose De, Delphi-Orakel der Mächtigen: Untersuchungen zur Geschichte, Funktion und Bedeutung des delphischen Orakels in archaischer Zeit (Bonn). Habelt.

Callan 1985 — T. Callan, “Prophecy and Ecstasy in Greco-Roman Religion and in 1 Corinthians”, Novum Testamentum 27, 125-140.

Carles 2014 — M. Carles, Delphes: avant le sanctuaire d'Apollon (Bruxelles). Safran.

Carvalho vd. 2011 — L. M. Carvalho – M. F. Fernandes – H. Bowden, “Oracle trees in the ancient Hellenic world”. Harvard Papers in Botany 16/2, 425-427.

Casanova 2012 — R. Casanova, Et in Arcadia: a re-embodiment of the frieze of the Temple of Apollo Epikourios at Bassai (London). Melisende.

Castro vd. 2016 — B. M. Castro – I. Liritzis – A. Nyquist, “Oracular Functioning and Architecture of Five Ancient

Apollo Temples Through Archaeoastronomy: Novel Approach and Interpretation", Nexus Network Journal 18, 373-395.

Casson 1936-1937 — S. Casson, "An Unfinished Colossal Statue at Naxos". The Annual of the British School at Athens 37, 21-25.

Catsaitis 1988 — A. D. Catsaitis, Village grecs Hermioni - Porto Heli - Kranidi - Didyma - Kilada et tous les bourgs et les villages de l'Hermionide avec leurs monuments et leurs curiosites (Athens).

Cavaliere 2013 — M. Cavaliere, Dediche di occidentali nel santuario di Apollo a Delfi (VI-IV a.C.) (Oxford). Archaeopress.

Chabreckova 2014 — B. Chabreckova, "Apollo and His Cult in the Geometric and Archaic Periods", Masaryk University (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Chaniotis vd. 2009a — A. Chaniotis – T. Corsten – R. S. Stroud – R. A. Tybout, Eretria. Graffiti and dipinti, ca. 800-700 B.C. (Leiden). Koninklijke Brill NV.

Chaniotis vd. 2009b — A. Chaniotis – H. W. Pleket – R. S. Stroud – J. H. M. Strubbe Bassai. Mason's marks on the Temple of Apollo Epikourios, ca. 427-400 B.C (Leiden), Koninklijke Brill NV.

Chaniotis 2010 — A. Chaniotis, "Review". Griechische Epigraphik in Lykien. Eine Zwischenbilanz, Akten des int. Kolloquiums, München, 24.-26. Februar 2005 (Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, 25) by C. Schuler, Mnemosyne 63/4, 674-677.

Chaniotis vd. 2015 — A. Chaniotis – T. Corsten – N. Papazarkadas – R. A. Tybout, Thebes. Dedication to Apollo

Ismenios, late 6th/early 5th cent. B.C (Leiden). Koninklijke Brill NV.

Chapinal Heras 2019 — D. Chapinal Heras, “Pilgerfahrt nach Dodona: das Orakel von Zeus Naios und Dione”, Antike Welt 50, Fasc. 5, 48-54.

Chappell 2006 — M. Chappell, “Delphi and The Homeric Hymn to Apollo”, ClQ 56/2, 331-348.

Charbonnet 1984 — A. Charbonnet, “Amphiaraos à Erétrie”, Museum Helveticum 41, 49-53.

Chernis 1976 — H. Cherniss, “Plutarch's Moralia”, Plutarch's Moralia (Cambridge-Mass.-London). Harvard University Press – William Heinemenn Ltd.

Chester 2005 — S. J. Chester, “Divine Madness? Speaking in Tongues in 1 Corinthians 14.23”, JSNT 27/4, 417-446.

Chlup 2000 — R. Chlup, “Plutarch’s Dualism and the Delphic Cult”, Phronesis XLV/2, 138-158.

Clark 1968 — R. J. Clark, “Trophonios: The Manner of His Revelation”, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 99, 63-75.

Cleland 1933 — E. W. Cleland, “The Age of the Grotto of Apollo on the Island of Delos”, The classical Journal 28/4, 271-275.

Clift 2014 — W. Clift, “Symbols of Transformation in Dreams” D. A. Leeming (ed.), Encyclopedia of Psychology and Religion (New York). Springer Science Business Media.

Cobb vd. 2012 — H. Cobb – O. J. T. Harris – C. Jones – P. Richardson, Reconsidering Archaeological Fieldwork. Exploring On-Site Relationships

Between Theory and Practice (New York). Springer.

Coleman 1982 — R. Coleman, “The gods in the Aeneid” Greece & Rome 29/2, 143-168.

Collins 2014 — A. Collins, “Alexander’s visit to Siwah: a new analysis”. Phoenix 68-1/2, 62-77.

Compton 1998 — M. T. Compton, “The Union of Religion and Health in Ancient Asklepieia”, Journal of Religion and Health 37/4, 301-312.

Cook 1903 — A. B. Cook, “Greek Votive Offerings”, Folklore 14, 260-291.

Cook 1904a — A. B. Cook “The European Sky-god. II”. Folklore 15/4, 369-426.

Cook, 1904b — A. B. Cook, “Zeus, Jupiter and the Oak”, The Classical Review 17/3, 174-186.

Cook – Cook 1968 — R. Cook – K. Cook, Southern Greece: an archaeological guide Attica, Delphi and the Peloponnese (London). Faber&Faber.

Cooper 1968 — F. A. Cooper, “The Temple of Apollo at Bassae: New Observations on Its Plan and Orientation”, American Journal of Archaeology 72/2, 103-111.

Cooper 1975 — F. A. Cooper, “Two Inscriptions from Bassai”, Hesperia 44/2, 224-233.

Corey 2005 — D. D. Corey, “Socratic Citizenship: Delphic Oracle and Divine Sign”, The Review of Politics 67/2, 201-228.

Cosmopoulos 2003 — M. B. Cosmopoulos, Greek mysteries: the Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults (London-New York). Routledge.

Couch 1936 — H. N. Couch, “The Medical Equipment of the Hippocratean Physician”, JHUP 67, 191 – 207.

Crielaard 2009 — J. P. Crielaard, “The Ionians in the Archaic Period. Shifting Identities in a Changing World”, T. Derks – N. Roymans (eds.), Ethnic Constructs in Antiquity (Armsterdam). Amsterdam University Press.

Croon 1967 — J. H. Croon, “Hot Springs and Healing Gods”, Mnemosyne 20/3, 225-246.

Curtius 1882 — E. Curtius, Die Altäre von Olympia (Berlin). Königlichen Akademie der Wissenschaften.

Çevik – Öztürk 2011 — N. Çevik – H. S. Öztürk, “Işık Ülkesi Lykia’da Bir Kehanet Merkezi”, Aktüel Arkeoloji 22, 54-61.

D’Agata – Hermany 2012 — D’Agata, A. L. – Hermany, A, “Ritual and cult in Crete and Cyprus from the third millennium to the first millennium BC: towards a comparative framework”. British School at Athens Studies 20, 273-288.

Dally 2006 — R. Dally, “Worked Bone”, Çatalhöyük Archive Report 2006, 153–156.

D’Andria 2001 — F. D’Andria, “Hierapolis Antik Kenti 2000 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, KST 23/1, 99-106.

Dakaris 1963 — S. I. Dakaris, “Das Taubenorakel von Dodona und das Totenorakel bei Ephyra”, Antike Kunst Beiheft 1, 35-55.

D’Alessandro – Kyriakopoulos 2013 — W. D’Alessandro – K. Kyriakopoulos, “Preliminary Gas Hazard Evaluation in Greece”, Natural Hazards 69, 1987-2004.

Dandoy 1996 — J. Dandoy, “Astragali, The Ubiquitous Gaming Pieces”, Expedition 38/1, 51–58.

Daskalakis 1967	Daskalakis, A. 1967. “La déification d’Alexandre le Grand en´ Egypte et la réaction en Grèce”, Studii Clasice 9, 93–105.
Daux 1943	G. Daux, Chronologie Delphique (Paris). Boccard.
Daux – Hansen 1987	G. Daux – E. Hansen, Texte. Le Tresor De Siphinos. Topographie et Architecture. Fouiles De Delphes 2 (Paris). De Boccard.
David 1955	F. N. David, “Studies in the History of Probability and Statistics I. Dicing and Gaming (A Note on the History of Probability)”, Biometrika 42/1-2, 1–15.
Davison vd. 2009	C. C. Davison – B. Lundgreen – B. Waywell, “Pheidias- The sculptures & ancient sources: volume 1”, Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement I, 29- 655.
Day 2014	J. Day, “Crete, Archaeology of”, C. Smith (ed.), Encyclopedia of Global Archaeology (New York) Springer Science Business Media.
Deeley 2013	Q. Deeley, “Hypnosis”. Encyclopedia of Sciences and Religions (Dordrecht). Springer Science Business Media.
Defradas 1972	J. Defradas, Les Themes de la propagande delphique (Paris). Les Belles lettres.
Delcourt 1955	M. Delcourt, L'oracle de Delphes (Paris). Payot.
Deligiannakis – Galanakis 2009	G. Deligiannakis – Y. Galanakis, The Aegean and its Cultures (Oxford). Archaeopress.
Demierre Prikhodkine 2015	B. Demierre Prikhodkine, “Occupation tardive aux abords des ruines du temple d'Apollon Daphnéphoros à Erétrie (pl.24)”, Antike Kunst 58, 153-170.

Den Adel 1983 — R. Den Adel “Apollo’s Prophecies at Delos”, The Classical World 76/5, 288-290.

De Polignac 1995 — F. De Polignac, Cults, Territory, and the Origins of the Greek City-State. J. Lloyd (çev.) (Chicago-London). The University of Chicago Press.

Deroche 2014 — V. Deroche, Fouilles de Delphes. II: Topographie et architecture. 15.: Le secteur au sud-est du Péribole Vincent Déroche, Platon Pétridis et Alain Badie (Athènes). École Française d'Athènes.

Detienne – Doueihi 1986 — M. Detienne – A. Doueihi, “Apollo’s Slaughterhouse”, Diacrities 16/2, 46-53.

Detienne – Lloyd 1997 — M. Detienne – J. Lloyd, “This Is Where I Intend to Build a Glorious Temple”. Arion 4/3, 1-27.

Detienne 2001 — M. Detienne, “Forgetting Delphi between Apollo and Dionysus”. Classical Philology 96/2, 147-158.

De Villiers 2010 — G. De Villiers, “The Origin of Prophetism in the Ancient Near East”, HTS Teologiese Studies/Theological Studies 66/1, 359-364.

Dickinson 1655 — E. Dickinson, Delphi Phoenicizantes: sive, Tractatus, in quo Graecos quicquid apud Delphos celebre erat... è Iosuae historia, scriptisque sacris effinxisse, rationibus haud inconcinnis ostenditur... Appenditur Diatriba de Noae in Italiam adventu, ejusque nominibus ethnicis: nec non de origine Druidum. His accessit oratiuncula pro philosophia liberanda. Oxoniae: excudebat H: Hall, Academiae typographus, impensis Ric. Davis.

Dietrich 1978 — B. C. Dietrich, “Reflections on the origins of the oracular Apollo”, Bulletin of the Institute of Classical Studies 25, 1-18.

Dietrich 1990 — B. C. Dietrich, “Oracles and Divine Inspiration”, Kernos 3, 157-174.

Digeser 2004 — E. D. Digeser, “An Oracle of Apollo at Daphne and the Great Persecution”, Classical Philology 99/1, 57-77.

Dignas 2002 — B. Dignas, “'Inventories' or 'Offering Lists'? Assessing the Wealth of Apollo Didymaeus”, ZPE 38, 235-244.

Dimitrova 2008 — N. M. Dimitrova, “Theoroi and initiates in Samothrace”. Supplements 37, 9-280.

Dinsmoor 1933 — W. B. Dinsmoor, “The temple of Apollo at Bassae”. Metropolitan Museum Studies 4/2, 204-227.

Dobson 1979 — M. Dobson, “Herodotus 1.47.1. and the Hymn to Hermes: A Solution to the Test Oracle”, The American Journal of Philology 100/3, 349-359.

Dodd 2021-2022, — E. Dodd, “Wine, oil, and the knowledge networks across the Graeco-Roman Cyclades”, Mediterranean Archaeology 34/35, 155-168.

Doğan Gürbüzer 2012 — E. Doğan Gürbüzer, Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültler Açısından Değerlendirilmeleri, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (İzmir).

Doğan 2020 — T. Doğan, Euromos Zeus Lepsynos Tapınağı, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Muğla).

Dornseiff 1938 — F. Dornseiff, Der sogenannte Apollon von Olympia (Greifswald). H. Dallmeyer.

Downing 1990 — C. Downing, “Only the wounded healer heals: The testimony of Greek Mythology”, An Interdisciplinary Journal 73/4, 551-573.

Draycott 2015 — C. M. Draycott, “'Heroa' and the city. Kuprlli's new architecture and the making of the 'Lycian acropolis' of Xanthus in the early Classical period”, Anatolian Studies 65, 97-142.

Drennan 2009 — R. D. Drennan, Statistics for Archaeologists. A Common Sense Approach Second Edition. Springer.

Drosou Panagiotou 2008 — N. Drosou Panagiotou, Delphi The Monuments Then and Now, P. D. Valavanis (ed.), (Athens). Papadimas.

Ducrey – Metzger 1979 — P. Ducrey – I. R. Metzger, “The House of the Mosaics at Eretria”, Archaeology 32/6, 34-42.

Durrbach 1972 — F. Durrbach, De Oropo et Amphiarai sacro (Amsterdam). B.R. Grüner.

Ecole Française d’Athenes 1992 — Ecole Française d’Athenes Delphes, aux sources d'Apollon :. un siècle d'archéologie française en Grèce (Athens). EFA.

Effenterre 1967 — H. Effenterre, “Temenos”, REG 80/379-383, 17-26

Ekizoglou 1979 — M. Ekizoglou, The Charioteer of Delphi Greek Art (Athens).

Eliade 1996 — M. Eliade, Patterns in Comparative Religion, R. Sheed (çev.), (Lincoln-London). University of Nebraska Press.

Eidinow 2007 — E. Eidinow, Oracles, Curses, and Risk among the Ancient Greeks (Oxford). Oxford University Press.

Erbaşı 2013 — F. S. Erbaşı, Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü (İstanbul). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Evans 1880 — A. J. Evans, "Mycenaean Tree and Pillar Cult", Hell. Stud. 21, 99-204.

Fairbanks 1906 — A. Fairbanks, "Herodotus and the Oracle at Delphi". The Classical Journal 1/2, 37-48.

Falkner 2011 — D. E. Falkner, The Mythology of the Night Sky: An Amateur Astronomer's Guide to the Ancient Greek and Roman Legends. Patrick Moore's Practical Astronomy Series, D. E. Falkner (ed.), Springer Science Business Media LLC.

Faraone 1988 — C. A. Faraone, "Hermes but No Marrow: Another Look at a Puzzling Magical Spell", ZPE 72, 279-286.

Faraone – Obbink 1991 — C. A. Faraone – D. Obbink, Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion (New York-Oxford). Oxford University Press.

Farrer 2009 — D. S. Farrer, Shadows of the Prophet, G. Marranci – B. S. Turner (eds.), (Dordrecht). Springer.

Felsch 1996 — R.C.S. Felsch, Kalapodi: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis (Mainz).

Felsch 2007 — R. C. S. Felsch, Kalapodi: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis (Mainz). P. von Zabern.

Ferrero – Tridimas 2018 — M. Ferrero – G. Tridimas, "Divine Competition in Greco–Roman Polytheism", Homo Oecon 35, 143-166.

Fiammenghi 1965 — G. Fiammenghi, The cave Above Delphi (New York). Holt.

Fiechter 1930 — E. Fiechter, Das Theater in Oropos (Stuttgart). W. Kohlhammer.

Fink 1967 — J. Fink, Der Thron des Zeus in Olympia: Bildwelt und Weltbild (Munchen). E. Heimeran.

Fishbane 1993 — S. Fishbane, "'Most Women Engage in Sorcery': An Analysis of Sorceresses in the Babylonian Talmud", Jewish History 7/1, 27-42.

Fischer 2020 — J. Fischer, "Q. Fabius Pictor, das Orakel von Delphi und die sibyllinischen Bücher Roms: zur Rolle von Orakeln in Rom und Griechenland", Gymnasium 127, 535-567.

Flower 2018 — M. A. Flower, "Understanding Delphi Through Tibet", Greece & Rome 65/1, 34-53.

Fond. Hardt Entretiens — Fond. Hardt Entretiens, The Entretiens Collection. https://www.fondationhardt.ch/

Fontenrose 1932 — J. E. Fontenrose, "Zeus Didymaeus", Transactions and Proceedings of the American Philological Association 63, 245-255.

Fontenrose 1933 — E. J. Fontenrose, "Apollo Philesius", TransactAmPhilAss 64, 98-108.

Fontenrose 1959 — E. J. Fontenrose, Python: A Study of Delphic Myth and its Origins. (Berkeley). University of California Press.

Fontenrose 1978 — J. E. Fontenrose, The Delphic oracle : its responses and operations with a catalogue of responses (Berkeley). University of California Press.

Fontenrose 1988 — E. J. Fontenrose, Didyma Apollo's Oracle, Cult and Companions (London). University of California Press.

Forchhammer 1840 — P. W. Forchhammer, Apollons Ankunft in Delphi (Kiel). Schwersche Buchhandlung.

Fornaro vd. 2009 — M. Fornaro – N. Clementi – P. Fornaro, "Medicine and psychiatry in Western culture: Ancient Greek myths and modern prejudices", Annals of General Psychiatry 8, 1-8.

Fossey 1986 — J. M. Fossey, The ancient topography of eastern phokis, (Amsterdam).

Foster 2017 — M. Foster, The seer and the city : religion, politics, and colonial ideology in ancient Greece (Oakland). University of California Press.

Foucart 1863 — P. F. Foucart, Le temple d'Apollon à Delphes (Paris).

Foucart 1867 — P. Foucart, Mémoire sur l'affranchissement des esclaves par forme de vente à une divinité, d'après les inscriptions de Delphes (Paris). Imprimerie Imperiale.

Francke 1961 — P. R. Francke, Die Antiken Münzen von Epeiros 1 (Wiesbaden).

Frantz vd. 1969 — A. Frantz – H. A. Thompson – J. Travlos, "The temple of Apollo Pythios on Sikinos", American Journal of Archaeology 73/4, 397-422.

Frazer 1916 — J. G. Frazer, "Ancient Stories of a Great Flood", The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 46, 231-283.

Freund 2006 — S. Freund, "Christian Use and Valuation of Theological Oracles: The Case of Lactantius'

‘DivineInstitutes’”, Vigiliae Christianae 60/3, 269-284

Friesen 2004 “Myth and Symbolic Resistance in Revelation 13”, JBL 123/2, 281-313.

Frisch 1983 P. Frisch, Die Inschriften von Parion (Bonn). Habelt.

Frothingham 1916 A. L. Frothingham, “Babylonian Origin of Hermes the Snake-God, and of the Caduceus I”, AJA 20, 175-211.

Fumo 2003 J. C. Fumo, The Road to Delphi: Chaucerian Poetics and The Legacy of Apollo, Princeton University (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Princeton).

Gabrielson 2015 T. A. Gabrielson, “A Pagan Prophetess of the Jewish God: Religious Identity and Hellenization in the Third Sibyl”, Journal for the Study of the Pseudepigrapha 24/3, 213-233.

Garrett 2009 F. Garrett, “The Alchemy of Accomplishing Medicine (sman sgrub): Situating the Yuthok Heart Essence (G.yu thog snying thig) in Literature and History”, Journal of Indian Philosophy 37, 207-230.

Gaertringen vd. 1899-1904 H. F. Gaertringen - H. Dragendorff – P. Wilski, 1899, 1903, 1904 Thera. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895, 1898, 1902 (Thera. Examinations, Measurements and Diggings during the years 1895, 1898, 1902) vols I–III. (Berlin). Georg Reimer.

Gaertringen – Wilski 1937 H. F. Gaertringen – P. Wilski, “Theräische studien”, Archaiologike Ephemeris 76, 51–54.

Gartziou Tatti 2010 — A. Gartziou Tatti, “Prophecy and Time in the ‘Odyssey’”, QuadUrbin 96/3, 11-28.

Gelven 1977 — M. Gelven, “The Dionysian Sources in Philosophy”, Man and World 10, 173-193.

Geniere 1989 — J. De La Genière, “1988 Eylül ayında Klaros’ta Yapılan Çalışma Raporu” TAD 28 (1989), 293-306.

Gibbons 2019 — K. Gibbons, Decoding Delphi: Reconstructing The Technology of Divination, California Institute of Integral Studies (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (San Francisco).

Gill 2011 — D. W. J. Gill, “Sifting the soil of Greece: the early years of the british school at Athens (1886-1919)”, Bulletin of the Institute of Classical Studies 111.

Gilman Romano – Voyatzis 2021 — D. Gilman Romano – M. E. Voyatzis, “Sanctuaries of Zeus : Mt. Lykaion and Olympia in the Early Iron Age”, Hesperia 90, 1-25.

Giordano 1990 — M. Giordano, “From Gaia to the Pythia”, Journal of Ancient Judaism 6, 382-396.

Giordano 2015 — M. Giordano, “From Gaia to the Pythia: Prophecy Suits Women”, Journal of Ancient Judaism 6, 382–396.

Gordan 2017 — R. L. Gordan, "Straightening the Paths": Inductive Divination, Materiality, and Imagination in the Graeco-Roman Period”, Memoirs of the American Academy in Rome, Supplementary Volumes 13, 119-143.

Graf 1992 — F. Graf, “An Oracle against Pestilence from a Western Anatolian Town”, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 92, 267-279.

Graf 2007 — F. Graf, “The Oracle and the Image. Returning to Some Oracles from Clarus”, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 160, 113-119.

Graham 2002 — A. J. Graham, “The colonization of Samothrace”, Hesperia 71/3, 231-260.

Graindor 1930 — P. Graindor, Delphes et son oracle, (Kahire). Impr. MISR.

Green-Handley 1995 — R. Green – E. Handley, Images of Then Greek Theatre (Texas). University of Texas Press.

Greaves 2012 — A. M. Greaves, “Divination at Archaic Branchidai-Didyma: A Critical”, Hesperia 81/2, 177-206.

Gregory 1983 — T. E. Gregory, “The oracle at Delos in Late Antiquity”, The Classical World 76/5, 290-291.

Gruben 1963 — G. Gruben, “Das Archaische Didymaion”, JdI 78, 78-182.

Gunzburg 2015 — R. Gunzburg, “Delphi Method: Oracle or Sound Judgment?”, European Spine Journal 24, 1115.

Gülsefa 2023 — G. Gülsefa, Myndos-Asar Adası Apollon Arkhegetes Kutsal Alanı, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Bursa).

Gürdal 2007 — T. Gürdal, Anadolu’da Apollon Kültü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Ankara).

Hahne 1872 — L. Hahne, De fano Apollinis Delphico (Gottingae). Typis expressit officina Hoferiana.

Halbherr 1897 — F. Halbherr “Cretan Expedition III. Epigraphical Researches in Gortyna”. American Journal of Archaeology 1/3, 159-238.

Hall 1978 — A. S. Hall, “The Klarian Oracle at Oenoanda”, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 32, 263-268.

Hansen – Nielsen 2004 — M. H. Hansen - T. H. Nielsen, An Inventory of Archaic and Classical Poleis: An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation (NewYork). Oxford University Press.

Hardal 2016 — Efdal Hardal, Antik Yunan’da Demokrasinin Ortaya Çıkışı, Kocaeli Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Kocaeli).

Hardal 2020 — Efdal Hardal, “Grek Mitolojisinde İnsan Kurbanı”, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 38, 299-360.

Harissis 2015 — H. V. Harissis, 2015. “A Bittersweet Story The True Nature of The Laurel of The Oracle of Delphi”, Perspectives in Biology and Medicine, 57/3 351-360.

Hatzi 2004 — Y. Hatzi, Delphi and The Pythian Games (Athens). Exandas.

Hauptmann 1942 — G. Hauptmann, Iphigenie in Delphi Tragodie (Berlin). Fischer.

Head 1911 — B. V. Head, Historia numorum: A Manual of Greek Numismatics (Oxford).

Heberdey – Kalinka 1897 — R. Heberdey – E. Kalinka, Bericht über zwei reisen im südwestlichen Kleinasien, ausgeführt im auftrage der Kaiserlichen akademie der Wissenschaften. Österreichische Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien).

Hedrick Jr. 1988 — C. H. Hedrick Jr., “The Temple and Cult of Apollo Patroos in Athens”. American Journal of Archaeology 92/2, 185-210.

Heilmeyer vd. 2012 — W. D. Heilmeyer – N. E. Kaltsas – H. J. Gehrke – G. E. Hatzi – S. Bocher, Mythos Olympia: Kult und Spiele (Münih). Prestel.

Heineman 2018 — K. M. Heineman, The decadence of Delphi: the oracle in the second century AD and beyond (Londra). Routledge.

Helle 2017 — H. J. Helle, “Oracle-Bones: The Mandate of Heaven”, China: Promise or Threat?: A Comparison of Cultures (Leiden-Boston). Brill.

Henrichs 2003 — A. Henrichs, “’Hieroi Logoi’ and "Hierai Bibloi": The (Un)Written Margins of the Sacred in Ancient Greece”, HarvStClPhil 101, 207-266.

Hewitt 1908 — J. W. Hewitt, “The propitiation of Zeus”, Harvard Studies in Classical Philology 19, 61-120.

Hellmann 1993 — M. C. Hellmann, “Les ouvertures des toits, ou retour sur le temple hypethre”, Revue Archéologique I, 73-90.

Hollinshead 1999 — M. B. Hollinshead, “ ‘Adyton’, ‘Opisthodomos’, and the Inner Room of the Greek Temple”, Hesperia 68/2, 189-218.

Holmberg 1979 — E. J. Holmberg, Delphi and Olympia (Gothenburg). P. Åström.

Horsley – Luxford 2016 — G. H. R. Horsley – J. M. Luxford, “Pagan Angels in Roman Asia Minor: Revisiting the Epigraphic Evidence”, AnSt 66, 141-183.

Hubbard 1993 — T. K. Hubbard, "The Theban Amphiaraion and Pindar's vision on the road to Delphi", Museum Helveticum 50, 193-203.

Huber 1993 — S. Huber, "Une aire sacrificielle proche du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à Erétrie. Approches d'un rituel archaïque", Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22 - 24 October 1993, 141-155.

Huber 1996 — S. Huber, "Erétrie et la Méditerranée à la lumière des trouvailles provenant d'une aire sacrificielle au nord du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros", Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del convegno internazionale, Napoli 13 - 16 novembre 1996, 109-133.

Huber 2003 — S. Huber, L'aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros: un rituel des époques géométrique et archaïque (Gollion). Infolio Éditions.

Huffman 2004 — T. N. Huffman, "Beyond Data: The Aim and Practice of Archaeology", The South African Archaeological Bulletin 59, 66-69.

Huffmon 2007 — H. B. Huffmon, "The Oracular Process: Delphi and the Near East", Vetus Testamentum 57, 449-460.

Işın 2014 — G. Işın, "The Sanctuaries and The Cult of Apollo in Southern Pisidia", Anadolu 40, 87-104.

İbci 2019 — R. O. İbci, Sura Apollon Tapınağı ve İlişkili Kült Kalıntıları, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Antalya).

Jacquemin 2011 — A. Jacquemin, “Adieu l'apoikia, adieu le Pythien! Que reste-t-il d'Apollon Pythios après la fondation de la colonie?”, Pallas 87, 205-222.

Jebb 1880 — R. C. Jebb, “Delos”, The Journal of Hellenic Studies 1, 7-62.

Jenkins 1992 — I. Jenkins, “The arrangement of the sculptured frieze from the temple of Apollo Epikourios at Bassae”, Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10 – 14 1992, 57-77.

Johnson 1950 — S. E. Johnson, “Laodicea and Its Neighbors”, The Biblical Archaeologist 13/1, 1-18.

Johnston 2004 — S. I. Johnston, Religions of the Ancient World: A Guide (Cambridge). Harvard University Press.

Joubin 1891 — A. Joubin, Noe sur une inscription de l'Amphiaraion. Extr. de: BCH.

Kalliontzis 2016 — Y. Kalliontzis, “La date de la première célébration des Amphiareia Romaia D'Oropos”, Revue des études grecques 129, 85-105.

Kaplan – Schwartz 2014 — K. J. Kaplan – M. B. Schwartz, “Biblical Narratives Versus Greek Myth”, D. A. Leeming (ed.), Encyclopedia of Psychology and Religion (New York). Springer Science Business Media.

Karadimitrios 1972 — A. K. Karadimitrios, Οι χρησμοί του Μαντείου των Δελφών:. θέματα και τυπικές μορφές - αίτια πλάνης κατά την ερμηνεία τους (Θεσσαλονίκη). χ.ο.

Karagiorga Stathakopoulou 1995 — T. Karagiorga Stathakopoulou, Η συντήρηση του Ναού του Απόλλωνος στις Βάσσες Φιγαλείας :. χρονικό μιας προσπάθειας (Athens). Υπουργείο Πολιτισμού - Επιτροπή Συντηρήσεως Ναού Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών.

Karantzali 2021 — E. Karantzali, The Periphery of the Mycenean World Recent Discoveries and Research Results 18-21 May, Lamia 2018 (Athens). Fund of Archaeological Proceeds.

Karatağ 2013 — M. Karatağ, Klasik Arkeoloji Sözlüğü (Ankara). Midas Kitap.

Keightley 1979-1980 — D. N. Keightley, “The Shang State As Seen In The Oracle-Bone Inscriptions”, Early China 5, 25-34.

Keightley 1989 — D. N. Keightley, “Oracle-Bone Collectıons ın Great Brıtaın: a Revıew Artıcle”, Early China 14, 173-182.

Kelaher 2019 — A. Kelaher, “Apollo Daphnephoros and the Niobid Painter: Tradition and Innovation in Plant Motifs on Attic Vases, c.750-400 BC”, Mediterranean Archaeology 32/33, 1-15.

Kelly 1995 — N. Kelly, “The Archaic Temple of Apollo at Bassai: Correspondences to the Classical Temple”, Hesperia 64/2, 227-277.

Kerkeslager 1993 — A. Kerkeslager, “Apollo, Greco-Roman Prophecy, and the Rider on the White Horse in Rev 6:2”, Journal of Biblical Literature 112/1, 116-121.

Kilian 1988 — K. Kilian, “The Emergence of Wanax Ideology in the Mycenaean Palaces” OJA 7, 291–302.

Kilpatrick 1996 — R. S. Kilpatrick, "'Amicus Medicus': Medicine and Epicurean Therapy in 'De Rerum Natura'", MemAmAc 41, 69 – 100.

Kindt 2010 — J. Kindt, "Parmeniscus' Journey: Tracing Religious Visuality in Word and Wood", Classical Philology 105/3, 252-264.

Kindt vd. 2015 — J. Kindt – J. Rupke – R. Raja, "Oracular Shrines as Places of Religious Experience", A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World (Chichester). John Wiley & Sons, Ltd.

Kindt 2016 — J. Kindt, Revisiting Delphi: Religion and Storytelling in Ancient Greece (Cambridge). Cambridge University Press.

Kleiner 1968 — G. Kleiner, Die Ruinen von Milet (Berlin). Walter De Gruyter.

Kloteche 1918 — E. H. Kloteche, The Supernatural in the Tragedies of Euripides as Illustrated In Prayers, Curses, Paths, Oracles, Prophecies, Dreams, and Visions, University of Nebraska (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Lincoln).

Knodell 2021 — A. R. Knodell, "Chapter Title: Articulating Landscapes in Central Greece". Societies in Transition in Early Greece (?). University of California Press.

Knoepfler 1986 — D. Knoepfler, "Un document attique a reconsiderer: Le decret de Pandios sur l'Amphiareion d'Oropos," Chiron 16, 71-98.

Konstantinou 2014 — I. K. Konstantinou, Delphi The Oracle and Its Role in The political and Social Life of The Ancient Greeks (Athens). Hannibal.

Kontoleon 1966 — N. Kontoleon, “Das Delion von Paros”, Gnomon 38, 202-211.

Kopestonsky 2016 — T. Kopestonsky, “The Greek Cult of The Nymphs at Corinth”, Hesperia 85/4, 711-777.

Kosmetatou 2004 — E. Kosmetatou, “’Persian’ Objects in Classical and Early Hellenistic Inventory Lists”, MusHelv 61/3, 139-170.

Kosmopoulos 2001 — M. B. Kosmopoulos, The rural history of ancient Greek city-states: the Oropos survey project (Oxford). Archaeopress.

Kourayos 2018 — Y. Kourayos, “Ancient Paros: New evidence for its topographical development in light of rescue excavations”, E. Angliker – J. Tully (eds.), Cycladic Archaeology and Research New approaches and discoveries (Oxford). Archaeopress.

Kourayos vd. 2018 — Y. Kourayos – E. Angliker – K. Daifa – J. Tully, “The cult topography of Paros from the 9th to 4th Century BC: A summary”, E. Angliker – J. Tully (eds.), Cycladic Archaeology and Research: New approaches and discoveries (Oxford). Holywell Press, 135-165.

Kramer - Hajos 2008 — M. Kramer-Hajos, 'The Bronze Age site of Mitrou in east Lokris: finds from the 1988-1989 surface survey', Hesperia 77, 163-250

Kuhn 2018 — S. Kuhn, Neue Untersuchungen zur Pythaïs-Prozession von Athen nach Delphi (Berlin). Edition Topoi.

Lageman 1986 — A. G. Lageman, “Myths, Metaphors and Mentors”, Journal of Religion and Health 25/1, 58-63.

Landucci 2015 — F. Landucci, “The sanctuary of the great gods at Samothrace and the rulers of the early Hellenism”, Aevum 89, 67-82.

Larson 2007 — J. Larson, Ancient Greek Cults (NewYork-London). Routledge.

Larson 2014 — P. Larson, “Sacred Prostitution”, D. A. Leeming (ed.), Encyclopedia of Psychology and Religion (New York). Springer Science Business Media.

Last 2000 — R. Last, “Inscribed Astragalus from Sha'ar Ha-'Amaqim”, ZPE 130, 248.

Lechat – Radet 1893 — H. Lechat - G. A. Radet, “Inscriptions de Mysie” Bulletinde Correspondence Hellenique 17, 520-534.

Lehmann – Hartleben 1943 — K. Lehmann – Hartleben, “Cyriacus of Ancona, Aristotle, and Teiresias in Samothrace”, Hesperia 12/2, 115-134.

Lehmann 1954 — K. Lehmann, “The mystery cult of Samothrace: Excavations in 1953”, Archaeology 7/2, 91-95.

Lehoux 2007 — D. Lehoux, “Drugs and the Delphic Oracle”. The Classical World 101, 41-56.

Lemos 2011-2012 — I. S. Lemos, “Euboea and central Greece in the post-palatial and early Greek Periods”, Archaeology Reports 58, 19-28.

Levi 1945 — D. Levi, “Gleanings from Crete”, AJA 49/3, 270-329.

Liapis 2007 — V. J. Liapis, “Zeus, Rhesus and the Mysteries”, The Classical Quarterly 57/2, 381-411.

Lidell – Scott 1996 — H. G. Liddell - R. Scott, Liddell and Scott Greek-English Lexicon (Oxford). Clarendon Press.

Littleton 1986 — C. S. Littleton, “The Pneuma Enthusiastikon: On the Possibility of Hallucinogenic "Vapors" at Delphi and Dodona”, Ethos 14/1, 76-91.

Lloyd – Mellaart 1955 — S. Lloyd – J. Mellaart, “Beycesultan Excavations: First Preliminary Report”, AnSt 5, 39–92

Lloyd Jones 1976 — H. Lloyd Jones, “The Delphic Oracle”, Greece & Rome 23/1, 60-73.

Loeschcke 1885 — G. Loeschcke Die oestliche Giebelgruppe am Zeustempel zu Olympia. Dorpati Livonorum

Lohmann 1986 — H. Lohmann, “Der Mythos von Amphiaraos auf apulischen Vasen”, Boreas Münstersche Beiträge zur Archäologie 9, 65-82.

Longfellow 2012 — B. Longfellow, “Roman Fountains in Greek Sanctuaries”, American Journal of Archaeology 116/1, 133-155.

Luce 2011 — J. M. Luce, “From miniature objects to giant ones: The process of defunctionalisation in sanctuaries and graves in Iron Age Greece”, Pallas 86, 53-73.

Lupu 2003 — E. Lupu, “Sacrifice at the Amphiareion and a fragmentary sacred law from Oropos”, Hesperia 72, 321-340.

Lupu 2009 — E. Lupu, Greek Sacred Law (2nd edition) (Leiden-Boston).

Macridy 1905 — T. Macridy, “Alter Tümer von Notion”, JOAI 8, 161- 173.

Macridy 1912 — T. Macridy, “Antiquités de Notion II”, JOAI 15, 36-67.

Magie 1953 — D. Magie, “Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins”, American Journal of Archaeology 57/3, 163-187.

Marchais – Roubelat 2011 — A. Marchais – F. Roubelat, “The Delphi method as a ritual: Inquiring the Delphic Oracle”, Technological Forecasting & Social Change 78, 1491-1499.

Marchand 2015 — F. Marchand, “Recent epigraphic research in central Greece: Euboea, Phokis & Lokris”, Archaeological Reports 61, 65-74

Marconi 2004 — C. Marconi, “Kosmos: The Imagery of the Archaic Greek Temple”. RES 45, 211-224.

Mariolakos vd. 2010 — I. Mariolakos – V. Nikolopoulos – I. Bantekas – N. Palyvos, “Oracles on faults: a probable location of a “lost” oracle of Apollo near oroviai (northern euboea island, Greece) viewed in its geological and geomorphological context”, Bulletin of the Geological Society of Greece XLIII/2, 829-844.

Mclnerney 2011 — J. Mclnerney, “Delphi and Phokis: a Network Theory Approach”, Pallas 87, 95-106.

Maas – Bollmann 1996 — M. Maas – B. Bollmann, Delphi: Orakel am Nabel der Welt (Sigmaringen). Badisches Landesmuseum.

Maas 1993 — M. Maas, Das antike Delphi: Orakel, Schätze und Monumente ; den Kollegen und Freunden am Parnaß und von der anderen Seite des Rheins (Darmstadt). Theiss

Malkin 1987 — I. Malkin, Religion and colonization in ancient Greece (Leiden-NewYork-Kobenhavn-Köln). Brill.

Malkin 2011 — I. Malkin, A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean (Oxford). Oxford University Press.

Mansel 1978 — A. M. Mansel, "Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları, c.10: Antalya Bölgesi Araştırmaları, c.10, V. seri; Kazı Raporları ve Bunlarla İlgili Araştırmalar, c.33 (Ankara). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Marandi 2005 — A. Marandi, Delphi Myth and History The Archaeological Site The Museum, D. Ananiadis (ed.) (Athens). Toubis.

Marandi 2008 — A. Marandi, Delphi (Athens). Toubis Editions.

Marchais – Roubelata 2011 — A. Marchais Roubelata – F. Roubela, "The Delphi method as a ritual: Inquiring the Delphic Oracle", Technological Forecasting & Social Change 78 (2011) 1491–1499.

Marchand 2015 — F. Marchand, "Recent epigraphic research in central Greece: Euboea, Phokis & Lokris" Archaeological Reports 61, 65-74.

Marinos – Rondoyyani 2005 — P. Marinos – T. Rondoyyani, "The Archaeological Site of Delphi, Greece: a Site Vulnerable to Earthquakes, Rockfalls and Landslides", K. Sassa – H. Fukuoka – F. Wang – G. Wang (eds.), Landslides (Berlin). Springer Verlag.

Marshall – Pilgram 1993 — F. Marshall – T. Pilgram, "NISP vs. MNI in Quantification of Body-Part Representation", American Antiquity 58, 261-269.

Marshall 2007 — J. Marshall, "The Priestesses of Apollo and The Heirs of Aesculapius: Medical Art-Historical Approaches to Ancient Choreography After

Charcot", Forum for Modern Language Studies 43/4, 410-426.

Maurizio 1993 — L. Maurizio, Delphic Narratives: Recontextualizing the Pythia and Her Prophecies, Princeton University (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Princeton).

Maurizio 1995 — L. Maurizio, "Anthropology and Spirit Possession: A Reconsideration of the Pythia's Role at Delphi", JHS 115, 69-86.

Mcleod – Childs 2007 — J. Mcleod – S. Childs "Consulting records management oracles-a Delphiin practice", Arch Sci 7,147–166

Mehl 2004 — V. Mehl, "Trophonios de Lébadée. Cultes et mythes d'une cité béotienne au miroir de la mentalité antique", Revue des études anciennes 106, 344-345.

Mercer 1939 — S. A. B. Mercer, The Tell El- Amarna Tablets (New York). AMS Press.

Meriç 1996 — R. Meriç, "Metropolis. Kazıların İlk Beş Yılı. 1990-1995" (İstanbul). Metropolis Dostları Derneği.

Merlin 2003 — M. D. Merlin, "Archaeological Evidence for The Tradition of Phychoactive Plant Use in The Old World", Economic Botany 57/3, 295-323.

Meyer 1934 — E. Meyer, Pagasai und Demetrias (Berlin).

Meyer 1965 — E. Meyer, Lexikon der Alten Welt (Zürich-Stuttgart).

Michalopoulos 2001 — T. Michalopoulos, Boeotia The Crossroad of Gods, Heroes and Oracles (Livadeia). Prefecture of Boeotia.

Middleton 1888 — J. H. Middleton, “The temple of Apollo at Delphi” The Journal of Hellenic Studies 9, 282-322.

Miles 1989 — M. M. Miles, “A Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous”, Hesperia 58/2, 133-249.

Miles 1996 — M. M. Miles, “Der Artemistempel im Delion auf Paros by Manfred Schuller; Inselionische Marmordächer by Aenne Ohnesorg”. Journal of the Society of Architectural Historians 55/2, 207-208.

Mili 2014 — M. Mili, Religion and Society in Ancient Thessaly (Oxford). Oxford University Press.

Miller 1985 — K. M. Miller, “Apollo Lairbenos”, Numen 32/1, 46-70.

Miller 1986 — A. M. Miller, From Delos to Delphi: a literary study of the Homeric Hymn to Apollo (Leiden). E.J. Brill.

Miller 1994 — M. Miller, “Das antike Delphi: Orakel, Schätze und Monumente”. ADeutschl, Heft 2, 61 (Stuttgart). Theiss.

Milner 2000 — N. P. Milner, “Notes and Inscriptions on the Cult of Apollo at Oinoanda”, Anatolian Studies 50, 139-149.

Milner 2019 — N. P. Milner, “Leader-gods and pro poleos priests”, Anatolian Studies 69, 133-154.

Minniti-Peyronel 2005 — C. Minniti – L. Peyronel, “Symbolic or Functional Astragali from Tell Mardikh-Ebla (Syria)”, Archaeofauna 14, 7–26.

Mitchell 1998-1999 — S. Mitchell, “Archaeology in Asia Minor 1990-98”, Archaeological Reports 45, 125-192.

Mitchell 1999 — S. Mitchell, “The Cult of Theos Hypsistos Between Pagans, Jews and Chiristians”, P. Athanassiadi - M. Frede (eds.), Pagan Monotheism in Late Antiquity (Oxford).

Mitchell 2001 — L. G. Mitchell, “Euboean Io”, The Classical Quarterly 51/2, 339-352.

Montegu 1976 — J. C. Montegu, “Note on the Labyrinths of Didyma”, AJA 80/3, 304-305.

Morgan 1990 — C. Morgan, Athletes and oracles: the transformation of Olympia and Delphi in the eighth century BC (Cambridge). Cambridge University Press.

Morgan 2008 — C. Morgan, Phokis and West Lokris (Kalapodi). AR 54, 47-49.

Morris 1981 — A. Morris, “Reading H.D.'s ‘Helios and Athene’”, The Iowa Review 12-2/3, 155-163.

Morris 2007 — S. P. Morris, “Apollo, Dionysos and Zeus: on the sacred landscapes of ancient Naxos”, Αμύμονα έργα: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (Athens). 96-108.

Motte 1973 — A. Motte, Prairies et jardins de la Grèce antique (Brussel).

Muller 1987 — D. Muller, Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots (Griechenland). Tubingen.

Muller Celka 2011 — S. Muller Celka, “La céramique helladique du sanctuaire d’Apollon Daphnéphoros à Érétrie (Eubée)”, Bulletin de Correspondance Hellénique 135, 21-61.

Muscolino 2015 — Muscolino, G. 2015. “Porphyry and Black Magic”, The International Journal of the Platonic Tradition 9, 146-158.

Mylonas 1944 — G. E. Mylonas, “The Bronze Statue from Artemision”. American Journal of Archaeology 48/2, 143-160.

Mylonopoulos 2006 — J. Mylonopoulos “Das Heiligtum des Zeus in Dodona. Zwischen Orakel und ‘venatio’”, Archäologie und Ritual: auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands, 185-214.

Neils 1992 — J. Neils, “The Morgantina Phormiskos”, AJA 96/2, 225–235.

Neumann 1979 — G. Neumann, “Namen und Epiklesen lykischer Götter", E. Laroche (ed.), Florilegum Anatollcum. Mélanges offertes a Emimanuel Laroche (Paris). 259-271.

Nevin 2017 — S. Nevin, Military Leaders and Sacred Space in Classical Greek Warfare: Temples, Sanctuaries and Conflict in Antiquity (Londra). I.B. Tauris.

Newell 1939 — A. N. Newell, “The dove-deity of Alesia and Serapis-Moritasgus”. Revue Archeologique Sixieme Serie T/14, 133-158.

Newton 1881 — C. T. Newton, “Inscription from Kalymnos”, The Journal of Hellenic Studies 2, 362-364.

Nicol 1958 — D. M. Nicol, “The Oracle of Dodona”, Greece & Rome 5/2, 128-143.

Niemeier 2008 — W. D. Niemeier, “Καλαπόδι. Το ιερό του Απόλλωνος των Αβών”, A.G. Vlachopoulos (ed.),

Αρχαιολογία: Εύβοια και Στερεά Ελλάδα (Athens). 301-305.

Niemeier 2010 — W. D. Niemeier, Ausgrabungen und Forschungen, Kalapodi (Abai), Jahresbericht 2009 des DAI, Abteilung Athen 1 Beiheft, 106-108.

Niemeier 2013 — W. D. Niemeier, Das Orakelheiligtum des Apollon von Abai/Kalapodi. Eines der bedeutendsten griechischen Heiligtümer nach den Ergebnissen der neuen Ausgrabungen, TrWPr 25.

Niemeier 2016 — W. D. Niemeier, "Das Orakelheiligtum des Apollon von Abai/Kalapodi: Eines der bedeutendsten griechischen Heiligtümer nach den Ergebnissen der neuen Ausgrabungen", Journal of Greek Archaeology 4, 522-526.

Nikolopoulou 2019 — Z. Nikolopoulou, Delphi The Oracle of Apollo (Κηφισιά). Μικροσκόπιο.

Nock 1952 — A. D. Nock, "Hellenistic Mysteries and Christian Sacraments", Mnemosyne 5/3, 177-213.

Nolle 2001 — J. Nolle, "Side im Altertum", IK 44/2.

Norman 1986. — N. J. Norman, "Asklepios and Hygieia and the Cult Statue at Tegea". Aamerican Journal of Archaeology 90/4, 425-430.

O'Bryhim 1990 — S. O'Bryhim, "Ovid's Version of Callisto's Punishment", Hermes 118/1, 75-80.

Ogden 2001 — D. Ogden, "The Ancient Greek Orackles of the Dead", Acta Classica 44, 167-195.

Olivieria vd. 2017 — M. F. Olivieria – F. Marzarib – A. J. Keselc – L. B. F. Saettinie, "Pharmacology and Psychiatry at The Origins of Greek Medicine: The Myth of Melampus and The Madness of The Proetides",

Journal of The History of The Neurosciences 26/2, 193-215.

Onur 2005 — B. Onur, Türkiye'de Çocukluğun Tarihi. Çocukluğun Sosyo-Kültürel Tarihine Giriş (Ankara). İmge Kitabevi.

Oppe 1904 — A. P. Oppe, "The Chasm at Delphi", The Journal of Hellenic Studies 24, 214-240.

Osterholtz vd. 2014 — A. J. Osterholtz – K. M. Baustian – D. L. Martin, Commingled and Disarticulated Human Remains. Working Toward Improved Theory, Method and Data (New York). Springer Science Business Media.

Ott 1998 — J. Ott, "The Delphic Bee: Bees and Toxic Honeys as Pointers to Psychoactive and other Medicinal Plants", Economic Botany 52/3, 260-266.

Özhanlı 2014 — M. Özhanlı, "Side Apollon Kehanet Merkezi ve Omphalos Taşı", CollAn 13, 261-272.

Palagia vd. 2015 — O. Palagia – Y. Maniatis – D. Tambakopoulos, 'New scientific investigation of the provenance of the marble of the Sounion kouroi and a fresh attempt of assignment of statues to bases', paper deliv ered at the ASMOSIAXI international conference, Split, Croatia, 18th-22nd May 2015.

Palaima 1995 — T. G. Palaima, "The Nature of The Mycenaean Wanax: Non-Indo-European Origins and Priestly Functions", Aegaeum 11, 119-139.

Pankenier 2015 — D. W. Pankenier, "Shang Oracle Bones", C. L. N. Ruggles (ed.), Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy (NewYork). Springer Science Business Media.

Papachadzes 1960 — K. Papachadzes, “Η Κοροπή και το ιερό του Απόλλωνα” Thessalika 3, 3-24.

Papadopoulos 2008 — K. A. Papadopoulos, The restoration of the foundation in the north side of the temple of Apollo Epikourios (London). Taylor & Francis.

Papadopoulos 2014 — K. A. Papadopoulos, “The Motya Youth: Apollo Karneios, Art, and Tyranny in the Greek West”, The Art Bulletin 96, 395-423.

Papadopoulos 2015 — K. A. Papadopoulos, Ναός Επικουρίου Απόλλωνα Βάσσων: Μελέτη επέμβασης στις Μακρές Πλευρές και Αναστήλωσης Λίθων στο Βόρειο Επιστύλιο (Athens). ΥΠΠΟΑ, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων, Επιτροπή Συντηρήσεως Ναού Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών.

Papadopoulou 2004 — Z. Papadopoulou, “Les origines cycladiques de la Géranos”, Kernos 17, 155-178.

Parke 1943 — H. W. Parke, The Days for consulting the Delphic Oracle (Oxford).

Parke – Wormell 1956 — H. W. Parke – D. E. W. Wormell, The Delphic Oracle (Oxford). Blackwell.

Parke 1967 — H. W. Parke, The Oracles of Zeus: Dodona, Olympia, Ammon (Oxford). Blackwell.

Parke 1971 — H. W. Parke, “Mighty Zeus”, Hermathena 111, 24-33.

Parke 1981 — H. W. Parke, “Apollo and the Muses, or prophecy in Greek verse” Hermathena 130-131, 99-112.

Parke 1985 — H. W. Parke, “The Temple of Apollo at Didyma: The Building and Its Function”, JHS 106, 121-131.

Parke 1986 — H. W. Parke, “The Temple of Apollo at Didyma: The Building and Its Function”, JHS 106, 121-131.

Parker 1989 — R. Parker, “The Oracle at Didyma”, The Classical Review 39/2, 270-271.

Parker 2011 — R. Parker, On Greek Religion (NewYork). Cornell University Press.

Parker – Obbink 2000 — R. Parker - D. Obbink, “Aus der Arbeit der ‘Inscriptiones Graecae’ VI. Sales of Priesthoods on Cos,” Chiron 30, 415–49.

Patay Horvath 2018 — A. Patay Horvath, “The temple builders of Apollo Epikourios at Bassai”. Across the Mediterranean - along the Nile: studies in Egyptology, Nubiology and Late Antiquity dedicated to László Török on the occasion of his 75th birthday (Budapest). Institute of Archaeology Research Centre for the Humanities HAS, Museum of Fine Arts.

Perdrizet 1908 — P. Perdrizet, Fouilles de Delphes. Tome V. Monuments figurés. Petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses (Paris).

Peterson 1989 — I. Peterson, “Oracle Bone Shows a Once-Shorter Day”, Science News 135/24, 374.

Petrakos 1967 — V. Petrakos, “Το Αμφιάρειον του Ωρωπού”, Αρχαιολογική εφημερίς 106, 1-13.

Petrakos 1968 — V. Petrakos, Ο Ωρωπός και το ιερόν του Αμφιαράου; O Ōrōpós kai to ierón tou Amfiaráou (Athens). Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Petrakos 1974 — V. Petrakos, The Amphiareion of Oropos (Athens). Εσπερος.

Petropoulou 1981 — A. Petropoulou, “The eparche documents and the early oracle at Oropus”, Greek, Roman and Byzantine Studies 22, 39-63.

Petropoulou 1991 — A. Petropoulou, “Prothysis and Altar: A Case Study,” R. Etienne - M. & T. Le Dinahet (eds.), L’espace sacrificiel dans les civilizations méditerranéennes de l’antiquité. Actes du colloque tenu à la Maison de l’Orient, Lyon, 4–7 juin 1988 (Publications de la Bibliothèque SalomonReinach 5) (Paris). 25–31.

Petsalis Diomidis 2017 — A. Petsalis Diomidis, “Palimpsest and virtual presence : A reading of space and dedications at the Amphiareion at Oropos in the Hellenistic period”. Excavating pilgrimage: archaeological approaches to sacred travel and movement in the ancient world (New York). Routledge.

Petsas 2008 — P. Petsas, Delphi Monuments and Museum, W. Phelps (çev.) (Athens). Krene.

Pharmakovsky – Smith 1895-1896 — B. Pharmakovsky – C. Smith, “Archaeology in Greece, 1895/6”, The Annual of the British School at Athens 2, 47-62.

Philips 1958 — E. D. Phillips, “Asklepios, God of Healing”, Irish Journal of Medical Science 33, 18-28.

Plommer 1967 — H. Plommer, “Delphi und sein Orakel. Wesen und Bedeutung des antiken Heiligtums”, Antiquity 41, 332-333.

Podlecki 1974 — A. J. Podlecki, “Archilochus and Apollo”, Phoenix 28, 1-17.

Pomtow 1896 — H. Pomtow, Die drei Brände des Tempels zu Delphi (Frankfurt). J.D. Sauerländer's Verlag.

Poulsen 1920 — F. Poulsen, Delphi (London). Gyldendal.

Preller 1850-1852 — L. Preller, Oropos und das Amphiaraeion. (?), 140-188.

Press 2012 — M. D. Press, "(Pytho) Gaia in Myth and Legend: The Goddess of the Ekron Inscription Revisited", Bulletin of the American Schools of Oriental Research 365, 1-25.

Puchstein 1897 — O. Puchstein, "Der Altar des olympischen Zeus", Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts 11, 53-77.

Rauh vd. 2008 — N. K. Rauh – M. J. Dillon – T. D. Mcclain, "Ochlos Nautikos: Leisure Culture and Underclass Discontent in the Roman Maritime World", MemAmAc 6, 197-242.

Rehm 1958 — A. Rehm, Didyma II (Berlin). Mann.

Rehm – Harder 1958 — A. Rehm – R. Harder, Didyma II Die Inschriften (Berlin). Deutches Archaologisches Institut.

Renberg – Bubelis 2011 — G. H. Renberg – W. S. Bubelis, "The Epistolary Rhetoric of Zoilos of Aspendos and the Early Cult of Sarapis: Re-reading P. Cair.Zen. I 59034", Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 177, 169-200.

Renfrew – Bahn 2017 — C. Renfrew – P. Bahn, Arkeoloji Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama (İstanbul). Homer Kitabevi.

Rhodes – Osborne 2003 — R. J. Rhodes – R. Osborne, Greek Historical Inscriptions 404-323 B.C. (Oxford-New York). Oxford University Press.

Richter 1941 — G. M. A. Richter, "An Athenian Astragalos", BmetrMus 36/5, 122-123.

Richter 1966 G. M. A. Richter, “The Pheidian Zeus at Olympia”, Hesperia 35, 166-170.

Robert 1936 L. Robert, Collection Froehner I. Inscriptions Grecques (Paris). Éditions des Bibliothèques Nationales.

Robert 1963 J. Robert – L. Robert, “Bulletin Epigraphique”, Revue des Études Grecques 76, 121-192.

Robert – Robert 1963 Bulletin épigraphique. In: Revue des Études Grecques, Tome 76, fascicule 359-360, Janvier-juin. 121-192.

Robert – Dickey 2015 P. Robert – E. Dickey, “The 'Fhεδιέστας' inscription from archaic argos (seg 11:314): a reconsideration”, The Journal of Hellenic Studies 135, 110-131.

Roberts vd. 1936 C. Roberts – T. C. Skeat – A. D. Nock, “The Gild of Zeus Hypsistos”, HTR 29, 39-88.

Roberts 1979 D. H. Roberts, Apollo and His Oracle in The Oresteia, Yale University (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (New Haven).

Robertson 1985 N. Robertson, “The origin of the panathenaea”, Rheinisches Museum für Philologie 128-3/4, 231-295.

Robertson 2002 N. Robertson, "The Religious Criterion in Greek Ethnicity: The Dor-ians and the Festival Carneia," American Journal of Ancient History 1/2,5 -74.

Rocco 1993 G. Rocco, La Cita di Rodi. L’Acropoli. Il Tempio di Apollo Pizio. In:La Presenza Italiana nelDodecaneso tra il 1912 e il 1948, a cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco. Scuola ArceologicaItaliana di Atene, 12–17.

Rocco – Livadiotti 2011 — G. Rocco – M. Livadiotti, “The Agora of Kos: The Hellenistic and Roman Phrases”. The Agora in The Mediterranean from homeric to roman times. International conference, Kos, 14-17 April 2011, A. Giannikouri (ed.) (Athens). 383-423.

Roesch 1984 — P. Roesch, “L'Amphiaraion d'Oropos”, Annee 7, 173-184.

Roscher 1884/1904 — W. H. Roscher, Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie, Lexicon II. (Leipzig). B. G. Teubner.

Rosenthal Kamarinea 1962 — I. Rosenthal Kamarinea, Delphi (Munchen-Hannover). Knorr& Hirth.

Rougemont 2001 — G. Rougemont, Delphes hellénistique et l'oracle? (Bern). P. Lang.

Roux 1971 — G. Roux, Delphi: Orakel und Kultstätten (München). Hirmer.

Roux 1976 — G. Roux, “Delphes, son oracle et ses dieux”, L'Antiquité Classique 45/2, 769-770.

Rubensohn 1962 — O. Rubensohn, Das Delion von Paros (Wiesbaden). Steiner.

Russell 2003 — N. Russell, Worked Bone 2003. Çatalhöyük Archive Report 2003, 76-82.

Russo 1950 — C. F. Russo, Hesiodi Scutum (Florence).

Rutherford 1988 — I. Rutherford “Pindar on the birth of Apollo”, The Classical Quarterly 38/1, 65-75.

Rutherford 2009 — I. Rutherford, “The Koan-Delian ritual complex: Apollo and Theoria in a sacred law from Kos”, L. Athanassaki - R. P. Martin - J. F. Miller (eds.),

Apolline Politics and Poetics (Athens). University of Reading, 655-687.

Rutter 2007 — J. Rutter, "How different is LH IIIC Middle at Mitrou? An initial comparison with Kalapodi, Kynos and Lefkandi", S. Deger Jalkotzy - M. Zavadil (eds), LHIIIC Chronology and Synchronisms: LHIIIC Middle. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 29,h-3 (October 2004) (Vienna). 287-300.

Salmon 2018-2019 — N. Salmon, "Excavation and documentation of the Rhodian countryside and Dodecanese islands in the first millennium BC", Archaeological Reports 65, 157-175.

Salt – Boutsikas 2005 — A. Salt – E. Boutsikas, "Knowing When to Consult The Oracle at Delphi", Antiquity 79, 564-572.

Schachter 1967 — A. Schachter, "A Boeotian Clut Type", Bulletin of the Institute of Classical Studies 14, 1-16.

Schachter 1981 — A. Schachter, Cults of Boiotia: 4. Index of Inscriptions, Bulletin Supplement 38, 1-130

Schachter 1984 — A. Schachter "A consultation of Trophonios (IG 7, 4136)", American Journal of Philology 105, 258-270.

Schachter 1994 — A. Schachter, "Cults of Boiotia: 3. Potnia to Zeus", Bulletin Supplement, 38/3, 1-194.

Schachter 2006 — A. Schachter, Daphnephoria (Leiden). Koninklijke Brill NV.

Schachter 2016 — A. Schachter, Boiotia in Antiquity: Selected Papers (Cambridge). Cambridge University Press.

Schmid 2006 — S. G. Schmid, “Boire pour Apollon: céramique hellénistique et banquets dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros”, Eretria Fouilles et recherches 16 (Gollion). Infolio éd.

Scholtz – Chenhall 1976 — S. Scholtz – R. G. Chenhall, “Archaeological Data Banks in Theory and Practice”, American Antiquity 41/1, 89-96.

Schuchhardt 1886 — C. Schuchhardt, “Kolophon, Notion, Klaros”, AM 11, 398- 434.

Schuller 1982 — M. Schuller, Der dorische Tempel des Apollon Pythios auf Paros, Archäologischer Anzeiger 97, 245-264.

Schuller 1991 — M. Schuller, Der Artemistempel im Delion auf Paros: 1. Architektur auf Naxos und Paros (Berlin). De Gruyter.

Scott 2010 — M. Scott, Delphi and Olympia The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods (New York). Cambridge University Press.

Scullion 1994 — S. Scullion, “Olympian and Chthonian”, Classical Antiquity 13, 75-119.

Scully 1979 — V. Scully, The Earth, the Temple and the Gods: Greek Sacred Architecture (New Haven). Yale University Press.

Seferis – Clay 2005 — G. Seferis – D. Clay, “Delphi”, A Journal of Humanities and the Classics 12/3, 1-15.

Sen vd. 2014 — S. Sen – E. Barrier – X. Crete, “Late Pleistocene dwarf elephants from the Aegean islands of Kassos and Dilos, Greece”. Annales Zoolici Fennici 1/2, 27-42.

Senff 2021 — R. Senff, “Olympia: Recent Investigations at the Sanctuary of Zeus”, Pelargòs 2, 209-224.

Sevin 2001 — V. Sevin, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I (Ankara). Türk Tarih Kurumu.

Sharon 2018 — A. Sharon, “The Oak and the Olive: Oracle and Covenant”, Journal of Place 13/2, 3-4.

Shott 1998 — M. J. Shott, “Status and Role of Formation Theory in Contemporary Archaeological Practice”, Journal of Archaeological Research 6/4, 299-329.

Sinn 2000 — U. Sinn, Olympia: cult, sport, and ancient festival (Princeton). M. Wiener.

Sinn 2014 — U. Sinn, “Olympia: the Place of the Contests in the Cult of Zeus Olympios”, Sport in the Greek and Roman Worlds. 1, Early Greece, the Olympics, and Contests (New York). Oxford University Press.

Six 1892-1893 — J. Six, “Aurae”, JHS 13, 131-136.

Skovgaard 1905 — N. Skovgaard, Apollon-Gavlgruppen fra Zeustemplet i olympia: et forslag til nogle ændringer i opstillingen af figurerne (København). Lehmann & Stage.

Slawisch – Wilkinson 2018 — A. Slawisch – T. C. Wilkinson, “Processions, Propaganda, and Pixels: Reconstructing the Sacred Way Between Miletos and Didyma”, AJA 122/1, 101-143.

Smith 1996 — M. F. Smith, “An Epicurean Priest from Apamea in Syria”, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 112, 120-130.

Sokolowski 1954 — F. Sokolowski, "Fees and Taxes in the Greek Cults," HThR 47, 153-164.

Sotiriadis 1908 — G. Sotiriadis, Ausgrabungen, Funde, Reisen und kleine Mitteilungen. Griechenland. Ägäa. Boiotien und Phokis, Memnon 2, 95-98.

Spratt - Forbes 1847 — T. A. B. Spratt – E. Forbes, Travels in Lycia (London). John Van Voorst, Paternoster Row.

Sporn 2020 — "Extraurban oder urban? Zu den phokischen Nationalheiligtümern von Abai und Hyampolis und dem Heiligtum von Kalapodi", Internationale Tagung des Forschungsprojektes 'Kulte im Kult' der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg vom 12. bis 13. Februar 2016, Verlag Marie Leidorf GmbH. 119-142.

Sporn 2021 — "Ενα εθνικό ιερό των Φωκέων με μακρά ιστορία Καλαπόδι", Τεύχος 136, 44-55.

Stavrakakis 2011 — Y. Stavrakakis, "Apollo's island", Archaeology 64/6, 38-41.

Strittmatter 1925 — E. J. Strittmatter, "Prayer in the Iliad and the Odyssey", The Classical Weekly 18/11, 83-87.

Stoneman 2011 — R. Stoneman, The ancient oracles: making the gods speak (New Haven-London). Yale University Press.

Sourvinou Inwood 1979 — C. Sourvinou Inwood, "The Myth of the First Temples at Delphi", The Classical Quarterly 29/2, 231-251.

Suhr 1971 — E. G. Suhr, "The Tripod", Folklore 82/3, 216-232.

Svolopoulos 1995 — D. Svolopoulos, Ναός Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών: αρχιτεκτονική μελέτη 1/2 – 2/2 (Athens). Υπουργείο Πολιτισμού - Επιτροπή

Συντηρήσεως Ναού Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών.

Şahin 1998 — N. Şahin, Apollon Klarios Bilicilik Merkezi (İstanbul).

Şahin 1999 — M. Şahin, “Kyrene Sikkeleri Üzerinde Betimlenen Siphion Bitkisi Işığında Antik Çağda Doğum Kontrolü”, TüBA-Ar 2, 71-77.

Şahin 2001 — N. Şahin, “Klaros 2001”, KST 24/2, 81-90.

Şahin 2002 — N. Şahin, “Klaros 2002 Yılı Kazı, Restorasyon ve Epigrafi Çalışmaları”, KST 25/2, 73-86.

Şahin 2003 — N. Şahin, “Klaros 2003”, KST 26/1, 291-304.

Şahin 2004 — M. Şahin, "Die Attaschen des Kohlenbecken aus Knidos". 6. Scientific Meeting on Hellenistic Pottery from 17th to 23rd April 2000-Volos (Athens), 289-296 Pl. 105-106.

Şahin 2008 — N. Şahin, “A la lumière découvertes récentes: Relations de Claros avec Notion et oracles de Manto” 1. Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon’un Anadolu Kültleri Sempozyum Bildirileri, (17-20 Ağustos 2005, Ege Üniveritesi), Arkeoloji Dergisi 2008/2 (İzmir), 213-226.

Şahin 2012 — N. Şahin, “Apollon Klarios Bilicilik Merkezi” Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, A. Çilingiroğlu – Z. Mercangöz – G. Polat (eds.) (İzmir), 247-272.

Şahin 2015 — N. Şahin, “Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon Ülkesi’nde Ana Tanrıça Kimliği”, C. Şimşek – B. Duman – E. Konakçı (eds.), Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan (İstanbul). Ege Yayınları.

Şahin 2017 — M. Şahin, "Das Apollo Archegetes Heiligtum auf der Asar Insel bei Myndos", E. Mortensen - B. Poulsen (ed.), Cityscapes and Monuments of Western Asia Minor" (Oxford). 179-186.

Şener 2022 — H. H. Şener, Epigrafik, Nümismatik ve Arkeolojik Veriler Işığında Side'de Athena ve Apollon Kültü, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Eskişehir).

Takmer 2010 — Stadiasmus Patarensis için Parerga 2: Sidyma I. Yeni Yazıtlarla Birlikte Yerleşim Tarihçesi, GEPHYRA 7, 95-136.

Taşlıkoğlu 1963 — Z. Taşlıklıoğlu, Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar, (İstanbul). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Tarn 1932 — W. W. Tarn, "Alexander Helios and the Golden Age", JRS, 22/2, 135-160.

Tekçam 2011 — T. Tekçam, Arkeoloji Sözlüğü (İstanbul). Alfa Yayınları.

Theoilakis 1995 — P. Theoilakis, Ναός Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών: μελέτη συντηρήσεως του δομικού υλικού (Athens). Υπουργείο Πολιτισμού - Επιτροπή Συντηρήσεως Ναού Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών.

Thompson 1982 — D. B. Thompson "A Dove for Dione", Hesperia Supplements 20, 155-162, 215-219.

Thomson 1943 — G. Thomson, "The Greek Calendar", The Journal of Hellenic Studies 63, 52-65.

Thonemann 2016 — P. Thonemann, "Croesus and the Oracles", JHS 136, 152-167.

Tıbıkoğlu 2021 — H. O. Tıbıkoğlu, Myra Kaya Mezarları, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Antalya).

Tiberi 1969 — C. Tiberi, "Note sul santuario di Apollo Epikourios in Arcadia", Atti del XVI Congresso di storia dell'architettura, Atene 29 settembre - 5 ottobre 1969, 147-178.

Tinsley 2014 — E. Tinsley, "Indirect Transmission in Shingon Buddhism: Notes on the Henmyōin Oracle", The Eastern Buddhist 45/1-2, 77-112

Touloupa 2002 — E. Touloupa, Τα εναέτια γλυπτά του ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια (Athens). Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία.

Toynbee 1913 — A. J.Toynbee, "The Growth of Sparta," Journal of Hellenic Studies 33, 255.

Treadwell 1970 — L. Treadwell, Dodona: an oracle of Zeus, Western Michigan University (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Kalamazoo).

Trendelenburg 1902 — A. Trendelenburg, Der grosse Altar des Zeus in Olympia (Berlin). R. Gaertners.

Ustinova 2020 — Y. Ustinova, "Alteration of consciousness in Ancient Greece: divine mania", History of Psychiatry 31/3, 257-273.

Ujvary 2010 — I. Ujvary, "Pest Control Agents from Natural Products", Hayes' Handbook of Pesticide Toxicology (London). Academic Press, 119-229.

Van de Moortel 2007 — A. Van de Moortel, "Changing political landscapes: mitrou, east lokris, and the palatal ipolities of Boeotia". The Periphery of the Mycenean World, Recent Discoveries and

Research Results 18-21 May, Lamia 2018 (Athens). Fund of Archaeological Proceeds.

Vasileiou vd. 2017 — V. Vasileiou – G. K. Markantes – A. K. Armeni – K. Barouti – A. Georgopoulou – N. A. Georgopoulos, "Melampus and The Cure of Proetus' Daughters", HORMONES 16/2, 212-216.

Verdan 2012a — S. Verdan, Le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à l'époque géometrique. Eretria Fouilles et recherches 22, (Gollion). Infolio.

Verdan 2012b — S. Verdan, "Geometric Eretria: Some Thoughts on old data", Mediterranean Archaeology 25, 181-189.

Versace 1908 — F. Versace, Der Tempel und die Stoa im Amphiaraeion bei Oropos (Athens). Meissner und Kargaduris.

Versnel 2011 — H. S. Versnel, "Many Gods Complications of Polytheism". Coping with the Gods: Wayward Readings in Greek Theology (Leiden-Boston). Brill.

Volioti 2011 — K. Volioti, "Travel tokens to the Korykian Cave near Delphi: perspectives from material and human mobility", A.C. Smith - M.E. Bergeron (eds.), The gods of Small Things, Pallas 86, 263-285.

Wainwright 1931 — "The Emblem of Min", The Journal of Egyptian Archaeology 17/3-4, 185-195.

Waszink 1968 — E. Waszink, "The Location of the Oracle of Trophonius at Lebadeia". Bulletin antieke beschaving, Annual Papers on Classical Archaeology 43, 23-30.

Watley 2010 — G. L. Watley, Sibylline Identities: The Jewish and Christian Editions of Sibylline Oracles 1-2, Virginia University (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Charlottesville).

Whitley 2008 — J. Whitley, “Kalapodi II. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis”, The Classical Review 58/2, 576-579.

Wieseler 1948 — F. Wieseler, Das Orakel des Trophonios. (Gottingen).

Wigand – Knackfuss 1941 — T. Wigand – H. Knackfuss, Didyma I Die Baubeschreibung (Berlin). Gebr. Mann.

Wilding 2015 — A. Wilding, “Aspirations and identities: “Proxenia” at Oropos during the fourth to second centuries BC”, Bulletin of the Institute of Classical Studies 58, 55-81.

Winkler 2005 — “Neo-Mythologism: Apollo and Muses on the Screen”, International Journal of the Classical Tradition 11/3, 383-423.

Wünsch 1897 — R. Wünsch, Defixionum Tabellae Atticae=Inscriptiones Graecae III 3 (Chicago). Ares.

Yaman vd. 2022 — A. Yaman – K. Konuk – T. Doğan – A. Sitz, M. Yeşil – İ. Alikaya – D. Takı, A. Güçlü, A. Dinç, Z. Okyay – A. Özaydın – T. Konuk – M. S. Aydemir, “Preliminary Report on the 2021 Fieldwork at Phoenix”, Anatolia Antiqua 30, 187–203.

Yıldırım – Gates 2007 — Bahadır Yıldırım – M. H. Gates, “Archaeology in Turkey, 2004-2005”, American Journal of Archaeology 111/2, 275-356.

Yıldırım 2014 — N. Yıldırım, Lyrbe Agorası, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Antalya).

Yılmaz 2016 — L. Yılmaz, "Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesi'nin Konumu", Asia Minor Studies 4/8, 133-152.

Yorke 1896 — V. W. Yorke, “Excavations at Abae and Hyampolis in Phocis”, JHS 16, 291-312.

Younger – Rehak 2009 — J. Younger – P. Rehak, “Technical Observations on the Sculptures from the Temple of Zeus at Olympia”, Hesperia 78, 41-105.

Yüksel 1998 — H. A. Yüksel, “Akdağmadeni Çocuk Oyunları: Aşık Oyunu”, Milli Folklor Uluslararası Halkbilimi Dergisi 38, 57–62.

Zapheiropoulou 1960 — N. Zapheiropoulou, “Κυκλάδες”, Archaiologikon Deltion 16: 245-249.

LEVHALAR LİSTESİ

Görsel Listesi: (Levha 1-117 arasındaki 233 fotoğraf Efdal Hardal tarafından çekilmiştir)

Görsel 1-4 : Kalapodi – Abai Apollon ve Artemis Kutsal Alanı.

Görsel 5-8 : İonnina – Dodona Zeus Kutsal Alanı.

Görsel 9-10 : Thera – Apollon Pythios Kutsal Alanı Tarafı ve Akropolis'in Kuzey-Doğusu.

Görsel 11-18 : Kos – Asklepion Kutsal Alanı.

Görsel 19-20 : Naksos – (Zeus) Portara Tapınağı.

Görsel 21-24 : Paros – Deloslu Apollon ve Artemis Kutsal Alanı.

Görsel 25-40 : Oropos – Amphiaraon Kutsal Alanı.

Görsel 41-62 : Livadeia – Trophonios Kutsal Alanı.

Görsel 63 : Khaeronia – Aslan Heykeli.

Görsel 64 : Kopais Gölü Vadisi'nin Ortası, Livadeia Yönü.

Görsel 65-66 : Atina – Apollon Delphinios ve Zeus Kutsal Alanları.

Görsel 67-70 : Atina – Apollon Patroos, Athena Parthenos ve Athena Nike Kutsal Alanları.

Görsel 71-74 : Eretria – Apollon Daphnephoros Kutsal Alanı ve Tholos Yapısı.

Görsel 75-76 : Kalymnos – Apollon Dalios Kutsal Alanı.

Görsel 77-78 : Delos – Apollon Kutsal Alanı ve Naksoslu Kolossos Heykeli Kaidesi.

Görsel 79-80 : Delos – Mozaikli Ev.

Görsel 81 : Delos – İştar Kutsal Alanı ve *in-situ* Heykeli.

Görsel 82 : Delos – Yapı İçinde Su Kuyusu.

Görsel 83-84 : Kynthos Dağı.

Görsel 85-88 : Phigaleia – Apollon Epikouros Kutsal Alanı.

Görsel 89-92 : Artemis ve Aphrodite Kutsal Alanları ve Batı Yönündeki Dağlar.

Görsel 93-94 : Olympia – Philippeion Tholos ve Stadion.

Görsel 95-98 : Olympia – Zeus Kutsal Alanı ve Alfeios Nehri.

Görsel 99 : Samothrake – Kutsal Alan Kuzeyindeki Agia Paraskevi Kilisesi.

Görsel 100 : Samothrake – Nike Heykelinin Bulunduğu Alan ve Müzedeki Heykel Kopyası.

Görsel 101-2 : Samothrake – Hieron.

Görsel 103 : Samothrake – Tholos ve Orthostate Yapısı.

Görsel 104-6 : Samothrake – Kutsal Çember ve Batısındaki Nehre Çökmüş Köprü.

Görsel 107-8 : Rodos – Helios Kolossos Heykelinin Bulunduğu Liman Girişi.

Görsel 109-12 : Rodos – Apollon Kutsal Alanı, Stadion ve Tiyatro.

Görsel 113-14 : Rodos / Lindos – Athena Kutsal Alanı.

Görsel 115-18 : Girit – Knossos Sarayı, Kurban Çukurları.

Görsel 119-20 : Thiva – Apollon İsmenios Kutsal Alanı.

Görsel 121-25 : Delphi – Atinalılar Hazine Binası ve Önündeki Omphalos Kopyası.

Görsel 126-30 : Delphi – Apollon Kutsal Alanı ve Tiyatro.

Görsel 131 : Delphi – Kastalia Su Kaynağı.

Görsel 132 : Delphi – Gymnasion.

Görsel 133-36 : Delphi – Athena Pronaia Kutsal Alanı ve Tholos Yapısı.

Görsel 137-48 : Klaros – Apollon Klarios Kutsal Alanı ve Labyrnthoslar.

Görsel 149 : Klaros – Apollon Tapınağı Labyrnthoslarında Bulunan Büyük Balıklar.

Görsel 150 : Klaros – Leto, Apollon ve Artemis'in Kolossos Heykelleri.

Görsel 151-53 : Hierapolis – Apollon Kutsal Alanı.

Görsel 154-56 : Hierapolis – Plutonium / Hades Mağarası ve Pamukkale Travertenleri.

Görsel 157-58 : Patara – Patara Vadisi ve Prostylos? Tapınağı.

Görsel 159-64 : Patara – Ören Yeri; Liman Girişi, Tiyatro, Tapınak Mezar Yapısı,Roma Hamamı.

Görsel 165-68 : Letoon – Leto, Apollon ve Artemis Kutsal Alanı, Ören Yeri.

Görsel 169-72 : Ksanthos – Ören Yeri; Tiyatro, Mezar Anıtları ve Eşen Vadisi.

Görsel 173-78 : Sidyma – Tapınak Mezar Yapıları, Dağ Zirvesindeki Eski? Sidyma.

Görsel 179 : Kyaneai – Ören Yeri Güney Cephesi.

Görsel 180 : Apollonia – Ören Yeri Kuzey Cephesi.

Görsel 181 : Soura / Ksanthos – Rahip Mezar Anıtları.

Görsel 182-84 : Soura – Rahip Mezar Anıtları ve Yazıtları, Anayol tarafı.

Görsel 185-86 : Soura – Apollon Kutsal Alanı, Havuzu? ve Soura Vadisi.

Görsel 187-90 : Andriake – Myra'nın Liman Yerleşimi.

Görsel 191-92 : Myra – Kaya Mezarlar ve Tiyatro.

Görsel 193-95 : Side – Apollon ve Athena Kutsal Alanları.

Görsel 196 : Lyrbe – Lyrbe Yolundaki Side'ye Su Sağlayan Su Kemerleri.

Görsel 197-02 : Lybre – Ören Yeri; Tapınak Yapıları, Agora ve Aşağı Vadi Oymapınar Tarafı.

Görsel 203-04 : Knidos – Apollon Kareios Kutsal Alanı.

Görsel 205 : Knidos – Bouleuterion.

Görsel 206 : Knidos – Propykon Tarafı.

Görsel 207-09 : Knidos – Genel Görünüm, Dionysos Kutsal Alanı ve Deniz Feneri.

Görsel 210 : Nisyros – Kynidos Tarafından Volkan Adasının Görünümü.

Görsel 211-16 : Emecik – Triopion Kutsal Alanı.

Görsel 217-18 : Euromos – Zeus Kutsal Alanı.

Görsel 219-22 : Miletos – Delphinion Kutsal Alanı, Stoa ve Liman Anıtı.

Görsel 223-29 : Didyma – Apollon Kutsal Alanı.

Görsel 230-32 : Didyma – Adyton'da Bulunan Su Kuyusu, Altar ve Yanındaki Su Kuyusu.

Görsel 233 : Didyma – Tapınak İçerisindeki Labyrnthoslar.

Harita Listesi: (Levha 118-136 arasındaki 100 harita Efdal Hardal tarafından tasarlanmıştır)

Harita 1 : Merkez Yunanistan'daki Yerinde Gözlemlenen Yerler.

Harita 2-3 : Batı Yunanistan ve Mora Yarımadası'ndaki Yerinde Gözlemlenen Yerler.

Harita 4 : Güney Ege Adaları'ndaki Yerinde Gözlemlenen Yerler.

Harita 5 : Batı Anadolu'daki (Karia) Yerinde Gözlemlenen Yerler.

Harita 6 : Güney-Batı Anadolu'daki (Lykia) Yerinde Gözlemlenen Yerler.

Harita 7 : Güney Anadolu'daki (Pamphilia) Yerinde Gözlemlenen Yerler.

Harita 8-9 : Kalapodi – Abai Apollon Kutsal Alanı Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 10-11 : Livadeia – Trophonios Kutsal Alanı Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 12-13 : Kopais Gölü Vadisi Arazi ve CyclOSM Haritaları.

Harita 14-15 : Thiva – Apollon İsmenios Kutsal Alanı Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 16-17 : Oropos – Amphiaraon Kutsal Alanı Konum ve Arazi Haritaları.

Harita 18-20 : Eretria – Apollon Daphnephoros Kutsal Alanı Konum ve Topografik Haritaları.

Harita 21-22 : Atina – Akropolis Konum ve Plan Haritaları.

Harita 23-24 : Atina – Apollon Patroos ve Delphinios Kutsal Alanları Plan Haritaları.

Harita 25-26 : İonnina – Dodona Ören Yeri Konum ve Arazi Haritaları.

Harita 27-29 : Phigaleia – Epikouros Kutsal Alanı Konum, Topografik ve Poster Haritaları.

Harita 30-31 : Olympia – Ören Yeri Konum ve Arazi Haritaları.

Harita 32 : Didima – Argolidas'daki Didima Konum Haritası.

Harita 33-36 : Delphi – Ören Yeri Konum, Plan ve Arazi Haritaları.

Harita 37-39 : Samothrake – Ören Yeri Konum ve Topografik Haritaları.

Harita 40-43 : Delos – Ören Yeri ve Apollon Kutsal Alanı Konum,CyclOSM ve Plan Haritaları.

Harita 44-46 : Paros – Apollon ve Artemis Kutsal Alanı Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 47-49 : Naksos – (Zeus) Portara Kutsal Alanı Konum ve Plan Haritaları.

Harita 50-52 : Santorini – Thera Ören Yeri Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 53-55 : Kalymnos – Apollon Kutsal Alanı Konum ve Topografik Haritaları.

Harita 56-58 : Kos – Asklepion Kutsal Alanı Konum ve Arazi Haritaları.

Harita 59-63 : Rodos / Lindos – Ören Yerleri Konum, Plan ve Arazi Haritaları.

Harita 64-66 : Girit – Knossos Sarayı Konum ve Topografik Haritaları.

Harita 67-68 : Didyma – Apollon Kutsal Alanı Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 69-70 : Miletos – Ören Yeri Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 71-72 : Klaros – Apollon Klarios Kutsal Alanı Konum ve Arazi Haritaları.

Harita 73-74 : Euromos – Zeus Kutsal Alanı Konum ve Topografik Haritaları.

Harita 75-76 : Knidos – Ören Yeri Konum ve Apollon Kutsal Alanı Plan Haritaları.

Harita 77-78 : Hierapolis – Ören Yeri Konum ve Apollon Kutsal Alanı Plan Haritaları.

Harita 79-80 : Sidyma - Ören Yeri Konum ve Plan Haritaları.

Harita 81-82 : Patara – Ören Yeri Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 83-84 : Letoon – Leto, Apollon ve Artemis Kutsal Alanı Konum ve Arazi Haritaları.

Harita 85-86 : Ksanthos – Ören Yeri Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 87-89 : Apollonia / Aperlai – Ören Yeri Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 90-91 : Kyaneai – Ören Yeri Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 92-93 : Soura / Andriake – Ören Yeri Konum ve Topografik Haritaları.

Harita 94-95 : Myra – Ören Yeri Konum ve Topografik Haritaları.

Harita 96-97 : Side – Ören Yeri Konum ve Topografik Haritaları.

Harita 98-99 : Lyrbe – Ören Yeri Konum ve CyclOSM Haritaları.

Harita 100 : Kült Merkezleri Grafiksel Bölgesel Harita.

Ekler Listesi: (Levha 137-139)

Ek 1 **:** Perminos – Apollon Kutsal Alanı'nda Bulunan Sunu Kabartması

Fotoğraf: Işın 2014: 100.

Ek 2 **:** Lairbenos – Apollon Lairbenos Tapınağı'nda Bulunan Sunu Kabartması

Fotoğraf: https://kulturportali.gov.tr/turkiye/denizli/gezilecekyer/apollon-lairbenos-tapinagi

Ek 3 **:** Pednellissos **–** Apollon Kutsal Alanı'nda Bulunan Sunu Kabartması

Fotoğraf: Işın 2014: 102.

Ek 4 **:** Melli – Kutsal Alanda Sunu Kabartması

Fotoğraf: Işın 2014: 102.

Ek 5 **:** Perminos – Apollon Kutsal Alanı'nda *Omphalos* Benzeri Kaya

Fotoğraf: Işın 2014: 100.

Tablolar Listesi: (Levha 140-145 arasındaki 8 tablo Efdal Hardal'a aittir)

Tablo 1 **:** İlgili Merkezlerdeki Apollon Sıfatları

Tablo 2 **:** Yunanistan'daki İlgili Tapınaklar

Tablo 3 **:** Türkiye'deki İlgili Tapınaklar

Tablo 4 **:** Kahinlerin Tipolojisi

Tablo 5 **:** Gökyüzü-Yeryüzü Kehanet Merkezleri

Tablo 6 **:** Kehanet Ritüellerinin Tipolojisi

Tablo 7 **:** Kehanet Ritüellerinin Sınıflandırması

Tablo 8 **:** Kehanet Biliciliğindeki Üç Ayaklı Zaman Kavramı

LEVHALAR

Görseller: (Tüm fotoğraflar Efdal Hardal'a aittir)

Levha 1

Görsel 1

Görsel 2

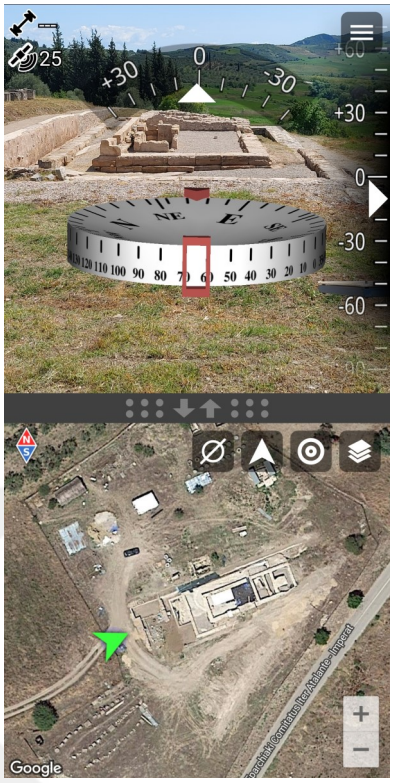

Görsel 3

Görsel 4

Görsel 5

Görsel 6

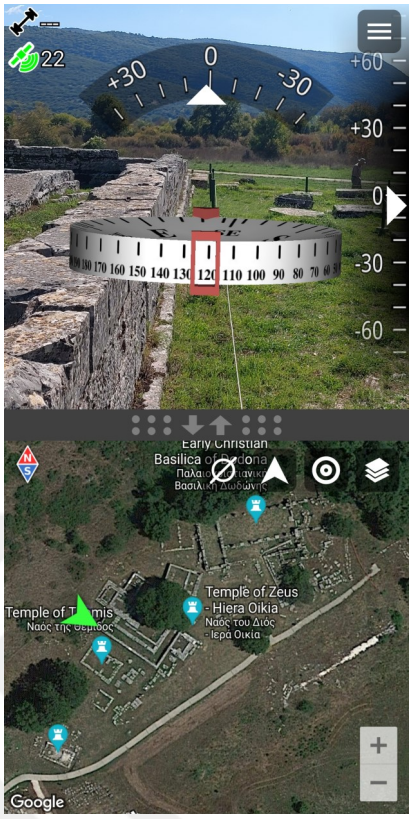

Görsel 7

Görsel 8

Görsel 9

Görsel 10

Görsel 11

Görsel 12

Görsel 13

Görsel 14

Görsel 15

Görsel 16

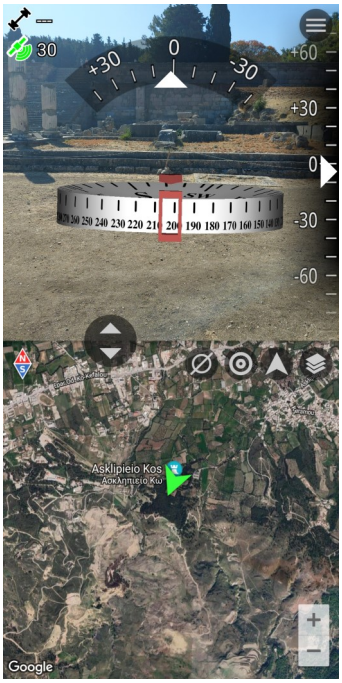

Görsel 17

Görsel 18

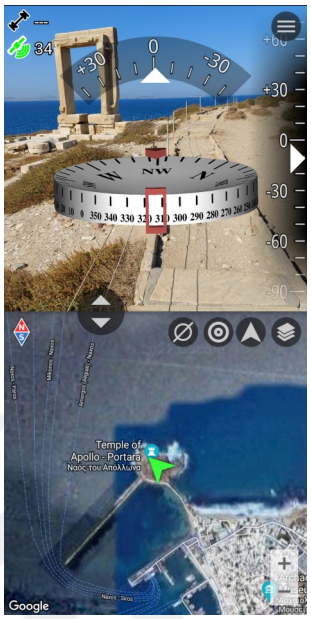

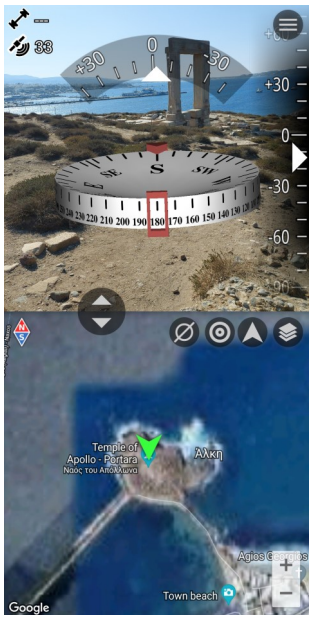

Görsel 19

Görsel 20

Görsel 21

Görsel 22

Görsel 23

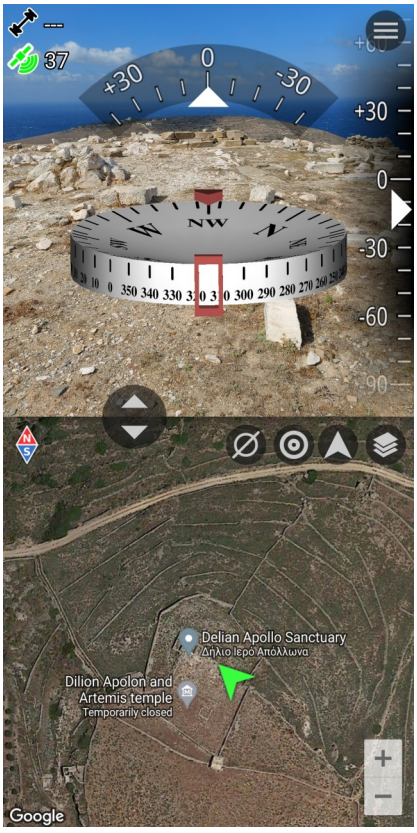

Görsel 24

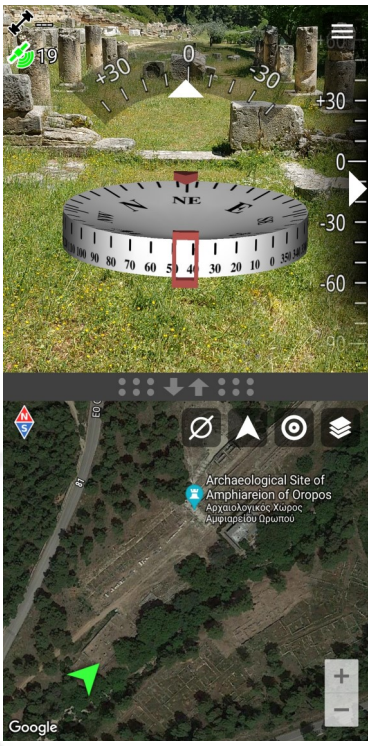

Görsel 25

Görsel 26

Görsel 27

Görsel 28

Görsel 29

Görsel 30

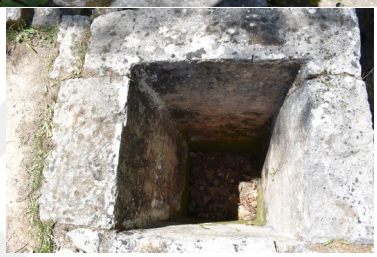

Görsel 31

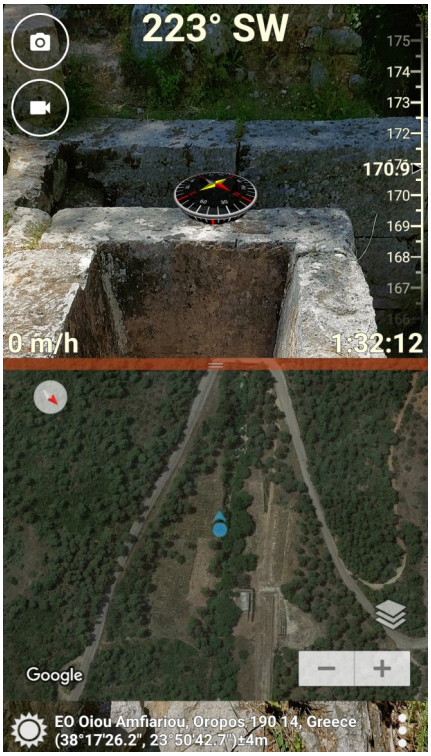

Görsel 32

Görsel 33

Görsel 34

Görsel 35

Görsel 36

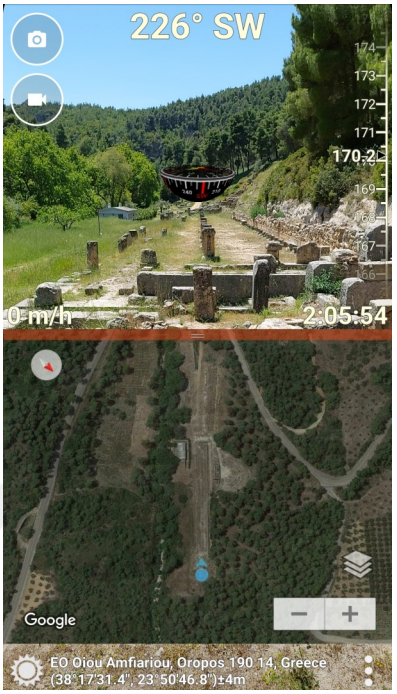

Görsel 37

Görsel 38

Görsel 39

Görsel 40

Görsel 41

Görsel 42

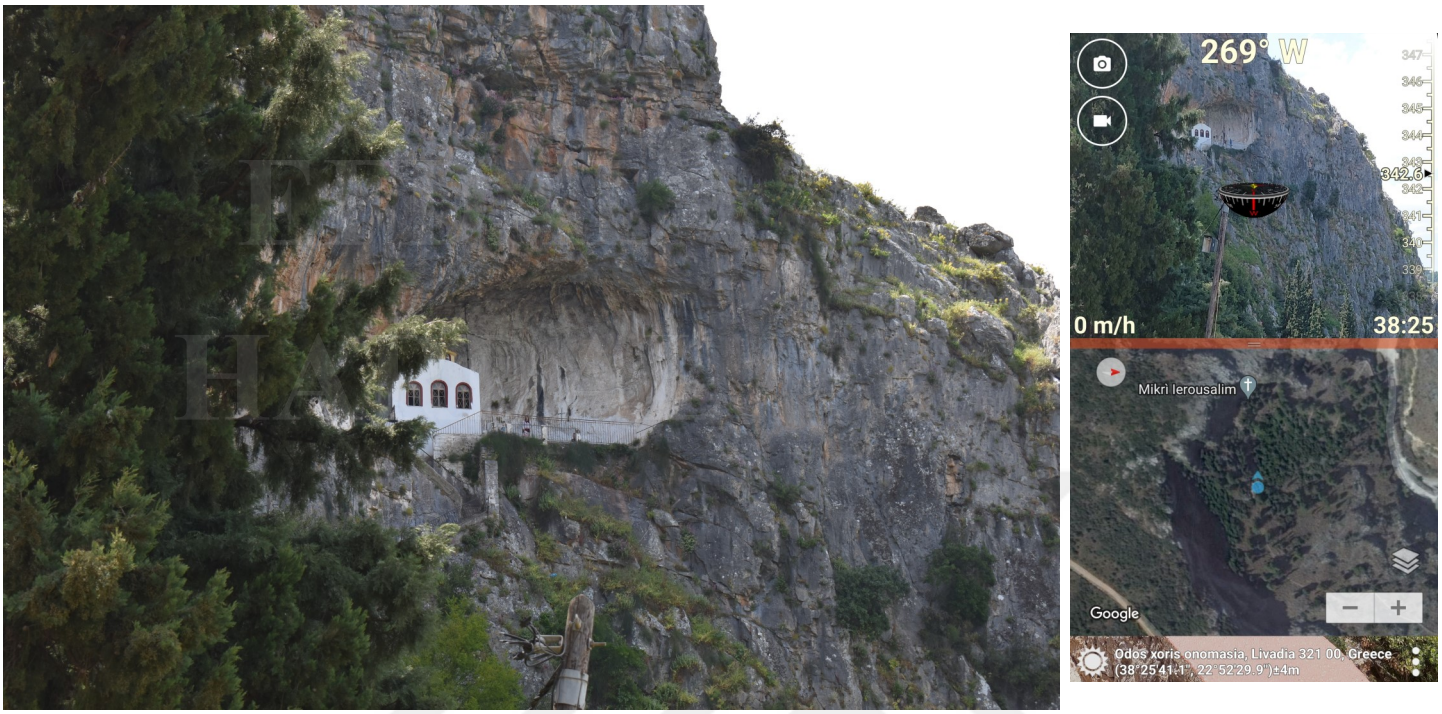

Görsel 43

Görsel 44

Görsel 45

Görsel 46

Görsel 47

Görsel 48

Görsel 49

Görsel 50

Görsel 51

Görsel 52

Görsel 53

Görsel 54

Görsel 55

Görsel 56

Görsel 57

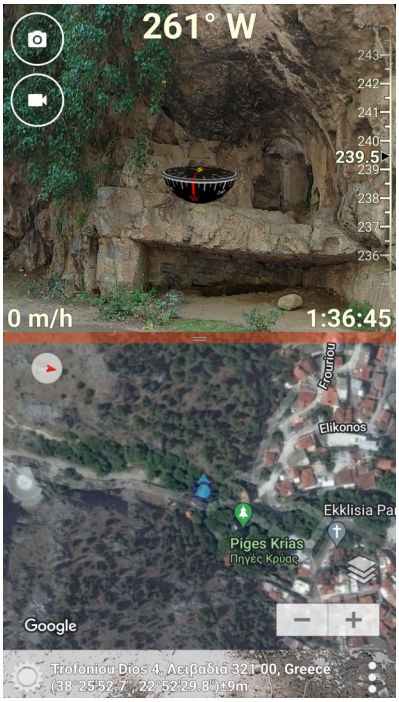

Görsel 58

Görsel 59

Görsel 60

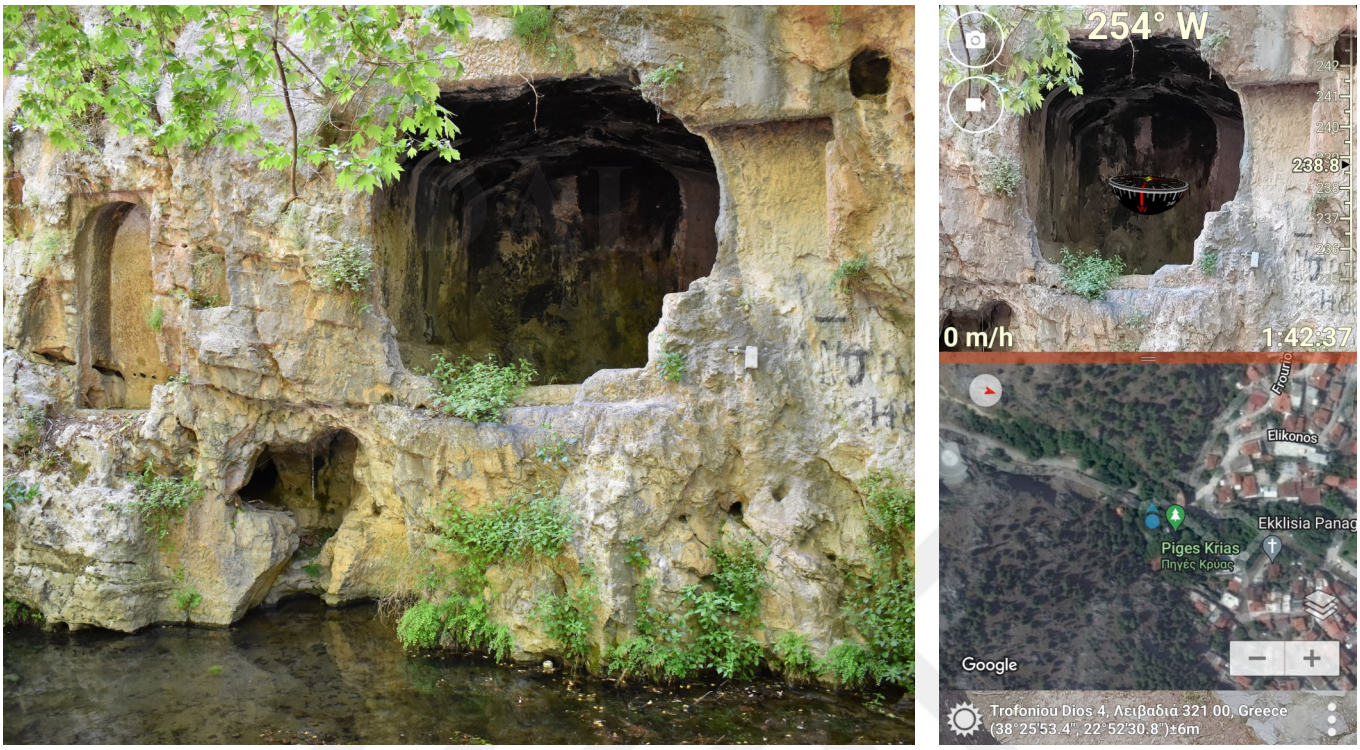

Görsel 61

Görsel 62

Görsel 63

Görsel 64

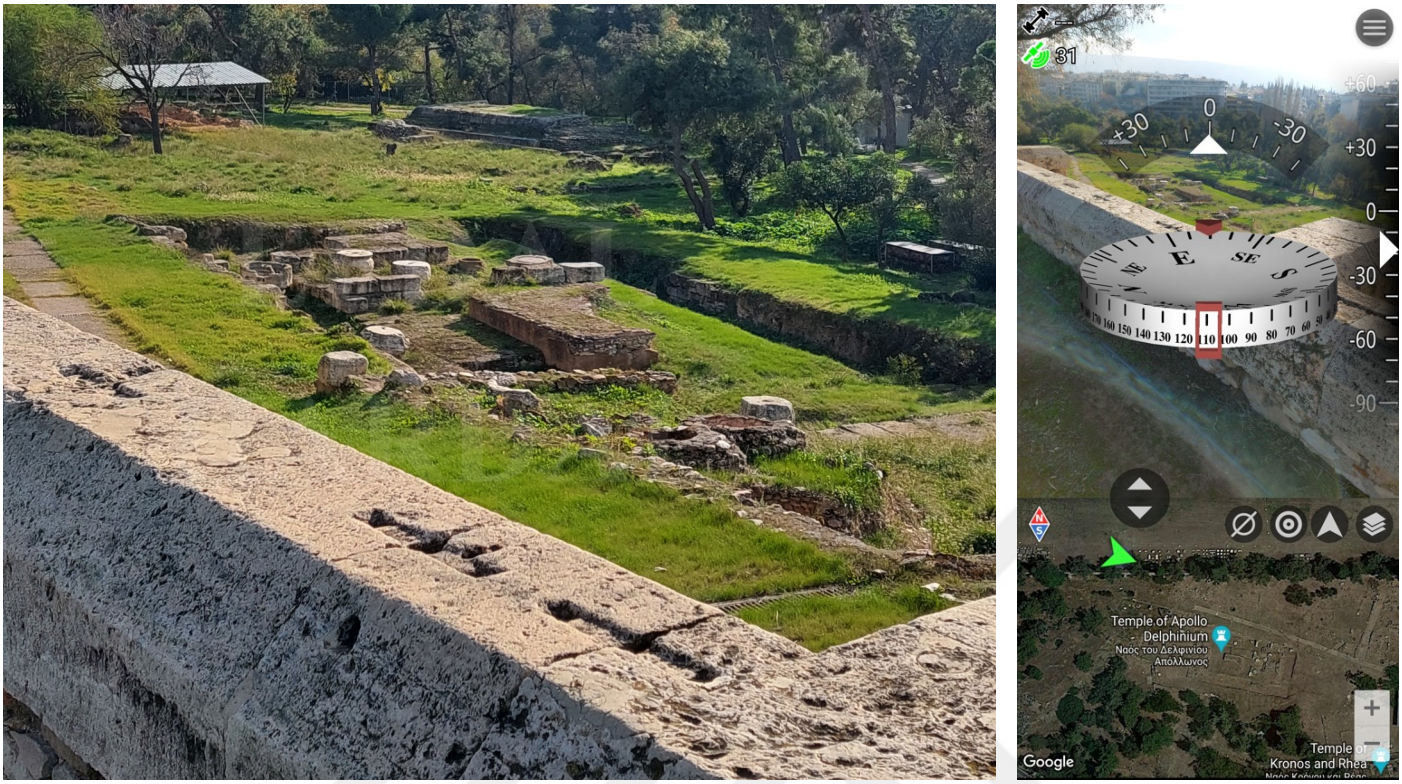

Görsel 65

Görsel 66

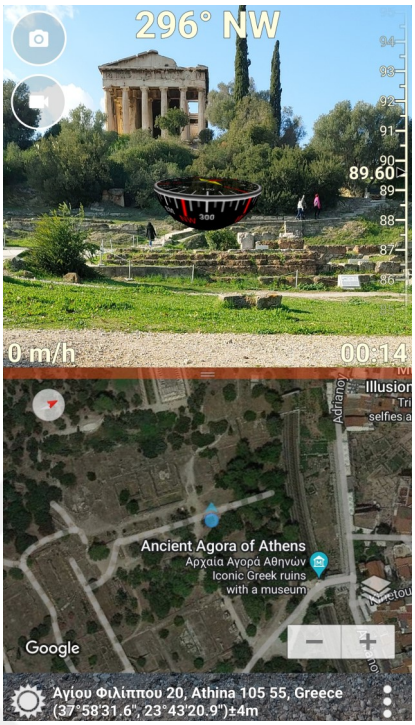

Görsel 67

Görsel 68

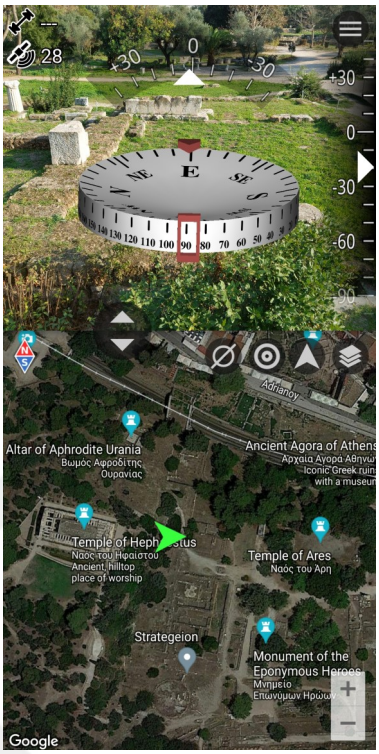

Görsel 69

Görsel 70

Görsel 71

Görsel 72

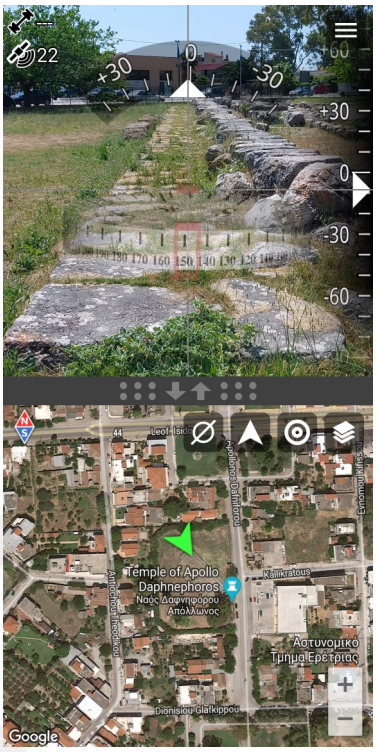

Görsel 73

Görsel 74

Görsel 75

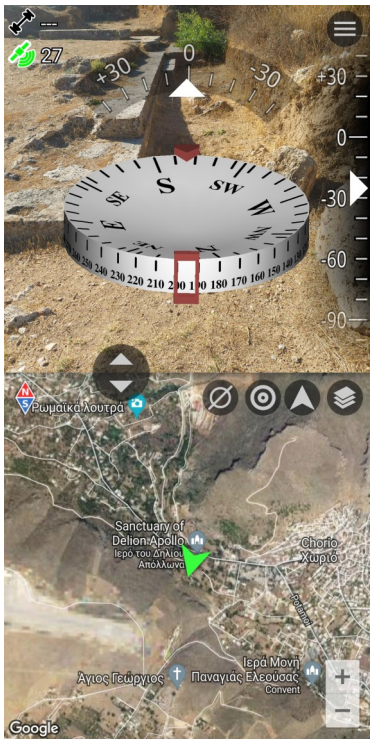

Görsel 76

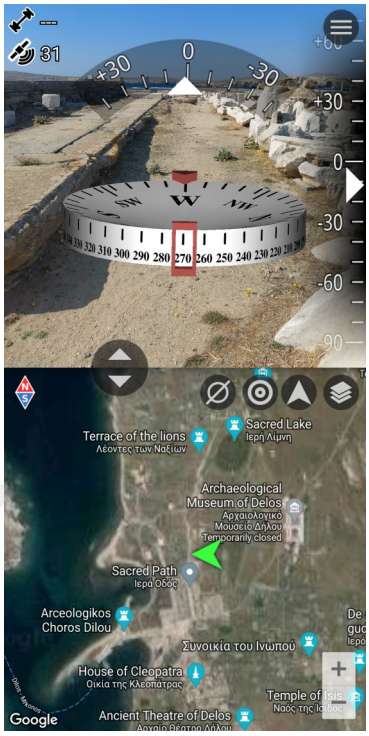

Görsel 77

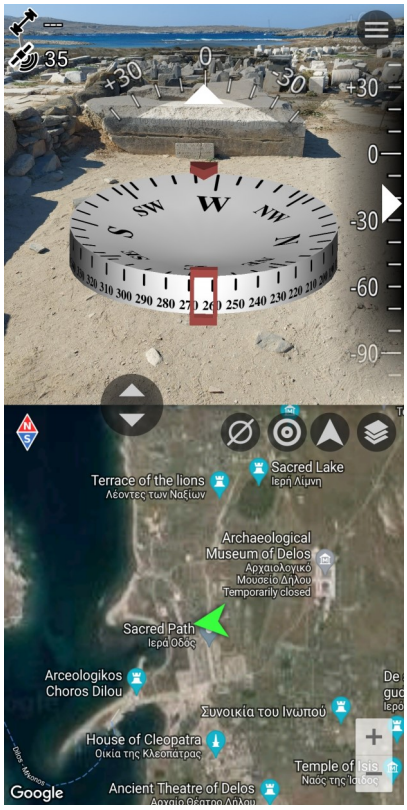

Görsel 78

Görsel 79

Görsel 80

Görsel 81

Görsel 82

Görsel 83

Görsel 84

Görsel 85

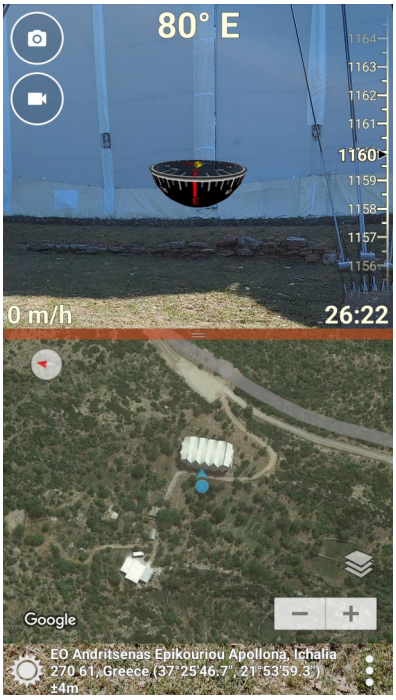

Görsel 86

Görsel 87

Görsel 88

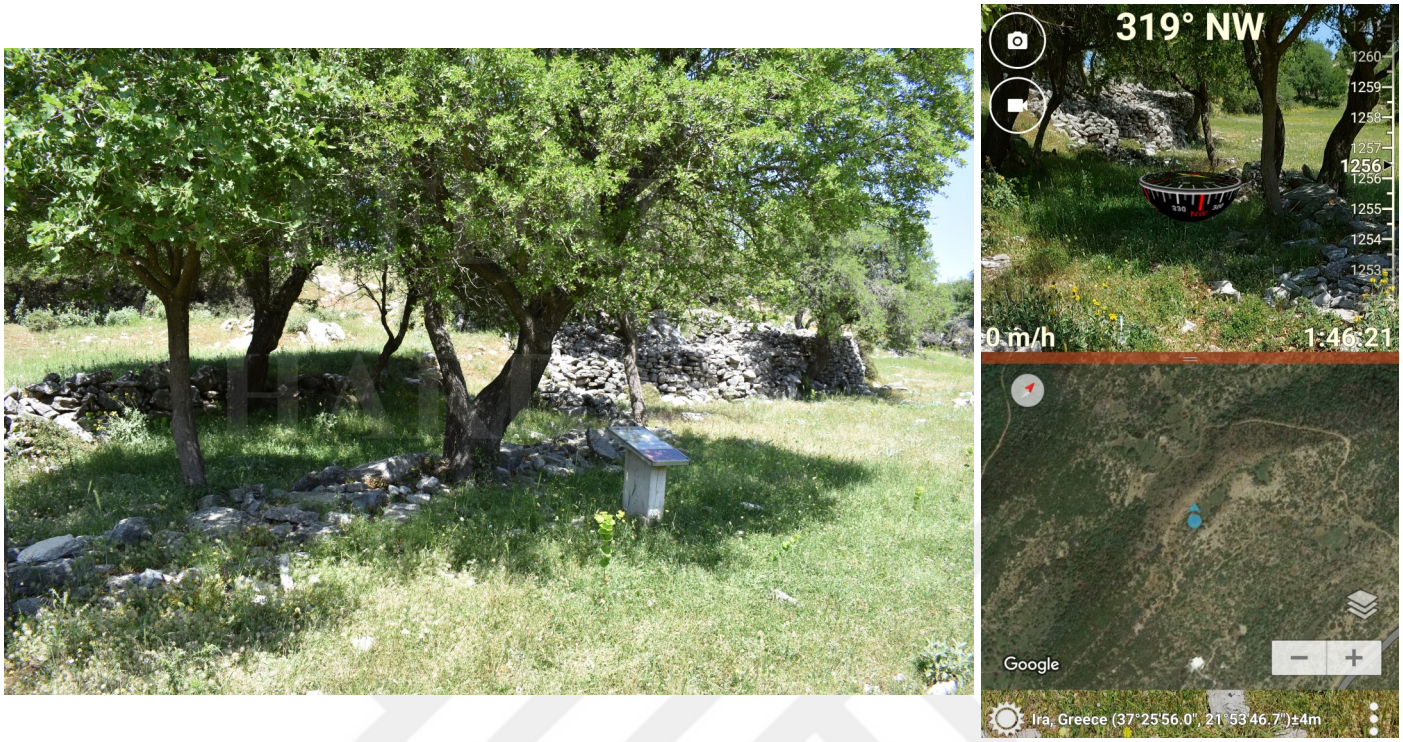

Görsel 89

Görsel 90

Görsel 91

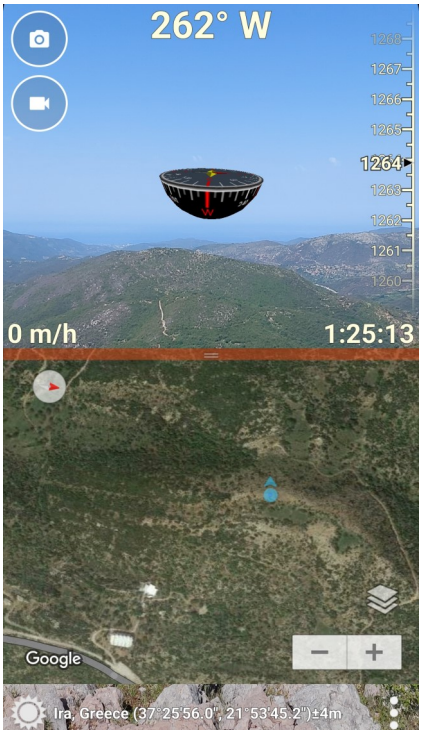

Görsel 92

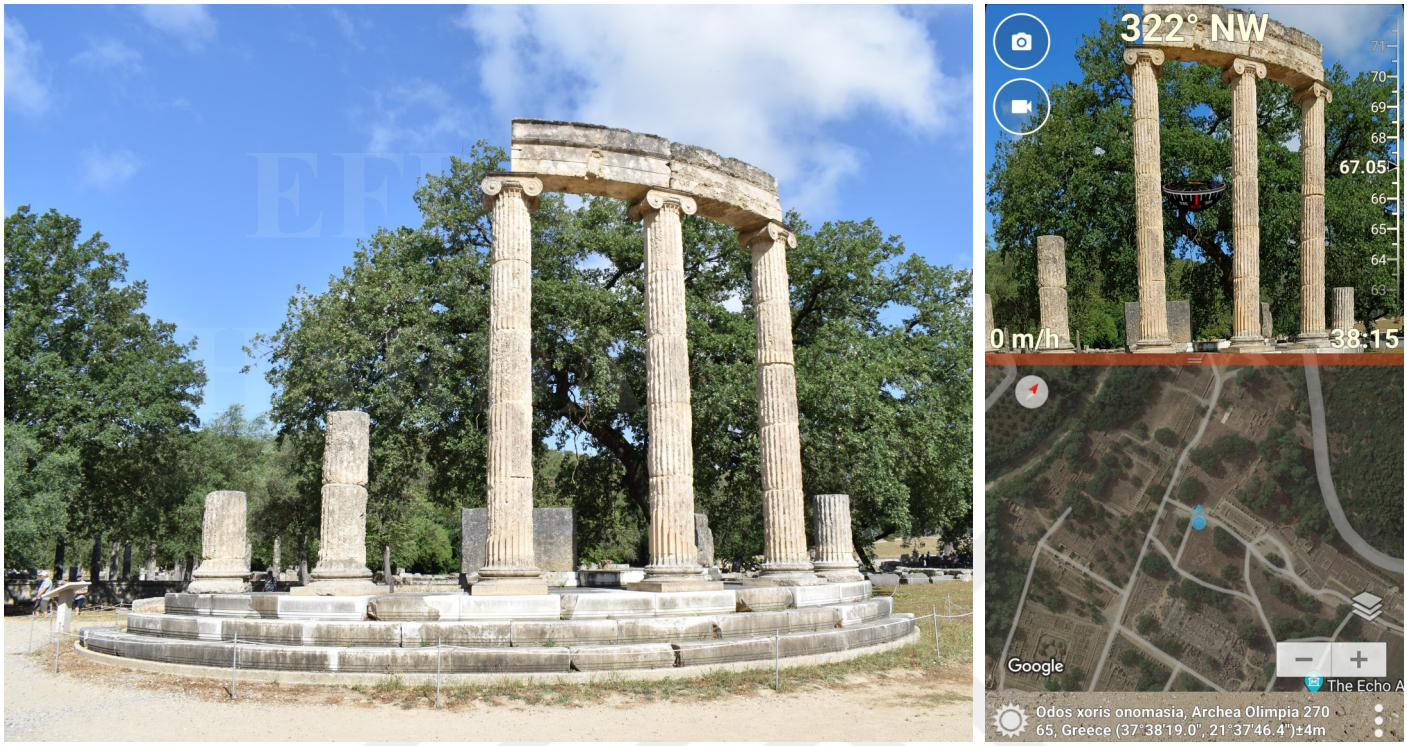

Görsel 93

Görsel 94

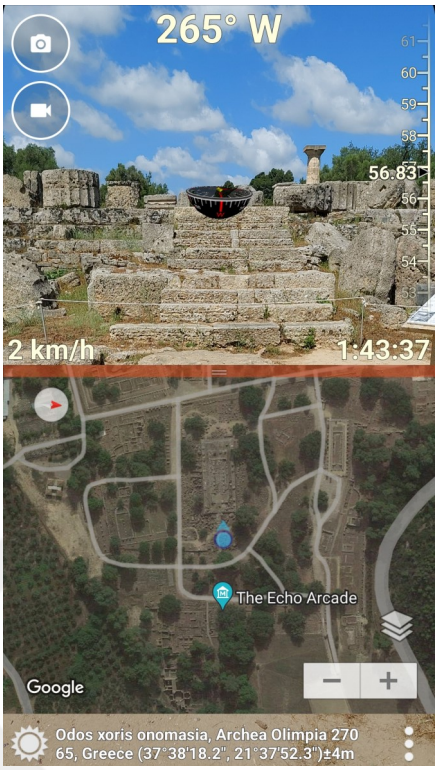

Görsel 95

Görsel 96

Görsel 97

Görsel 98

Görsel 99

Görsel 100

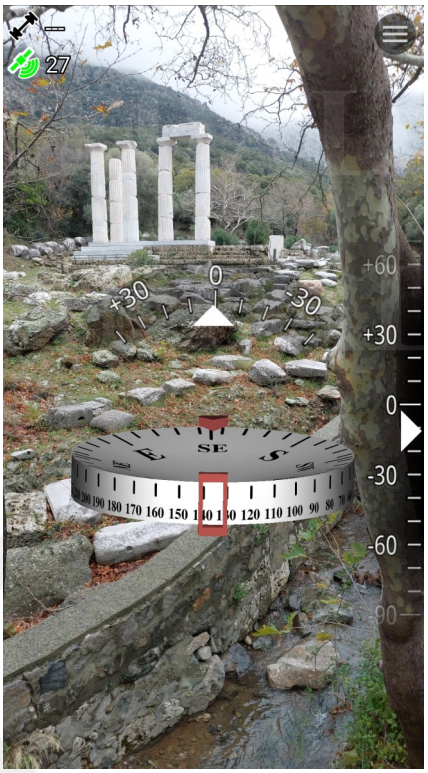

Görsel 101

Görsel 102

Görsel 103

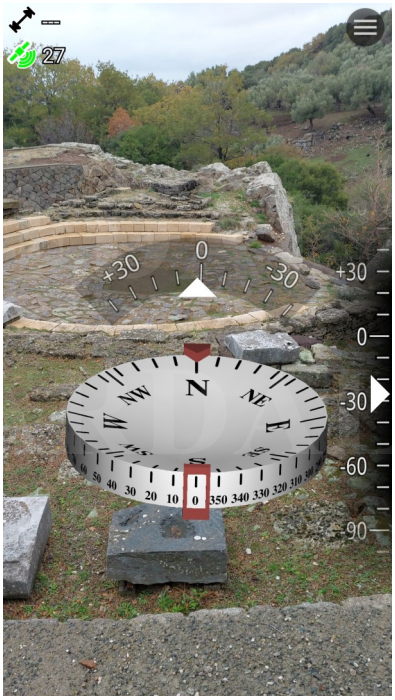

Görsel 104

Görsel 105

Görsel 106

Görsel 107

Görsel 108

Görsel 109

Görsel 110

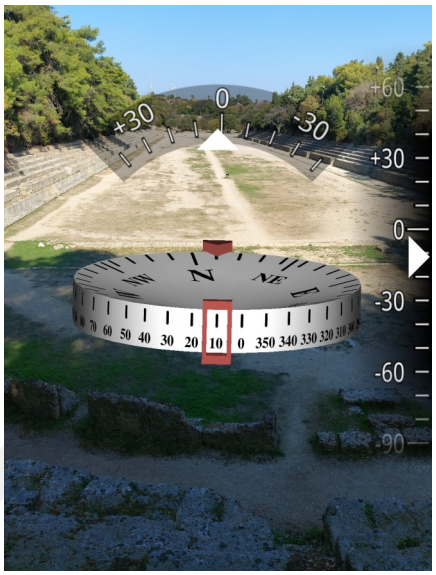

Görsel 111

Görsel 112

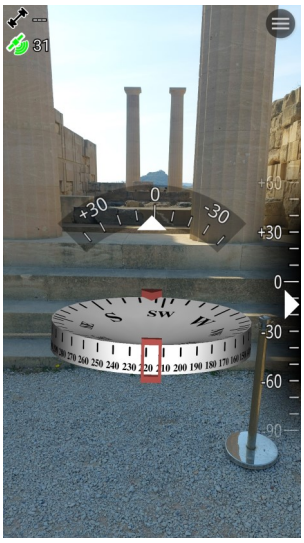

Görsel 113

Görsel 114

Görsel 115

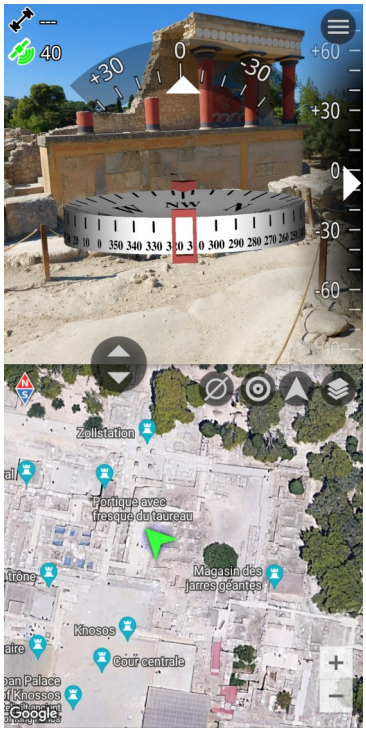

Görsel 116

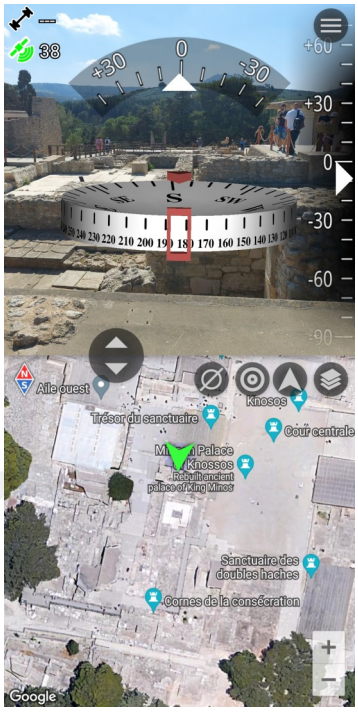

Görsel 117

Görsel 118

Görsel 119

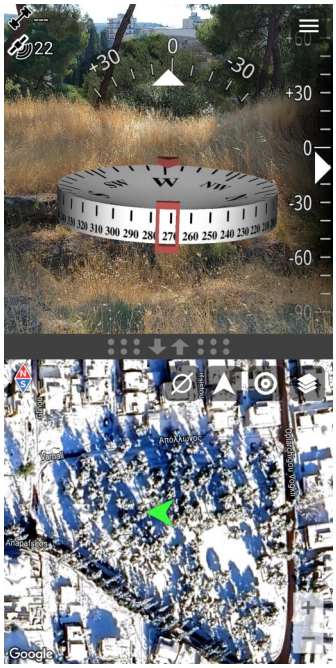

Görsel 120

Görsel 121

Görsel 122

Görsel 123

Görsel 124

Görsel 125

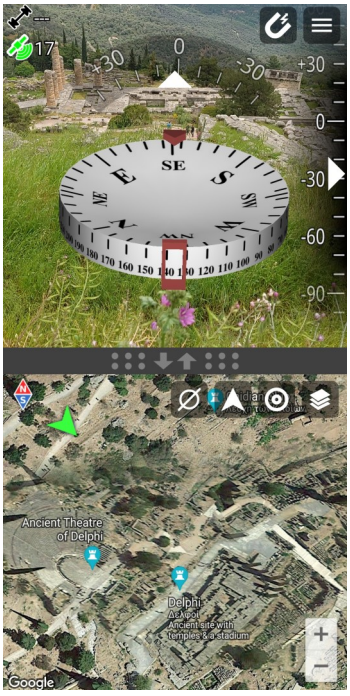

Görsel 126

Görsel 127

Görsel 128

Görsel 129

Görsel 130

Görsel 131

Görsel 132

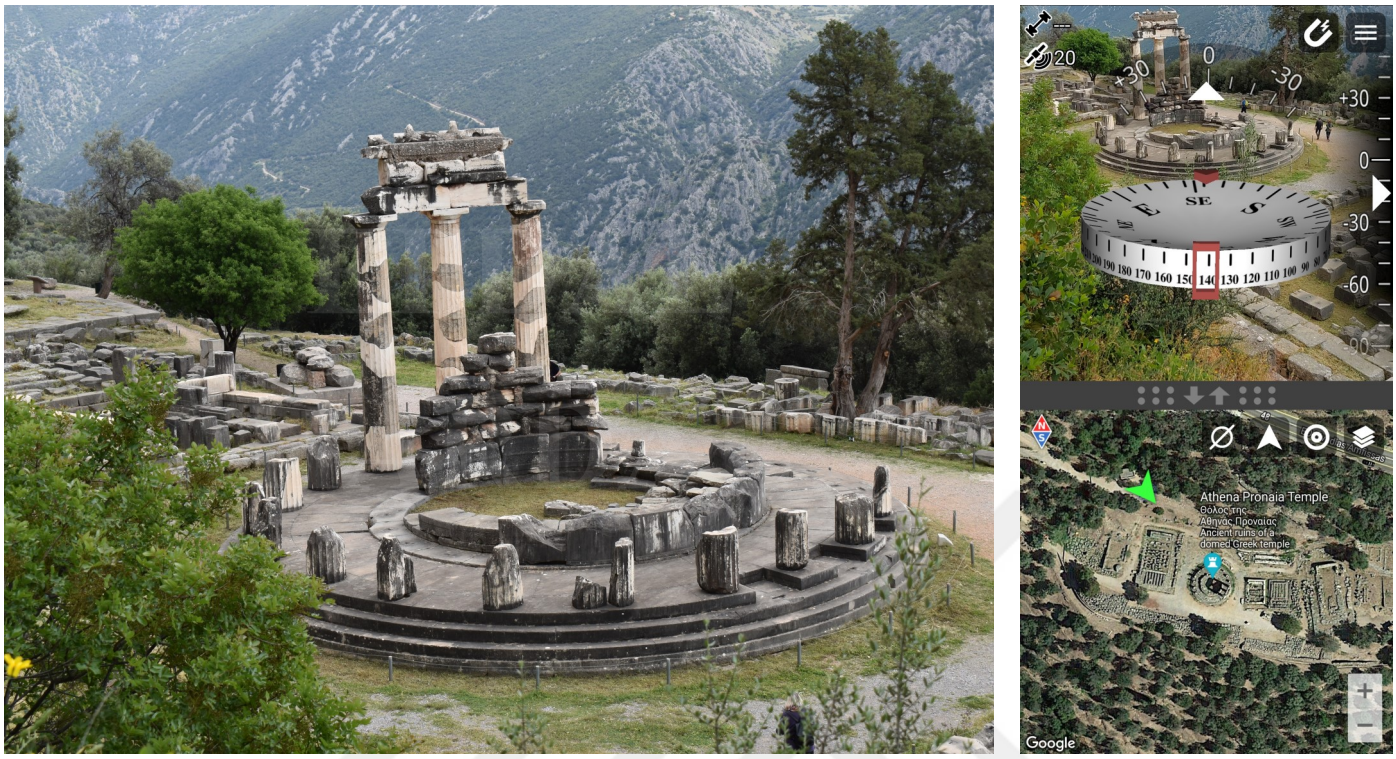

Görsel 133

Görsel 134

Görsel 135

Görsel 136

Görsel 137

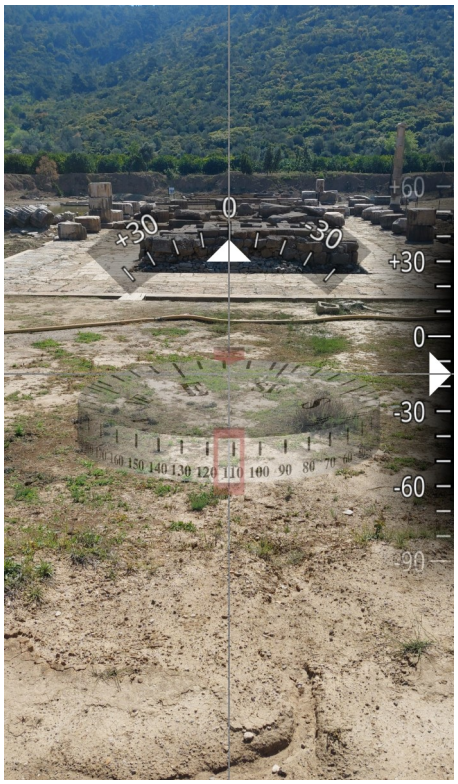

Görsel 138

Görsel 139

Görsel 140

Görsel 141

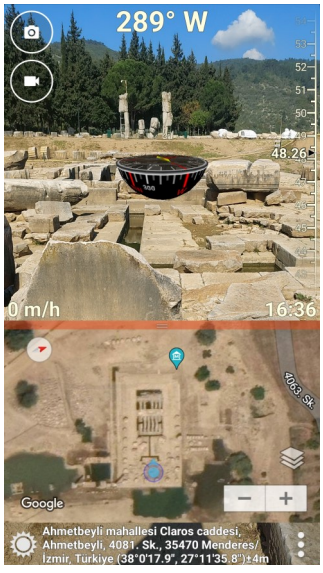

Görsel 142

Görsel 143

Görsel 144

Görsel 145

Görsel 146

Görsel 147

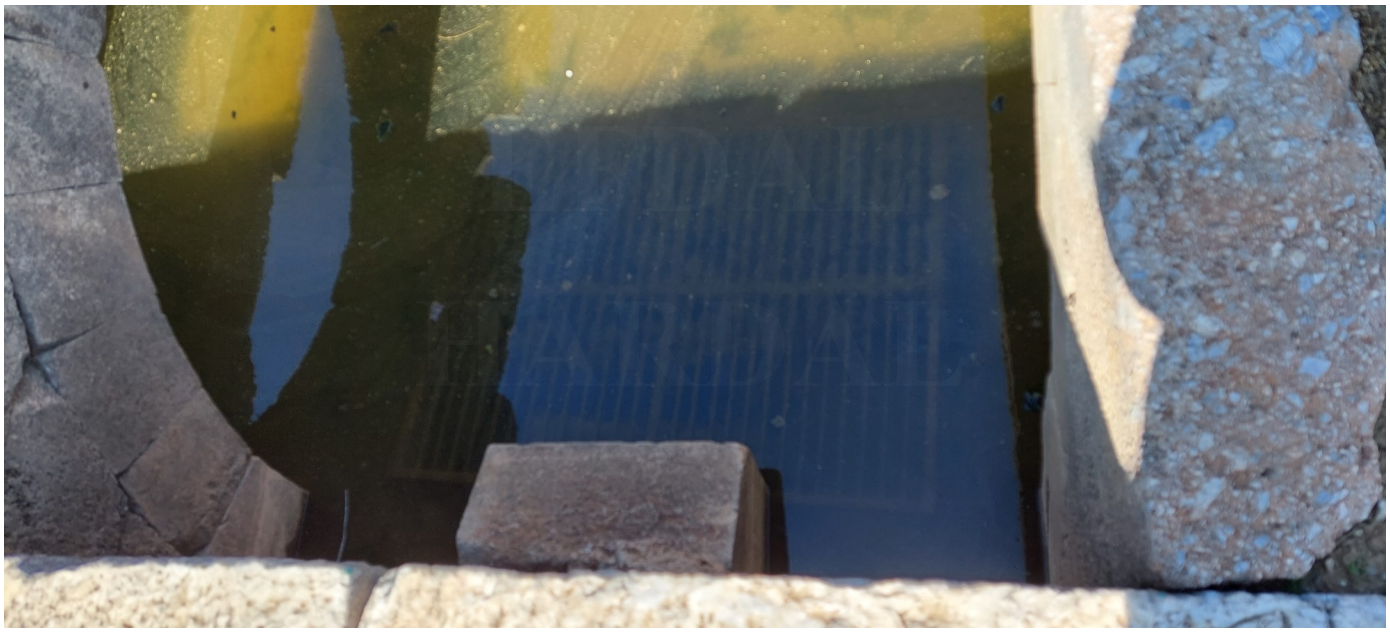

Görsel 148

Görsel 149

Görsel 150

Görsel 151

Görsel 152

Görsel 153

Görsel 154

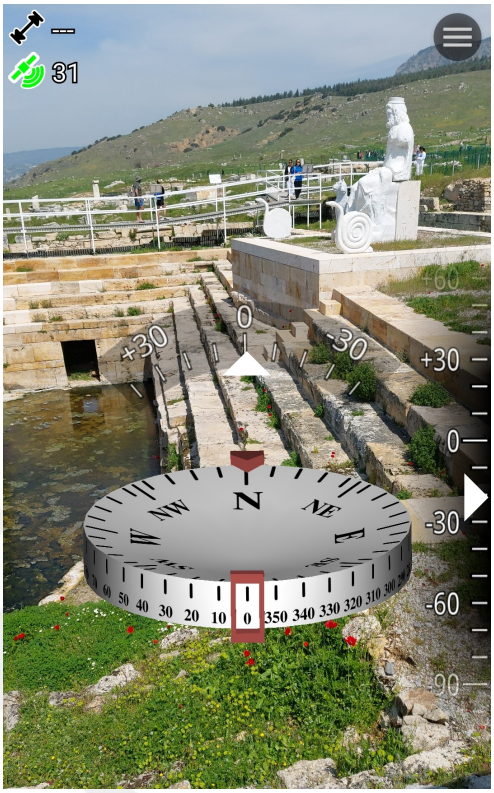

Görsel 155

Görsel 156

Görsel 157

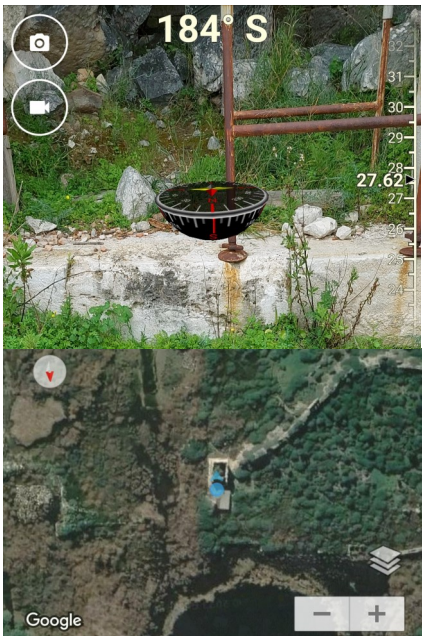

Görsel 158

Görsel 159

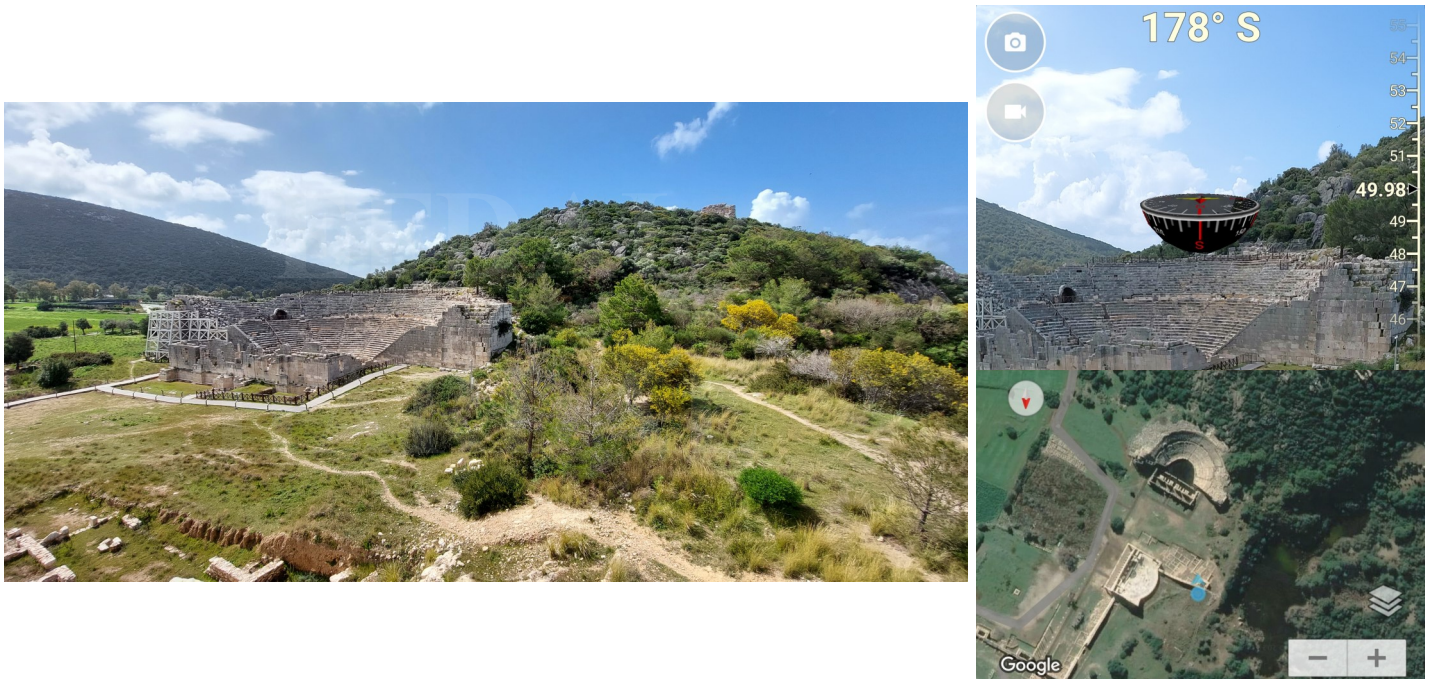

Görsel 160

Görsel 161

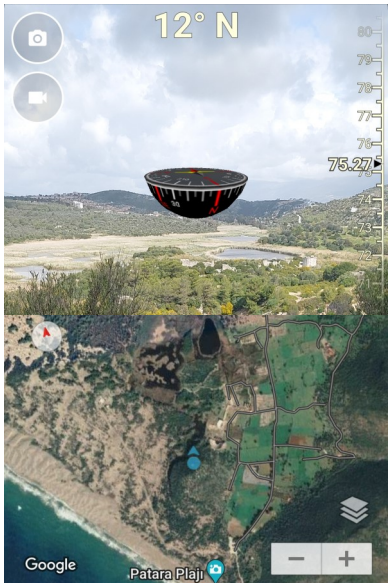

Görsel 162

Görsel 163

Görsel 164

Görsel 165

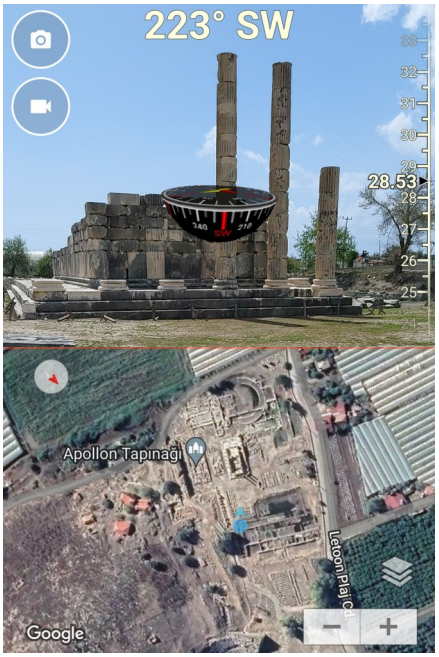

Görsel 166

Görsel 167

Görsel 168

Görsel 169

Görsel 170

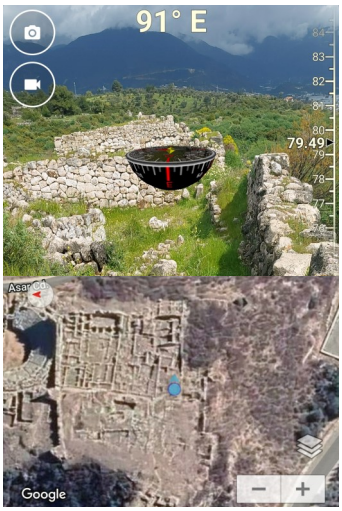

Görsel 171

Görsel 172

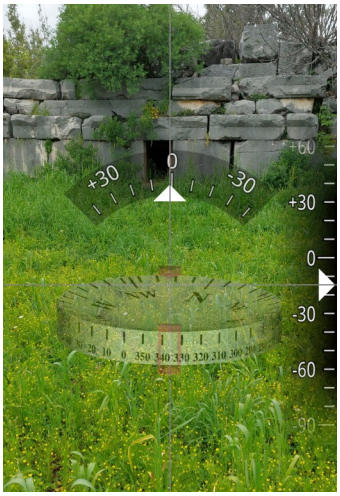

Görsel 173

Görsel 174

Görsel 175

Görsel 176

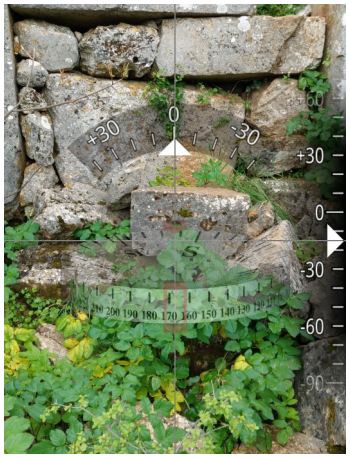

Görsel 177

Görsel 178

Görsel 179

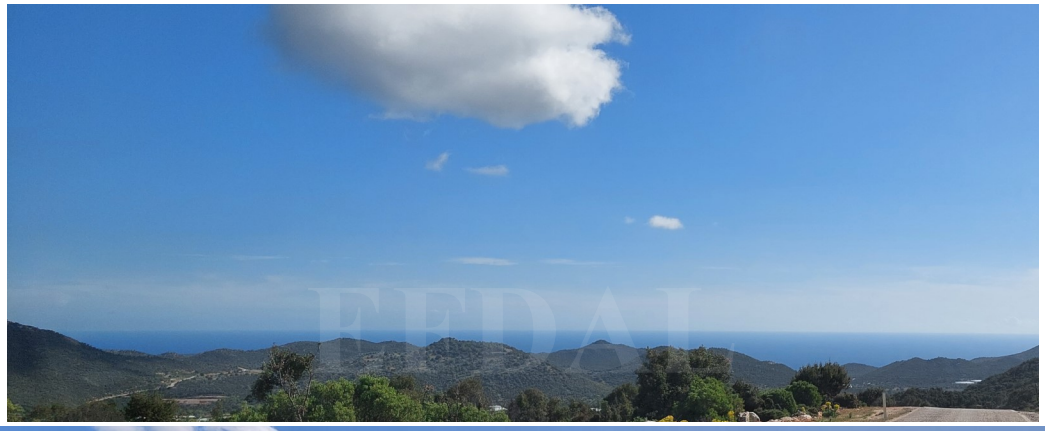

Görsel 180

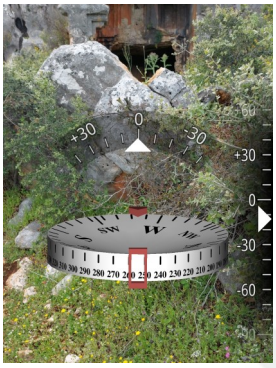

Soura

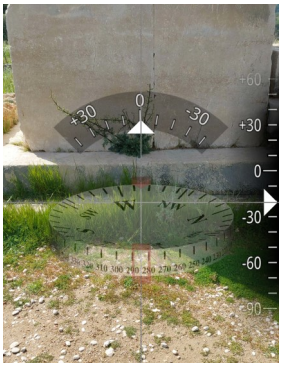

Ksanthos

Görsel 181

Görsel 182

Görsel 183

Görsel 184

Görsel 185

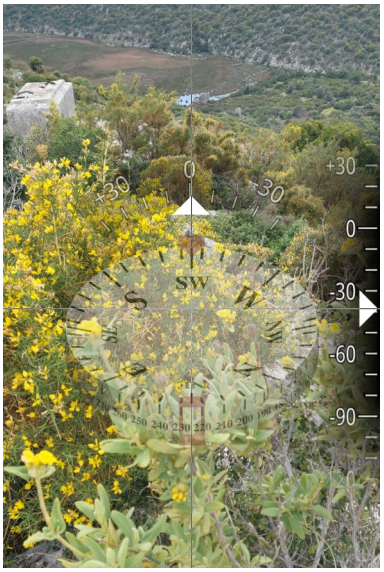

Görsel 186

Görsel 187

Görsel 188

Görsel 189

Görsel 190

Görsel 191

Görsel 192

Görsel 193

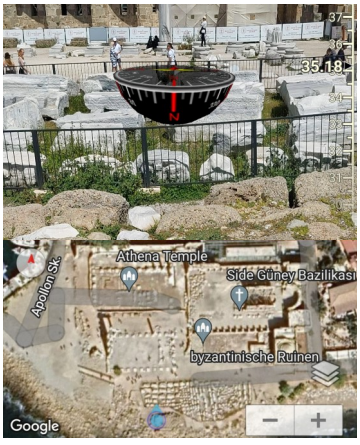

Görsel 194

Görsel 195

Görsel 196

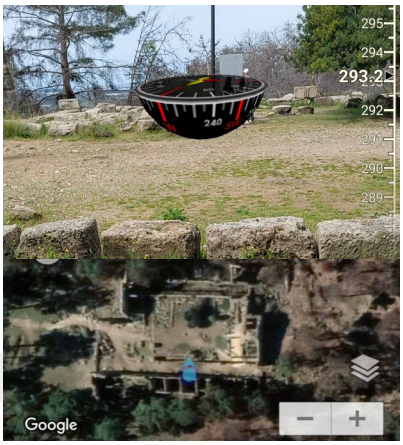

Görsel 197

Görsel 198

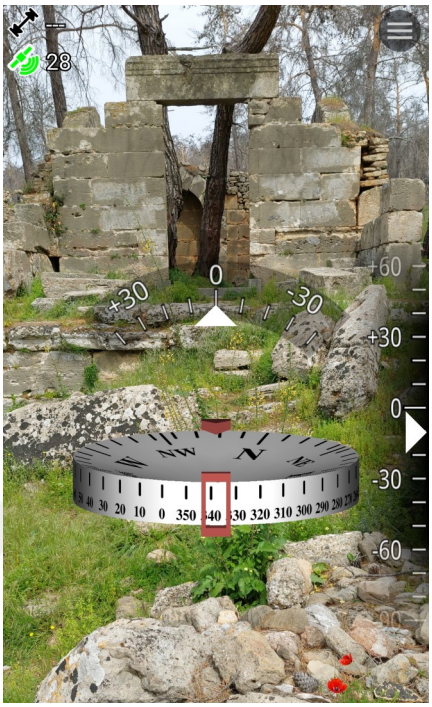

Görsel 199

Görsel 200

Görsel 201

Görsel 202

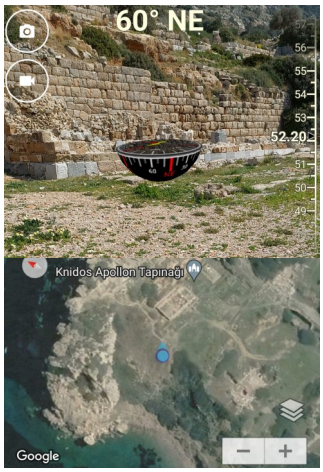

Görsel 203

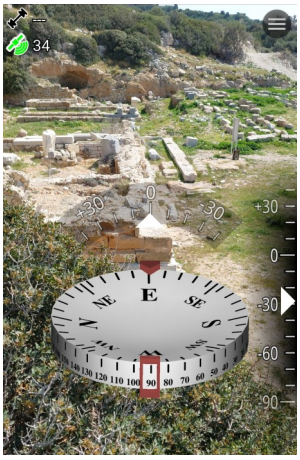

Görsel 204

Görsel 205

Görsel 206

Görsel 207

Görsel 208

Görsel 209

Görsel 210

Görsel 211

Görsel 212

Görsel 213

Görsel 214

Görsel 215

Görsel 216

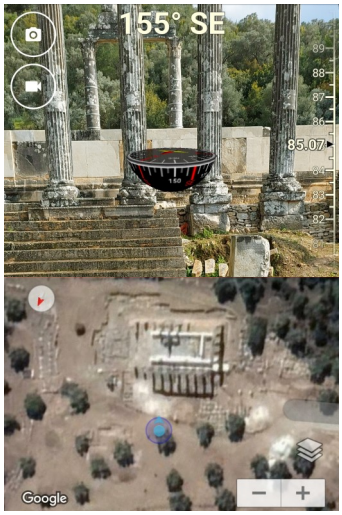

Görsel 217

Görsel 218

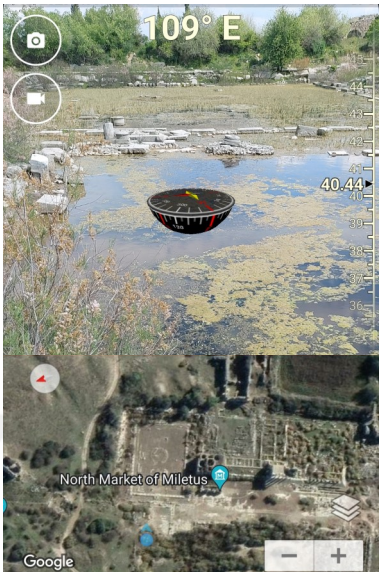

Görsel 219

Görsel 220

Görsel 221

Görsel 222

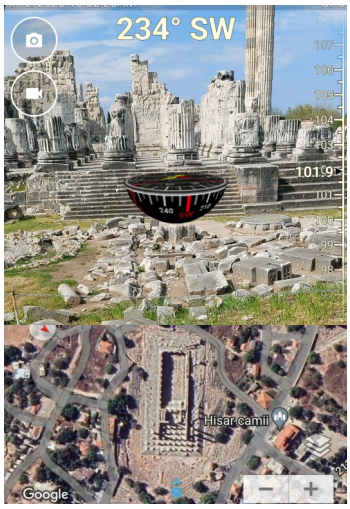

Görsel 223

Görsel 224

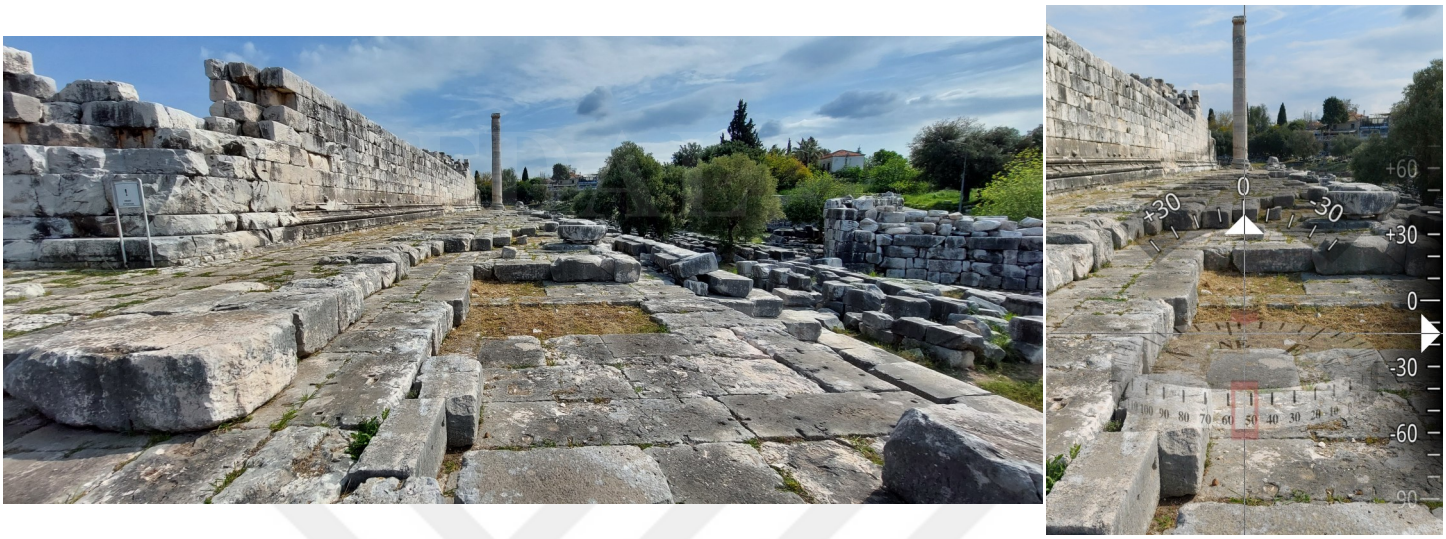

Görsel 225

Görsel 226

Görsel 227

Görsel 228

Görsel 229

Görsel 230

Görsel 231

Görsel 232

Görsel 233

Haritalar: (Tüm haritalar Kuzey-Güney yönlüdür)

Levha 118

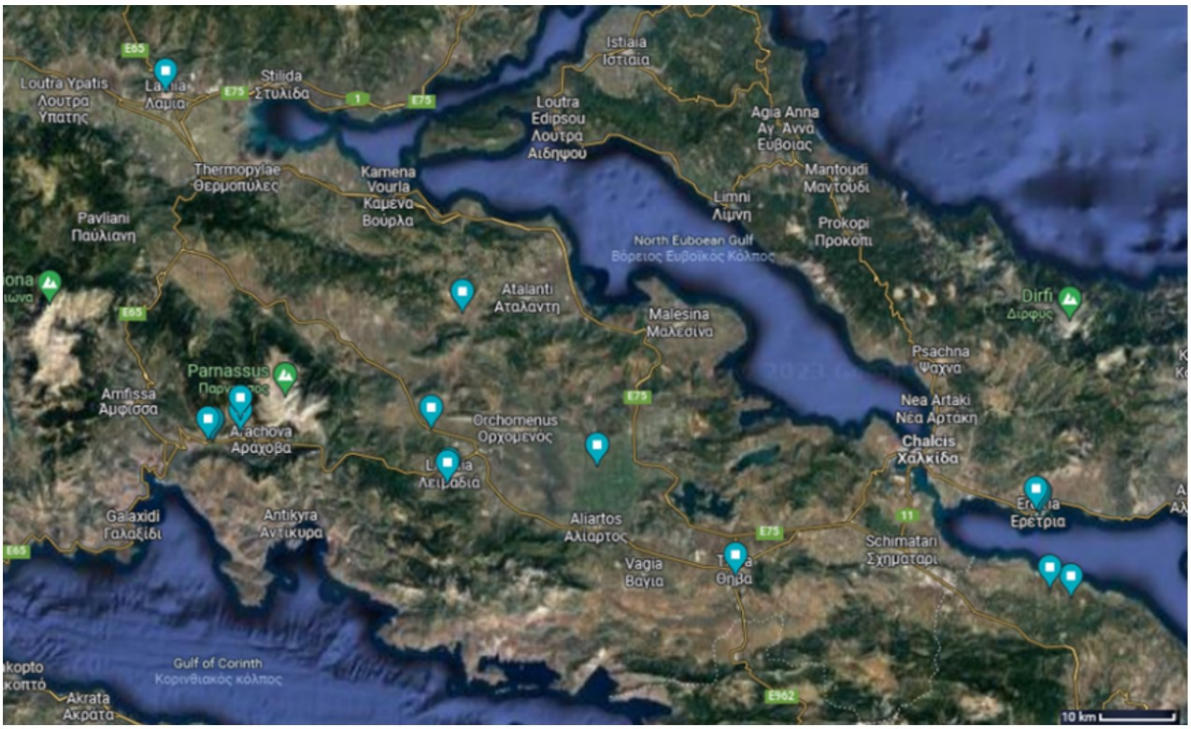

Harita 1

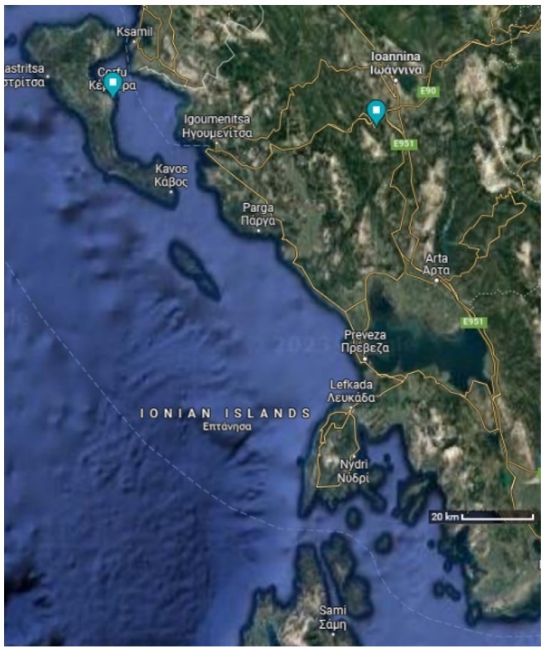

Harita 2

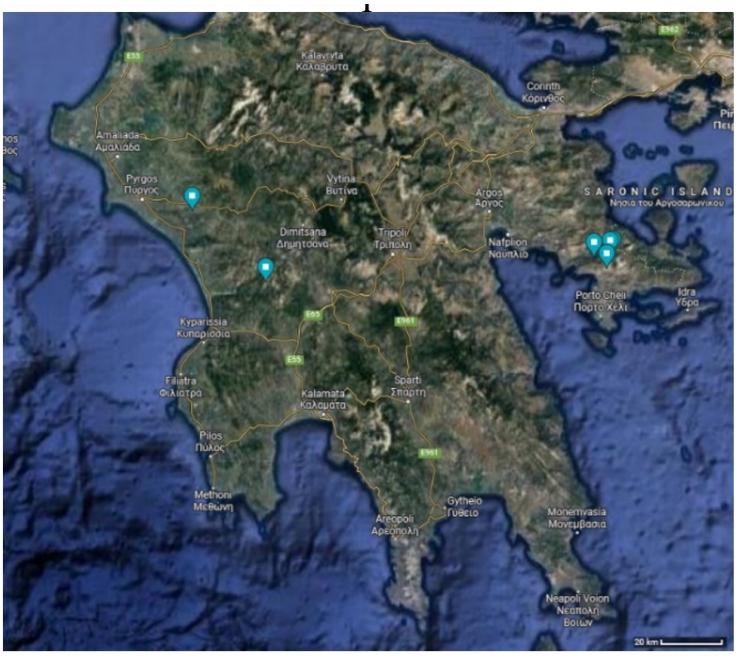

Harita 3

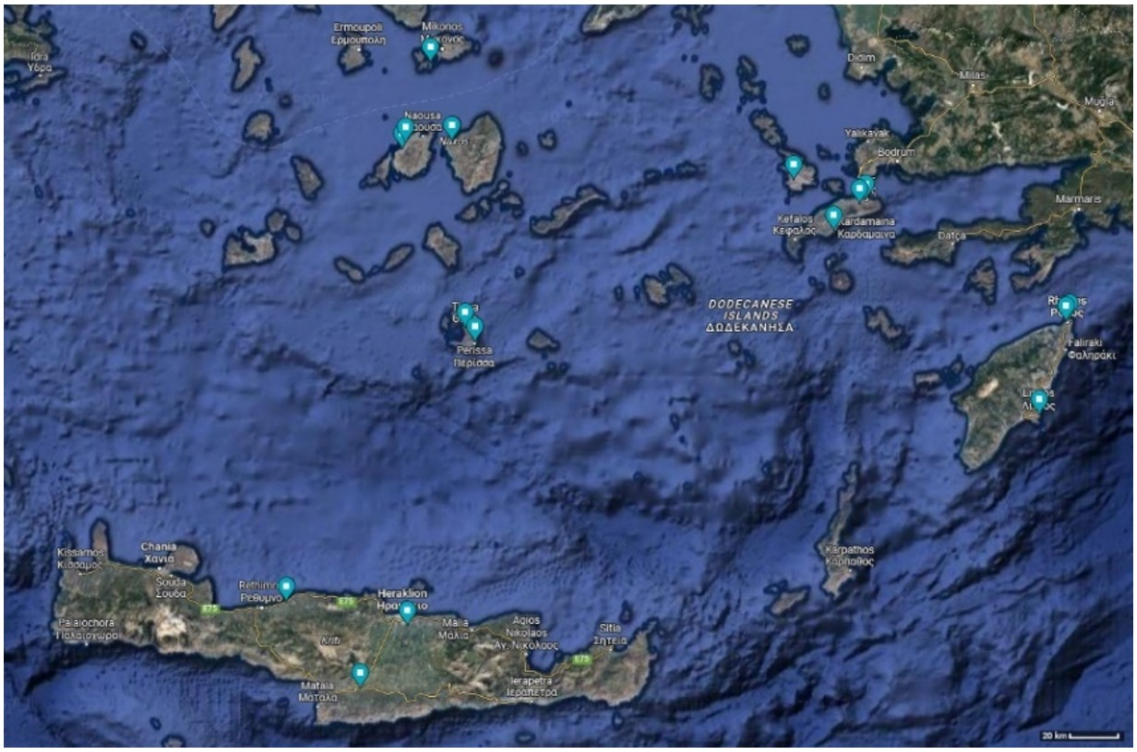

Harita 4

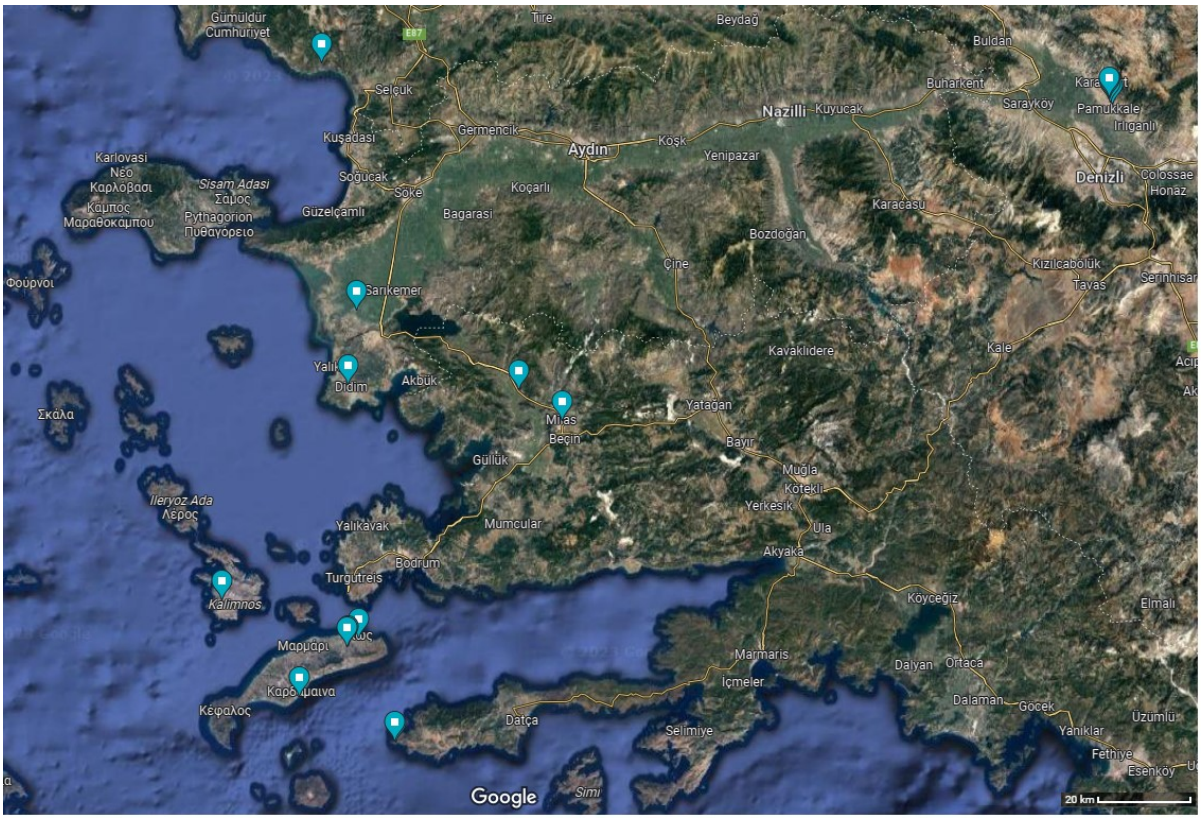

Harita 5

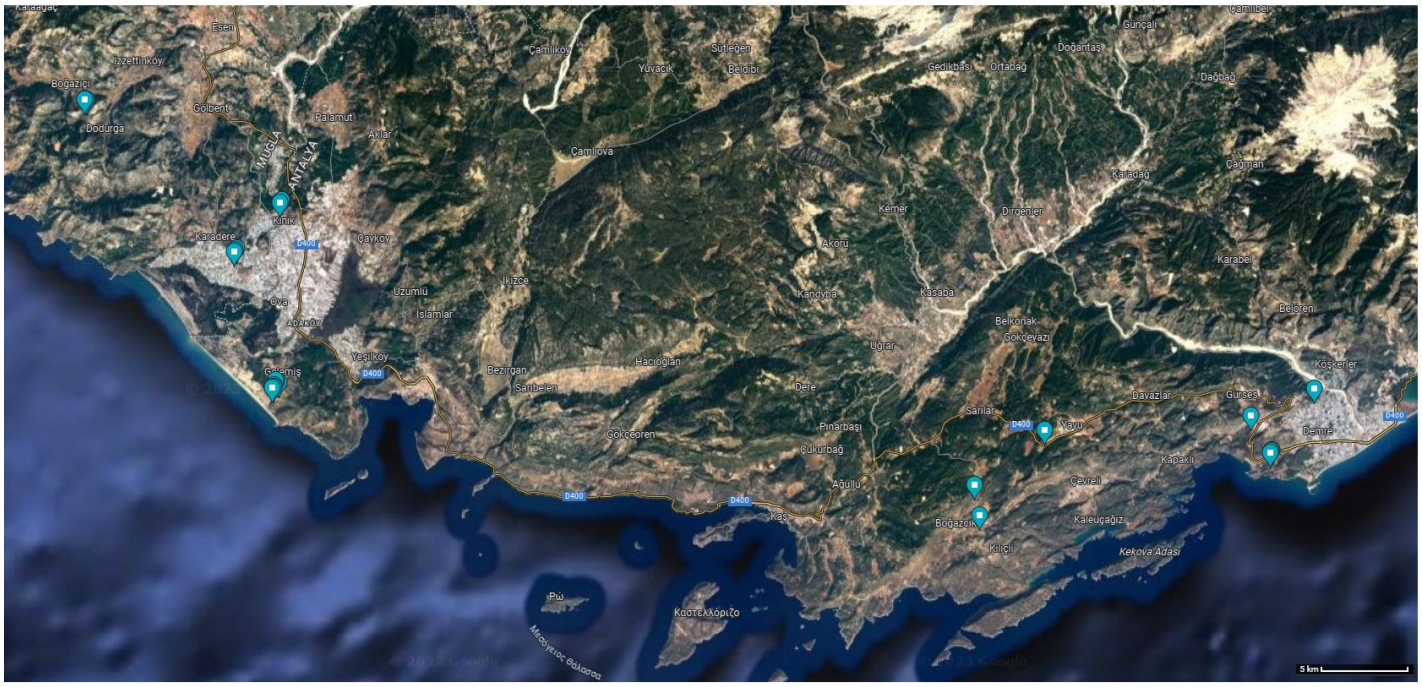

Harita 6

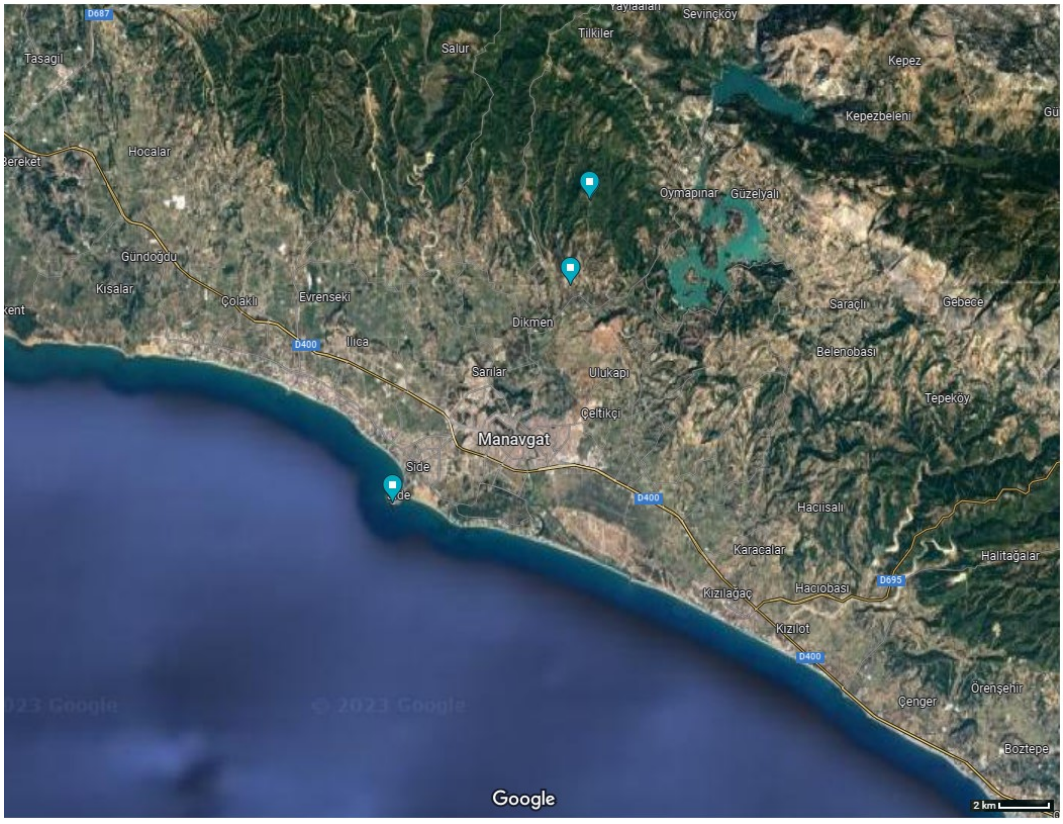

Harita 7

Harita 8

Harita 9

Harita 10

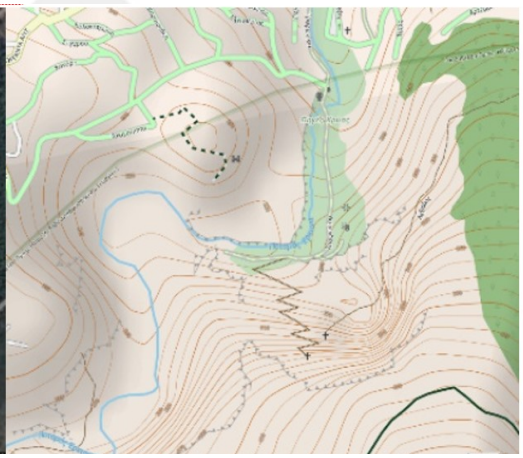

Harita 11

Harita 12

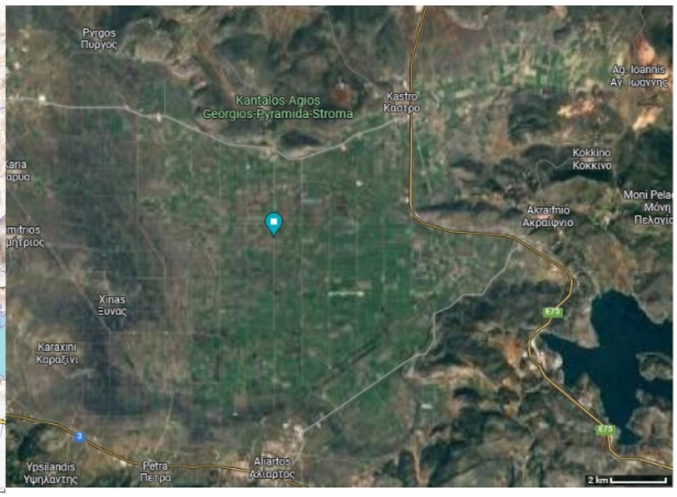

Harita 13

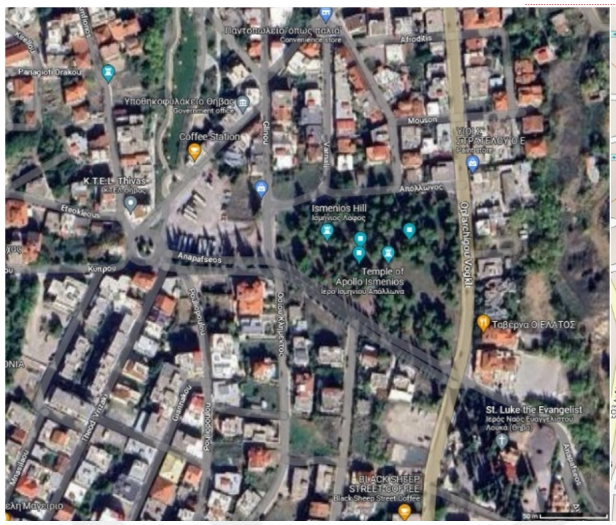

Harita 14

Harita 15

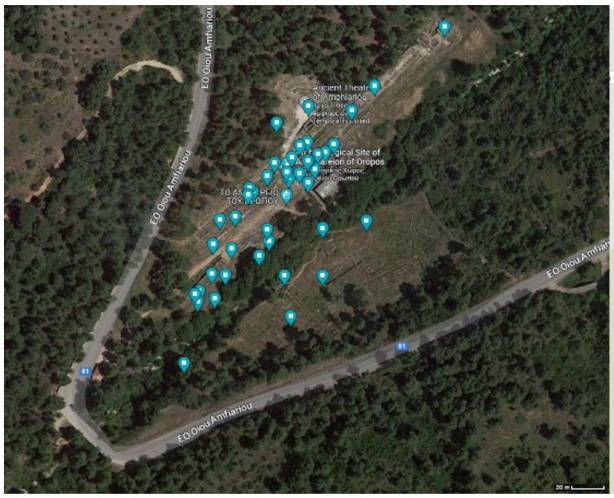

Harita 16

Harita 17

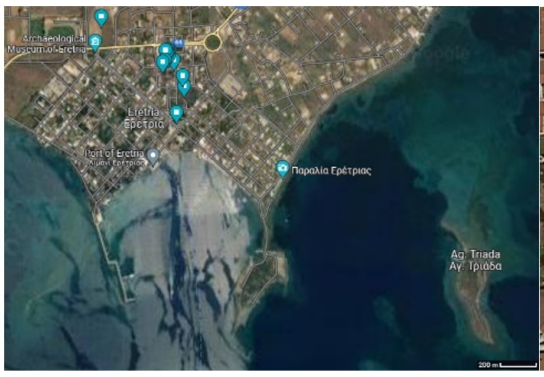

Harita 18

Harita 19

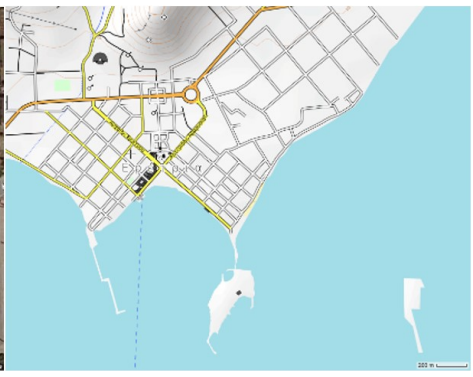

Harita 20

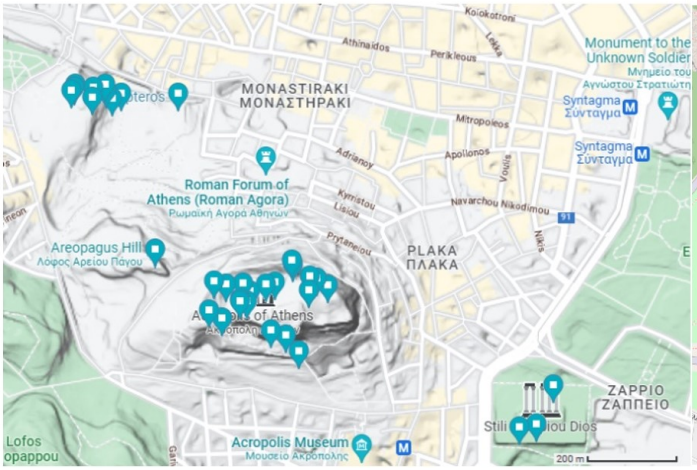

Harita 21

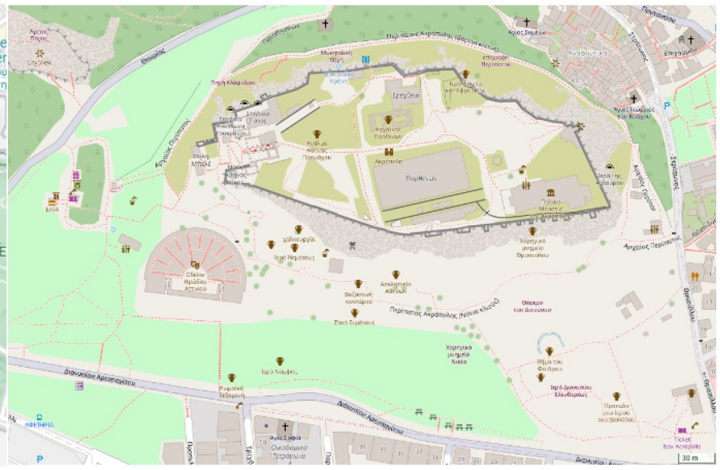

Harita 22

Harita 23

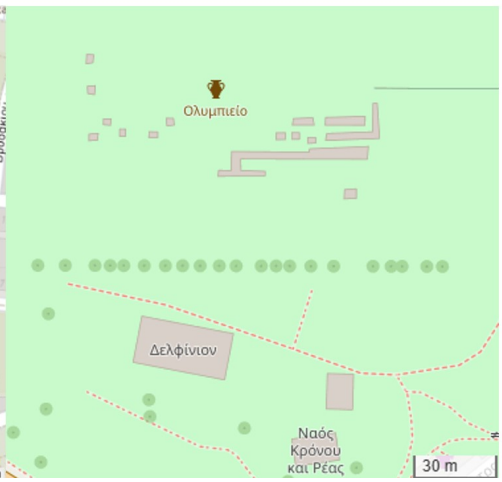

Harita 24

Harita 25

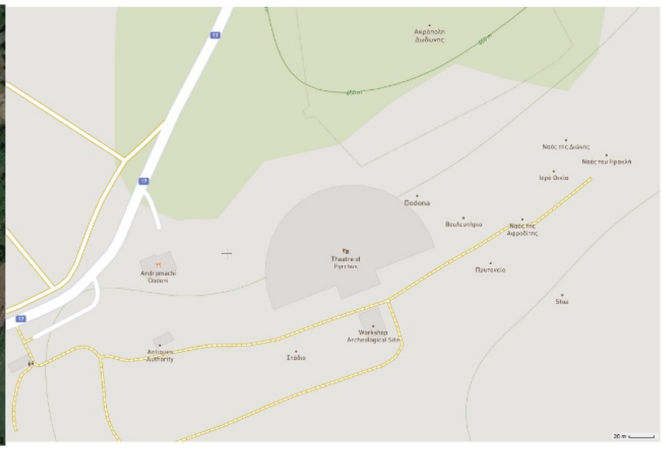

Harita 26

Harita 27

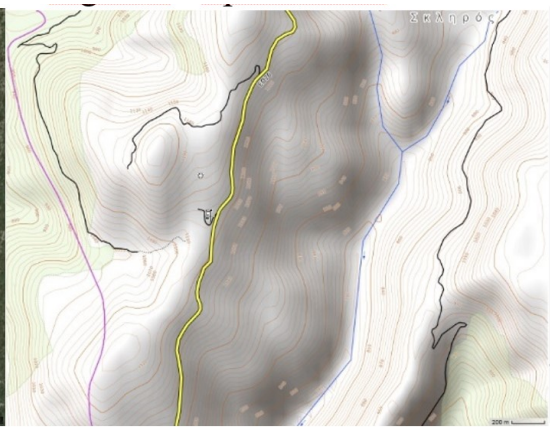

Harita 28

Harita 29

Harita 30

Harita 31

Harita 32

Harita 33

Harita 34

Harita 35

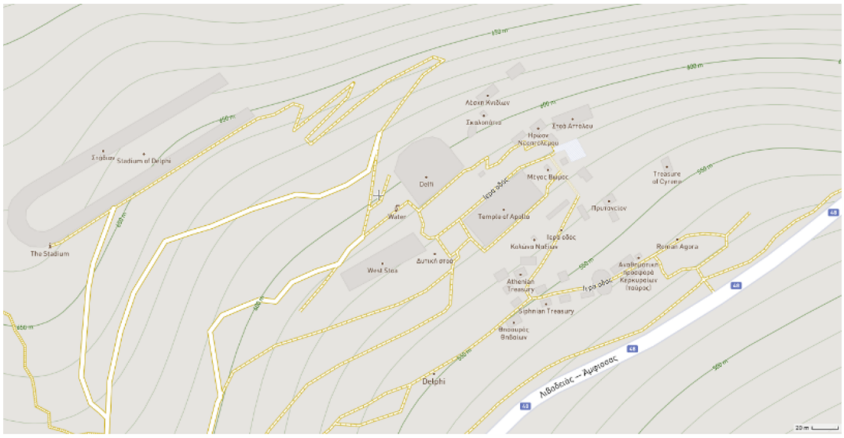

Harita 36

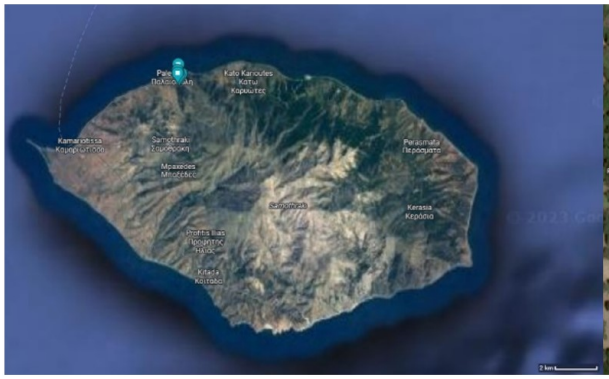

Harita 37

Harita 38

Harita 39

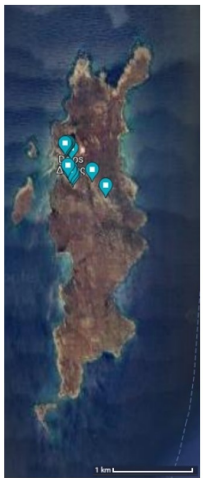

Harita 40

Harita 41

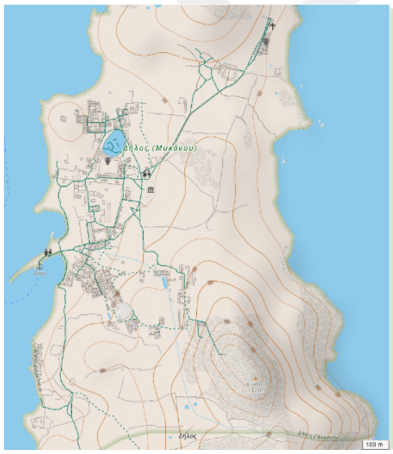

Harita 42

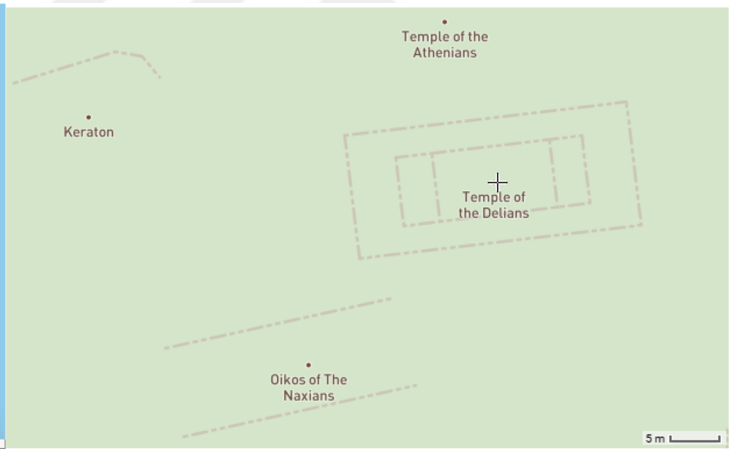

Harita 43

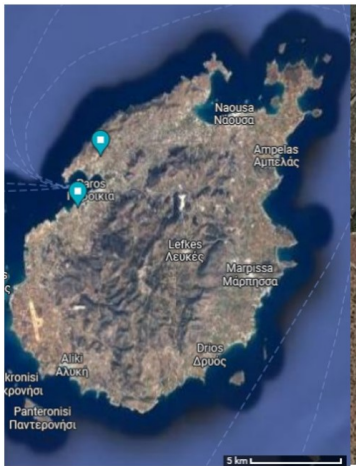

Harita 44

Harita 45

Harita 46

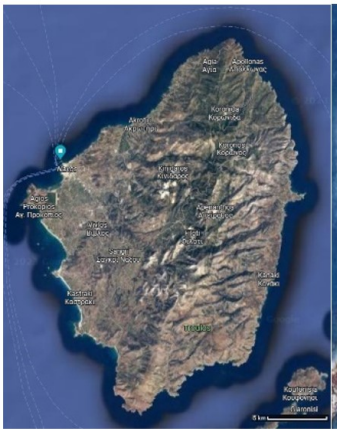

Harita 47

Harita 48

Harita 49

Harita 50

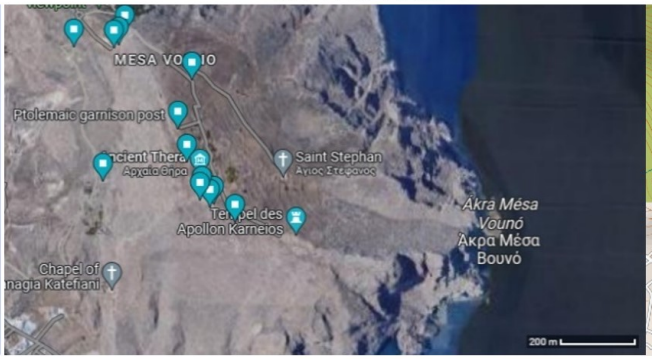

Harita 51

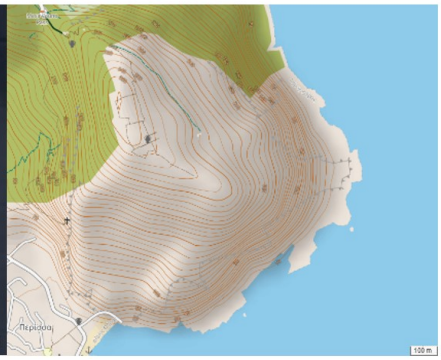

Harita 52

Harita 53

Harita 54

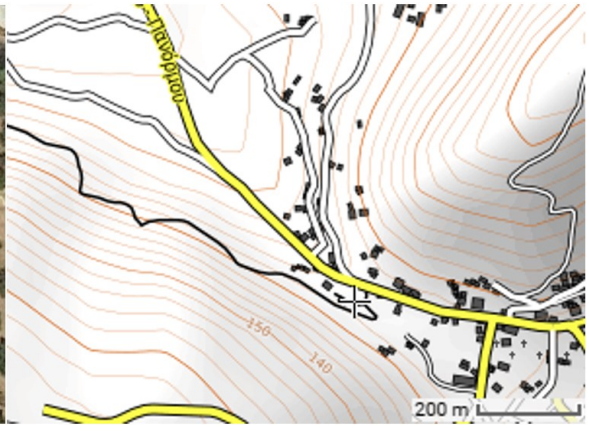

Harita 55

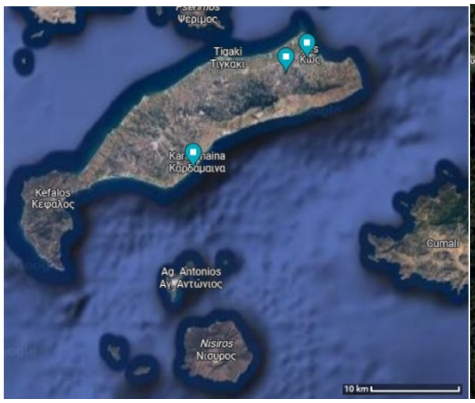

Harita 56

Harita 57

Harita 58

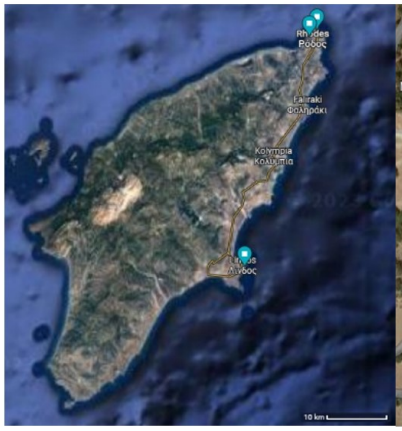

Harita 59

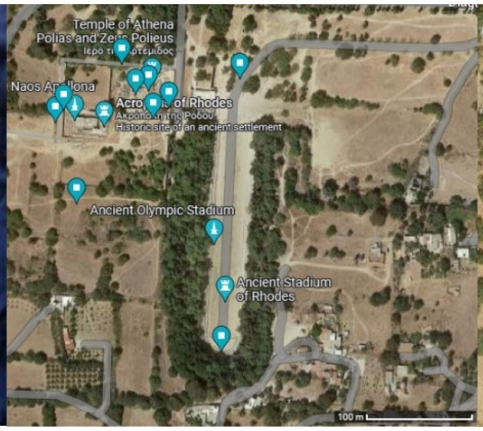

Harita 60

Harita 61

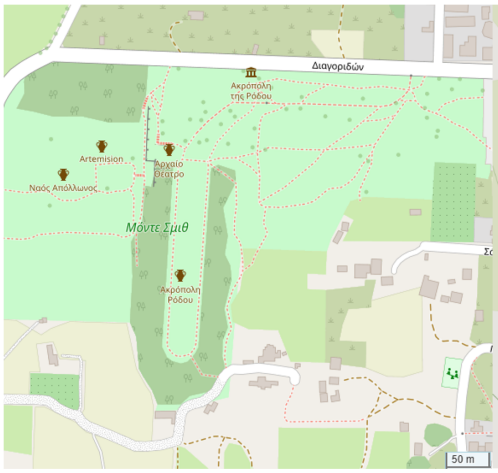

Harita 62

Harita 63

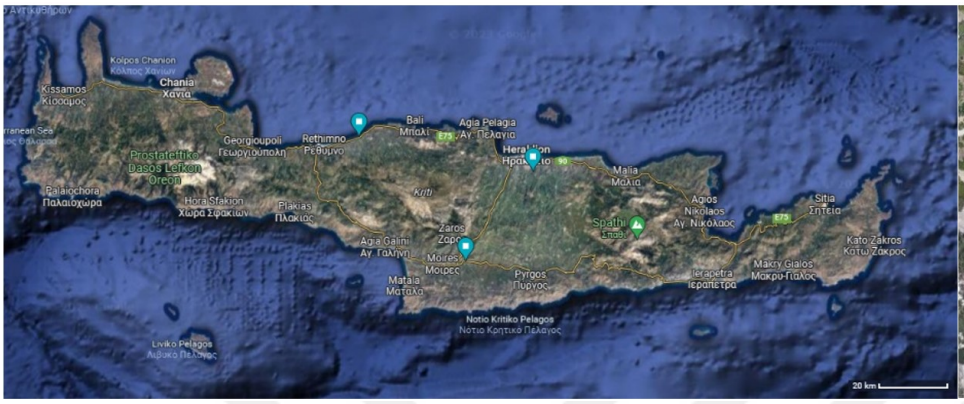

Harita 64

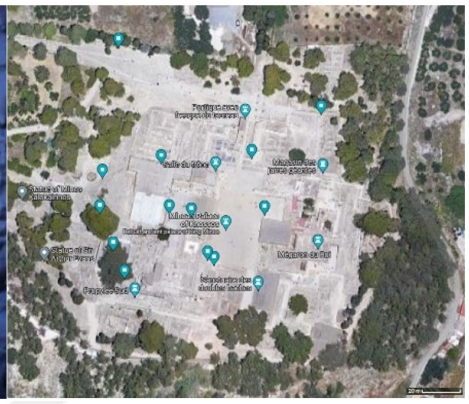

Harita 65

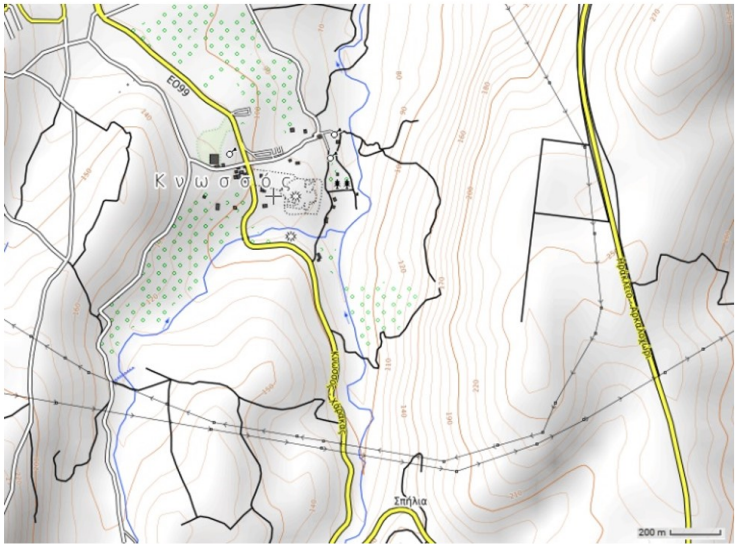

Harita 66

Harita 67

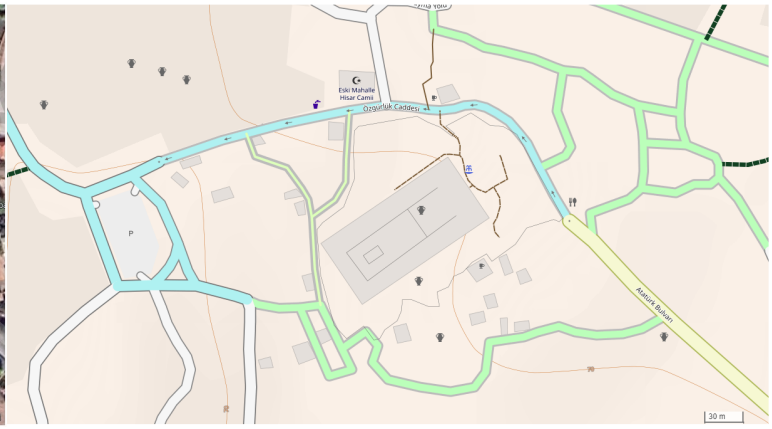

Harita 68

Harita 69

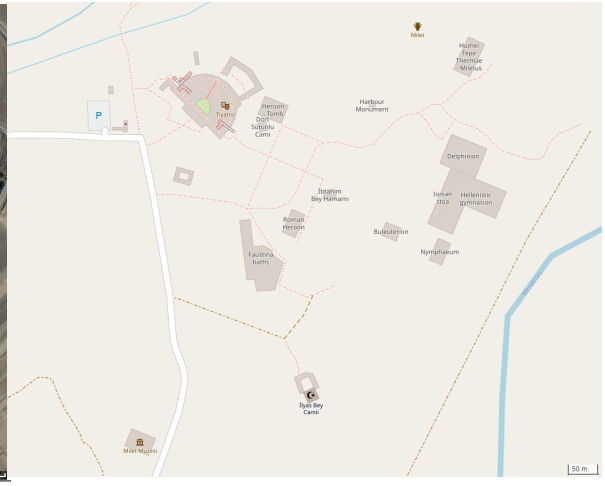

Harita 70

Harita 71

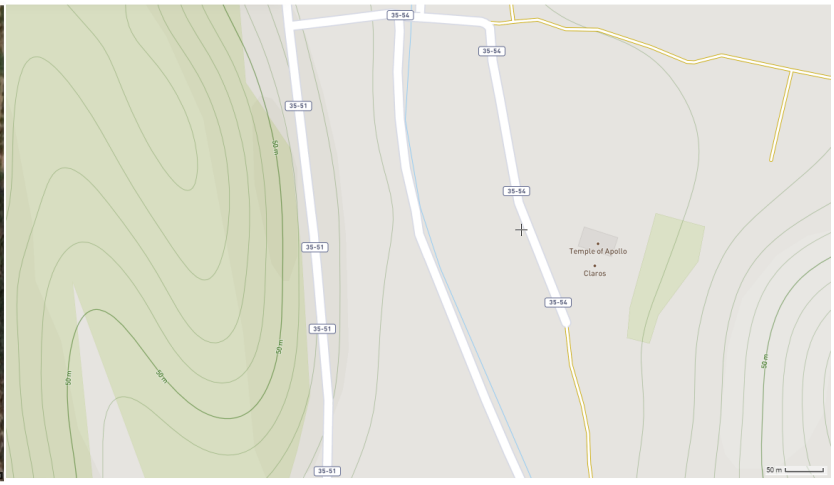

Harita 72

Harita 73

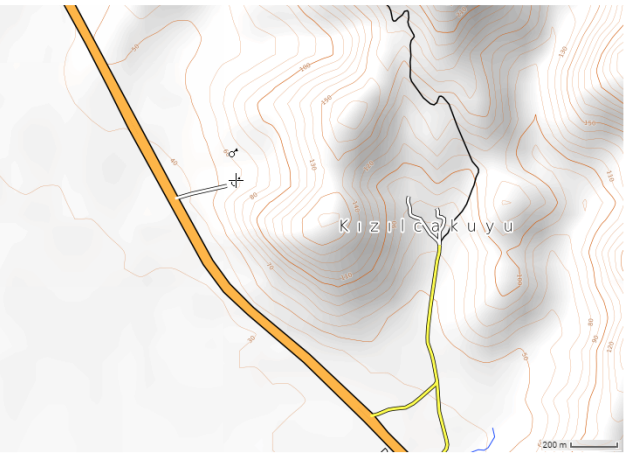

Harita 74

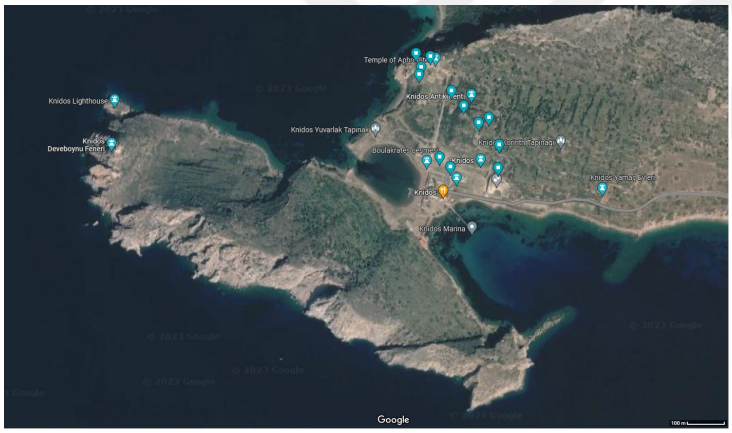

Harita 75

Harita 76

Harita 77

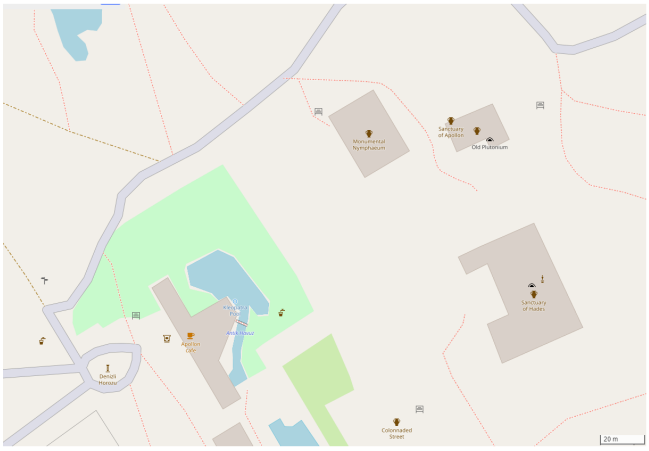

Harita 78

Harita 79

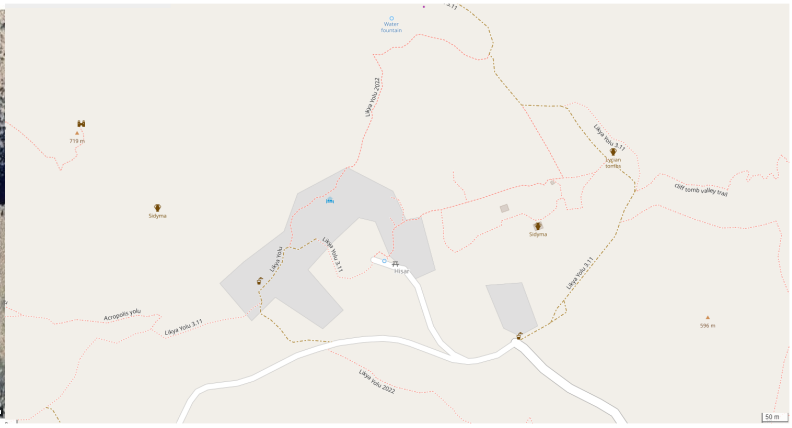

Harita 80

Harita 81

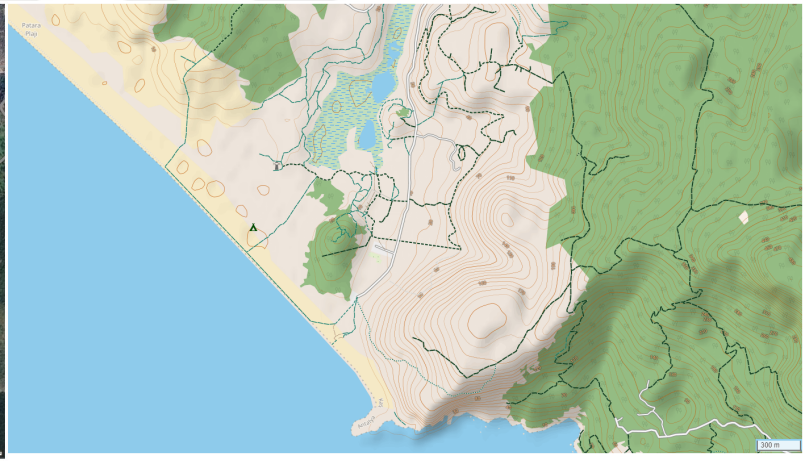

Harita 82

Harita 83

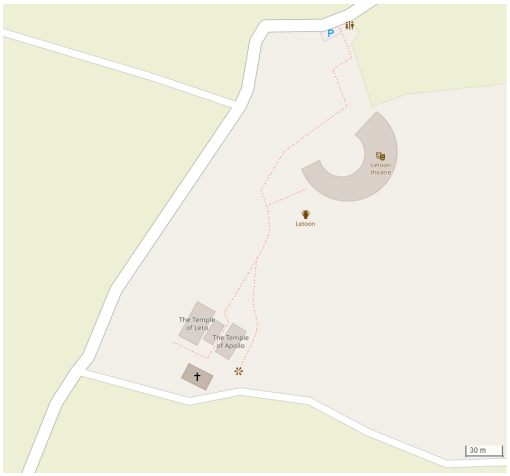

Harita 84

Harita 85

Harita 86

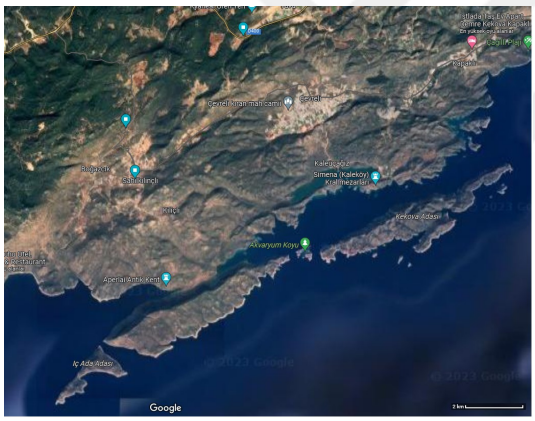

Harita 87

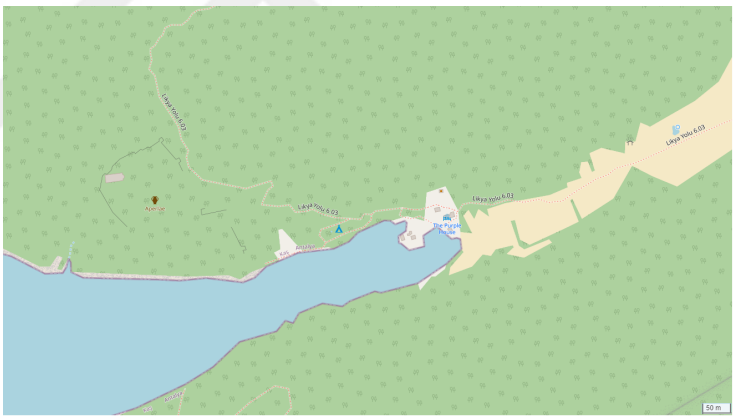

Harita 88

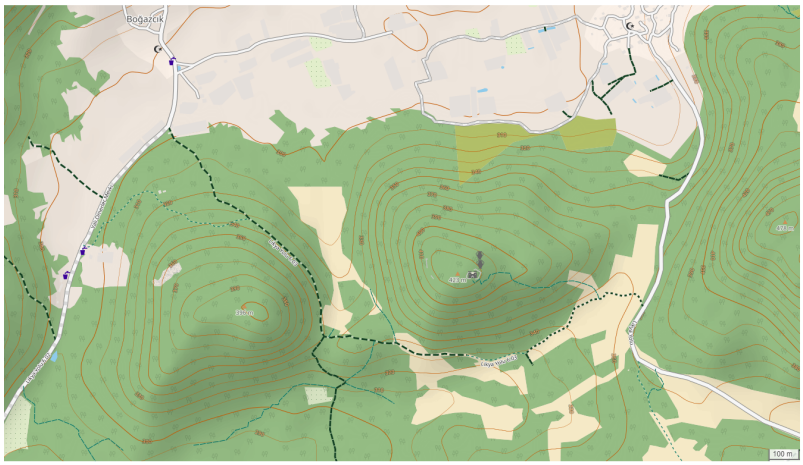

Harita 89

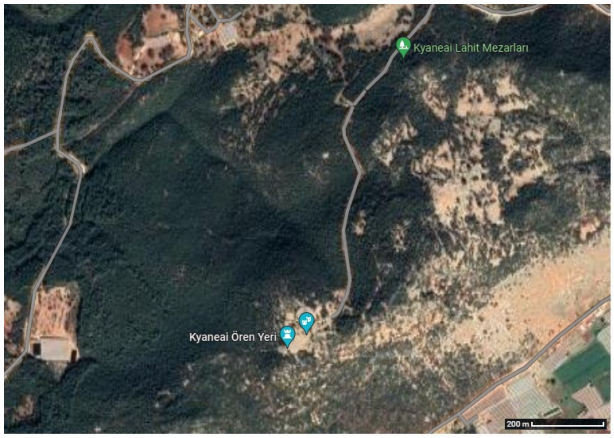

Harita 90

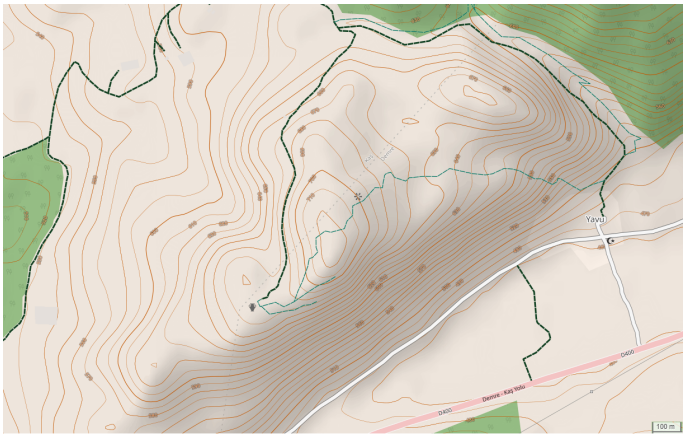

Harita 91

Harita 92

Harita 93

Harita 94

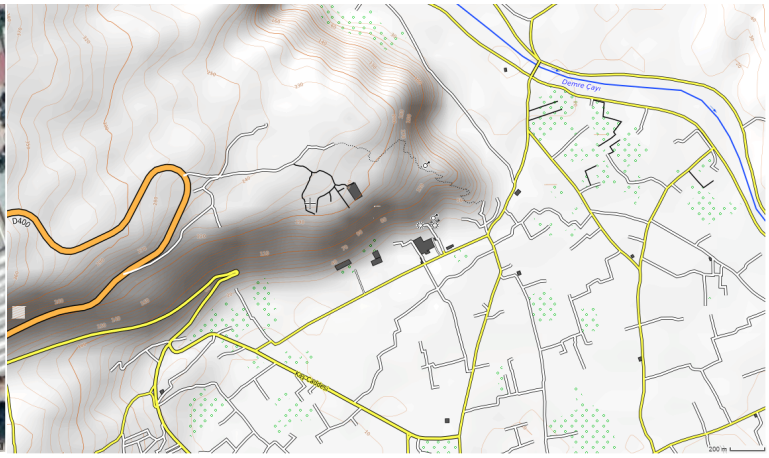

Harita 95

Harita 96

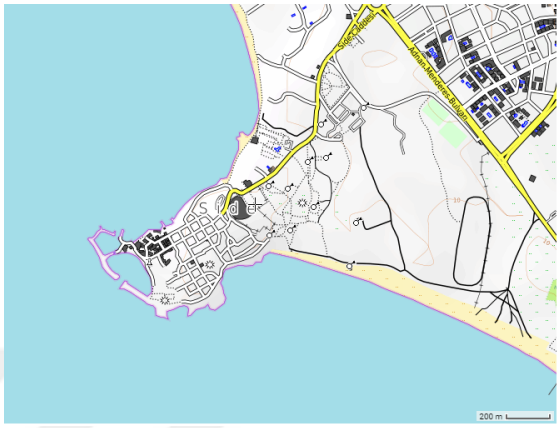

Harita 97

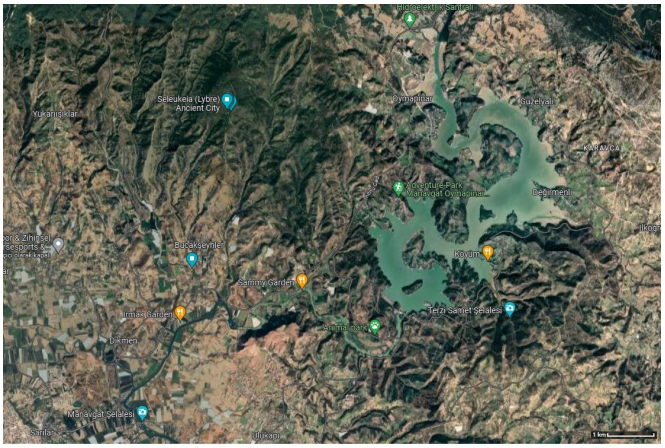

Harita 98

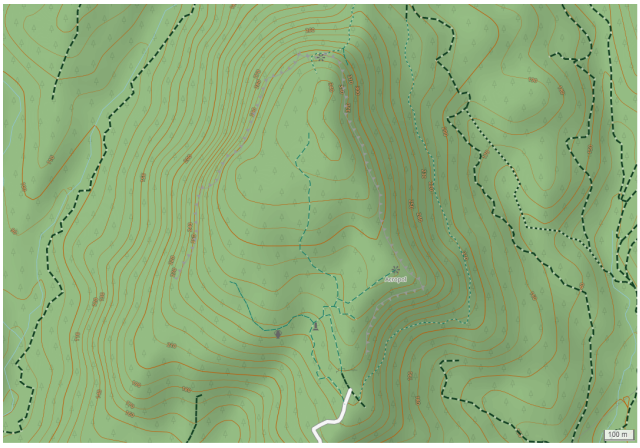

Harita 99

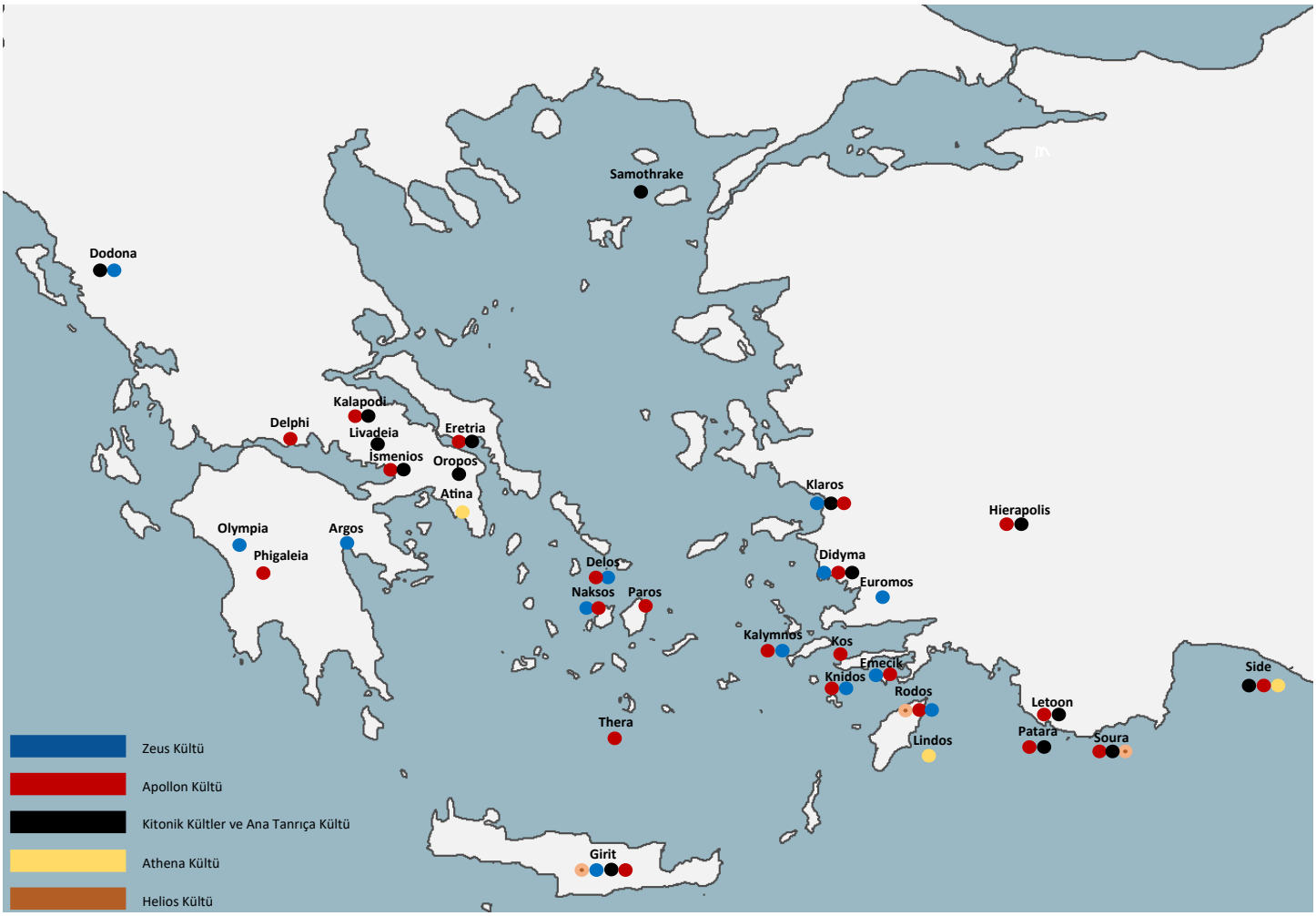
Samothrake
Dodona
Kalapodi
Delphi
Livadeia
Eretria
İsmenios
Oropos
Atina
Olympia
Argos
Phigaleia
Delos
Naksos
Paros
Klaros
Hierapolis
Didyma
Euromos
Kalymnos
Kos
Emecik
Knidos
Rodos
Side
Letoon
Patara
Soura
Lindos
Thera
Girit
Zeus Kültü
Apollon Kültü
Kitonik Kültler ve Ana Tanrıça Kültü
Athena Kültü
Helios Kültü

Harita 100

Ekler:

Levha 137

Ek 1

Ek 2

Ek 3

Ek 4

Ek 5

Tablolar:

Atina	**Apollon Patroos, Delphinios, Pythios**
Delphi	**Apollon Pythios**
Delos	**Apollon Delios, Pythios, Delphinios**
Eretria	**Apollon Daphnephoros**
Phigaleia (Bassai)	**Apollon Epikouros**
Abai	**Apollon Abaios**
Kalymnos	**Apollon Delios (Dalios)**
Kos	**Apollon Delios, Pythios**
Santorini (Thera)	**Apollon Karneios, Pythios**
Naksos	**Apollon Delios**
Paros	**Apollon Delios**
Rodos	**Apollon Pythios, Delios**
Thiva	**Apollon İsmenios**
Didyma	**Apollon Delphinios, Didymaeios**
Miletos	**Apollon Delphinios**
Patara	**Lykios, Patarios**
Klaros	**Apollon Klarios**
Hierapolis	**Apollon Klarios, Karneios, Arkhegetes, Lairbenos**
Knidos	**Apollon Karneios**
Emecik (Triopion)	**Apollon Triopios**
Myndos	**Apollon Arkhegetes**
Side	**Apollon Sidetes**
Mylasa	**Apollon Pythios**

Tablo 1

Bulunduğu Yer	Tapınak	Temenos Duvarı	Altar	Apollon	Diğer	Tarih
Delphi	+ Peripteral	+	+	+	-	Klasik Dönem
Delos	+ Peripteral	-	+	+	-	Klasik Dönem
Dodona	- Naos	+	+	-	+ Zeus, Dioni	Arkaik Dönem
Eretria	+ Peripteral	-	+	+	-	Arkaik Dönem Sonu
Phigaleia (Bassai)	+ Peripteral	-	+	+	-	Klasik Dönem
Abai	+ Peripteral	+	+	+	+ Artemis	Arkaik Dönem Sonu
Livadeia	-	-	+	-	+ Trophonios	Arkaik Dönem
Oropos	+ In Antis-Hexastyle	+	+	-	+ Amphiaraos	Arkaik Dönem Sonu
Thiva (İsmenios)	+ Peripteral	-	+	+	-	Arkaik Dönem
Kalymnos	+ *?*	?	+	+	-	Arkaik Dönem
Kos	+ Peripteral	+	+	+	+ Asklepion	Klasik Dönem
Naksos	+ Tamamlanmamış	-	-	+	+ Zeus	Arkaik Dönem Sonu
Paros (Delios)	+ Peripteral?	+	+	+	+ Artemis	Arkaik Dönem
Rodos (Pythios)	+ Peripteral	+	+	+	+ Artemis	Hellenistik Dönem
Girit (Knossos)	-	+	+	-	+ *Soter*	Minos Dönemi
Samothrake	+ Prostyle, Tholos	-	+	-	+ Kabiri	Arkaik Dönem
Thera (Santorini)	+ In Antis-Dstyle	+	+	+	-	Arkaik Dönem

Tablo 2

Bulunduğu Yer	Tapınak	Temenos Duvarı	Altar	Apollon	Diğer	Tarih
Didyma	+ Dipteral	+	+	+	+ Zeus	Hellenistik Dönem
Knidos	+ Peripteral	+	+	+	+	Klasik Dönem
Triopion	+ Peripteral	+	+	+	+ Triopios	Arkaik Dönem
Euromos	+ Peripteral Hexastyle	-	+	-	+ Zeus	Erken Klasik Dönem
Klaros	+ Peripteral	+	+	+	+	Klasik Dönem
Hierapolis	+ Peripteral?	+	+	+	-	Roma Dönemi
Letoon	+ Peripteral	+	+	+	+ Artemis, Leto	Klasik Dönem
Patara	+ ?	?	+ ?	+	+	Roma Dönemi
Side	+ Peripteral	-	+	+	+ Athena	Roma Dönemi

Tablo 3

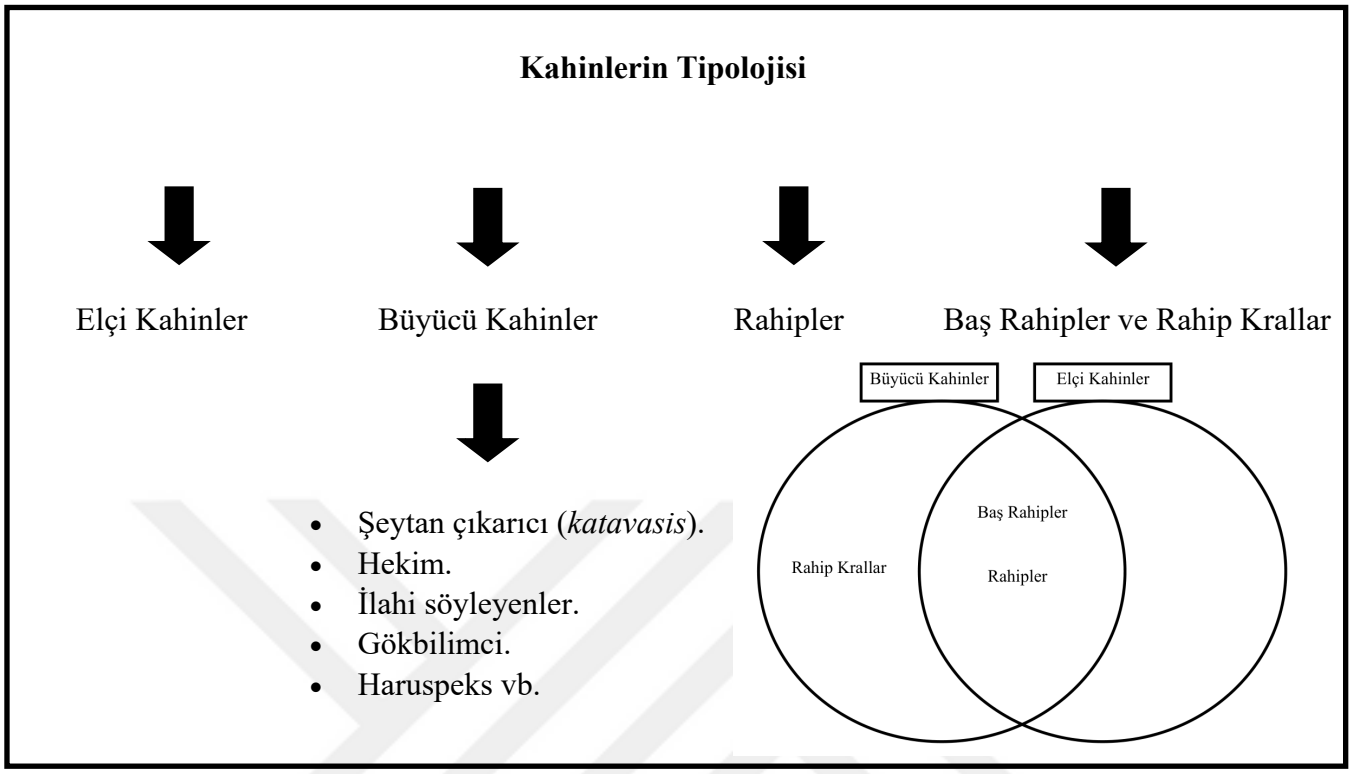

Tablo 4

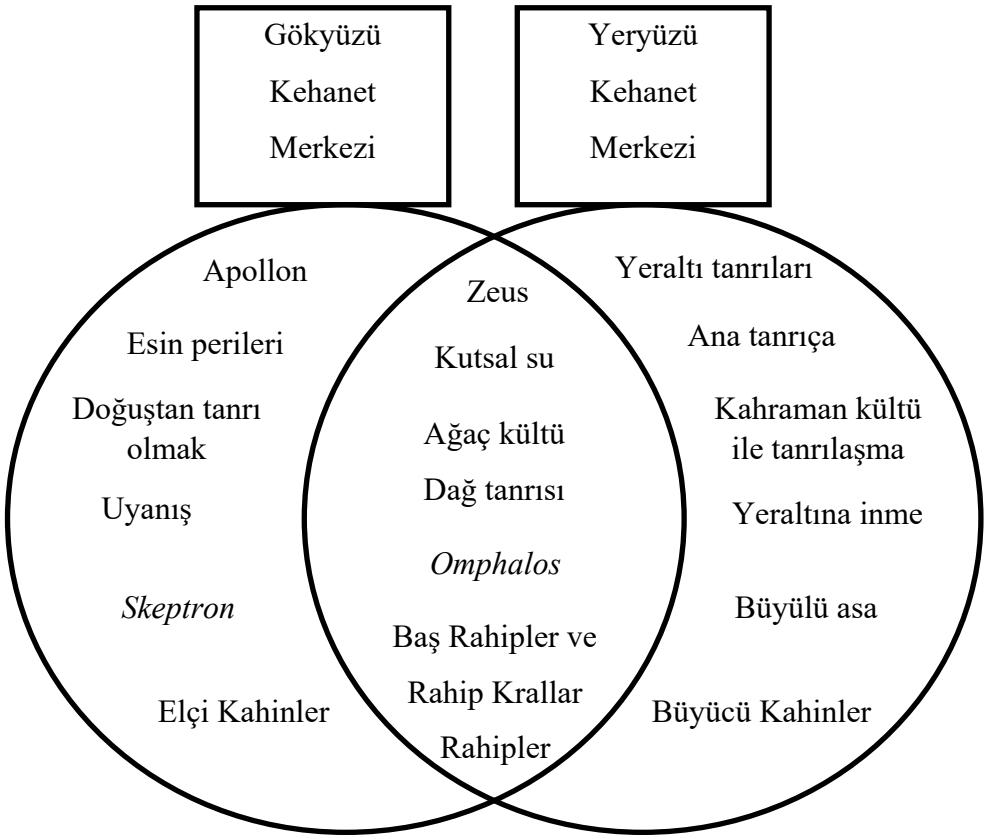

Tablo 5

Kehanet Ritüellerinin Tipolojisi

Kehanet Biliciliği	Kehanet Okuması	Kehanet Çıkarımı

Tablo 6

Kehanet Ritüellerinin Sınıflandırılması

Bilişsel Kehanet Ritüelleri	Büyüsel Kehanet Ritüelleri
Kehanet Biliciliği ve Okuması	Kehanet Çıkarımı
Tüm Kahinler	Büyücü Kahinler
• Astragalos kehanet okumaları. • Zar atışı kehanet okumaları. • Kuş uçuşundan kehanet okumaları. • Balık yüzüşünden kehanet okumaları. • Pythia kehanet biliciliği vb.	• Uykudan kehanet çıkarımı. • Esin perileriyle kehanet çıkarımı. • Haruspeks kehanet çıkarımları. • Astronomik kehanet çıkarımları. • Şeytan çıkarma (*katavasis*) kehanet çıkarımı vb.

Tablo 7

Kehanet Biliciliğindeki Üç Ayaklı Zaman Kavramı

(Tripod)

Geçmişte Olan	Şuan Olan	Gelecekte Olması Gereken

Tablo 8

ÖZ GEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Efdal		HARDAL
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		Fransızca
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	2004	2006	ÖZEL BÜYÜK KOLEJ (ANKARA)
Lisans	2006	2011	BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ (İSTANBUL) – HUKUK FAKÜLTESİ
Yüksek Lisans	2013	2016	KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ (KOCAELİ) – ARKEOLOJİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS
Doktora	2017	2023	BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ (BURSA) – ARKEOLOJİ DOKTORA
Çalıştığı Kurum	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2010	2010	GARANTİ FAKTORING A.Ş.- GENEL MERKEZ (MASLAK)
2.	2014	2015	GÜNAL HUKUK BÜROSU (ÇANKAYA)
Katıldığı Proje ve Toplantılar	1- TÜBİTAK 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında "Yunanistan Ana Karası ve Ege Adalarında Bulunan Birincil Kehanet Merkezleri ve Objelerinin Yerinde Arkeolojik ve İkonografik Açıdan İncelenmesi" başlıklı projenin sahibi ve yürütücüsü olunmuştur. 01.01.2022-31.12.2022. 2- Priene Arkeolojik Kazı Çalışmaları 2019-2020. 3- Kocaeli İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 2013 - 2016. 4- Mayıs 23-27, 2011, Bahçeşehir University Northwestern Commercial Law Week, by Prof. Daniel Austin and Prof. Dr. David Phillips:"Uniform Commercial Code, Antitrust, and Bankruptcy". 5- Haziran 15, 2010, Université Galatasaray Département des Langues Etrangéres: Certificat de français 70/100.		

Yayınlar:	**1- Uluslararası Hakemli Dergide Makale:** • Hardal, E. 2020. "Grek Mitolojisinde İnsan Kurbanı", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 38, 299-360. ISSN: 1302-2423, e-ISSN: 2564-6834 DOI: 10.21550/sosbilder.556098 **2- Kitaba Basılmış Uluslararası Bildiri:** • Hardal, E. 2018. "Antik Dönemde Sakarya Nehri ve Mermer Ticareti", Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih / Kültür / Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu 23-25 Kasım 2017 Bildiriler, Editörler: Ertaş, M. Y. – Aydın, M. B. – Bilgin, A., Adapazarı: Burak Ofset, 179-192. ISBN: 978-605-9978-12-5 **3- Kitaba Basılmış Uluslararası Bildiri Özeti:** • Hardal, E. 2014. "Marble Quarries and Artisanship in Nicomedia", European Association of Archaeologists, Editör: Yılmaz, Ö., Istanbul: Archaeology & Art Publications, 60. ISBN: 978-605-396-287-8 **4- Kitaba Basılmış Ulusal Bildiri:** • Hardal, E. 2016. "Antik Dönemde Batı Karadeniz Mermer Ticareti", İnsan, Kimlik, Mekan Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim. Editörler: Efiloğlu, A. – Hatunoğlu, N. – Özer, H. – Gürdal, T. – Sankır, H., Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 11, Zonguldak: Mattek Matbaacılık, 129-136. ISBN: 9786059678025
Diğer:	
İletişim (e-posta):	

Tarih:	
İmza:	
Adı-Soyadı:	Efdal HARDAL